

Հարգելի՛ ընթերցող,

Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորման (ԱԵԳՄՄ) նախագիծ հանդիսացող **Արցախի Էլեկտրոնային Գրադարանի** կայքում տեղադրվում են Արցախի վերաբերյալ գիտավերլուծական, ճանաչողական և գեղարվեստական նյութեր՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով: Նյութերը կարող եք ներբեռնել ԱՆՎՃԱՐ:

Էլեկտրոնային գրադարանի նյութերն այլ կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ ԱԵԳՄՄ-ի թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Շնորհակալություն ենք հայտնում բոլոր հեղինակներին և հրատարակիչներին՝ աշխատանքների էլեկտրոնային տարբերակները կայքում տեղադրելու թույլտվության համար:

Уважаемый читатель!

На сайте **Электронной библиотеки Арцаха**, являющейся проектом **Объединения Молодых Учёных и Специалистов Арцаха (ОМУСА)**, размещаются научно-аналитические, познавательные и художественные материалы об Арцахе на армянском, русском и английском языках. Материалы можете скачать БЕСПЛАТНО.

Для того, чтобы размещать любой материал Электронной библиотеки на другом сайте, вы должны сначала получить разрешение ОМУСА и указать необходимые данные.

Мы благодарим всех авторов и издателей за разрешение размещать электронные версии своих работ на этом сайте.

Dear reader,

The Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA) presents its project - **Artsakh E-Library** website, where you can find and download for FREE scientific and research, cognitive and literary materials on Artsakh in Armenian, Russian and English languages.

If re-using any material from our site you have first to get the UYSSA approval and specify the required data.

We thank all the authors and publishers for giving permission to place the electronic versions of their works on this website.

Մեր տվյալները – Наши контакты - Our contacts

Site: <http://artsakhib.am/>

E-mail: info@artsakhib.am

Facebook: <https://www.facebook.com/www.artsakhib.am/>

ВКонтакте: <https://vk.com/artsakhiblibrary>

Twitter: <https://twitter.com/ArtsakhELibrary>

63.3(2h)

14-38

ԲԱԳՐԱՏ
ՈՒԼՈՒԲԱԲՅԱՆ

ԳՐՈՒԾԱԲԱՆ

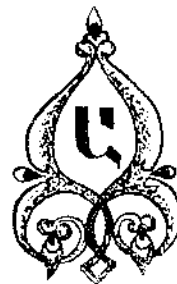

63.3(2h)

№ - 38

ԲԱԳՐԱՏ
ՈՒՆԻԲԱԲՅԱՆ

ՉՐՈՒՇԱՐԱՆ

44.594

ԾԱՂԿԱՑԱՂ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

Գրախոս՝ ակադեմիկոս Ս. Տ. Նեմյան
Խմբագիր՝ ՀՄՍՀ ԳՆ թղթակից անդամ Վ. Ռ. Բաբխուչյան

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Այս գիրքը ծնվել է իբրև պատասխանը մի հարցի, որն առեղծված է թվում մեր անցյալին ու ներկային ծանոթացող լուրարանչյուր մարդու. ինչպե՞ս կարողացավ ապրել մի ժողովուրդ, որն իր ամբողջ պատմության ընթացքում այնքա՞ն շատ թշնամիների ունեեր, դաժան ու անողորմ թշնամիներ, և այնքա՞ն քիչ բարեկամներ: Մի ժողովուրդ, որին եթե բախտը երբևէ ուշադրություն է դարձրել, ապա այդ էլ եղել է ճանապարհի սկզբին: Աշխարհի բոլոր դառնություններն ու տառապանքները, մարդկային ու անմարդկային ամեն տեսակ զրկանքներ նրա շալակն է տվել և ասել. «Ապրի՛ր, եթե կարող ես, քայլի՛ր, եթե կարող ես»: Եվ նա՛ ապրել է, այն էլ ինչպե՞ս: Իր անթիվ-անհամար ցավերն ու մահերը հաղթահարելով, առասպելական փյունիկի պես դանդաղաձային ջարդերից, իր շեների ու ոստանների մոխիրներից հառնելով: Քայլել է, այն էլ ինչպե՞ս: Քաղաքակիրթ ազգերի առաջին շարքերում, աշխարհին պարզած իր հոգու կանաչ-կարմիրը, որ նրա ստեղծածն էր, նրա մտքի ու քանքարի փայլատակումները, նրա երազներից հյուսված հրաշքներն ու հրաշալիքները:

... Արդենիտմ մտերմացել էի մի ասորի երիտասարդի հետ: Նրա նախանախանախնիններն իրենց կոչում էին ասորիստանցիներ: Ես այդ երիտասարդին պատմեցի իրենց թագուհի Շամիրամի ու մեր Արա գեղեցիկի հին ասքը: Պատմեցի, թե ինչպես իրենց գերհզոր կամ իրենք իրենց գերհզոր համարող թագավորները անվերջ գալիս-ավերում էին մեր երկիրը, և մի անգամ էլ այդպիսի մի ավեր-ավարի ժամանակ Հայոց թագավորն ինքնասպան եղավ, որպեսզի բաց աչքերով լսեսնի իր ժողովրդի տառապանքները:

Ու 380 Ուլուբարյան Բ. Ա.
Զրուցարան: Դպր. միջին և բարձր տարիքի համար
Բազրատ Ուլուբարյան: Նկ. Ա. Կ. Կարագյան.—Եր.
«Արևիկ» 1987.— 408 էջ.

Իբրև գեղեցիկ պատմա-գեղարվեստական ակնարկները նվիրված են հայրենի պատմության առավել կարևոր ու ճակատագրական պահերին, երբ ժողովրդի լավագույն զավակներն օրհասական սպառնալիքի մղում հանուն ժողովրդի գոյատևման ու լուսավոր ապագայի:

4103010200
705(01) 87 Տ7 «Տ»
ԳՄԴ 63. 3 (22) 8427

Յրիտասարդը փորձեց ուղղել ինձ. «Գուցե վախեցել է՝ իրեն է՞լ սպանեն»: Սա նրան բացատրեցի, որ սպանությունից վախեցողն ինքնասպանություն չի գործում: Ասացի. մեր թագավորը պարզապես իր նախնիների պատվիրանով էր առաջնորդվում. «Լավ է մեռնել ոտքի վրա, քան տեսնել, թե ինչպես ստրկություն են քշում քո ցեղը»:

«Հետո սպանողներն անհետացան աշխարհի Երեսից, իսկ աղատության համար ինքնասպանություն գործողներն սպրեցին... Հրա՞շք բան է», — ասաց Երիտասարդը:

Պատահում է, պարսիկ ու արաբ զինակազմներ են գալիս Երևանի մատենադարան՝ այնտեղ պահվող իրենց ձեռագիր մատյաններն ուսումնասիրելու: Եվ մենք չենք էլ ուղում հիշեցնել, որ նրանց նախանախնիները մեր ձեռագիր մատյանները հրդեհի ճարակ էին դարձնում, հայ նախարարներին նախիջևանի ու կրամի վանքերի աղսթատարաններն էին լցնում-վառում, որ նրանց երկրում ո՛չ հայ մարդ մնա, ո՛չ հայերեն մատյան:

Ասում են՝ մի անգամ հուլյն զրոգին տարել, Արաբսի ձախափից ցույց են տվել Անիի ավերակները: Եվ ցույց տվողներին մեկը, սիրտը վառված մի հայ, ասել է. «Ձեր արքունիքն սկսեց սովերածությունը...»: Եվ հուլյն զրոգը հառաչանք է արձակել բանիմացությամբ: Ասել է. «Իսկ դրանից առաջ ձեր Տրդատ ճարտարապետը եկել էր, վերականգնել մեր սուրբ Սոֆյայի կործանված գմբեթը Կոստանդնուպոլսում: Հրա՞շք բան է, — ասել է: — Ինչե՞ր են լինում... Եվ ինչե՞ր կարող էին չլինել, եթե սերը միայն սիրով հատուցվեր, բարեկամությունը՝ բարեկամությամբ»:

Մի օտարերկրացու տարել էի Գեղարդ: Ցույց տվի ժայռափոր տաճարը, բացատրեցի: Եվ նա ցնցված հարցրեց. «Իսկ ի՞նչ է եղել այդ Գալձազ վարպետի ձեռքին, ինչո՞վ է փորել»: «13-րդ դարում հայ քարդործի ձեռքին ի՞նչ պիտի լիներ, — ասացի ես: — Մուրճ ու բրիչ: Այո՞, ձեռքին միայն մուրճ ու բրիչ է եղել: Բայց հոգում... Հոգում ունեցել է հայի երազանքը: Մանավանդ՝ հայի համառ տքնությունը»:

Եվ իմ հյուրը խոնարհ գլխով արեց:

Մի՞թե սխալվել է մեր բանաստեղծը. «Մեզ չի հասկանա օտարերկրացին»:

Ահա այսպես է եղել: Թե որ երկրի վրա անհնար է եղել շենք

բարձրացնել, մենք մեր երազի շենքերը փորել ենք ժայռերի մեջ:

Հետո էլ, երբ երկիրը տիրել-բռնել էին թուրք ու պարսիկ բռնավորները, և անհնար էր գիրք տպագրել հայրենիքում, մեր տարագիրները եվրոպական կենտրոններում ստեղծեցին հայկական տպագրությունը, Եվրոպայից էին տուն ուղարկում տպագիր գրքերը՝ որպես լույսի ճառագայթներ, որոնք ցույց պիտի տային մեր անցնելիք ճանապարհը:

Ասում եմ, չէ՞. հին աշխարհի հրաշքներն ու հրաշալիքները պարզ էին, հասկանալի: Իսկ մեր կենսագրություն, մեր դոյատևումի հրաշքը ի՞նչ բազմանիստ է, բազմազաղտնի՞ք: Հազար էջ ունի, մեկը մյուսից բարդ ու խորհրդավոր: Պիտի մտնես խորքերը, ընթերցես, ցույց տաս, բացատրես:

Երբ տոնում էինք մեր մեծ պրոզ-լուսավորիչ, մեր գրականության և ազգային կյանքի մեծ ռահվիրա խաշատուր Աբովյանի ծննդյան 175-ամյակը, բոլոր խոսողներն էլ շեշտեցին նրա ուսասիրությունը. «Օրհնվի էն սհաթը, որ ուսի ոտքը իջավ դարեր տանջված մեր հողին»: Իսկ որ Աբովյանից շուրջ յոթ հարյուր տարի առաջ, — այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ Ռուսաստանի հզորությունը դեռևս դարերի ու սարերի ետևում էր, — հայ մտավորականը հեռվից հեռու հույսը դնում էր Ռուսաստանի վրա: Բյուզանդական արքունիքն ու եկեղեցին, Հայաստանն ու նրա ժողովուրդը կլանելու իրենց խարդավալից քաղաքականության մեջ, 12-րդ դարում, արդեն ո՞րերորդ անգամ, հայոց եկեղեցու հայրերին առաջարկել էին եկեղեցիների միություն և, երբ տեսան՝ «բարևկամական» խոսքերն արդյունք չեն տալիս, անշան հարկադրանքին ու սպառնալիքին: Կիլիկյան Հայաստանի առաջնորդները, ուրիշ էլք չդռնելով, համաձայն էին միավորվել: Իսկ բնաշխարհում բոլորովի էր հայկական համատությունը, պահանջում էին շմիանալ, դիմադրել, պայքարել: Ինչպե՞ս դիմադրենք, — հարց էին տալիս կիլիկեցիները: — Մեր դիմադրությանն ու պայքարին ո՞վ կօժանդակի, ո՞վ թիկունք կդառնա: Եվ ահա այս ժամանակ բնաշխարհի հոգևոր առաջնորդներից մեկը՝ Գրիգոր Տուտեուրդին, պատասխանելով իր այրունակիցների այդ այրող հարցին, ցույց է տալիս «Քրիստոնեությունից պատուհալ մեծափառ եկեղեցին Ընուպաց» և հավատում է, որ հնարավոր է ստանալ «գլխատշաճս ի նոցանէ»:

Ամեն ժողովրդի համար էլ սիրելի է իր պատմությունը, սրբ-

բազան են իր անցյալի հիշատակները, իր ստեղծած պատմա-
մշակութային գանձերը: Բայց երևի քչերը կան, որոնց համար
իրենց պատմությունը դարերի ճանապարհին այնպես նեցուկ է
եղել, դասագիրք և ուղեցույց, ինչպես մեր պատմությունը: Դեռ-
ևս հինգերորդ դարում դա հասկանում էին մեր հոգևոր ու մարմ-
նավոր առաջնորդները: Նրանք գիտեին նաև, — այս մեկն արդեն
հաստատ գիտեին, — որ ազգն ապրում, գոյատևում, հավերժա-
նում է ո՛չ թե երկրներ ստրկացնելով, ուրիշի հոգեր նվաճելով
կամ հարևանի հոգևոր սեղանից պատառ թոցնելով, այլ սեփա-
կան հողի վրա, սեփական պատմությանը պորտալարով, ար-
յամբ և ուղեղի բուրբ թելերով կապված: Այս կե՛րպ միայն, ա՛յս
պարագայում աշխարհի լույսին ու բարությունը, մարդկության
առաջադիմությանը մատուցած գանձերով: Նրանք գիտեին, որ
փոքր է մեր անուն, բայց համոզված էին, որ այն հասնելու է
գալիքի բախտավոր հեռատանները, քանի որ մենք անցած մեր
ճանապարհը դարդարել ենք հիշատակության արժանի գործերով:

Նրանք երբեք չէին մոռանում նաև, որ մեր պատմությունը
մեր ողնաշարն է. մեզ ուղիղ ու հպարտ է պահում, որպեսզի
չժոճվենք ամեն հոգմից ու փորձությունից: Մեր պատմությունը
մեր ոտքի տակի հողն է, ա՛յն, որ Մեծ Հայքի թագավոր Արշակ
Երկրորդին դարձնում էր հայրենասեր, հպարտ ու անզիջում: Եվ
զգուշացնում էին, թե վա՛յ նրան, ով կտրվեց այդ հողից, կորց-
րեց այդ հողի ուժը: Այլևս ո՛չ մի հող հուսալի պատվանդան չի
գառնա նրա համար: Մանավանդ, որ իր հողից կտրվածը, իր
հողին դավաճանած մեկը համայն աշխարհում պիտի քայլի իբրև
հայրենադավ, որից զգուշանում են, ինչպես ըրոտոփց:

Մեր պատմության էջերը թերթելիս ես ինձ այնպե՛ս հզոր
եմ զգում, այնպե՛ս հպարտ և լավատես մեր ճակատագրի, մեր
այսօրվա ու վաղվա նկատմամբ: Ի՛նչ զժվարություններ ենք հաղ-
թահարել, ճակատագրի ի՛նչ անագորույն հարվածների տակ ենք
անխաթար պահել մեր ազգային կերպարն ու դիմագիծը...

Իսկ հիմա, — երբ վաղուց հրաժեշտ ենք տվել աճերով ու մա-
հերով «ճոխացած» մեր անցյալին, երբ մեկընդմիջտ լուծված է
մեր ֆիզիկական գոյության հարցը, և այսօր ու հավիտյան բա-
ցառապես մեզնից պիտի կախված լինեն ինչպես անցյալ մեր
լուսավոր մեծերի երազած «Հոգևոր Հայաստանի» պահպանու-
թյունը, այնպես էլ մարդկության արդար ու երջինավառ համա-
կեցությանը մատուցելիք մեր սեփական թույր ու բույրի հարբս-

տությունը, — մի՞թե այստեղ ևս մեզ չպիտի նպաստավորի մեր
պատմությունը, և՛ մեզ համար դաս չպիտի դառնա մեր անցած
բազմադարյան զժվար ճանապարհը, այլ ճանապարհին փայլա-
յած ու այս լուսավոր օրերին հասցրած երազը:

Այս գիրքը ծնվել է փրբև պատասխանը մի հարցի, որն
առեղծված է կամ հրաշք: Սակայն ծնվել է ո՛չ միանգամից, այլ
քալ առ քալ, աստիճանաբար, ինչ-որ շափով անսովոր, քանի
որ պատմության հազարամյա հյուսվածքի մեջ ևս փնտրել եմ
ինձ տանջող հարցի պատասխանը և ոչ թե գրել եմ սխտեմա-
տիկ պատմություն: Պատմություն ուրիշներն են դրում՝ փաստերի
ու տեղեկությունների անխախտ հերթականությամբ, սոցիալ-
տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային ամեն տեսակ շեր-
տերի, փոխհարաբերությունների սառը քննությամբ, տեղը տե-
ղին, որպեսզի ոչինչ դուրս չմնա ամենատես հայացքից՝ ո՛չ մեծ
և՛ փոքր նվաճումները, ո՛չ հավերժական ուղեկից անհաջողու-
թյունները, ո՛չ էլ ժամանակավոր կամ տարափոխիկ ձախորդու-
թյունները...

Ես մեր պատմության մեջ զրույցների նյութ եմ դարձրել այն
էջերը, որոնք հենվելու կետեր են եղել, դարձել են մեր ազգային
պոյի հիմքերը: Ո՞վ ենք մենք, որտեղի՞ց ենք սկիզբ առել, ինչ-
պե՞ս ենք անցել մեր ճանապարհը: Ի՛նչն է մեզ պահել և ի՛նչն է
պահելու: Զէ՞ որ, վերջապես, ամեն մի պատմություն էլ կգառնա
«պարագ վախտի խաղալիք», եթե առանցք չունենա այն դա-
սերը, որ անցյալն է թողել՝ այսօրն ու ապագան անխալ ապ-
րելու համար:

Այս «Զրուցարանը» բաղկացած է երկու գրքից: Առաջին գրքի
զրույցները նվիրված են հայ ժողովրդի քաղաքական պատմու-
թյան զրվագներին, պետական, ազգային ու հոգևոր կյանքի
ինքնուրույնության պահպանման համար մղած բազմադարյան
պայքարին: Երկրորդ գրքի զրույցներում խոսք է գնալու հայ
ժողովրդի ստեղծած նյութական ու հոգևոր մշակութային մասին:

ՀԱՅՈՑ ԲՆԱՇԽԱՐՀԸ

Ամեն մի ժողովուրդ ունի իր բնաշխարհը՝ պատմաաշխարհապրական այն միջավայրը, որի սահմաններում կազմավորվել է ինքը, ապրել իրեն բաժին ընկած կյանքը, ստեղծել իր քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կենսադրույթունը: Հայ ազգի բնաշխարհը Հայկական բարձրավանդակ անունով հայտնի այն ընդարձակ տարածքն է, որը նրա համար հանդիսացել է ծննդաբան ու սննդաբան և դարձել է նրա բազմադարյան դժվար կենսադրույթյան ոչ միայն վայրը, այլև անմիջական մասնակիցը:

Հայտնի է, որ պատմական զարգացման հին փուլերում ամեն մի ժողովրդի ճակատագրի վրա խոշոր ազդեցություն է ունեցել նրա հայրենիքի աշխարհագրական դիրքը: Հայ ժողովրդի պատմությունը, սկսած նախապատմական ժամանակներից մինչև վերջին դարերը, եղել է շրջամիջավայր մի պայքար իր հայրենիքի խստամբեր բնության և այդ հայրենիքի վրա բոլոր կողմերից եկած շար ուժերի դեմ: Հասկանալի է, որ այս բազմադարյան պայքարն էլ պայմանավորել է մեր ժողովրդի հոգեբանության ու ազգային կերպարանքի շատ ու շատ կողմերը, դարձել մեր պատմությունն առաջ մղող ամենավճռական գործոնը:

Հայկական լեռնաշխարհ անունով է հայտնի այն երկիրը, որն անհիշելի դարերից հայի հայրենիքն է եղել: Ընդարձակ այս տարածքի վրա է ծնունդ առել հայ ժողովուրդը, ստեղծել իր քաղաքական միավորումները և դարձել արարիչն ու տերը

բարձրատիպ մի մշակույթի, որի նմուշները՝ նախապատմական ժամանակներից մինչև այսօր, միշտ էլ գտնվել են մարդկային առաջավոր քաղաքակրթության մակարդակի վրա:

Հայկական լեռնաշխարհը կամ Հայկական բարձրավանդակը, որն իր դիրքով զգալիորեն բարձր է, քան հարևան Իրանական ու Փոքրասիական բարձրավանդակները, կաղմված է հանգած հրաբուխների սարահարթներից և նրանց հարող ձորահովիտներից, որոնք իրենց մեջ առած պահում են լեռնապարերի, ալպյան, լեռնային, կիսալեռնային և դաշտավայրային բազմաթիվ դոտիններ՝ կլիմայական, բուսական ու կենդանական աշխարհների մի բազմադան համադրությամբ:

Դիշտ է, իր քաղաքական բեմելի ու վերելքի շրջանի Հայաստանը հետագա դարերում աստիճանաբար նեղանում էր՝ հարևան բնատիրություններին զիջելով ծայրամասային բազմաթիվ գավառներ ու նահանգներ: Եվ, այսուհանդերձ, հին հայոց պետական կյանքը ձևավորվել ու երկար ընթացք է սայրել լայնածավալ այն տարածքում, որը բաժանվել էր երկու մասի՝ պատմական աղբյուրներում հայտնի իբրև «Մեծ Հայք» և «Փոքր Հայք»: Մեծ Հայքն ընդգրկում էր Հայկական բարձրավանդակի ամբողջ տարածքը: Իսկ Փոքր Հայքն ընկած էր նրանից հարավ-արևմուտք՝ Փոքր Ասիայի արևելյան մասում: Այս երկու Հայքերի միջև սահմանային գիծն անցնում էր Եփրատ գետի հոսանքով:

Հայկական պետականությունը և տնտեսական ու մշակութային կյանքը բուռն զարգացում են ապրել նաև լեռնային կիլիկիայում, որտեղ հայերը բնակություն էին հաստատել զեռևս մ. թ. ա. առաջին հազարամյակում: Եվ մեր թվականության առաջին հազարամյակի վերջում այնտեղ կազմակերպված հայկական իշխանությունները, որոնք շուրջ երկու դար հետո Եփեսոս է միավորվելին՝ ստեղծելով բուլղանիին կենսունակ մի թագավորություն, հիմնականում հենարան էին դարձրել տեղաբնիկ հայկական տարրը:

Ինչ էլ որ լինի, սակայն, Հայոց բնօրրանն ու բազմահազարամյա կենսադրության ասպարեզը Մեծ Հայք երկիրն է եղել, Հայկական բարձրավանդակը: Այստեղ է ձևավորվել հայ ժողովրդի հնագույն պետական կյանքը, որի կարևոր պոսթկոմունիստ եղան Արմինա, Հայասա կազմավորումները, ավելի ուշ՝ Վանի թագավորությունը՝ Վան-Տոսպ մայրաքաղաքով, Երվանդունիների պետությունը՝ Արմավիր-Երվանդաշատ կենտրոնով... Մին-

չև որ մեր թվականութունից առաջ երկրորդ դարի սկզբին Արտաշես Ա հորթ թագավորն ստեղծեց Հայոց միացյալ թագավորութունը, որի մականի տակ էր առնված ամբողջ Մեծ Հայքը կամ Հայկական բարձրավանդակը: Ինչպես առաջ, այնպես էլ Մեծ Հայքի միացյալ կենտրոնական թագավորության շրջանից սկսած, հայ ժողովուրդը միակ տերն էր ամբողջ Հայկական բարձրավանդակի, որը բռնում էր ավելի քան 300 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածություն: Հենց միացյալ թագավորության շրջանում էլ այս տարածությունը բաժանված էր տասնհինգ նահանգների կամ երկրամասերի, որոնք ունեին հետևյալ անվանումներն ու տեղագրությունը ըստ Անանիա Շիրակացուն վերագրվող «Աշխարհացոյց»-«Աշխարհագրության».

Առաջին երկրամասը Բարձր Հայքն է, այսինքն՝ Կարնո երկիրը, — թվարկում է յոթերորդ դարի մեր մեծ աշխարհագետը, — երկրորդը Չորրորդ Հայքն է, այսինքն՝ Մոփաց երկիրը, երրորդը՝ Աղձնիքը Տիգրիս գետի վրա, չորրորդը՝ Տուրուբերանը, այսինքն՝ Տարոնը, հինգերորդը՝ Մոկքը Ասորեստանի մոտ, վեցերորդը՝ Կորճայք երկրամասը, յոթերորդը՝ Պարսկահայքը Ատրպատականի մոտ, ութերորդը՝ Վասպուրականը, որը գտնվում է նրանից (Պարսկահայքից) հյուսիս-արևմուտք, իններորդը՝ Սյունյաց երկրամասը, որը գտնվում է Երասխ գետի մոտ, տասներորդը՝ Արցախը, որը գտնվում է նրա (Սյունիքի) մոտ, տասնմեկերորդը՝ Փայտակարանը՝ համանուն քաղաքով, տասներկուերորդ երկրամասը Ուտիքն է, որը սահմանակից է Աղվանքին՝ Կուր գետով, տասներեքերորդը Գուգարքն է՝ Վրաստանի մոտ, տասնչորսերորդ երկրամասը Տայքն է՝ Եգեցի մոտ, տասնհինգերորդ երկրամասն Այրարատն է, որը գտնվում է նրանց մեջտեղում»:

Հայոց երկրի այս տասնհինգ աշխարհները կամ նահանգները հանդամանորեն նկարագրված են «Աշխարհացոյցում», բայց ավելի ընդարձակ՝ մեր հին մատենադրական երկերում և միջնադարյան ձեռագրերում: Ամենից առաջ այդ նկարագրությունները պատկանում են բնիկ հեղինակներին. Արարատյան երկրի զգալացունց պատկերումը՝ Ղազար Փարպեցուն, Տարոնիքը՝ Հովհան Մամիկոնյանին, Վասպուրականիքը՝ Քովմա Արծրունուն, Ուտիքին ու Արցախինը՝ Մովսես Կաղանկատվացուն և Կիրակոս Գանձակեցուն, Սյունիքինը՝ Մտեփանես Օրբելյանին... Այդ քաջատեղյակ ու հայրենաշունչ նկարագրությունների

մեջ յուրաքանչյուր նահանգ շոգում է իր բնական հարստություններով ու հայաշեն դանձերով: Լսենք, օրինակ, Արարատյան երկրի սիրահար Ղազար Փարպեցուն, որն իր հայրենի նահանգն իրավամբ համարում է՝ «ամեն ինչ բուսցնող, ամեն ինչ տվող, ամեն ինչով լի, մարդկային կյանքին, վայելքին ու երջանկությանը անհրաժեշտ օգտի ու դեղի համար ամեն ինչ ունեցող՝ դաշտեր լայնատարած ու որաալից, շուրջ բոլորը լեռների գեղեցկանիստ ու փարթամ արոտներով ծածկված, կճղակաբաշխ ու որոճող անասուններով և նրանց հետ էլի՛ ուրիշ բազմատեսակ կենդանիներով լեցուն: Լեռանց բարձր կատարներից ջրեր են հոսում՝ լիուլի ոռոգմամբ արբեցնելով դաշտերը, որոնք անթիվ կին ու տղամարդ բնակչությամբ փարթամացած ոստանն են մատակարարում առատ հացով ու զինիով, անուշաքույր ու մեղրահամ բանջարեղենով և յուղատու զանազան սերմերով»:

Մեծ Հայքի տասնհինգ նահանգներից յուրաքանչյուրը հարեվաններից բաժանված էր բնական պատվարներով և ըստ էության կազմում էր ոչ միայն վարչական առանձին միավոր, այլև բնակչիմայական ինքնուրույն ու ինքնատիպ մի ամբողջություն: Այսպես, օրինակ, եթե Այրարատն իր շոգ ամռան ու խոտաշունչ ձմռան պայմաններով մի հետաքրքիր երևույթ էր ողջ բարձրավանդակի տարածքի համար, ապա Ուտիքը՝ նույն բարձրավանդակի հյուսիս-արևելյան եզրը, տափարակային իր գավառներում ամռան տապերից հետո ուներ այնքան մեղմ ու բարեբեր կլիմա, որ դարձել էր արևադարձային գյուղատնտեսական մթերքների շտեմարան: Սակայն Այրարատ նահանգն էր, որ, շնորհիվ իր կենտրոնական դիրքի, ինչպես նաև Այրարատյան ընդարձակ ու արգավանդ դաշտի, միշտ էլ բախտորոշ զեր է ունեցել հայ ժողովրդի պատմության բոլոր վայրիվերումների ժամանակ: Եվ պատահական չէ, որ հենց այս նահանգում են գտնվիլ մեր ժողովրդի պիտական կազմավորումների ռազմա-քաղաքական ու մշակութային կենտրոններից շատերը՝ էրեբունին, Արմավիր-Նովանդաշատը, Արտաշատը, Վաղարշապատը, Դվինը, Երևանը:

Առաջինք, որ Հայկական լեռնաշխարհն անհամեմատ բարձր է հարևան բարձրավանդակներից: Եվ լեռնաշխարհի տարբեր շրջաններում էլ վեր են խոյանում ուրիշ լեռնաշղթաներ, բարձրավանդակներ ու լեռնազագաթներ: Այրարատյան նահանգի, ինչպես նաև ամբողջ Հայկական բարձրավանդակի կենտրոնում է

գտնվում աշխարհի ամենախառահեղ լեռներից մեկը՝ Արարատն իր զույգ զագաթներով, որոնցից մեկը՝ հավերժաձյուն Մեծ Մասիսը, ունի 5156 մետր բարձրություն: Արարատից դեպի արևմուտք ձգվում է լեռնային մի գանգված, որի մի ծայրը հասնում է Եփրատի ակունքներին և կոչվում է Հայկական պար: Արարատի արևելյան փեշերից սկիզբ առնելով՝ դեպի արևելք ձգվում է մի այլ լեռնային երկար գանգված, որն սպառվում է Արցախ-Ուտիքյան աշխարհում, Մուխանքի դաշտաբերանում և կոչվում է Փոքր Կովկաս: Բարձրավանդակի հարավից ու հարավ-արևմուտքից բարձրանում է Հայկական Տավրոսը, որը ջրաբաշխի դեր է կատարում Տիգրիսի ու Եփրատի համար: Արարատի դեմ-դիմաց, Սրապի ձախ ափին կանգնած է բազմազագաթ Արագածը, որի լանջերը հարուստ են ալպյան բուսականությանը ու անուշահամ ջրերով:

Հայաստանի հարավում նշանավոր էին Բյուրակներ, Սիփանք և Մաղկանց լեռները:

Հայկական լեռնաշխարհն աշխարհի ամենաջրառատ երկրներից մեկն է և ջրաբաշխի դեր է կատարում Առաջավոր Ասիայի համարյա բոլոր մեծ գետերի համար: Երկու խոշոր գետեր Երասխ-Արաքսն ու Կուրը, իրենց ամբողջ ընթացքով չեն բաժանվում Հայաստանից. Կուրը էլ մեր երկրի հյուսիսային սահմանագիծն էր հանդիսանում, իսկ Արաքսը ջուր էր տալիս Այրարատի, Սյունիքի, Արցախի և Ուտիքի մի մասի դաշտերին, որի համար էլ կոչվում էր Մայր Արաքս:

Հարավային Հայաստանից է սկիզբ առնում Եփրատն իր զույգ վտակներով. Արեմոյան Եփրատը, որի ակունքները Կարնո գավառում են, Մաղկավետ լեռներում, և Արևելյան Եփրատը կամ հայոց մեջ սրբազան համարված Արածանին, որն սկիզբ է առնում Մաղկանց լեռներից, իսկ սրա Մեղրագետ կոչված բաղուկը հոսում է Տարոնի կամ Մշո դաշտի միջով: Հայկական Տավրոսից սկիզբ առնելով՝ շուրջ 400 կիլոմետր մեկ լեռնաշխարհով է հոսում նաև Տիգրիսը: Կան նաև մանր գետեր, որոնք, թեպետ այնքան ջրառատ չեն, որպեսզի օգտագործվեին նավագնացության համար, սակայն առնված էին ոռոգումների հաստատուն ցանցի մեջ և ապահովում էին դյուղատնտեսության բարձր բերքատվությունը: Այդպիսիներից էին, օրինակ, Տրտու-Քարթառը Արցախի և Ուտիքի համար, Զանգուն՝ Այրարատի համար, Աղստը՝ Ուտիքի, Զորագետը՝ Գուգարքի, Որոտանը՝ Սյունիքի համար:

Հայկական լեռնաշխարհը ծով լունի և լի ելնում օվկիանոսների վրա, բայց հարուստ է խոշոր լճերով, որոնք ունենն բազմատեսակ ձկների հարուստ պաշարներ: Դրանցից է Գեղարքունի, Գեղամա կամ Սեանա լիճը, աշխարհի բարձրագիր լճերի մեջ ամենամեծերից մեկը, որը ծովի մակարդակից բարձր է 1900 մետր: Այստեղ են աճում Իշխան, Կարմրախայտ և Գեղարքունի կոչվող ձկները:

Բարձրագիր բնական ջրամբարներից է նաև Վանա կամ Բլդնունյաց լիճը, որը ծովի մակերևույթից բարձր է 1720 մետր, ունի 3733 քառակուսի կիլոմետր մակերես, սակայն ձկներից այստեղ միայն տառեխն է բազմանում, որովհետև լճի ջուրն աղի է:

Ուրմիա կամ Կապուտան լիճը Հայկական բարձրավանդակի արևելյան եզրն է կաղմում՝ քնկած լինելով Հայաստանի և Իրանական սարահարթի միջև գտնվող մի գոգավորության մեջ:

Հայկական լեռնաշխարհն ունի նաև անուշահամ ջուր ունեցող բազմաթիվ բարձրագիր մանր լճեր, որոնցից են՝ Արփին ու Այլըը Այրարատում, Արճակը՝ Վասպուրականում, Գայլատուն՝ Կոզովիտում:

Հայկական բարձրավանդակի կլիմայի և երկրաբանական կառուցվածքի բազմազանությունը էին պայմանավորված տարբեր մարզերի հայ բնակիչների զբաղմունքների և կենցաղի շեշտված տարբերությունները: Դաշտավայրերում նրանք զբաղվում էին երկրագործությամբ, նախալեռնային շրջաններում տնտեսության մեջ գերակշիռ դեր ունեւր այգեգործությունը: Բարձր լեռնային գոտին իր ալպյան արոտավայրերով հրաշալի հիմք էր անասնապահության համար: Մի շարք նահանգներ հարուստ էին հանքային բազմատեսակ հանածոներով: Իսկ բարձրավանդակի բնդերքն իր ներսում պահում էր համարյա ամեն տեսակ մետաղներից մինչև աղբյուր, հանքային ջրերը. քարի բոլոր տեսակները:

Հայկական բարձրավանդակն աշխարհի այն բացառիկ երկրամասերից է, որոնցում քարն ու բրոնզը, երկաթն ու մյուս մետաղները գործածվել են՝ սկսած մարդկային ցեղի զոյացման վաղընջական ժամանակներից: Հին Արցախի Ազոխ գյուղի մոտ գտնվող հնավայրում հայտնաբերվել են նեանդերթալյան մարդու կմախքի մասեր և գործածության նախնական առարկաներ: Սյունիքի ու Արցախի, Գուգարքի ու Տայքի, Այրարատի ու Վասպուրականի բազմամետաղ հանքավայրերի զանազան հատվածներում հայտնի են երկաթի, պղնձի, կապարի, արծաթի, ու ոսկու բովեր, հորա-

տանցքեր, որոնք վկայում են, թե այս նահանգներում վաղուց ի վեր գրադվել են հիշյալ մետաղների մշակությամբ:

Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական մասում՝ Նախճավանում, Կողբում ու Կաղզվանում էին գտնվում արևելքի երկրնե-րին հայտնի աղահանքերը, որոնց հանույթով Հայաստանն ապահովում էր ինչպես իրեն, այնպես էլ հեռու-մոտիկ բազմաթիվ երկրների, Իսկ անուշահամ ջրերի, ինչպես նաև բուժիչ «ջերմուկների» և «թթու ջրերի» աղբյուրներով մեր պատմական հայրենիքը գրավում էր ամենաառաջնակարգ տեղերից մեկն ամբողջ աշխարհում:

Հայոց երկրի հին ու նոր մեծագույն հարստություններից մեկն է քարն իր բազմաթիվ տեսակներով և անհուն-անսպառ պաշարներով:

Լեռնոտ երկրներից մեկի դավակը՝ նշանավոր գրող ու կատակաբան, իր հայրենիքի մասին խոսելիս, ասել է՝ եթե հնարավոր լիներ քարը ծախել, ապա իրենք պիտի լինեին աշխարհի ամենահարուստ ժողովուրդներից մեկը: Հայր շծախեց իր քարը: Աշխարհի վրա աչք բացելով՝ նա սովորեց քարը կենդանացնել, խոսեցնել ու ծաղկեցնել: Եվ քարը դարձավ շատ ավելի թանկարժեք մի բան, քան թե նա կա բնական վիճակում: Գարձավ շենք ու դղյակ, բերդ ու հուշակոթող, դարձավ տաճար ու խաչքար... Եվ պարզ է, որ Հայաստան աշխարհն այսօր ճանաչում են որպես թանկարան րաց երկրների ներքո...

Եթե ընդհանրացնելու լինենք այս թռուցիկ խոսքը մեր պատմական հայրենիքի հանքային ու բնական հարստությունների մասին, պիտի ասենք. Հայկական լեռնաշխարհը, որ հայ ազգի օրրանն էր, բնակավայրն ու տունը, ուներ բոլոր պայմանները մարդու բարեկեցիկ ու հարուստ կյանքի համար: Սակայն ճակատագիրը հային պահել էր ուրիշ մի կյանք, հազարամյակներ տևած, ողբերգական ու դրամատիկ դրվագներով հարուստ մի պատմություն, որը եթե շատ էր նման գրամայի ու ողբերգու-թյան, ապա խաղացվում էր հսկայական մի բեմահարթակի վրա, որի անունն է Հայկական բարձրավանդակ, իսկ դիտող-ակա-նատեսները, որ հաճախ գործողության մասնակիցներն էին նաև, հարևան ու ոչ հարևան մեծ ու փոքր տերություններն էին: Նրանցից շատերն արդեն հեռացել են թատերաբեմից և հիշվում են միայն գրավոր պատմության մեջ: Իսկ հայ ազգը, անցած իր դժվար կենսագրության մղձավանջներից, ստեղծած իր նոր պե-

տականությունը, նորոգված ու առավել զորացած, եղբայրակից ազգերի հետ գնում է դեպի իր փառավոր պատմության գալիք հազարամյակները:

ՄԵՐ ԼԵԶՈՒՆ ՄԵՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆ Է

«Մեր լեզուն մեր պատմությունն է», — գերմանացի աշխարհահռչակ գրող ու լեզվաբան Յակոբ Գրիմմին է պատկանում այս թևավոր խոսքը:

Տասնամյակներ շարունակ երկու անխոնջ ու հարազատ գործակիցներ՝ Յակոբ ու Վիլհելմ Գրիմմ եղբայրները, գերմաներեն լեզուն ու այդ լեզվով ստեղծված ժողովրդական բանահյուսու-թյունն էին պեղում՝ նրանց խորքերից հանելով իրենց ազգի պատմության դանձերը: Եվ աշխարհին է հայտնի, որ նրանք հասել են իրենց նպատակին. պատմական ուսումնասիրությունները քայլ առ քայլ հաստատել են այն ամենը, որ վեր էր հանվել լեզվական պրպտումներով:

Կան ինչ-որ առումով բախտավոր ժողովուրդներ, որոնք կամ պատմության թատերաբեմում ոտք դնելուն պես ստեղծել են սև-փական գիր, նրանով արձանագրել իրենց կենսագրությունը՝ սկսած առաջին իսկ քայլերից, կամ էլ հարևան են եղել գիր ունեցողներին ու հենց հարևանի իրավունքով էլ ընկել են նրանց տարեգրությունների մեջ, և այսպես անմահացել է նրանց մանկությունը:

Հայ ժողովրդի բախտը երկու տեսակետից էլ չի բերել. սեփական գիր է ունեցել օտար աղբյուրներում իր մասին եղած հիշատակություններից ավելի քան երեք հազար տարի հետո, և այդ հիշատակությունները պահպանած լեզուներն էլ շատ հեռու են եղել խոսել են այնպես կցկտուր ու առիթից առիթ, ոնց որ իսկի խոսած չլինեն:

Բայց կա փրկարար մի հանգամանք՝ հայերեն լեզուն իր հին ու նոր վիճակներով, իր քերականությամբ ու բառապաշարով, իր սեփական ու փոխառյալ գանձերով: Եվ ամենակարևորը. վաղա-գույն մեր մատենագրական երկերում գրի են առնվել ոչ միայն ժամանակի գրական հայերենն ու ժողովրդական խոսվածքի ար-ժանահիշատակ նմուշներ, այլև բանավոր գրականության այն-պիսի պատառիկներ, որոնցում մասնագետները տեսնում են

հայոց լեզվի շատ ավելի վաղ շրջանի թանկագին մասունքները
Ինչպե՞ս չուրախանալ, երբ հենց բոլորովին վերջերս լեզվաբան
արևելագետ Վ. Վ. Իվանովը «Վահագնի ծնունդը» բանաստեղծա-
կան պատանդի մեջ հայտնաբերեց նախապրային հայերենի հե-
տաքրքիր իրողություններ, հայերենի զարգացման, հարևան ու ցե-
ղակից լեզուների հետ նրա ունեցած շփումների պերճախոս ապա-
ցույցները:

Դե՛, արի և աշխարհահռչակ գերմանացու հետ միասին մի
բացականչի, թե մեր լեզուն մեր պատմությունն է:

Վաղուց է, ինչ հայոց լեզուն իր հին ու նոր վիճակներով գրե-
նդվում է լեզվաբանների ուղադրության կենտրոնում: Հանգամա-
նալից քննության են ենթարկվել նրա նախապրաբարյան ու դրա-
բարյան շրջանները, միջին հայերենը, նոր կամ աշխարհաբար
հայերենն իր երկու դրական ճյուղերով՝ արևմտահայերեն և արե-
վելահայերեն: Հսկայական աշխատանք է կատարվել նաև հայոց
լեզվի բարբառների ուսումնասիրության բնագավառում: Մի քա-
նի տասնյակ բարբառների քերականական կառուցվածքների ու
բառապաշարի վերլուծությունը ցույց է տվել, որ միայն մեր
բարբառների մեջ են պահպանվել մեծաքանակ տվյալներ հայոց
լեզվի նախնական վիճակի, ցեղակից հնադույն լեզուների հետ
ունեցած առնչությունների և ուրիշ կարևոր հանգամանքների
վերաբերյալ:

Գեոսես 19-րդ դարում պատմահամեմատական լեզվաբանու-
թյան կողմից ընդունված էր, թե հայոց լեզուն մասնում է հընդ-
եվրոպական լեզվաբանության մեջ՝ իբրև իրանական խմբի ան-
դամ: Սակայն 1875 թ. դերմանացի խոշոր լեզվաբան-հայագետ
Հայրիխ Հյուբշմանը «Հայերենի տեղը հնդեվրոպական լեզուների
մեջ» հոդվածով հիմք դրեց մի նոր տեսություն, որի համաձայն՝
հայոց լեզուն հնդեվրոպական մայր լեզվից առաջացած ինքնու-
րույն ճյուղ է: Ըստ այդմ խոշոր հայագետը համոզիչ փաստարկ-
ներով ցույց տվեց, որ իրանյան լեզվախմբի հետ հայերենի ունե-
ցած բնդհանրություններն ուղ շրջանի սերտ կապերի արդյունք
են, իսկ տարբերությունները բնիկ հայկական են և գալիս են մայր
հնդեվրոպական լեզվից: Հյուբշմանն իր այս տեսությունը հե-
տագա տասնամյակներում դարդացրեց նոր տվյալներով, բառա-
քննական հարուստ նյութերի և քերականական հետազոտություն-
ների միջոցով: Եվ դրանից հետո արդեն շուրջ մեկ դար հայերենը
հետազոտության էր ենթարկվում որպես հնդեվրոպական լեզվա-

ընտանիքի ինքնուրույն ու ինքնատիպ մի ճյուղ, որը հազարամ-
յա իր պատմությամբ, բառապաշարի ու քերականական հյուս-
վածքի առանձնահատկություններով վիթխարի նշանակություն
ունի ինչպես մայր հնդեվրոպական լեզվին, այնպես էլ նրանից
հատվածված լեզուներին վերաբերող բազմաթիվ հարցեր պար-
զելու համար:

Հնդեվրոպական մայր լեզվի օրրանի տեղը մինչև վերջին ժա-
մանակները պարզված չի եղել: Այն տեղադրում էին Եվրոպայի
տարբեր մասերում, Բալկաններում, նույնիսկ Միջին Ասիայում:
Բալկանյան վարկածն առավել հավանական էր համարվում, և
նրանով առայնուրդվող հայագետներից ոմանք պնդում էին, թե
հենց այստեղ անցատվելով մայր լեզվից՝ հայկական ցեղը թրա-
կափույզպիական տարրերի հետ երկարատև շփումներ է ունեցել,
«ծովի ժողովուրդների» մեծ գաղթի ժամանակ, մ. թ. ա. 13—
12-րդ դարերում, անցել է Փոքր Ասիա ու Միջագետք, պլպա այն-
տեղից շարժվել դեպի հյուսիս, տարածվել Հայկական բարձրա-
վանդակում, այստեղ էլ իր հայերենը պարտադրել տեղաբնիկ-
ներին, և իր ու նրանց լեզուների խառնուրդից կազմավորվել է
հայոց լեզուն:

Այս տեսության շենքը կառուցված էր աղբյուրագիտական
լուրջ հիմքերից պարզապ գետնի վրա, և հիմնական շարժիչը գու-
շակությունների եղանակն էր հանդիսանում: Այդ պատճառով էլ
վարկածի կողմնակիցների աշխատություններում հայերը մեկ
Հայկական բարձրավանդակ էին թափանցում հենց անմիջապես
Բալկաններից՝ փոքրասիական կարճ ճանապարհով, մեկ Միջա-
գետքում երկար ժամանակ թափառելուց հետո, մեկ էլ տարբեր
երկրամասերում, տարբեր ցեղանուններով կայաններ էին ստիս
այնքան ժամանակ, մինչև որ Հայկական բարձրավանդակում
Ուրարտու անվամբ հայտնի պետությունը կործանվի, որպեսզի
Հայկական ցեղը դա, տիրանա նրա փլատակներին և, գաղթա-
կան ու փոքրաքանակ տեղով, ուրարտուական պիտակից փրկված
ցեղախմբերի անհուն ու անեզերք տարածություններն սունի իր
թևերի տակ, բազմաքանակ այդ ցեղերը հայացնել, Երկիրն էլ
դարձնի Հայաստան:

Այս տեսակետի մի տարբերակը՝ «մուշկերի տեսություն» պի-
տակով, վերջերս բավական համառորեն տարածվում էր, շնայած
չէր կարող առաջարկել աղբյուրագիտական որևէ լուրջ կրկան և
իր իսկ հիմքում հակապատմական էր ու հակաօրամաբանական:

44654

«Տեսութիւն» հեղինակ Ի. Մ. Դյակոնովը սկզբնապես գտնում էր, որ հայ ժողովրդի լեզվական նախնին կամ «նախահայերենի կրողները» «եղի են մուշկերը կամ ուրումեացիները», որոնք, իբր, վերին եփրատի ու Արածանիի հովիտներն են թափանցել մ. թ. ա. 1165 թ. (И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, Е., 1969, էջ 109), այնտեղից էլ դարեր հետո շարժվել դեպի Հայկական բարձրավանդակի խորքերը, հայացրել տեղաբնիկներին և կազմավորել հայ ժողովուրդը: Հետագայում Դյակոնովն ստիպված եղավ իր «տեսութիւնն» ազատել վտանգավոր «ուրում-ուրումեացիներից», անկասկած, եկատի առնելով նրանց (ուրում-ուրմ-արմ-արմի են) հնավանդ տեղաբնիկութիւնը, որից անպայման խարխլվում է առանց այն էլ խարխուլ «տեսութիւնը»:

Ինչ մնում է «մուշկ» ցեղին, ապա նրա մասին եղած առաջին դրավոր հիշատակութիւնը 1115 թվականից մնացած Սալմահասար Ա-ի արձանագրութեան տեղեկութիւնն է այն առթիվ, որ Ասորեստանի թագավորը Եփրատի վերին ավազանում շարդել է մուշկերին՝ իրենց 5 թագավորների (ցեղապետների՝, թե տոհմապետների) հետ միասին և միաժամանակ հետին թվով հիշում է նույն մուշկերի մի արշավանքի մասին, որը տեղի է ունեցել այս դեպքից 50 տարի առաջ՝ մ. թ. ա. 1165 թվականին:

Մուշկերը հիշվում են նաև հետագա ժամանակներում՝ ընդհուպ մինչև մեր թվականութեան առաջին դարերը: Հիշում են սեպագրերը, հունահռոմեական աղբյուրները, ինչպես նաև Աստվածաշունչը: Այդ հիշատակութիւններին հետևելով՝ առավել զգաստ ուսումնասիրողները, առանց երկմտութեան, գտնում են, որ մուշկերը հետագայում ցրվել են տարբեր ուղղութիւններով, հատկապես դեպի Սև ծովի հարավ-արևելյան ափերը, ուր և ձուլվել են վրացական ցեղերի հետ:

Ենթադրվում է, որ մուշկերի մի հատվածը մնացել է հայկական Տարոն գավառում, այնտեղ ձուլվել հայ ժողովրդի հետ՝ իր անունը տալով Մոկք-Մուշ շրջանին: Ի. Մ. Դյակոնովն ինքն էլ մի ժամանակ այս կարծիքին է եղել (տե՛ս АВИИУ — И. М. Дьяконов, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951, № 2—3—4, սեպագիր № 10, ծան.1): Սակայն հետո մուշկերին դարձրել է նախահայերենի կրողներ, Ուրարտուի պետութեան կործանումից հետո նրանց բերում, խառնում և Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկներին՝ խեթերին, լուվիա-

ցիներին, այսպես կոչված, ուրարտներին և կազմավորում հայ ժողովուրդը:

Ի. Մ. Դյակոնովի սեփական գաղտնիքն է, և նրա «տեսութիւնն» ընդունողներից ոչ ոք իրեն նեղութիւն չի տալիս, որպեսզի իմանա, թե այն ո՞վ է տեսել՝ մուշկերը խոսում էին հայերեն կամ թեկուզ նախահայերեն, մուշկերի լեզվից մնացե՞լ է մի պատահիկ, որը հիշեցնի հին կամ նոր հայերենը, և մանավանդ, ինչպե՞ս է պատահել, որ «մուշկ» բառը դարձել է «հայ»:

Ճշմարիտ հայագիտութիւնը չի կարող ընդունել այսօրինակ «տեսութիւնը», և բնական ու տրամաբանական է, որ այսօր վերստին արժարժվում է հայ ազգի ծննդի ավանդական տեսակետը, առավել հիմնավոր ու համոզիչ քննութիւններ են կատարվում հայ ժողովրդի ու հայերենի ծագման վերաբերյալ: Ասպարեզ են եկել լրջախոս մարդիկ, որոնք խոսեցնում են պատմական աղբյուրներում պահպանված անառարկելի փաստերը, վկայակոչում են ավանդական, 1500 տարի ստուգված ու հաստատված այն տեսակետը, որ հայ ժողովուրդը և նրա լեզուն իրենց կենսագրութիւնն սկսել են բնաշխարհում, որ հայ ժողովուրդը հընդեփրոպական նախամայր քնտանիքից հատվածված մի ճյուղ է, ինքնուրույն զարգացման արդյունք և ոչ թե իրար հետ ազգակցութիւն չունեցող տարբեր ցեղախմբերի ու խմբակցութիւնների բռնի կամ պատահական խառնակումներից գոյացած մի խառնածին:

Այս տեսակետը, ինչպես հայտնի է, առաջին անգամ շարագրվել է Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմութեան» մեջ և անառարկելի ճշմարտութիւն է ընդունվել մինչև 19-րդ դարը, լեզվաբանական խոշոր հայտնագործութիւնների, սեպագրերի վերծանութեան հեղափոխիչ շրջանը, որը եկավ ավանդական տեսակետը ոչ թե մերժելու, այլ վերստին հաստատելու հայտնաբերված վիթխարի նյութերով և նրանց հիմքի վրա բարձրացած համեմատական քերականութեան հզոր տրամաբանութեամբ հաստատելու, որ նախնական է հայ ազգը՝ իր հայերեն լեզվով, և նրա օրրանն է Հայկական բարձրավանդակը:

Իհարկե, անհնար էր, որ հայագիտութեան վերջին շուրջ երկուհարյուրամյա հետազոտական կուտակումները ևս երևան շահանքին ճշմարտութիւնը: Միխիթարյան միաբանութեան եռանդաշատ հայրերի լեզվաբանական ջանքերը, նրանց կազմած կոթողային բառարանները, Հ. Հյուբշմանի, Հր. Աճառյանի պրպտում-

ները, Գր. Ղափանցյանի մտքի խիղախ շողարձակումները, նոր հայագիտության ձևաքերտումները հիմք դարձրած՝ հայագիտության նոր ներկայացուցիչները ցույց են տալիս հայ ժողովրդի անդրենածին լինելը, նրա լեզվի իսկական ակունքն ու բնական զարգացման ճանապարհները: Եվ բարեբախտություն է, որ վերջին տասնամյակներում հրատարակվեցին հնդեվրոպական մայրցիղախմբի նախահայրենիքը վերստին Փոքր Ասիայից արևելք՝ Միջագետքում ու Հայկական բարձրավանդակում տեղադրող ուսումնասիրություններ, որոնց հեղինակները (Գ. Բ. Զահուկյան, Վ. Մ. Իլլիչ-Սվիտիչ, Գեորգ Թոմսոն, Թ. Վ. Գամկրելիձե, Վ. Վ. Իվանով, Լ. Ա. Գինդին, Օ. Ս. Շիրոկով, Գ. Կլեյնով ևլք) լեզվաբանական, հնագիտական և այլազան հարուստ նյութերի հիման վրա ապացուցում են, որ այստեղ է բնակվել հնդեվրոպական մայր ցեղը, սեմական լեզվախմբի հետ սերտ հարևանության և փոխանընկալությունների միջավայրում, և այստեղից են դեպի իրենց բնակության վայրերը շարժվել հնդեվրոպական նախալեզվի ձևերումից առաջացած կամ ծնված լեզուները:

Մեր հարցի համար կարևորն այն է, որ հնդեվրոպական ցեղերի նախահայրենիք ճանաչված ընդարձակ տարածքն ընդգրկում է նաև Հայկական բարձրավանդակը, և, բնականաբար, այս տարածքն է հանդիսացել հայ ցեղի ու նրա լեզվի օրրանը:

Ե՛րբ է առաջացել հայ ժողովրդի բուն կորիզը կազմած հայ ցեղը: Այս հարցն օրիշ պատասխան չունի, քան հնդեվրոպական ցեղերի տրոհման շրջանը, այսինքն՝ այն ժամանակը, երբ մայր նախալեզվով խոսող ցեղային մեծ միությունը բաժանվեց առանձին մասերի, և մասերից յուրաքանչյուրը, մյուսներից կտրվելով, վարեց ինքնուրույն կյանք, իր լեզվական առանձնահատկություններով այնքան հեռացավ մայր խոսվածքից, որ կարող էր համարվել բարբառախոս: Ուրիշ խոսքով՝ նրա խոսվածքն ըստ էության մի ինքնուրույն բարբառ էր արդեն՝ զոչացած նախամայր լեզվի հիմքի վրա: Հնդեվրոպական մայր ցեղախմբի տրոհման շրջան է ընդունվում նոր քարի դարը (նեոլիթ): Գեորգ Զահուկյանը, ի մի բերելով հնդեվրոպաբանության ու հայագիտության հետադարձությունները և ընդհանրացնելով մինչև այժմ արված կարևորագույն եզրահանգումները, գտնում է, որ 5—4-րդ հազարամյակներն այն շրջանն են, երբ «հայկական ցեղերն աստիճանաբար ընդգծվում են հնդեվրոպական ընդհանրության կազմում: Առաջ են գալիս հնդեվրոպական բարբառային մի շարք

գծերի հետագա դարգացման ընթացքը, բարբառային գծերի աստիճանական անցումը լեզվականի»: Սրան էլ հաջորդում է հայոց լեզվի զարգացման մյուս կարևոր շրջանը, երբ հնդեվրոպական նախամորից բաժանված (ծնված) ժողովուրդն արդեն ունի շատ կողմերով ինքնատիպ, այդ սխառճառով էլ միանգամայն ինքնուրույն լեզու՝ հայերենը: Գ. Բ. Զահուկյանն այս շրջանի ժամանակ է համարում մ. թ. ա. 3-րդ հազարամյակը. «Այս շրջանում, — գրել է նա, — հայոց լեզուն արդեն զոյությունի ունի որպես առանձնացած ամբողջություն»¹:

Հնդեվրոպական մայր ցեղախմբից անջատված ու իր բարբառն ստեղծած նախահայկական ցեղը մ. թ. ա. 5—4-րդ հազարամյակներում այլտի որ բնակված լիներ Հայկական բարձրավանդակի հարավային մասերում: Այստեղ այն սերտ կապերի մեջ է եղել հարևան միջագետքյան և փոքրասիական տարածքների բնակիչների հետ: Գիտնականներն այդ կապերն արտածում են լեզվաքննական ուսումնասիրություններով, որոնք բավարարող միջանակ են ընձեռում հիմնավոր եզրակացությունների հանգելու համար:

Նշված ժամանակաշրջանում ու հետագա դարերում Միջագետքի համարյա ամբողջ տարածքն զբաղեցնում էին այն ժողովուրդները, որոնց ընդունված է կոչել ասուրաբաբելական: Սրանց պետական կազմավորումներն էին, որ այն հեռավոր դարերում Առաջավոր Ասիայի քաղաքակրթության հիմքն էին դնում և վիթխարի աղդեցություն ունեին մտա ու հետո հարևանների վրա ինչպես քաղաքական կյանքում, այնպես էլ էթնիկամշակութային: Այս տեսակետից մի առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում 3-րդ հազարամյակը, երբ ձևավորվել էր և ուղմաբաղաբական եռանկյուն դործունեություն ուներ Աքքադյան հզոր պետությունը (Աքքադ մայրաքաղաքի անունից): Աքքադի տները թողել են սեպագիր մեծաքանակ վավերագրեր, որոնցով վերականգնվում է նրանց երկրի ու հարևանների փոխհարաբերությունների պատմությունը: Եվ որովհետև լեզուն, որով շարտարված են այդ վավերագրերը, գործածության մեջ է եղել միայն մինչև 3-րդ հազարամյակի վերջը, իսկ հաջորդ շրջանում արդեն երկրի տերերը խոսում ու գրում էին աքքադերենի երկու բարբառներով (ասուրերեն ու բաբելերեն), որոնք զգալապես տարբերվում են

¹ Г. Б. Джаукян, Очерки по истории дописьменного периода армянского языка, Ереван, 1967, стр. 330.

բուն աքքադերենից, ապա «մեռած» աքքադերենով գոյություն ունեցող գրականությունն անգնահատելի ծառայություն է մատուցում հետազոտողներին՝ առանձնապես հին օրերի պատմության ու լեզվական մթնոլորտի բազմաթիվ հարցեր պարզելու համար։ Իսկ ինչպես վերը տեսանք, գերմանացի լեզվաբանը գտնում էր, որ լեզուն աղբի պատմությունն է։ Եվ հասկանալի է, թե ինչու լեզուների առնչությունների, ասենք՝ փոխառությունների հիման վրա գիտնականներն ստուգորեն վերականգնում են այդ լեզուներով խոսող ժողովուրդների ամեն տեսակ առնչությունների ոլորտները։

Եվ այսպես, աքքադերենը «մեռած» լեզու է։ Նրանից պահպանված գրական հուշարձանները վերաբերում են մինչև 3-րդ հազարամյակի վերջերը, մինչև մ. թ. ա. 21-րդ դարն ընկած ժամանակներին։ Ուստի հասկանալի է, որ, եթե որևէ լեզվի բառապաշարի մեջ նկատվեն անառարկելի ընդհանրություններ մեռած աքքադերենի բառապաշարի հետ, ապա դա պետք է նկատվի ապացույց, որ այդ լեզուն կրող ժողովուրդն իր լեզվով գոյություն է ունեցել այն ժամանակ, երբ աքքադերենը դեռևս կենդանի-խոսվող լեզու էր, ապա՝ այդ լեզվով խոսող ժողովուրդն ու աքքադացիները մերձավոր կապեր են ունեցել իրար հետ։ Իհարկե, հնարավոր է, որ փոխառու լեզուն տվյալ բան ստացած լինի ոչ թե անմիջապես աքքադերենից, այլ մի երրորդ լեզվից, որը հանդես եկած կլինեք միջնորդի դերում։ Բայց այս դեպքում արդեն փոխառյալ բառի վրա անպայման պիտի լինի միջնորդ լեզվի դրոշմը։

Վերջին մեկ հարյուրամյակի ընթացքում, սկսած 2. Հյուրըմանի հետազոտություններից, բազմաշերտ քննության է ենթարկվել հայոց լեզվի բառապաշարը։ Առանձնակի ուշադրության են արժանացել հայերենի ու հին արևելյան լեզուների աղերսները, և հատկապես Հր. Աճառյանի, Գր. Ղափանցյանի ու նրանց աշակերտների ջանքերով պարզվել են մեր լեզվի բառապաշարի հարյուրավոր փոխառությունների ակունքները։

Գ. Բ. Զահուկյանը՝ սովետահայ լեզվաբանության նշանավոր դեմքերից մեկը, որն աչքի է ընկնում հին ու նոր լեզուների, հատկապես հնդեվրոպական լեզվաբանության խոր իմացությամբ, տարիներ շարունակ զբաղվել է հայոց լեզվի նախագրական վիճակի ուսումնասիրությամբ, այդ շրջանում մեր լեզվի կատարած փոխառությունների և ուրիշ հարցերով։ Իր վերջին ուսումնա-

սիրություններից մեկում Զահուկյանը քննել է հայ լեզվաբանության նախորդ շրջանի ականավոր ներկայացուցիչների՝ Հր. Աճառյանի, Գր. Ղափանցյանի, Նիկ. Աղունցի և մեր ժամանակակիցների կատարած ուսումնասիրությունները հայոց լեզվի աքքադական ու սեմական փոխառությունների վերաբերյալ և եկել այն եզրակացության, որ այդպիսիք իսկապես կազմում են մի պատկանելի շերտ և արդյունք են ինչպես հայ-աքքադական անմիջական փոխհարաբերությունների, այնպես էլ միջնորդված առնչությունների։ Նշվում են նաև հնդեվրոպական աղբյուրից եկած նախնական նստվածքը և հնդեվրոպական ու սեմական ցեղակցության նշանները։

Գ. Բ. Զահուկյանը հայ-աքքադական բառային ընդհանրությունների շարքն է դասում հետևյալ միավորները. անոթ, ցեց, ցից, կամն, կաշառ, կիւր, կղզի, կմախֆ, կնիֆ, կշեոֆ, ֆաղաֆ, ֆշաել, ֆուրմ, մաֆս, մաղխազ, մաշկ, մզել, ոլոան, փակ, փոխ, սանդ, սատար, շուր, տարի, բոնիր, խոփ, խօր, խոռ, ազարակ, անագ, բերդ, զագարն, հալամ, հօր, կուպ, պատառել, սակաբակ, տարածել և այլն, ընդամենը 57 բառ։ Նա այս բառերի մի մասը համարում է «աքքադերենից և սեմական համապատասխան այլ աղբյուրներից հայերենի անմիջական և միջնորդված փոխառություններ»²։

Ուրեմն, հայերենում կան անմիջապես աքքադերենից կատարված լեզվական փոխառություններ։ Եվ որովհետև հին աքքադերենը վաղուց ի վեր մեռած լեզու է, մ. թ. ա. 2-րդ հազարամյակից ի վեր կենդանի գործածություն չի ունեցել, հատկապես խոսակցական չի եղել, պարզ է, որ աքքադական փոխառությունները կատարված պիտի լինեին այն ժամանակ, երբ այն գործածական-խոսակցական լեզու էր, այլ խոսքով՝ հայերն աքքադացիների հետ առնչություն պիտի ունեցած լինեին մինչև մ. թ. ա. 3-րդ հազարամյակի վերջը, որպեսզի կարողանային այդ բառերը փոխ առնել։ Ընդ որում՝ այդ առնչությունը պետք է լինեք կենդանի ու անմիջական, որովհետև այն ժամանակ հայերը գիր չունեին, որպեսզի հնարավոր լինի մտածել, թե այդ բառերն ընդունել են գրական ճանապարհով։ Միայն կենդանի երկու լեզու-

¹ Տե՛ս Գ. Բ. Джаукян, Об аккадских заимствованиях в армянском языке. «Պատմաբանասիրական հանդես» («ՊԹՀ») 1980, № 4, էջ 104—106։

² Անդ, էջ 106։

ներք կրողներին անմիջական փոխհարաբերութիւնները կարող էին միջոց դառնալ նման փոխառութիւնների համար:

Հայ-աքքաղական փոխառութիւնների մասին գիտեին մեր անվանի հայագետները՝ Նիկ. Ազոնցն ու Հր. Աճառչանը, Հ. Մանանդյանն ու Գր. Ղափանցյանը: Գիտեին և իրենք էլ միշտ բախվում էին նորանոր փաստերի հետ: Սակայն գիտութեան մեջ վատ, եթէ ո՛չ ամենավատ, խորհրդատու է նախապաշարմունքը: Մեր այս մեծերի օրերում մշուշի պես տարածվել էր հնդեվրոպական մայր լեզվի նախահայրենիքը Եվրոպայում տեղադրող տեսութիւնը: Դա այն նախապաշարմունքն էր, որ մեր գիտնականներին թույլ չէր տալիս լեզվական որոշակի փաստերին նայել բաց աչքերով:

Արանից մի դար անաչ նույն փաստերի լոկ առանկեններին ճանոթ Ք. Պատկանյանը վճռականորեն հայտարարում էր, թե հայերը տեղաբնիկ են և տերն են այն ամբողջ պատմական, քաղաքական ու մշակութային տեղաշարժերի, որ կատարվել են Հայկական լեռնաշխարհում: Նրա ժամանակ է՛լ գոյություն ունեին հին հույն ու լատին հեղինակների ավանդական տեղեկութիւնները «Արմեն» անվան և սրանով կաղմված բալկանյան ճիշտ ու սխալ տեղանունների շուրջ: Նրա ժամանակ է՛լ այս անունների հիմքի վրա հայ-արմենների ծագման բալկանյան վարկածը համառ պաշտպաններ ունեւր: Սակայն բաղմահմուտ գիտնականը, այսօր արդեն հնդեվրոպական մայր լեզվի բնօրրանը Փոքր Ասիայում ու Հայկական բարձրավանդակում տեղադրողներից 100 տարի անաչ, պնդում էր, սր այստեղ են ապրել հնդեվրոպական մայր լեզվի կրողները, և երբ այդ լեզուն Ելուզավորվել է,— հայերը, իրանցիներն ու հույները, միասին բաժանվելով մայր լեզվից, տարածվել են տարբեր ուղղութիւններով, զբաղեցրել իրենց երկրները (К. Патканов, Ванские надписи и значение их для истории передней Азии, СПб, 1881, էջ 33): Իսկ Թեսալիայում, Քրակիայում ու Հունաստանում հանդիպող այն անուններն էլ, որոնց հիմք է ընդունվում «Արմենը», անշուշտ, նշան են, թե այդ երկրների բնակիչները երբևէ ապրել են Արմենիա-Հայաստանում կամ ուղղակի անցել են այնտեղով: Հետագայի հույն հեղինակներն սխալվում էին՝ հակառակ պնդելով (էջ 34):

Նախապաշարման դեմ յուրովի ընդվզելով՝ Գր. Ղափանցյանն ստիպված էր հայտարարել, թե հայերենը զտարրուն հնդեվրոպական լեզու չէ, որովհետև այն ծնվել է բնօրրանում, իսկ հնդեվրո-

պական նախամայր լեզուն Եվրոպայում էր բնավորված, և այնտեղից են ելել նրա «ղավակները»: Իսկ հայ-աքքաղական լեզվական փոխառութիւններն անվանի գիտնականի կողմից լուրջ բանի տեղ չէին դրվում, որովհետև նա տեղյակ էր «Հայասա» և «հայ» անունների մասին խոսող խեթական աղբյուրներին, որոնց վաղագույն հիշատակութիւնները պարփակված էին մ. թ. ա. երկրորդ հազարամյակի սահմաններում, և այդ հիմքի վրա էլ ինքը համոզված էր, թե «Հայասան հայերի օրրանն է»: Օրրանը — օրորոցն է, իսկ օրորոցից այն կողմ ժողովուրդն ինքնուրույն գոյություն չէր կարող ունեցած լինել:

Նախապաշարման մշուշների միջից հեռավոր մի լույս նշմարելու պատիվը պատկանում է մեր մյուս խոշոր հայագետին՝ Նիկողայոս Աղոնցին: Այդ նա էր, որ, թեկուզ և աղուս, երազի պես տեսնում էր այն օրը, երբ այդ փոխառութիւնների և համանման նյութերի օգնութեամբ կատարվելու է գիտական մի մեծ հեղաշրջում: Նա գիտեր, որ Սարգոն Աքքաղացու և Նարամսինի սեպագիր արձանագրութիւններում (III հազարամյակ մ. թ. ա.) հիշատակվում է մի «Արմանի երկիր», բայց զգուշանում էր այդ անվան մեջ հետագայի Արմինա-Արմենիա (Հայաստան) տեսնելուց:

Նա ժամանակին ուշադրութիւն էր դարձրել հնագույն ժամանակներից եկած մի փաստի վրա, որը, իր կարծիքով, պակաս նշանակութիւն չպիտի ունենա հարցի պարզաբանման համար, քան Արմանիի հիշատակութիւնն աքքաղական բնեւորներում: Փոքր Ասիայի Պուրուշխանդա քաղաքում, որը գտնվում էր Տուզ լճի և Գալլ գետի միջև, սեմական առևտրականների մի գաղութ է եղել: Այդ քաղաքի բնիկ իշխանավոր Նուր-Դազանը նեղում էր առևտրականներին, և սրանք բողոքեցին Սարգոն Աքքաղացուն՝ խնդրելով նրա օգնութիւնն ու հովանավորութիւնը՝ Սարգոնն արշավանքի եկավ Պուրուշխանդա քաղաքի երկրի վրա, նվաճեց այն, «խելքի բերեց հարստահարիչ Նուր-Դագանին»: Վերագառնալիս էլ Սարգոնն իր երկիրը փոխադրել տվեց բուսների ու պտղատու ծառերի մի քանի տեսակներ, որոնք, հավանաբար, Աքքաղում նորութիւն պիտի լինեին: Տարած բուսա-

Ն. Աղոնցը Սարգոնի զահակութեան տարիներ էր նշել մ. թ. ա. 2633—2579 թթ., սակայն այժմ հավանական է համարվում, որ զահակութիւնը տեղի է ունեցել մ. թ. ա. 24-րդ դարում:

տեսականների մեջ էին hashuru, tutti, saluri, sirdi: Աղոնցը համոզված էր, որ սրանք հայերենում պահպանված բառեր են՝ խնձոր, բուր, սալուր-շուր ու ցիրդ, և այս փաստից հանել էր հետևյալ եզրակացությունը. «Մա շատ կարևոր մի իրողություն է, որը, նույն բնույթի ուրիշ բառային նյութերի հետ միասին, մի տեսակ ջահ կծառայի Հայաստանի նախահայկական ժողովուրդների ցեղային պատկանելության վրա լույս սփռելու համար» (Ն. Աղոնց, Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1970, էջ 27):

Դարձյալ հիշենք, որ Աղոնցը կաշկանդված էր հնդեվրոպական նախահայրենիքի եվրոպակենտրոն տեսությամբ և շատ մեծ պոլուզությամբ էր վերաբերվում հայոց լեզվում պահպանված հին-արևելյան բառամթերքին, հատկապես Փոքր Ասիայում ու Հայկական բարձրավանդակում օրրատօրի բացահայտվող պատմական այնպիսի իրողություններին, որոնք կարող էին զլխիվայր շուտ տալ տիրապետող պատկերացումները: Ծվ, այսուհանդերձ, հաճախ էր ընդվզում իրատես միտքը: Գիտնականը խանդավառվում էր այն հեռանկարից, որ հայագիտության առաջ կարող էին բացել հայ-աքքադական բառային ընհանրությունները: Իսկ երբ տեսնում էր, թե ինչպես դեռևս 3—2-րդ հազարամյակներում, ասիանիկ համարված ժողովուրդների մեջ կամ նրանց կողքին իրենց զգալ են տալիս լեզուներ, որոնց հնդեվրոպական պատկանելությունը վեր է ամեն կասկածից, նա արդեն հրաշալի տեսնում էր այդ երևույթի ընծայելիք լույսը, և հուսավառ բացականչում էր. «Կարելի է պատկերացնել այն բուռն հետաքրքրությունը, որ այս իրողությունն է ներկայացնում գալիք Հայաստանի պատմության համար. մի հարևան երկիր խոսում է հնդեվրոպական լեզվով («Հայաստանի պատմություն», էջ 28):

Աղոնցի կանխազգացողությունը շխարհցւոյ Վերջին տասնամյակներին լեզվաբնական հետազոտությունները հայտնաբերեցին այնքան ընդհանրություններ հայերենի և հին արևելյան մեռած լեզուների միջև, որ այլևս անհնար է դրանք համարել պատահական կամ միջնորդական փոխառությունների արդյունք: Նշանակալից է, որ նոր հետազոտություններն ընդլայնել են նույնիսկ Սարգոնի տարած բուռնությունների ցանկը: Հենց բոլորովին վերջերս Ներսես Մկրտչյանը հրապարակեց մի ուսումնասիրություն (տե՛ս «Древний восток» ժողովածու, 4, Ե., 1983):

լույց տալով, որ հայ-աքքադական բուռնականական ընդհանրությունները շատ ավելին են, քան Սարգոնի վավերագրից հայտնի խնձոր, բուրը, շուրը և ցիրդը:

Մկրտչյանի քննած ընդհանուր բառերն են՝ անանուխ, բոշինի-բոշին, բուր, խաղող, խնձոր, խոռն, կանափ-կանեփ, կապ, կառ, նուռն, ոլոռ-ֆլուր, սալուր, սերկկիլ, տոլի-տոլլի (խաղողի վազ), տուլտ, փարփար (դանդուռ,) քիմոն-լամուն (շաման) և ֆարան-ֆրեք:

Այս բառերի մեծագույն մասի համար անտարակույս է հայերենի ու աքքադերենի ընդհանրությունը, երբ համանիշները հին-արևելյան մյուս լեզուներում բավական հեռացած են, որ կնշանակի՝ նրանք փոխ են անվել հետագայում կամ, համեմայնդեալ, չեն կարող անմիջապես աննշված լինել հայերենի ու աքքադերենի հետ: Օրինակ, հայերեն «անանուխ»-ը աքքադերենում «ananih» է, երբ իրաներենում «anaxah» է կամ nanuxeh» (նույնը չի կարելի ասել նույն բույսի ընտանեցված տեսակի՝ նանա-յի մասին, որ անպայման համապատասխանում է ասոր. nana-յին):

Հայ. բոշին—աքքադ. burasi, երբ արամեերենը barot է, երբայերենը՝ baros; Հայ. բուր—աքքադ. tutti կամ luttu; Հայ. խոռն (արևելահայ որոշ բարբառներում՝ խոռնը)—աքքադ. hurru, հայ. նուռն—աքքադ. nurna, հայերեն սալուր (բարբառներում՝ շուրը)—աքքադ. salluri, հայ. փարփար—աքքադ. parparlu, հայ. քիմոն (շամուն)—աքքադ. kamuni, հայ. ֆրեք—աքքադ. kititi:

Հայ-աքքադական բառային այս բացահայտ նմանությունները, մանավանդ նրանց զգալի տարբերությունների կողքին՝ հարևան հին ու նոր բոլոր այն լեզուներում, որոնց ավայլները վկայակոչվում են Մկրտչյանի կողմից,— խպառ բացատում են ուրիշ որևէ փոխառություն կամ միջնորդական ազդեցություն, քան հայերենի ու աքքադերենի անմիջական շփումն է:

Մկրտչյանն այս բնույթի իր առաջին աշխատանքը հրապարակել էր հինգ տարի առաջ՝ և այնտեղ նա հայ-աքքադական անմիջական փոխառությունների մարզին էր վերագրում շուրջ հարյուր բառեր, որոնց մի զգալի մասը՝ մեկնաբանություններով հանդերձ, թաղված էր հայագիտության նախորդ սերնդի աշխատանքում:

¹ Н. Мкртчян, Отклонения от закономерностей армянского языка в свете данных аккадского языка. ՊՐԶ, 1979, № 4, էջ 219—234.

տություններից ու արդեն հայտնի էր գիտական լայն շրջաններին:

Ն. Մկրտչյանի աշխատանքի առթիվ հանդամանալից ուսումնասիրություն տպագրեց Գ. Բ. Զահուկյանը¹, որի եզրակացությունն այն էր, թե բերված օրինակների մի մասը թյուրիմացություններ է մտել փոխառությունների շարքը, մյուս մասի համար աղբյուր են ծառայել միջնորդ լեզուներ, և մեկ-երրորդն է միայն, որ իր վրա կրում է հայ-աքքազական անմիջական առնչությունների կնիքը:

Մկրտչյանը շարունակում է իր պրպտումները հայերենի և հին արևելյան լեզուների փոխազդեցությունների շուրջ: Այդ պրպտումներից է ծնունդ առել նաև բուսանունների քննությանը նվիրված աշխատանքը, որի համար անպայման ելման կետ է հանդիսացել գերմանացի հայագետ Յոզեֆ Կարստի և Նիկ. Ադոնցի ուշադրությանն արժանացած հայ-աքքազական վերոհիշյալ բառափունջը:

Հարցի սյարդարանմանը մեծապես օգնում են նաև հնագիտության տվյալները, մանավանդ, եթե նրանց էլ դումարվում են լեզվական համարժեքներ: Պատմական Հայաստանի ծայրահարավում, Ամիգ-Գիրարքերի մոտ, հայտնաբերվել է Սարգոն Աքքադացու թագնաբանական կանգնեցրած արձանագիր քարահոթոգը, որի վրա իբրև դարդանախշ քանդակված է, այսպես կոչված, «կաուցալոր կացնի» մի տեսակը, որը դորժածական է եղել մ. թ. ա. 3-րդ հազարամյակում, և որի տարածումը չի անցել Միջագետքի և Հայաստանի ու հարակից շրջանների սահմաններից: Համանման կացիններ դտնվել են Միջագետքից (Աշուրի ու Թևփե-Գոսթրայի հնավայրերից) և Հայաստանի ու Վրաստանի մի շարք կենտրոններից: Սա հիմք է դարձել, որպեսզի հենց հիշյալ տարածքը համարվի նման դեների օրրան ու դորժածության ասպարեզ:

Ուրեմն, դարձյալ միջագետքյան քաղաքակրթության ու Հայկական բարձրավանդակի տեղաբնիկների մի այնպիսի առնչություն, որը չի կարող ուշադրություն չգրավել:

¹ Г. Б. Джаукян, Об аккадских заимствованиях в армянском языке. ԳՔԶ, 1980, № 4.

Բայց կարող են ասել՝ իսկ դա ի՞նչ կապ ունի հայ ժողովրդի կամ հայոց լեզվի հետ:

Այս հարցը պարզելուն ևս օգնում է լեզուն, որի սահպանած փաստը ոչ միայն պակաս նշանակություն չունի, քան հնագիտական պեղածուն, այլև բացատրում, առավել խոստուն է դարձնում վերջինիս լուռ երևույթը:

Հայերենում «կացինը» փոխառություն է սեմական աշխարհից (ասուր. hassini, արաբ. xasin) և պահպանել է իր նախնական ձևն ու իմաստը. «կացին»-ի «կան» բացատրվում է որպես «քար»: Ուրեմն, հայերենը փոխ է առել քարե կացնի անունը: Մինչդեռ կան այլ օրինակներ, որոնք ուշ շրջանի իրողությունն են հաստատում, օրինակ, նույն «կացին» անվան տակ Լեթովպերենում հասկացվում է նաև «երկաթ», որ նշանակում է՝ այդ լեզուն երկաթե կացնի անունն է փոխ առել:

Համարձակվե՞նք ասել, թե «կացին» բառի փաստը գալիս է առաջնացելու, որ հայերենը սեմական աշխարհի հետ առնչություն է ունեցել քարե դարից սկսած: Իսկ «կաուցալոր» կացնի պեղածուն հաստատում է, որ առնչությունը շարունակվել է նաև մ. թ. ա. 3-րդ հազարամյակում:

Յակոբ Գրիմմը հին պատմության շերտերը բացում էր լեզվական այն երևույթներով, որոնք պահպանվել են գրական հուշարձանների մեջ: Հայերենի ու հայ գրականության հուշարձանները, ցավոք, մինչև օրս չեն ենթարկվել այսպիսի քննության: Որ նման քննությունը ևս մեր պատմության վաղագույն շրջանի հետազոտության նոր հորիզոններ պիտի բացեր, դա ցույց է տալիս վերը հիշված Վ. Վ. Իվանովի փորձը:

Մոզսես Խորենացու Պատմության մեջ մեղ է հասել հին հայոց աստված Վահագնին նվիրված ժողովրդական մի փոքրիկ բանաստեղծություն: Զի կարելի կառկածել, որ այս երգ-ավանդությունը գրի է առնվել բառացի, ձիշտ այնպես, ինչպես 5-րդ դարին է հասել սերնդեսերունդ, դարեզար փոխանցվելով: Եվ, ի՞նչ, Վ. Վ. Իվանովի ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ Քերթնողհոր գրի առած վերջնական կերպարանքով բանաստեղծությունը ներկայացնում է ոչ միայն նախաստեղծ կորիզը, այսինքն՝ այն, որ դարեր առաջ հորինվել է իբրև վաղնջական հնգեվրոպական հավատալիքի և նրա հիմքի վրա գոյացած հայկական դիցաբանական ու գեղարվեստական մտածողության խաչաձևումից ժայթքած-աշխարհ եկած բանաստեղծական մի գոհար, այլև

իրենով դրսևորում է հաջորդ պատմաշրջանների, այդ պատմաշրջաններում բանաստեղծության հեղինակ հայ ցեղի և հարևան ցեղամշակութային միավորները՝ հնդկաիրանյան, հունական ցեղակիցների, հյուսիսկովկասյան ցեղերի, խուտիների ու խեթալուվիացիների հետ ունեցած շփումների հետքերը, ազդեցությունների ու փոխհարաբերությունների թողած նստվածքները: Մի փոքրիկ բանաստեղծություն, որ իր մեջ է առել հայ ցեղի հոգեվար աշխարհի պատմությունը՝ հնդեվրոպական նախամորից բաժանվելու պահից մինչև իրանապահլավական հարևանի հետ ունեցած քաղաքական ու մշակութային սերտ ազդեցությունների շրջանը¹:

Վահագնի հիմնի այս պատմալեզվաբանական քննության հեղինակ Վյաչ. Վս. Իվանովը համոզում է նաև, որ բանաստեղծության բոլոր փոփոխությունները, գրական-մշակութային փոխներգործությունների նստվածքներն ու շերտավորումները կատարվել են ընաշխարհում: Հետևապես Վահագնի երգն ինքնին դառնում է մի նոր կովան, որով ևս հաստատվում է, թե Հայկական բարձրամանդակը և հարակից շրջանների տարածքը եղել են հնդեվրոպական մայր լեզվի նախահայրենիքը: Այստեղ է կատարվել այդ լեզվի տրոհումը, այստեղ են նրանից ճյուղավորվել բաժանվել և տարբեր ուղղությունների վրա տարածվել հնդեվրոպական լեզվի ժառանգ լեզուներն ու լեզվախմբերը:

Այս քննությունը ցույց է տալիս, թե հնագիտական նյութերի, արտադրական ու կենցաղային պեղածո առարկաների, գրական հուշարձանների մեջ, հատկապես այս ամենի տեղ ժողովրդի լեզվի խորքերում որքան շատ ու բազմապիսի տվյալներ կան պատմական անցյալի պատկերը վերականգնելու համար, և թե որքան պարզ ու ճշմարիտ կենրկայանա այդ պատկերը, եթե հմտորեն օգտագործվեն նյութերը, եթե լեզուն դիտվի ոչ թե միայն որպես այսօրվա մարդկանց հաղորդակցության միջոց, այլև որպես մի հզոր լուսատու, որի արձակած ճառագայթների ղեմ մեր առաջ ցույանում է պատմությունը, մեր ազգային կենսագրությունը:

Բայց այստեղ վերստին զգուշանանք բժանդիր ընդդիմախո-

սի հետապնդող հարցից. իսկ այս բոլորն ի՞նչ կապ ունեն հայ ժողովրդի կամ հայերենի տեղաբնիկության հետ: Գուցե իսկապես՝ ս հայերենի կրողները եղել են զաղթած-եկածներ և, տեղաբնիկ ցեղերին իրենց հետ ձուլելով, յուրացրել են նաև վերոհիշյալ լեզվական փաստերն ու փոխառությունները:

Մեզանից հետո լսենելով այսօրինակ հարցի տակ թաքնված այն իմաստակությունները, որոնք վերջին ժամանակներս հրապարակում են «նախահայերենի կրողներ», «հայ ժողովրդի բիոլոգիական նախնիներ» և նման անստույգ ու հակագիտական կապակցությունների հետ միասին, հիշենք, որ հայ ժողովուրդը ինչքան իրեն հիշում է, հիշում է «հայ» անունով: Օտարներն էլ նրան ճանաչում են «արմեն» (արմանի, արմ, որից ստացված փոփոխակները՝ արիմ, ուրում, արմանի, արմյանին են): Ավելորդ է ասել, թե հայը «հայ» է կոչել այն մարդկանց, այն ցեղը կամ ժողովուրդը, ազգը, որը խոսել է հայերեն՝ նախահայերենից մինչև այսօրվա գրական լեզուն ու մեր հազարամյա բարբառները: Կարի՞ք կա պնդելու, թե ուրիշները ևս «արմեն» — «արմյանին» են կոչել և այսօր էլ կոչում են էթնիկական այն միավորին, որը խոսել է, խոսում է և պիտի խոսի հայերեն:

Ուրեմն, նախահայերեն թե կատարյալ հայերեն՝ մեր լեզվով խոսողները միշտ և ամենուր պետք է կոչվեն հայեր կամ արմեն-արմեններ, նրանց երկիրն էլ՝ Հայք-Հայաստան կամ Արմինա (սրա ալլալեզվյան տարբերակներով հանդերձ):

Կա՞ն այս անուններն այն դարերի առումով, որ վերը ցույց տվինք հայերենի ընձեռած փաստերի օգնությամբ:

Բարեբախտաբար այդ անունները հիշատակվում են մ. թ. ա. 3-րդ հազարամյակի միջադեռքյան սեպագիր արձանագրություններում և տարեգրություններում: Չլինեին էլ, դա դեռևս շուրջ է նշանակիր, թե սխալական են վերը վկայակոչված լեզվական իրողությունները: Սակայն կան, հիշատակվում են, և դա մի նոր ու հզոր ապացույց է մեր լեզվի ընձեռած տվյալների ճշմարտության:

Վերը խոսք եղավ Վյաչ. Վս. Իվանովի հրապարակած այն ուսումնասիրության մասին, որը վերաբերում է «Վահագնի երգը» հին հայկական ժողովրդական ստեղծագործությանը: Նույն այդ ուսումնասիրության մեջ անվանի գիտնականն ի միջի այլոց ուսկերեն թարգմանությամբ ներկայացրել է նաև մի երկար շարք սեպագրական վկայություններ, որոնցում առկա են «հայ» ցեղա-

¹ Вяч. Вс. Иванов, Выделение разных хронологических слоев в древнеармянском и проблема первоначальной структуры текста гимна Вахагю. ԳՔԷ, 1983, № 6, էջ 22—43.

նունն ու «Հայք» երկրանունը՝ կապված «Արմի» տեղանվան հետ՝ Արձանագրությունները մ. թ. ա. 3-րդ հազարամյակից են և հայտնաբերվել են հին էբլա քաղաք-պետության տարածքում կատարված պեղումներով:

Այս սեպագիր արձանագրությունները մի քանի տարի առաջ հրատարակել են արևելագետ իտալացիներն ու գերմանացիները: Գրանից հետո մեզ մոտ միայն խոսում էին էբլայի սեպագրերի մասին, ումանք՝ հույսով, որ ահա նրանցով կպարզվեն մի շարք մութ հարցեր, ուրիշներն էլ՝ սպաննալիքով, թե ահա էբլայի նյութերով մեկընդմիջում կփակվեն այն մարդկանց բերանները, որոնք հայ ժողովրդի ակունքները տանում-հասցնում են քարե դարին և այն էլ իր բնօրրանում:

Եվ ահա այդ նյութերը հայ ընթերցողներին է մատուցում Վ. Վ. Իվանովը:

Բայց ինչու՞ Իվանովը 9 է՞ որ նա պարզապես ուսերին է թարգմանել եվրոպական լեզուներով հրատարակված նյութերը: Թարգմանել է, հրատարակել Հայաստանում (ՊՔԶ, 1933, № 4)՝ ի սեր հայագիտության և առհասարակ ճշմարիտ գիտության: Իսկ չէ՞ որ այդ նյութերի տեղը գիտեին հայագետները, հատկապես հայ ժողովրդի պատմության ու հայերենի հին շրջանի մասնագետները:

Վ. Վ. Իվանովի հրատարակած սեպագրական արձանագրություններում «հայ» և «Հայք» անուններն արտացոլված են հետևյալ կապակցությունների մեջ:

էբլայից գտնված սեպագիր սալիկները գործնական հաշվեալութուններ են, և նրանց բնագրերից մեկում, ուր խոսք է գնում Երբիում արքայի ժամանակ զանազան մարդկանց տրված գործվածքի տեսակների մասին, ասված է. «Հիանալի որակի մեկ գործվածք, մեկ նուրբ գործվածք, մեկ բազմագույն հագուստ Հայի միջնորդին (իազորին)»: Արանից հետո այնտեղ, ուր խոսք է գնում զարդարանքի բաշխման մասին, «20 (սիկլի) ոսկուց մեկ աւարկա է տրվում նային»:

Իվանովն այս տեղեկություններից հետո գրում է, թե «Առանձնապես հետաքրքրական է, որ այս դեպքում նախորդ անձնավորությունը կապվում է Արմի քաղաքի մարզի հետ», և բերում է հետևյալ տեղեկությունը. «1 քուսիտ գործվածք Արմիի (արմիցի)

Մուրիի համար»: Արձանագրության մեջ Արմի քաղաքը հիշվում է նաև իր մի այլ ներկայացուցչի առթիվ. «1 քուսիտ գործվածք, մեկ աքթում գործվածք, մեկ բազմերանգ շրջապեսա բարձր որակի՝ Արմի քաղաքի (արմիցի) Մալումի համար»: Եվ այսքանից հետո էլ Վ. Վ. Իվանովը կատարում է հետևյալ եզրակացությունը. «Մեծ հավանականությամբ՝ էբլայի (նախնական արձանագրություններում որպես իր առանձին թաղավորը, հետագայում էլ՝ կուսակալի ունեցող քաղաք) բնագրերում Արմին նույնանում է այն Արմանումի հետ, որը, էբլայի հետ միասին, հիշված է Նարամ-Սուեն Աքքադացու արձանագրություններում»:

Հրատարակված բնագրերում «հայ» — «Հայք» հիշատակվում են նաև Հուրիում րնակավայրի (քաղաքի) անվան հետ², իսկ սա առավել ևս ամրապնդում է այն համոզումը, որ «հայք» ցեղանուն է և ցույց է տալիս ցեղային պատկանելությունն այն մարդկանց, որոնք առևտրական ու արհեստագործական սերտ առնչությունների մեջ են եղել էբլայի տեղիքի հետ:

էբլան քաղաք-պետություն է եղել Հյուսիսային Սիրիայում մ. թ. ա. 3-րդ հազարամյակի կեսերին, նվաճվել է Մարգոն Աքքադացու (մ. թ. ա. 24-րդ դար) և Նարամ-Սուենի (մ. թ. ա. 2283—2202 թթ.) կողմից, որից հետո ավերվել է:

Սերմեն, էբլայի արձանագրություններում «հայն» ու «Հայք» հիշատակվում են այդ քաղաք-պետության ժողովման շրջանում: Հիշատակվում են Արմի քաղաքի երկրի հետ միասին, որ նշահավում է՝ «Հայք» ու «Արմի» նույնական են, քանի որ մի տեղ հայ մարդը համարվում է հայքցի, մյուսում՝ արմիցի:

Պարզվում է, որ Հայք-Արմի երկիրը մի անցողական երկիր կամ պետական կազմավորում չի եղել, որ մի անգամ կամ մի պատմաշրջանում շողարձակի, ապա անհետ կորչի: Այն հիշատակվում է նաև հետագայում, նախ Մարգոն Ա Աքքադացու արձանագրություններում, այն կապակցությամբ, որ այդ արքան Արմանում երկրից բույսեր էր տարել՝ արձանագրելով նաև նրանց հայերեն անունները, ապա Նարամ-Սուեն արքադացու նվաճումների վերաբերվող սեպագրում՝ իբրև նվաճված 17 երկիր-թագավորություններից 11-րդը («Մագակինա — թագավոր Արմանում քաղաքի երկրի»):

¹ ՊՔԶ, 1933, № 4, էջ 31—32:

² Անդ, էջ 32:

Մրանցով սպառովում են «հայ» — «Հայք», «Արմի» կամ «Արմառում» անունների հնագույն հիշատակությունները: Մշ, չեն սպառովում և նույնիսկ չեն էլ ընդմիջվում որեէ ժամանակի վ. վ. Իվանովին ենք պարտական նրանց վերաբերող հաջորդ տեղեկությունների հրատարակման համար: Այս տեղեկություններն էլ Աշշուրից հայտնաբերված արձանագրությունների մեջ են, մ. թ. ա. 3-րդ ու 2-րդ հազարամյակների սոսմանադլիսի առումով: Այս ժամանակ Աշշուրը քաղաք-պետություն էր և աքքադա-շու-մերական մշակույթի խոշորագույն կենտրոն: Եվ ահա հենց այս շրջանին վերաբերող սեպագիր մի սալիկի վրա (գտնված Կապա-գովկիայից) ta-si-me-ti աստվածուհին «կապվում է «հայ» էթնոնիմի ու տեղանվան հետ, որը համապատասխանում է, մի կողմից, հայերի ու նախահայերի ինքնանվանմանը, մյուս կողմից «Հայք» տեղանվանը, որը (նախապես) վկայված էր Ալլի և Արմի վայրերի, մարդերի կամ քաղաքների հետ միասին»¹:

Հաջորդ հիշատակություններն արդեն աշխարհին հայտնի են խեթական արձանագրություններից՝ իբրև Հայասա («հայ» էթնոնիմ + «սա» տեղանվանական վերջավորություն) — Հայաստան երկրի պետության ու նրա թագավորների գործունեության վավերագրեր: Հայասան գոյություն ուներ մ. թ. ա. 2-րդ հազարամյակի առաջին կեսից մինչև երկրորդ կեսի վերջերը:

Ականավոր գիտնական Գրիգոր Ղափանցյանը, նախընթացի «հայ» ու «Հայք» անուններին վերաբերող աղբյուրագիտական տվյալներին անտեղյակ էր, քանի որ նրա ժամանակ դեռ լեզու չէին առել էրլայի ու Աշշուրի նյութերը: Այդ պատճառով էլ նա խեթական սեպագրերի մեջ այնպես լայնորեն արտացոլված հայասական տեղեկությունները համարում էր հայ ժողովրդի ու նրա Հայաստան հայրենիքի կենսագրության անդրանիկ վկայագրերը և ողևորված պնդում էր, որ «Հայասան հայերի օրրանն է», հայ ժողովրդի կենսագրության անդրանիկ գրվագը»²:

¹ Վ. Վ. Իվանով, անգ, էջ 30—31:

² Վ. Վ. Իվանովը վերահիշյալ նյութերի հրատարակումից հետո եզրակացնում է, որ «Նորագույն հայտնագործությունները, հատկապես նրանք, որ վերաբերում են «հայ» ցեղանվանն ու տեղանվանը՝ Արմիի ու Ալլիի առևշու-թյուններով, հաստատում են Գ. Ա. Ղափանցյանի եղբահայտումների հիմար-տությունը և լիակատար սխալականությունը Ի. Մ. Գյակոնովի բոլոր այն հորինվածքների, որոնք վերաբերում են հայ-հաթիի առաջացմանը և հայերի ծագումնաբանության մյուս հարցերին» (անգ, էջ 30, ծան. 31):

Տասնամյակներ շարունակ սովորի տակ էր Ղափանցյանի տեսակետը, իսկ եթե երբեմն էլ հիշվում էր, ապա ներողամիտ քամահրանքով, որովհետև պիտի պատրաստվեր «հայերենի կրող-ներին» Եվրոպայից բերելու սարքովի տեսությունը: Էրլայի, Աշշուրի և միջագետքյան մյուս հնավայրերի սեպագիր նյութերը հաստատում են, որ հազար անգամ իրավացի է եղել Գրիգոր Ղափանցյանը. հայ ժողովրդի օրրանն ու բնակության տեղին Հայք-Հայասան է, որի ափոսքներն արդեն ավելի քան մեկ հազարամյակով էլ խորացան հիմնավորց պատմության մեջ: Այստեղ է նա աքք բացել իբրև ինքնուրույն ցեղային միավոր: Այստեղ է առաջին անգամ խոսել իր հայրենի լեզվով: Այստեղ է ապրել իր քաղաքական կյանքը և ստեղծել իր քաղաքակրթությունը:

ԳԵՌ ԳԻՏԻ ԽՈՍԵՆ ՍԵՊԱԳԵՐԸ

Հայոց պատմության ուրարտական կամ Վանի թագավորության շրջանից մնացած սեպագիր արձանագրությունների մի հսկայական քանակություն է հայտնաբերվել պատմական Հայաստանի տարբեր նահանգներից: Գրանք փորագրված են ժայռերի հարթ մակերեսներին, շինությունների որմերին, տաբեր կոթողների, կենցաղային իրերի, կավե սալերի, զարդարանքի և այլ առարկաների վրա:

Մինչև այժմ հայտնաբերված բոլոր այդ սեպագրերի հայրենիքը՝ ստույրբեն «Ուրարտո», իսկ հետագայի սեպագրերի լեզվով «Բիայնիլի» կամ «Նայիրի», իսկ «Աստվածաշնչում» և հայկական աղբյուրներում «Արարատ» կոչված երկիրը, իր տարածքով, ծաղկման շրջանի ընդգրկումների եզրերով համապատասխանում է պատմական Հայաստանին: Այժմ՝ եթե հանգամանորեն կազմվի այդ սեպագրերի տարածման քարտեզը, կստացվի հետագայի Մեծ Հայքն իր բոլոր նահանգներով: Նշանակում է՝ սեպագիր արձանագրությունների տեղն այն ժողովուրդն է, որը ծնունդ է առել նույն երկրում, դարեր ու հազարամյակներ ապրել է այդ տարածքի վրա և հենց այդտեղ էլ ստեղծել է իր մշակույթի բազմատեսակ հուշարձաններն ու զանձերը:

Բայց, հետաքրքիր բան. Հայաստան երկրի ամբողջ տարածքում սփռված սեպագրերը հայերեն չեն: Գիտնականները երկարամյա պրպատումների շնորհիվ եկել են այն համոզման, որ

դրանք իրենց մեծագույն մասով խուտիբերեն են, ավելի ճիշտ՝ խուտիբերենի մի տարբերակը, որ նրանք կոչում են նորխուտիբերեն:

Նուտիբերը՝ հինարևելյան մի ժողովուրդ, որը բնակվում էր Միջագետքում ու հարակից շրջաններում, մ. թ. ա. երկրորդ հազարամյակում ստեղծել էին իրենց Միտաննի կոչվող հզոր թագավորությունը, ինքնատիպ մշակույթի և սեպագիր հարուստ վիճակի տարեգրությունը: Եվ ահա մ. թ. ա. 9-րդ դարում Հայաստանի տարածքում ստեղծված մի հզոր պետություն, որի մայրաքաղաքն էր Տոսպ-Վանը, երեք դար շարունակ իր տերերի անունից հեանորդներին ի պահ թողել է սեպագիր հարյուրավոր արձանագրություններ, որոնք սկզբում ասուրերեն էին, իսկ հետագայում բացառապես խուտիբերեն:

Այս երկիրը, որին վերաբերում են հիշյալ սեպագրերը, նույն սեպագրերի ասուրերեն տարբերակներում կոչվում է «Ուրարտու-Ուրաշտու», իսկ նորխուտիբերենում՝ «Բիաչնիլի» կամ «Նաչիբի»: Բիաչնիլի երկրանվան հիմքը մայրաքաղաք Բիաչն (հետագա Վան) անունն է: Հաճախ այդպես էին ստեղծվում հին աշխարհի երկրանունները: Աքքադ մայրաքաղաքի անունից՝ Աքքադի երկիր, Բաբելոնի անունից՝ երկիր Բաբելոնիա... Եվ սույն դեպքում՝ Բիաչնիլի նշանակում է Բիաչն (հետագայում Վան) մայրաքաղաքի երկիր (ոչ թե «բիաչն» ժողովրդի երկիր, ինչպես սխալմամբ կարծում էին որոշ հետազոտողներ): «Նաչիբի» էլ նշանակում է «գետերի երկիր» (ՈՁ) — ասուր. «գետ»): Եվ պատահական չէ, որ հետազոտողները, սկսած սեպագրերի հայտնաբերման առաջին իսկ շրջանից, նրանցում գործող պետական կազմավորումը կոչել են «Վանի թագավորություն» (Լեո, Բ. Պատկանով, Բ. Պիոտրովսկի), «Բիաչնիլի» (Ն. Հարությունյան), բայց երբեք «բիաչնների երկիր կամ թագավորություն», «ուրարտաների երկիր կամ թագավորություն»: Չէր կարող նկատի չառնվել, որ Ուրաշտու-Ուրարտուի ու Բիաչնիլիի կողքին էլ Պարսիս Դարևհ Ա-ն իր Բեհիսթունյան եռալեզու արձանագրության պարսկերեն տարբերակում նույն երկիրը կոչում էր «Արմինա»:

Ուրեմն, այսբանից կատարելիք առաջին ու շատ կարևոր եղրակացությունն այն է, որ Ուրարտու-Բիաչնիլի-Նաչիբի երկրի բնակիչները ո՛չ ուրարտուներ էին, ո՛չ բիաչններ, ո՛չ նաչիբներ, և առհասարակ այդ անուններով ցեղեր կամ ժողովուրդներ գոյություն չեն ունեցել:

Այսպիսով, մեզ ապահովեցինք հնարավոր առաջին թյուրիմացությունից:

Բայց սա դեռ հարցի կեսն է: Իսկ մյուս կեսը, որ ավելի կարևոր է, այն է, թե վերջապես, ովքե՞ր էին այդ Ուրարտու-Բիաչնիլի-Նաչիբի-Արմինա երկրի բնակիչները, էթնիկական ի՞նչ պատկանելություն ունեին այդ ո՛չ ուրարտ — ո՛չ բիաչն — ո՛չ նաչ մարդիկ: Եթե գալիք սերունդներին ժառանգություն թողած նրանց սեպագրերի լեզուն սկզբում ասուրերենն էր, հետո՞ խուտիբերենը, դա հարցը պարզելուն ամենևին չի օգնում, քանի որ սեպագրերի հեղինակները ասուրներ չէին, խուտիբեր էլ չէին կարող լինել: Կարո՞ղ էր պատահել, որ մինչև մ. թ. ա. 10—9-րդ դարերը խուտիբերեն իրենց Միջագետքից վեր կացած-եկած լինեին Հայկական լեռնաշխարհ և այստեղ ստեղծած մի հզոր պետություն, որը մրցում էր Ասորեստանի հետ: Ոչ մի փաստ կամ տեղեկություն չկա, որ ապացույցի նրանց նույնիսկ ժամանակավոր բնակությունը Հայկական լեռնաշխարհի որևէ շրջանում: Միտաննի պետությունը գտնվել է այդ լեռնաշխարհից հարավ, և, ինչպես Ի. Մ. Դյակոնովն է գրում, միայն գուշակները կարող են ասել՝ երբե՞ նրանց աղոթելությունը հասե՞լ է գոնե մինչև Վանա լճի կողմերը, թե՞ ոչ:

Ճիշտ է, մի տեղ Դյակոնովը պնդում է, թե Գր. Ղափանցյանը թույլատրելի էր արժանազան վկայության հիման վրա գրել է, որ միջնադարյան Սասունում բնակվել են «հայերից տարբեր հատուկ էթնիկական խմբեր (խուտիբեր)»¹: Սակայն Ղափանցյանի զբոսում այսօրինակ պնդումի հետքն անգամ չկա, այլ հիշվում է Արծրունյաց պատմիչի վկայությունն այն մասին, որ Սասունի լեռներում հայ մարդիկ, անշատ-անշատ, իրարից հեռու ապրելով, «վրիպալը ի բնական հայրենի լեզուեն»՝ «անհամարյաք» են դարձել իրար, օտարացել²:

Ուրեմն, Դյակոնովը ճիշտ չի հասկացել Գր. Ղափանցյանին ու նրա վկայակոչած աղբյուրի տեղեկությունը:

Հետևապես, ոչ միայն խուտիբերի Հայաստանում բնակվելու, Հայաստան թափանցելու մասին ոչ մի տեղեկություն չկա, այլև Միտաննի պետության հզորության ժամանակներում անգամ նրանց աղոթելությունը Հայաստանի որևէ շրջանի վրա բացառվում է:

¹ «Предыстория», էջ 240.

² Տե՛ս Թ. Արծրունի, Պատմութիւն, Ս.—Պ., 1887, էջ 120—121:

Պարզվում է, որ նաև դժվար է հաստատապես ասել, թե ի՞նչ լեզվով էին խոսում իրենք՝ խուռիներն իրենց բուն հայրենիք Միտաններում: Նույնիսկ Դյակոնովը, որ ենթադրական, թեևական կարծիքների վարպետ է, դարձյալ զգուշանում է որոշակի խոսք հայտնել այդ մասին: Միտանների մասին նա գրել է. «Չնայած նրա թագավորները կրում էին հնդիրանական անուններ, կենցաղում նրանք օգտվում էին, հավանաբար (հավանաբար— Բ. ՈՒ.), խուռիերեն լեզվից, համենայն դեպս նրանց գրասենյակներն օգտագործում էին խուռիերեն լեզուն աքքադերենի կողքին, ինչպես և սեպագրերի աքքադական սիստեմը»¹:

Այսբանից հետո, աղբյուրագիտական նյութերի այս բացարձակ բացակայության պայմաններում խուռիերենի և Հայաստան բերելը և նրանց ու տեղաբնիկների լեզուների նույնացնելը պիտի լինի հակասաբանական ու հակագիտական զբաղմունք:

Ինչ վերաբերում է Բիայնայի տարածքի արձանագրությունների խուռիերեն լեզվին, ապա դա միանգամայն ուրիշ հարց է, և դրանից չի էլ կարելի կատարել հեռագնա եզրակացություններ: Խուռիերենը, որով գրվել է Բիայնա-Արարատյան թագավորության սեպագրերի մեծագույն մասը, այդ երկրի համար ո՛չ վերնախավի լեզու է եղել, ո՛չ ժողովրդական զանգվածների նրանով միայն մ. թ. ա. 9-րդ դարի վերջից մինչև 7-րդը սեպագրեր են գրոշմվել Հայկական լեռնաշխարհի որմերին ու քարերին, ինչպես որ գրանից առաջ էլ (մ. թ .ա. 9-րդ դարի կեսերին) Լուտիպրիի որդի Մարգուրին այդ նույնն արել է ասուրերեն, իսկ Մարգուրիի որդի Իշպուհինն ու սրա որդի Մենուան պիտի աննին երկու լեզվով՝ ասուրերեն ու խուռիերեն: Եվ հաջորդ դարերում էլ նույն երկրի տերերը պիտի գրեին արամեերեն, յատիններեն, հունարեն: Մեր թվականության արշալույսին հույն մեծ աշխարհագետ Ստրաբոնը վկայել է, որ իր ժամանակից առաջ Հայաստանի ամբողջ բնակչությունը, այսինքն՝ հայերը և նախկին ոչ հայերը, խոսում են մեկ լեզվով, հասկանալի է՝ հայերեն: Այս վկայությունից չի կարելի շեղրակացնել, որ երկրում այլևս չէր մնացել ոչ մի այլախոս ցեղ: Եվ ահա այս համատարած հայախոսության մթնոլորտում իսկ, հույն մի ուրիշ հեղինակի՝ Պլուտարքոսի վկայությամբ, հայ արքա Արտավազդը ողբերգություններ էր գրում հունարեն, և դրանք բեմադրվում էին բնա-

գրով, երբ երկրում այդ բնագիրը հասկացող ունկնդիր չկար: Այս բոլորի համար միայն մեկ պատճառ կար. Հայաստան աշխարհը դեռևս չունեի սեփական-ազգային-հայերեն գիր, բայց արդեն հասել էր քաղաքակրթական մշակութային այն մակարդակին, երբ գրով խոսելու, այսինքն՝ սեփական մտքերը հավերժացնելու պահանջը դառնում է կենսական ու անդիմադրելի:

Նույն տիպի երևույթներ տեղի էին ունենում ոչ միայն Հայաստանում: Աքեմենյան հզոր Պարսկաստանում արամեերենն էր միակ պաշտոնական-գրասենյակային և ամեն տեսակ գրագրությունների լեզուն: Սակայն մինչև հիմա ոչ մի գիտնականի, նույնիսկ դիլետանտի մտքով իսկ չէր անցնի վեր կենալ և Աքեմենյան Պարսկաստանի բնակիչներին, կամ թեկուզ իշխող վերնախավին համարել արամեացիներ:

Միայն մի բան պարզ է. Բիայնա-Արարատ-Արմինայի բնակիչները, ալեկի ճիշտ՝ այդ երկրի տերերը, իրենց վիճագրերում օգտագործում էին օտար տարբեր լեզուներ, բայց ամենից շատ՝ խուռիերեն: Խուռիերեն, խուռիերենի մի տարբերակը, որ հիմա կոչում են նորխուռիերեն: Հեռուպես այդ տարբերակ-խուռիերենն իրենց սեփական լեզուն չէր, որպեսզի կոչվի ուրարտերեն, ինչպես համառոտն պնդում են որոշ ուսումնասիրողներ՝ արհամարհելով վերը շարադրված պարզ իրողությունը և նրանից կատարելիք տրամաբանական եզրակացությունը:

Ուրեմն, եղել է մի երկիր, որը ասորեստանցիների կողմից կռվել է Ուրաշտու-Ուրարտու, իսկ այդ երկրի տերերն իրենք իրենց խուռիերեն (օտարալեզու) վավերագրերում՝ նախրի կամ Բիայնա, հարևան պարսիկները՝ Արմինա, «Աստվածաշունչը»՝ Արարատ: Մա անաուրկելի է, ինչպես անաուրկելի է, որ այդ երկրի բնակիչների լեզուն ո՛չ խուռիերենն է եղել, ո՛չ էլ, այսպես կոչված, ուրարտերենը, քանի որ Հայաստանում խուռիեր չեն բնակվել, և առհասարակ գոյություն չեն ունեցել «նայ» և «բիայ» ժողովուրդներ կամ ցեղեր:

Իսկ այն հարցը, թե ովքե՞ր են եղել այն նախրի-Բիայնա-Ուրարտու-Արարատ-Արմինա երկրի բնակիչները, դա էլ պիտի պարզել այնպես, ինչպես արվում է համանման դեպքերում: Քննում են պահպանված տեղանունները, երկիրը ժառանգած ժողովրդի լեզվի տարրերը:

Օրինակ, ինչպես վերը տեսանք, ուսումնասիրողներից ոմանք համոզված են, որ Հայաստան հայ ժողովրդի ու հայերենի օրրանն

¹ «Предыстория», էջ 44:

է եղիլ: Ի. Մ. Գյակոնովը կտրականապես մերժում է այս կարծիքը՝ պնդելով, թե Հայաստանի թագավորացանկից ու տեղափոխմանը պահանջված փոփոխությունները հիմք չեն տալիս մտածելու, թե Հայաստանի բնակչությունը պատկանել է հնդեվրոպական քնտանիքին: Իսկ եթե հիմք տալի՞ն, եթե գտնված լինեք, առհասարակ մի բան, մի հատուկ անուն, որի հայկականությունը վրա ինքը՝ Գյակոնովն էլ չկասկածե՞ր: Պարզ է՝ ստիպված պիտի լինեք բնորոշել, որ այդ փաստը հաստատում է Հայաստանի հայկականությունը:

Հետևապես, ով ուզում է նայիրի-Բիայնա-Ուրարտու-Արմինա երկրի բնիկների լեզվի մասին գեթ մտաւոր գաղափար կազմել, պարտավոր է պահանջված աղբյուրագիտական նյութերը ենթարկել այսպիսի քննության:

Իհարկե, քիչ է նման քննությանը էական փաստեր դրսևելու հավանականությունը, քանի որ բառերն ու հատուկ անունները մեզ են ավանդվել ոչ թե բնիկների լեզվով և նրանց լեզվի հնչյունական, առհասարակ լեզվական ու լեզվաբանական առանձնահատկությունների անաղարտ պահպանմամբ, այլ օտար դերով, օտար լեզվի օրենքներով և, մանավանդ, մի դարաշրջանում, էրբ քերականական կարգ ու կանոնի, ուղղագրական-ուղղախոսական օրինաչափությունների մասին պատկերացում իսկ չէր կարող լինել: Հիշենք, որ, օրինակ, երկրի գլխավոր առածու անունը Ալդի էր գրվում Մուսասիրում և Խալդի՝ մյուս վայրերում: Ռուսա թագավորի անունը երկրի քաղաքական կենտրոնում գրում էին Ռուսա, իսկ հոգևոր կենտրոն Արդինի-Մուսասիրում՝ Ուրասնա: Իսկ եթե փորձենք տեղորոշել լատինական ու հունական աղբյուրների մեջ պահպանված հայկական տեղանունները՝ մի պահ անտեղեկանալով նրանց հայերեն նախօրինականների՞ց: Ո՞վ կարող է մտածել, որ Բասորպեղան այդ անվան տիրոջ լեզվում եղել է Վասպուրական, Հախունին՝ Ուտիք, Ակիլիսենեն՝ Ակեղիք, Օրիստոնան՝ Արցախ: Էլ չեմ խոսում բազմաթիվ այն անունների մասին, որոնց հայկական տարբերակների վերականգնումն առհասարակ անհնար է (Փալնիախա, Կարնիախա են): Իսկ այդ աղբյուրներում պահպանված հայ մարդկանց անունների վրա նման դատազրկություններ անող մարդը կարող է հանդել ամեն տեսակ անհեթեթությունների հայերեն չէին ո՞չ միայն ծագումով պարթև, բայց հայ Արշա-

կունի թագավորների անունները, այլև հայկազուն Արտաշեսյաններն ու Բագրատունիները:

Բայց ես, ակնհայտ բարդությունների, սահմանափակ հնարավորությունների այս պայմաններում էլ սկսում եմ փնտրությունը՝ այն ոգեպնդիչ համոզմունքով, որ գտնված ամեն մի փաստ պիտի ունենա անգնահատելի գանձի արժեք:

Հետազոտողները վաղուց պարզել են, որ քննության առարկա սեպագրերի նորխուտիքները հին տարբերակից կամ բուն Միտանի պիտուսյան սեպագրերի լեզվից տարբերվում է հիմնականում իր բառապաշարի մեջ ունեցած բազմաթիվ հայերեն բառերի առկայությամբ: Վիճագրերում այս հայերեն բառերը հանդիս են գալիս լուրջ խուտիական նախածանց-վերջածանցներով, երբեմն էլ առանց գրանցի: Ահա այդ բառերից մի շարք. հուրի (սեպագրի մեջ) — հայերեն՝ հովիտ, շուրի-սուր, ծաղի-ծառ, աշիլի-ապկի, կրանի-ալյան, ծուլ-ծով, ուլուու-ուլա, հալիլի-խաղող, ուլի-ուլի, հուլի-հուլ, լիչե-ևս և այլն:

Ուրբան դիտեմ, ոչ որ չի հետաքրքրվի՝ Միտանի թագավորության սեպագրի արձանագրություններում երբեք անհղ են գտել այս բառերը, թե որանց փոխարինում են բուն խուտիքեն համանիչներ: Այս հարցի քննությունը, ամենայն հավանականությամբ, շատ կօգնի սեպագրերի հնդեվրոպական լեզվի հարցը պարզելուն:

Նախ, առեմ, որ պատահել է՝ նորխուտիքեն սեպագրերի հայերեն բառերի առկայությունը պատճառ է դարձել, որպեսզի այդ սեպագրերը կարգացվեն հայերեն: Հետո այս մտաբեցումը համարվել է մոլորություն, և այժմ հետազոտողներից ոմանք հակված են նման բառերի առատությունը բացատրելու երկու մտղվուրպների լեզվական մերձակցությամբ, իբր թե հայերն ու խուտիքերը շարժը շարժանակ ապրել են հարևանությամբ և անպաշտան պիտի իրարից բառեր փոխառնեին:

Սակայն հայտնի է, որ փոխառչալ բառերը առանց բացատրության, հարմարեցվում են փոխառու լեզվի հնչյունական ու ձևաբանական որոշումներին և այնքան են սեփականացվում, որ միայն մասնագիտական քննությամբ է հնարավոր լինում պարզել փոխառության պարագան: Նույնիսկ օտար տեղանունների դարձանակները մասնակի փոխառու կամ գործածող օտար լեզուն ցուցաբերում է այնպիսի ինքնահատուկ մտաբեցում, իր տարբերակն այնպես է հեռացնում բնորդից, որ հաճախ մտա-

գիտական քննութիւնը անգամ անհնար է լինում պարզել, թե ինչից ի՞նչ է ստացվել: Օրինակ, ի՞նչ օրենքներով կարելի է հաստատել, որ հունական աղբյուրների «Բուսրուպեղան» հայոց «Վասպուրականն» է, կամ թուրքերը «էջմիածնից» են ստացել «Ուշքիքիսա»:

Այսօրինակ աղավաղումներ կամ օտարացումներ չկան Վանի թագավորության սեպագրերում: Այնտեղ հայերեն բազմաթիվ բառեր սոսկ հայերեն բառեր են՝ այնպես ցցուն դրված նորխուսիներեն հյուսվածքի մեջ, որ պարզապես աղաղակում են իրենց օտար մարմիններ լինելու մասին: Իսկ սա պետք է ստանա իբր արամբանական ու համոզիչ բացատրությունը:

Պատահում է՝ որևէ լեզվով գրված բնագրի մեկ բառը, մի սովորական արտահայտությունը մատնում է նրա հեղինակի այլալեզու լինելը, ա՛յլ է կնիկական միավորի պատկանելը: Կամ պարզվում է մի այլ կարևոր հարց. թե ո՞ւմ է վերաբերում բնագիրը, եթե այդ անհնար է եզրակացնել նրա բովանդակությունից: Այդպիսի բառերն ու արտահայտություններն անգնահատելի ծառայություն են մատուցում բնագրագետ հետազոտողին:

Դժբախտաբար, մեր հետազոտող բնագրագետներն ու պատմաբանները մինչև օրս փորձ իսկ չեն կատարել օգտվելու սեպագրերի մեջ եղած հայերեն բառերի ու արտահայտությունների ծառայությունից՝ պարզելու համար, թե հայերեն բառերն ի՞նչ գործ ունեն, ո՞չ հայերեն, նորխուսիներեն սեպագրի արձանագրություններում, երբ և՛ այդպիսի բնագրերը, և՛ առհասարակ ամեն տեսակ վիճազիր նյութերը չեն կարող իրենց մեջ պարունակել պատահական տարրեր: Վիճական արձանագրությունների հեղինակները միշտ էլ գիտակցել են, որ իրենց խոսքը փորագրում են գարերի համար, որպես իրենց նվիրական ասելիքը գալուց սերունդներին: Այդ պատճառով էլ նրանք նախապես մշակել-հրդեհել են իրենց խոսքը, տրամաբանական հյուսվածքի մեջ առել պրա յուրաքանչյուր մանրամասն, նվազագույն տարածության մեջ, քիչ բառերով շատ բան ասել: Այս քիչ բառերի մեջ, այս նվազագույն տարածության վրա պատահական, իբր ինքնուրույն իմաստային բեռը շունեցող բառ կամ արտահայտություն տեղ չէր կարող գտնել:

Վերը ես ասացի, որ ոչ ոք չի պարզել՝ սեպագրերում տեղ գտած բնիկ հայ բառերն ունե՞ն խուսիներեն համանիշներ, թե իսկապես նրանք պետք է դիտվեն իբրև փոխառություններ, որոնք

կարող էին գործածվել և՛ խուսիներենում, և՛ հայերենում: Հիմա քննենք մի դեպք, երբ հայերեն բառը սեպագրի մեջ է մտել միայն իբրև բնիկ հայերեն բառ՝ լոկ հայի համար հասկանալի հասկացություն, երբ նոր խուսիներենում, այն էլ Հայաստանի տարածքում սփռված սեպագրերի մեջ, նույն բառն ունի համանիշ խուսիներեն բառ-միավորը:

Վանի հարավ-արևմտյան կողմում, Խորխոր ժայռի հարթեցված երեսին պահպանվել է Թիսյան-Նայիրի երկրի ամենախոշոր արձանագրությունը, որը Արգիշտի Ա-ի (մ. թ.ա. 786—764 թթ.) անունից պատմում է թագավորության 14—15 տարիների կյանքի կարևոր դեպքերը: Այս վիճազիր-տարեգրությունը հետազոտողների ուշագրություն կենտրոնում է 19-րդ դարի սկզբից և հսկայական նշանակություն է ունեցել հատկապես Արգիշտիի գահակալության առաջին մեկուկես տասնամյակի իրողությունները պարզելու տեսակետից:

Խորխորյան տարեգրության յոթ ընդարձակ սյունակներից 5-րդի 41—42-րդ սողերում կա մի բառ, որը, հավանաբար, իր անսովորության պատճառով ճիշտ չի բնթերցվել, և ստացվել է այդպիսի անորոշ ու անհասկանալի կապակցություն. «Արգիշտին ասում է. Ես լսեցի՝ էտիունի երկրից Արգիշտի քաղաքի as-tiu zirbilani (ar-gis-ti se a-li-e ha-su-bi kur eti-u-ni-(ni) uru ar-di-ni-e-i as-ti-u zi-ir-bi-la-(ni)»¹:

Մի քանի տարի առաջ այս երկտողի վրա նորից ուշագրություն է դարձրել անվանի արևելագետ Գ. Ա. Մելիքիշվիլին և վերականգնել բնագրի այս հատվածն այնպես հմտորեն ու ճշգրիտ, որ երկտողը ոչ միայն լիովին արտահայտում է ամբողջ սեպագրի ոգու հետ կապված մի շատ կարևոր բովանդակություն, այլև մեզ բանալի է տալիս մի փակ դուռ բացելու համար:

Գիտնականն անորոշ բովանդակության երկտողի հատկապես անհասկանալի հատվածի «astiu zirbilani»-ն կարդում է «as-tiuzi irbilani», այսինքն՝ երկրորդ բառի առաջին վանկ համարված zi-ն վերադարձնում է առաջին բառին, և հատվածն ստանում է այսպիսի տեսք.

«Արգիշտին ասում է. ես լսեցի, թե, իբր, էտիունի երկրում գողացել են Արգիշտի քաղաքի «astiuzi-ն»:

Որեմն, էտիունի երկրում, թե՞ նրա երկրի մարդիկ, գողացել

¹ Г. А. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, М., 1960.

են Արդինի քաղաքի աստիուզը, և Արդիշտին արշավանքի է ելել էտիունի երկրի դեմ, Արդինի քաղաքը Մուսասիրն է՝ Բիսյնա-Ուրարտու երկրի հավաստի կենտրոնը, որ կոչվում էր նաև Հալ-դիի քաղաք (Իսկ Հալդին երկրի գլխավոր աստվածն էր):

Ուրեմն, գողացել են Արդինի քաղաքի աստիուզը և բազմա-հմուտ գիտնական Գ. Ա. Մելիքիշվիլին մտածում է, որ «աստիուզը» Հալդին է, Արդինիի հովանավորը: «Ենչպես հայտնի է,— գրում է Մելիքիշվիլին,— աստվածների (այսինքն՝ նրանց կուռք-արձանների) առևանգումը թշնամի երկրների կողմից բավական տարածված երևույթ էր հին Արևելքում: Հաշվում էին, թե այդ եղանակով երկիրը զրկվում է նույն աստծու հովանավորությունից...»¹:

Այսքանից հետո Գ. Ա. Մելիքիշվիլին հեշտությամբ և միանգամայն համոզիչ գտնում է, որ Նորխորյան արձանագրության առեղծվածային «astiuzi»-ն հայերեն «աստուած» բառն է, և, նրա կարծիքով, այդ բառը «հայերենում լիովին կարող էր փոխառություն լինել ուրարտերեն լեզվից»²:

Որքան համոզիչ է գիտնականի առաջարկությունը «astiuzi»-ն ճանաչել որպես հայերեն «աստուած» բառը, նույնքան էլ անընդունելի է նրա ենթադրությունն այն մասին, թե հայերեն «աստուածը» կարող է լինել փոխառություն, այսպես կոչված, ուրարտերենից, որ իրականում նորխուռիերենն է: Անընդունելի, ամենից առաջ, այն պատճառով, որ «աստուածը» բնիկ հայերեն բառ է և բացատրվում է միայն հայերեն: Մխիթարյան գիտնականների բացատրությամբ այն նշանակում է «Հաստիչ կամ աստ և յաստիս ամող, այսինքն՝ դոյացուցիչ, արարիչ, ստեղծիչ»³:

Ուրեմն, «աստվածը» հայերի բառն է, որ մտել է նորխուռիերեն սեպագրի մեջ:

Իսկ զույգե այս իսկապև՝ փոխառություն է, որ նորխուռիերենն է կատարել հայերենից: Բայց այս դեպքում արդեն պետք է պարզել, թե նորխուռիերենն ինչո՞ւ պիտի հայերեն «աստուած» բառը փոխ առներ, երբ ինքն ունեւր դրա համանիշը, մեկի փո-

խարեն երկու հաս՝ iniriassi — աստված, dingir — աստված, աստվածություն, և սեպագրի մեջ էլ նրանց դետերմինատիվը՝ Աե Չէ՞ որ մի լեզու ուրիշ լեզվից փոխ է առնում իր լուսնեցած բառը, հասկացությունը, անունը: Փոխ է առնում և սեփականացնում: Իսկ սովյալ պարագային նման ոչինչ չկա: Հայերենն ու խուռիերենը մեկ-մեկուց չէին կարող, ավելի ճիշտ՝ կարիք չունեին փոխ առնելու «աստուած» նշանակող բառը, քանի որ նրանք ունեին իրենց սեփականները, իրարից տարբեր, իրար հետ ոչ մի կապ ու նմանություն չունեցու: Նորխորյան տարեգրության մեջ պարզապես արձանագրվել է Վանի սեպագրերի լեզվին խորթ մի փաստ, որ կարող է դառնալ պատմական իրականության պատկերը որոշելու կարևոր գործոն: Այս փաստն ինքնին խոսում է այն մասին, որ Արդինի-Մուսասիրի հավատացյալներն էին իրենց կուռք Հալդինի ասում «աստուած»: Այդ է հաղորդում սեպագիրը. «Արդիշտին ասում է. «Ծս լսեցի թե, իբր, էտիունի երկրում (երկրի բնակիչները — Բ. ՈՒ.) գողացել են Արդինի քաղաքի աստուածը»:

«Աստուածը» և ոչ թե խուռիերեն «ինիրիտուր» կամ «դինգիր»: Որովհետև Արդինիի հավատացյալներն իրենց աստծուն ասում էին «աստուած», հայերենն:

Հիմտ արդեն պիտի պարզել այն հարցը, թե էթնիկական ի՞նչ պատկանելություն ունեին, որ իրենց աստծու անունը հայերեն էին տալիս:

Բայց մի՞թե միայն այսքանը, Իսկ Արդիշտին իր արձանագրության մեջ Արդինիի աստծու անունն ինչո՞ւ խուռիերենի փոխարեն գրել է հայերեն: Որևէ օտար մարդ կանե՞ր այդպիսի բան:

Ուրարտու-Վանի թագավորության-Բիսյնիլի երկրի տերերն իրենց խոսքը միշտ էլ փորագրել են խուռիերեն՝ ամենուրեք իրենց առավածներին կոչել iniriassi կամ dingir: Եվ ահա Նորխորյան տարեգրության մեջ, օտար լեզվի սովորույթը ճկարելով, արեերես է ելել նրանց սեփական «աստուած» բառը՝ ապացուցելով, որ Հալդիին պաշտողները նրան կոչում էին հենց իրենց աստուածը՝ բառով, որ հայերեն է:

Անկասկած «աստուած» բառի գործածության օրինակն է ապակա նաև Մենուս արքայի մի այլ սեպագրում, որը գտնվել է Վանում, տաճարի սյան խարխուխ վրա: Այստեղ վիճագիրը կրկնված է երեք անգամ, երեքի մեջ էլ «աստվածը» կա նույն ձևով՝

¹ Г. А. Меликишвили, к чтению одного места в летописи Урартского царя Аргишти I. «Переднеэзнатский сборник», III, М., 1979, стр. 172.

² Անդ, էջ 173—174:

³ Տնոր քաղաքը հայկազնան լեզուի՝ Վենեակի, 1836, էջ 520:

«asihuse». «Եղպուհների որդի Մենուան asihuse-ի այս տունը կառուցեց» (ՄԿԻ, Ձ 84):

Վանի թագավորության ժամանակներից ի վեր հայերեն «աստուռ տուն» են ասում տաճարներին, եկեղեցիներին, վանքերին:

Այս արձանագրությամբ զբաղված Սեյսը, Ի. Մեշյանինովը, Գ. Մերեթեյին և Գ. Մելիթիշվիլին asihuse-ն շին թարգմանելու չեն բացատրել: Բայց մի՞թե պարզ չէ, որ Մենուա արքան խուսիերեն բնագրում օգտագործել է իր լեզվի «աստված» բառը. «Եղպուհների որդի Մենուան աստուռ այս տունը կառուցեց»:

Քննենք մի ուրիշ փաստ:

Վանի թագավորության ամենահզոր ներկայացուցիչներից մեկը՝ Մենուան, որ գահակալել է մ. թ. ա. 9-րդ դ. վերջից սկսած (810—786 թթ.), Վան քաղաքից արևելք (հետագայի Սիլիս գյուղում) մի արձանագրություն է թողել, որի մեջ իր ձին կոչում է Արծիվ հատուկ անվամբ («Arsibini lini» — ՄԿԻ, 110) — («Արծիվ անունով» ձին):

Ուսումնասիրողներն ուշադրություն դարձրել են, իհարկե, «Արծիվ» հայերեն հատուկ անվան վրա, և միայն այսքան բան: Այսինքն, մտածել են, թե հայերենն ու նորխուսեերենն այնքան սերտ փոխհարաբերությունների մեջ են եղել, որ լեզվական փոխառություններ են կատարել, և ահա մեկ փաստ էս. հայերեն «արծիվ» բառը նորխուսեերեն սեպագրի մեջ:

Սակայն այս հայերեն բառը, այս «Արծիվ» հատուկ անունը Մենուայի վիճագրի մեջ շատ ավելին է, քան սովորական բառափոխանակությունը: Այն հուշում, պարզում, բացահայտում է պատմական մի իրողություն, որն այլևս չնկատել՝ միևնույն է, թե խուս մեալ դարերի հեռվից եկած հարազատ ձայնի հանդեպ:

Նրբ որ մեր օրերի համամիութենական մամուլի էջերում, ձայնասփյուռի հաղորդումներում խոսք է լինում «Աշխատանք» կամավոր ընկերության կամ էլ «Մահաուլ» ընկերության մարդական գործերի մասին, շատից-քիչ տեղյակ մարդիկ անմիջապես հասկանում են, որ առաջին դեպքում խոսքը դնում է հայկական, իսկ երկրորդ դեպքում՝ թուրքալեզու որևէ ազգի մարդական ընկերության մասին: Այս բառ-անուններն այդ ազգանշաններն են, որոնց շնորհիվ մենք հասկանում ենք ամենազլաավորը,

եթե հազորդան հեղինակը պատահաբար կամ էլ պարզապես ավելորդ համարելով՝ չի տվել «Աշխատանքի» կամ «Մահաուլի» տիրոջ անունը:

Եվ ահա մեր առաջ է Մենուայի ձիու անունը հայերեն: Ինչպես որ մարդական ընկերության «Աշխատանք» անունից, առանց դժվարության, հասկացվում է նրա տերերի ազգային պատկանելությունը, այնպես էլ «Արծիվը» պարզ ի պարզ հղում է իր տիրոջ էթնիկական նկարագրին: Ո՞վ իր ձին կոչելը հայերեն: Իհարկե, հայ ձիատերը: Այլապես անմտություն կլիներ մտածել, թե ո՞չ հայ մի մարդ վերցրել, իր ձիուն հայերեն «Արծիվ» է կոչել: Զի ո՞ն, որն ամեն օր՝ պատերազմների դաշտում, նվաճումների ճանապարհին կամ սեփական երկրում երթևեկելիս իր հետ էր՝ դինակցի ու ամենհարազատ էակի պես:

Մենուան իր ձիուն հայերեն «Արծիվ» բառով էր փառաբանում, քանի որ այն իսկապես արծվի պես էր սուրում դաշտում, և վիճագիրն էլ կազմվել է նրա մի արծվային թուխթի առթիվ. Արծիվ ձին թուս է 29 կանգուն՝ 11 մետր երկարություն:

Սակայն, շնորհանք նաև, որ այսօրինակ փառաբանությունն անիմաստ կլիներ, եթե «արծիվը» սեփական ու խոսուն բառ լիներ միայն Մենուայի համար: «Արծիվ» անունը սեպագրերում կարդարանար միայն մեկ պայմանով, որ Մենուայի շրջապատի համար ևս հասկանալի ու հարազատ լիներ, այսինքն՝ նրան շրջապատած լինեին հա՛յ մարդիկ, հա՛յ դինվություն, հա՛յ պատակահաններ, մի խոսքով՝ հայկական միջավայր:

Ահա թե ինչպես է լինում, երբ մի բառը, բանալի դառնալով, բաց է անում մի գաղտնարան, որին, առանց այդպիսի բանալիի, պիտի մնայինք անհազորոք:

Մանավանդ, եթե այդպիսի բառ-բանալին էլ հանդես է գալիս ոչ թե միայնակ, այլ յուրախնների հետ, և նրանք միասնաբար մեր առաջ բացում են ոչ թե մեկ, այլ շատ գաղտնարաններ:

Հաջորդ օրինակը ևս դարձյալ վերցնում եմ Արգիշտիի ևորխորյան տարեգրությունից: Այնտեղ, նույն 5-րդ սյունակում, ուր «աստված»-ի օրինակն էր, հիշատակվում է մի տեղանուն, որն այլևս չկա ուրիշ որևէ սեպագրում: Այդ անունն է՝ tuarasini hubi: Եթե նկատի առնենք, որ առաջին բառի ու-ն թմանց էլ կմնա tuarasi hubi: Տարեգրության մեջ այն վերաբերում է Արգիշտիի գահակալության 12-րդ տարվան՝ մ. թ. ա. 775 թ. Ա

վկայակառչված է այն կապակցությամբ, որ նշանավոր արքան նվաճել է այդ անունով երկրամասը («tuarasini hubi»), ապա Դահնալա գետից ջրանցք հանել ոռոգման համար:

Գեոևս Բ. Սանդալչյանն է իր ժամանակին համոզված ասել, որ այս արձանագրության tuarasi hubi-ի մեջ պետք է տեսնել Վանա լճից հյուսիս-արևմուտք փռված Տուարածատափ կոչվող դաշտի անվան հնագույն հիշատակությունը: Իսկ Գր. Ղափանցյանը, ճշտելով hubi-ի իմաստը, գտնում էր, որ դա հայերեն «հովիտ» է՝ իմաստով նույնը, ինչ «տափ»-ը («դաշտ», «հարթավայր»), ուստի և tuarasi hubi-ն լրիվ համապատասխանում է «Տուարածատափ»-ին: Այս նույնացումն ընդունում է նաև Ն. Վ. Հարությունյանը:

Տուարածատափ կամ նոր ուղղագրությամբ՝ Տվարածատափ, նշանակում է Տուարածի դաշտ (հովիտ): «Տուարած» էլ հայտնի է իբրև հին հայերեն բառ՝ «տուար արածացնող, հովիվ, նախապան»: «Տափ»-ի տեղ արձանագրության մեջ նույնիմաստ, բայց դարձյալ բուն հայերեն մի այլ բառ է՝ «հովիտ» — hubi (բ-վ և հակառակը հայերենի մեջ օրինաչափություն է, ինչպես — Բարսեղ-Վասիլ, Աղվանք-Ալբանիա):

Ավելորդ չի լինի նշել, որ «Տուարած» բարդ բառն ինքը շատ ավելին է ասում, քան մի սովորական բառի առկայությունը սեպագրում: Այստեղ բնիկ հայերեն երկու արմատ՝ «տուար» և «արածել», միացել են միայն ու միայն հայերենին հատուկ բառաբարդման եղանակով. «տուար-արածող»→«տուար»→«արած»→«տուարարած»→«տուարած»: Իսկ լեզվի մեջ, այն էլ վաղնջական օրերում, այսօրինակ երևույթները պիտի կատարվելին տևական ժամանակում, դարերի ընթացքում:

Ուրեմն, մ. թ. ա. 8-րդ դարի առաջին քառորդում Վանից հյուսիս-արևմուտք ընկած երկրամասը կոչվում էր հայերեն՝ Տուարածի հովիտ, բնականաբար, այն պատճառով, որ այստեղ բնիկները մեծ մասամբ գրավում էին անասնապահությանը: Ն. Վ. Հարությունյանը հիշում է տարեգրության մեջ Արգիշտի Ա-ի նվաճումներին վերաբերող տվյալների այն մասը, ուր ասված է, թե Տուարածի հովտից ու շրջականերից գրավվել են 8221 խոշոր եղջերավոր անասուն և 32538՝ մանր եղջերավոր¹: Ի՛նչ խոսք, որ այս վիթխարի քանակությունն արդարացնում է «Տուարածի

հովիտ» անունը: Պարզ է, որ այդ հովտի տերերի համար անասնապահությունը կարևոր բնագավառ է եղել:

Սակայն ավելի պարզն այն է, որ այդ հովտի տերը, այնտեղ բնակվող ժողովուրդը, չէր կարող հայ լինել, բայց հայերեն կոչեր իր երկրամասը: Հայ է եղել, և դա իր անջնջելի դրոշմն է դրել իր բնակության վայրի, իր երկրամասի անվան վրա՝ Տուարածի հովիտ, որ հետո և մինչև այսօր ու հավիտյան պետք է կոչվեր Տուարածատափ:

Հակառակության ոգին, սակայն, կարող է բորբոքվել այստեղ՝ ասելով. շա՛տ լավ, Արգիշտիի նվաճած աշխարհը հայկական ու հայաբնակ, իսկ ինքը՝ Արգիշտի թագավորը, այսինքն՝ Տուարածատափի նվաճողը, օտար մի բունակալ էր, որը ոչ մի էթնիկական աղբյուր էլ չէր կարող ունենալ այդ երկրի հետ:

Բայց չէ՞ որ օտար նվաճողը Տուարածի հովտի անունն իր արձանագրության մեջ թարգմանած կփորագրեր կամ, որ շատ հավանական է, կաղավաղեր, այնպես կհեռացնիր, որ այդ բավականին անբարեհունչ բառի հայերեն ձևն անհնար կլիներ վերականգնել: Ինչպես գիտենք, հին հույն ու լատին հեղինակների երկերում, հետագայում էլ միջնադարյան արաբական աղբյուրներում, ավելի ուշ՝ պարսիկ ու թուրք հեղինակների վկայություններում հայերեն ոչ մի տեղանուն չի դրանցված իր հայերեն անաղարտ ձևով: Սակայն Արգիշտիի արձանագրության մեջ այդպիսի բան տեղի չի ունեցել, tuarasi-ն իր ուղղագրությամբ այնպես համապատասխանում է հայերենին, կարծես փորագրել են 5-րդ դարի գրաբարով:

Ուրեմն, համարձակվենք ասել նաև երկրորդ ելրակացությունը. հայ են եղել ոչ միայն Տուարածի հովտի բնակիչներն ու տերերը, այլև այդ երկրամասը նվաճող Արգիշտի Ա թագավորը, նրա սեպագրի փորագրողները:

Եվ այսքանից հետո էլ տրամաբանական է մտածել, որ հայերեն այդ հովտում կամ դաշտում հայտնվել են ոչ թե մ. թ. ա. 775 թ., որպեսզի դաշտն այդպես կոչեն, և Արգիշտի թագավորն էլ անմիջապես արձանագրի, այլ այդ կարևոր վկայությունից շա՛տ ժամանակ, չվախենանք ասել՝ դարե՛ր առաջ, քանի որ տեղանուններն ստեղծվում, արժատավորվում ու համընդհանուր ընդունելություն են արժանանում տևական ժամանակում, եթե իրենց հետ կապում են ո՛չ թե որոշակի դեպք, դեմք կամ երեվույթ (օրինակ՝ Արգիշտիխինիլի, էրեբունի են), այլ ժողովրդա-

¹ Տե՛ս Н. В. Арутюнян, Бийникли, Ереван, 1970, էջ 378—383:

կան կյանքը, կենցաղը, հավատալիքներն ու հոգեբանութեան գրք-սկորումները:

Այո՛, այստեղ անպայման դարեր:

Նույն երևույթն ենք տեսնում նաև ոչ միայն նախնական և կողմնակալ բառերի ու տեղանունների շարքում, որը կարելի է շարունակել, այլև այն տեղանունների, որոնք ստեղծվել են, այսպես կոչված, ուրարտական շրջանում: Ուսումնասիրողները (Ք. Պատկանյան, Հ. Հյուբշման) վաղուց նկատել են, որ, օրինակ, Արգաստովիտը կամ Արգիշտովիտը բուն հայկական բառակազմություն է՝ կապված Արգիշտի թագավորի անվան հետ (Արգիշտիի հովիտ): Կամ «Մանազկերտը», որ դարձյալ հայկական տեղանուն է, ստեղծված հայերենի հայտնի կարգուկանոնով, նշանակում է «Մենուայի կերտած» (Մենուա-կերտ-Մենուակերտ-Մանազկերտ):

Կարի՞ք կա հիշելու, որ այս տեղանուններն ստեղծվել են Արգիշտիի (Ա.Մ. թ. ա. VIII դ.) և Մենուայի (Արգիշտիի հոր) ժամանակներում: Ստեղծվել են հայերեն, որովհետև որքան էլ խուսիսները գործածվել է իբրև պետության պաշտոնական գրագրության լեզու, հայերենն է տիրապետել բնակչության, ինչպես նաև վերնախավի կենդանի փոխհարաբերությունների ոլորտներում: Մարդիկ հայերեն են մտածել ու խոսել, հայերեն անուններ են դրել իրենց քաղաքների, դաշտերի ու հովիտների վրա:

Շատ կարևոր է նաև մի այլ հանգամանք. Վանի թագավորության ասուրերեն և նորիտուրերեն սեպագրերում վկայված ասուրյակ տեղանուններ պահպանվել են միայն հայոց լեզվով: Պահպանվել են անխաթար ու անեղծ, ճիշտ այն պատկերներով, որոնք առկա են սեպագրերում: Սակայն նման բան չի լինում, եթե որևէ երկրում, որևէ տարածքի վրա կատարվում են էթնիկական հեղափոխիչ տեղաշարժեր, կամ որևէ լեզվի կտրուկ փոխարինում է մեկ ուրիշը: Այժմյան Թուրքիայում չի պահպանվել ոչ մի տեղանուն այն ամբողջ պատմական աշխարհագրությունից, որ ավանդել են այդ երկրների առաջին-հիմնական բնակիչները կամ նրանց ժամանակակից օտարները: Ամբողջ աշխարհում «Արարատը» ճանաչված, ընդունված, անփոփոխի անուն է, բայց տեսե՛ք, որ թուրքերն այդ է՛լ չեն ճանաչում: Ոմանք հին Աղվանքի կամ հունահռոմեական աղբյուրների Ալբանիայի վրա աչք դնելով, ստեղծեցին հատուկ տեղանուններ:

Մինչդեռ Վանի թագավորության սեպագրերից հայտնի տեղանունների մեծագույն մասը, — այսինքն՝ բոլոր նրանք, որոնց «առարկաները» շարունակել են իրենց գոյությունը նաև հետագա դարերում, — պահպանվել են անմիջական ժառանգորդ հայկական միջավայրում: Եվ, ինչպես պետք էր սպասել, ավանդված խոսքիական տարրերակները ենթարկվել են միայն աննշան փոփոխությունների՝ կապված հայերենի ուղղագրության հետ: Ահա այդօրինակ տեղանուններից մի շարք. Աբիլիան-Աբեղյանք, Ադախունի-Ադախ (Արցախում), Ահուրիանի-Ախուրյան, Ալդնի-Աղձնիք, Գիարնիանի-Գառնի, Հալիտի-Խալտիք, Մուպանի-Մոփք, Էլբունի-Էրբունի-Երևան, Նայիրի-Նայիրի, Ուելիբունի-Գիեհունի-Գեղաքունի, Կումախա-Կամախ, Տուշպա-Տոսպ և այլն:

Շուրջ հարյուր տարի առաջ, երբ սեպագրագիտությունն իր առաջին քայլերն էր կատարում, խոշոր արևելագետ և Վանի սեպագիր նյութերի հմուտ մեկնաբան Քերոզբե Պատկանյանը համոզված էր, թե այդ նյութերից պիտի ենթադրել, որ «նույնն են ուրարտացիներն ու հայերը»¹:

Պատկանյանը Ռուսաստանի Ակադեմիայի առաջին խորաթափանց հետազոտողներից մեկն էր, որ սեպագրերի տեղեկությունները քննում էր հինարևելյան աղբյուրների ընձեռած սվայլների, հայ ժողովրդի պատմության և հայերենի բազմակողմանի քնննության հիմնապատասառի վրա: Եվ շնայած Վանի սեպագրերի լեզվի վերաբերյալ վերջնական ու համոզիչ կարծիքն ապագան էր ասելու, նա այդ սեպագրերի տրդեն իրեն հայտնի սվայլներից և հարակից նյութերից եզրակացրել էր արդեն, «թե հայերն այն ժողովուրդն են, որը փորագրել է այդ արձանագրությունները, սակայն նրա լեզուն այլևս այն չէ, որով նա խոսել է այն ժամանակ» («Мы имеем основание думать, что армяне тот народ, который начертал эти надписи, а язык их уже не тот, каким он говорил в то время»²).

¹ К. Патканов, Ванские надписи..., СПб, 1881, էջ 150:
² Անդ, էջ 32:

Հայերն այն ժողովուրդն են, լեզուն այն չէ...

Մինչև Պատկանյանի այս կարծիքի հրապարակումը գերմանացի արևելագետ Մորգմանը Վանի սեպագրերի լեզուն համարում էր հայերենը: Ծատ հետո՝ պիտի պարզվեր, որ Վանի թագավորներն իրենց սեպագրերի համար օգտագործել են նախ ասորաբարբելերեն լեզուն, ապա խուրեթերենը: Իսկ այս խառնակ պատկերացումների մեջ անգամ Պատկանյանը չէր հրաժարվում իր այն համոզումից, որ Վանի թագավորության սեպագրերի հեղինակն ու տերը հայ ժողովուրդն է: Եվ նա նույնիսկ «Վանի» հատկացուցիչը կամ որոշիչն էլ հակամետ էր մեկընդմիջտ փոխելու «Հայկականով»², որովհետև նրանք միայն և միայն պատմական Հայաստանում էին սփռված, իսկ ինքն այն գլխից համոզված էր, և այնպես ու հաստատում էր նաև, որ այդ երկրի տեղաբնիկն ու տերը ոչ այլ ժողովուրդ է, քան հայը՝ իր ծագման օրերից ի վեր այնտեղ բնակված, իր քաղաքական ու տնտեսական անընդմեջ կյանքն այնտեղ ապրած և այն ամբողջ տարածքի վրա իր ինքնատիպ նյութական ու հոգևոր մշակույթի բազմատեսակ արժեքներն ստեղծած³: Տասնամյակների ընթացքում պիտի հավաքվեին, վերծանվեին, թարգմանվեին սեպագրերի մի քանի հարյուր բնագրեր, որոնց հիման վրա գրվել են գիտական բազմաթիվ հետազոտություններ: Պիտի ցույց տրվեին նախիրի-Բիանիլի-Ուրարտու երկրի քաղաքական, տնտեսական կյանքի դարձարձումները, շինարարական ոգորումներն ու մշակույթի առանձնահատկությունները... Սակայն, բոլորովին էլ չթերադնահատելով կատարված հսկայական աշխատանքի նշանակությունը, չի կարելի չնշել, որ դեռ չեն կարդացվել սեպագրերի խորքային շերտերը: Եվ պատահական չէ, որ այսօր էլ

հեռև սեպագրերի հեղինակների, երկրի տերերի, այն վիթխարի պետության հիմքը կազմած ժողովրդի էթնիկական պատկանելության մասին հետազոտողները շատ ավելի պարզ պատկերացում, քան արտահայտել է արժանահիշատակ Պատկանյանը հարյուր տարի առաջ:

Պատմության խորքերը պիտի գնալ նրա հազարամյա առեղծվածները լուծելու և հին ճշմարտությունները պարզելու ազնիվ մղումներով: Եվ այն ժամանակ սեպագրերը կխոսեն ամբողջ ձայնով, հետազոտողների առաջ կբացեն իրենց խորքերը մինչև հատակ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

Նախորդ մեր գրույցներից կարելի է հանգել հիմնական մի շարք եզրակացությունների, որոնցից ամենակարևորները սրանք են.

ա) Հայ ժողովրդի ծագումը տեղի է ունեցել Հայկական բարձրավանդակում, և այստեղ էլ անընդմեջ անցել է նրա պատմական կյանքը:

բ) Միջագետքյան վաղադույն գրավոր աղբյուրներում (մ. թ. ա. 3-րդ հազարամյակ) պահպանվել են ստույգ տեղեկություններ հայոց առաջին ցեղային միավորների («հայ»-«արմի») և վարչական կազմավորումների («Հայք»-«Արմանի»-«Արմանում») մասին:

գ) Մ. թ. ա. 2-րդ—1-ին հազարամյակների սեպագրերում հիշատակվող «Հայասա», «Ուրուատրի», «Նայիրի», «Ուրարտու», «Բիախնա», «Արմինիա» տեղանունները «Հայք»-«Արմանի» համանիշներն են՝ տրված տարբեր ցեղային ու լեզվական աշխարհների կողմից:

Ուրեմն, Հայկական բարձրավանդակը հայ ժողովրդի ծննդյան տեղն է ու օրրանը, հայտնական անփոփոխ հայրենիքը, նրա քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային բազմահազարամյա կենսադրության ասպարեզը:

Հնագիտական նյութերի, հատկապես քարե ու մետաղե գործիքների, խեցեղենի, ժայռապատկերների ու հավատքային կոթողների հիման վրա հնագիտների կատարած հղրակացություններից ուշագրավն այն է, որ Հայկական բարձրավանդակում տի-

¹ «...Утвердилось за ними (клиночными надписями—Б. Մ.)... название Ванских, хотя было бы в настоящее время гораздо точнее называть их армянскими — не потому, чтоб язык, в них заключающийся, был армянский, а потому, что они ныне помимо Вана попадаются также на всем пространстве древней Армении» (К. Патканов, О клинообразных надписях Ванской системы, отырытых в пределах России, СПб, 1883, стр. 1).

² К. Патканов, Ванские надписи и значение их для истории Персидской Азии, СПб, 1881, стр. 132, особенно 148—149

րապետող է հղել միասնական մեկ մշակույթ, և որ այդ մշակույթի տեր ժողովուրդն իր հայրենիքում ապրել է սկսած վաղ քարե դարից, առանց որևէ ընդմիջումի:

Մեր հինավուրց հայրենիքի վարչական կյանքի մասին խոսող առաջին վավերագրերը էբլա քաղաք-պետության նորահայտ նյութերն են, որոնցում Հայքը կամ Արմանումը ներկայացված է իբրև «քաղաքի երկիր»: Իսկ սա նշանակում է, որ հիշյալ քաղաքն իր շրջականերով կազմելիս է եղել մի վարչական միավոր՝ այնքան նշանակալից ու ազդեցիկ, որ նրա իրավասությունը ճանաչում էին Միջագետքի հզոր օտարները: Իսկ սա էլ իր հերթին նշանակում է՝ արմի-հայ ցեղն արդեն իր Արմանի-Հայք երկրում հասել էր պետական կազմավորումների մակարդակին կամ շատ էլ հեռու չէր այդ մակարդակից:

Վերացական շլիեղու համար այստեղ նշինք երկու շատ կարևոր այն վիճազրերը, որոնցում Արմանում-Հայքը հիշատակվում է իբրև երկիր, որն ունի իր իշխանությունը: Առաջինը մ. թ. ա. 24-րդ դարում գահակալած աքքազական թագավոր Սարգոն Ա-ի ընդարձակ սեպագիրն է, որը պատմում է, թե ինչպես Արմանում երկիրը նվաճելով՝ նա այնտեղից տարել է մի շարք բույսեր: Հետազոտողներն այս բույսերի ասուրական անվանումների մեջ հատկորեն ճանաչում են նրանց հայերեն բնօրինակները՝ բուր, խնձոր, սպյուր-շյուր, ցիրդ: Հետևյալ սեպագիրն էլ փորագրվել է Սարգոնի թոռ, մ. թ. ա. 23-րդ դարում գահակալած Նարամ-Սուենի կողմից և թվարկում է նրա նվաճած 17 թագավորությունները, որոնց շարքում 11-րդ տեղում հիշվում է «Արմանում քաղաքի երկրի թագավոր Մադակինան»:

Դժվար չէ վճռական հզրակացություն հանդել նաև Հայք-Արմանի երկրի անտեսությունը վերաբերյալ՝ ելնելով այն տվյալներից, որոնք առկա են էբլայի սեպագրերում, Սարգոն Ա քաղաքացու և նրա հաջորդների վավերագրերում: Այս կցկտուր, բայց միանգամայն որոշակի տեղեկություններից և, մասնավանդ, պեղածո հարուստ նյութերից կատարելիք առաջիմ ընդհանուր եզրակացությունն այն է, որ Հայք-Արմանի երկրի բնակիչներն զբաղվում էին բազմաճյուղ գյուղատնտեսությամբ (այգեգործություն, հացագործություն, անասնապահություն), բավական հմտացած էին արհեստների մեջ և առևտրական օերտ հարաբերությունների մեջ էին հարևանների հետ:

Հայք-Արմի-Արմանի երկիրը՝ իր հայ-արմ-ուրում բնակչու-

թյամբ հիշատակվում է մ. թ. ա. երկրորդ հազարամյակի ամբողջ ընթացքում: Եվ Հայկական բարձրավանդակի մի ընդարձակ տարածքում ստեղծված հզոր պետություն, այս պետության գահակալների ու ռազմա-քաղաքական գործերի առթիվ հարուստ վկայություններ են պահպանվել արևմտյան կողմից մերձավոր հարևան խեթերի վիճազրերում ու դիվանական նյութերում:

Հայասա, — խեթական բեռագրերում այսպես էր կոչվում այն ընդարձակ երկիր-պետությունը, որ տարածված էր Սև ծովի, Եփրատ գետի, Հայկական Տավրոս լեռների և Վանա լճի միջև: Սա երկրի ու պետության անունն էր խեթական արձանագրություններում՝ փորագրված մ. թ. ա. 15—13-րդ դարերում: Խեթերի բազմաթիվ սեպագիր արձանագրություններում վկայված են Հայասա-Հայքի տնտեսական ու պետական կյանքը, քաղաքների, գավառների անունները, նրանցում իշխած թագավորների գործերը: Այդ սեպագրերի տեղեկությունների քննությամբ հետազոտողները եկել են այն համոզման, որ Հայասա-Հայքը եղել է սարկատիրական պետություն՝ զարգացած գյուղական տնտեսությամբ ու արհեստագործությամբ: Եթե խեթական պետությունը մ. թ. ա. 14-րդ դ. առաջին քառորդի գահակալ Թուդխալիա Գ-ի առաջին շրջանում տիրապետություն էր հաստատել Հայքի վրա, ապա հենց այս թագավորի օրոք էլ հայերը թոթափեցին օտարի բռնությունը, և Թուդխալիա Գ-ն ստիպված եղավ վերստին արշավանքի գալ վեպի Հայք: Այստեղ նվաճողի դեմ ելավ Հայասա-Հայքի զորքը՝ Կարանի թագավորի գլխավորությամբ: Ճակատամարտը տեղի ունեցավ Կումմախա քաղաքից հարավ և անորոշ էլք ունեցավ: Այդ պատճառով էլ խեթերը հետագայում քանիցս արշավանքներ ձեռնարկեցին Հայքն իրենց ենթարկելու համար:

Թուդխալիա Գ-ի հաջորդ Սուպլիլուլիումա թագավորը, Միտանի պետության դեմ կովի ելնելով, պայմանագիր էր կնքել Հայքի թագավոր Հուկկանայի հետ, որին կնություն էր տվել իր քրոջը՝ փոխարենն ստանալով նրա ռազմական օժանդակությունը: Հետագա ժամանակներում բազմիցս տեղի են ունեցել բախումներ խեթական պետության և Հայասա-Հայքի միջև: Հայտնի է, օրինակ, որ Հայքի նահանգներից մեկի՝ Ալզիի տիրակալ Աննիլյան հարձակվել է հարևան խեթական Տանկուվա քաղաքի ու շրջակաների վրա, ասպատակել, ոտքի տակ տվել օտարի հողը: Խեթական հարձակումներն էլ մեծ վնասներ են պատճառել Հայասա-Հայքի հարավ-արևմտյան շրջաններին, որոնցից վերին

Ներառի ամազանը մնաց խեթերի տիրապետության տակ
Խեթական պետությունը կործանվեց մ. թ. ա. 13-րդ դարի
վերջում: Եվ դրանից հետո Հայասա-Հայքի մասին վերադառնալիս
սկսեցին տեղեկություններ հաղորդել ասորեստանյան սեպագ-
րերը: Այսօրինակ աղբյուրներից առայժմ հայտնի առաջին վիճա-
լությունները գտնվում են Ասորեստանի թագավոր Թուկուլթի Նի-
նուրտա Ա-ի (1243—1221) արձանագրություններում: Այստեղ
Հայասա-Հայքի փոխարեն երկրի անունը նախրի է կամ Ուրու-
ատրի:

Հայասա-Հայքի թագավորությանը վերաբերող տեղեկություն-
ները մարել են Խեթական թագավորության կործանման հետ
միաժամանակ՝ 13-րդ դարի վերջում: Սակայն սա բոլորովին էլ
չի նշանակում, թե մարել է նաև Հայքի պետությունը: Պարզա-
պես Խեթական պետության հետ լուել են խեթերի սեպագրե-
րը, որոնց փոխարինելու եկավ հայերի ու Հայաստանի մասին
վաղնշական վկայություններ պահպանած միջագետքյան բողա-
քակրթությունը: Հենց 13-րդ դարից սկսած էլ ասորերեն սեպա-
գրերի մեջ հաստատուն տեղ բռնեց նախրի ունունը, որը Հայքի
նոր հորջորդումն էր և պետք է փոխանցվեր նաև հաջորդ հա-
զարամյակին, երբ, ըստ ասորեստանյան սեպագիր աղբյուրների,
մեր հայրենիքի ընդարձակ տարածքում ստեղծվել էր մի նոր ու
հզոր պետական կազմավորում՝ Վանի (հետագայում՝ Արտասա-
յան) թագավորությունը:

Մ. թ. ա. առաջին հազարամյակի սկզբից իսկ Հույտական
բարձրավանդակի մեծ մասն զբաղեցնում էր այն հզոր պետու-
թյունը, որն սկզբնապես իր վարչական կենտրոնի անունից
պետք է կոչվեր Բիաինա, այսինքն՝ Բիաին-Վանի թագավորու-
թյուն, իսկ հետագայում՝ Արարատյան թագավորություն՝ այն
պարզ պատճառով, որ վերջին շրջանում այստեղ էին փոխադրվել
վարչական կենտրոնն ու տնտեսական հենակետները:

Հին Արևելքի ամենահզոր տերություններից մեկն էր Վանի
թագավորությունը: Նրա տիրակալներն իրենց ռազմական ու
տնտեսական մեծագործություններն անմահացրել են հայրենի
երկրի տարբեր վայրերում փորագրած ասորերեն ու խուրեփերեն
սեպագրերում: Նրանք ունեին իրենց աստվածների համաստեղու-
թյունը, որի մեջ առաջին տեղում էր Հալդին՝ թագավորության
հովանավորն ու հզորության աղբյուրը: Ապա գալիս էին ուղմի
աստված Թեչերան, Արևի աստված Շիվինին, սրանից հետո էլ՝

այլազան աստվածներ, հավանաբար երկրի տարբեր նահանգ-
ների և միավորված երկրների պաշտամունքի կուռքերը:

Տուշպա-Վանն էր թագավորության քաղաքամայրը: Իսկ հոգե-
վոր կենտրոնը գտնվում էր Վանից հարավ-արևելք: Վանի տե-
րերն այն կոչում էին Արդինի, ասորեստանցիները՝ Մուսասիր:
Այստեղ էր գտնվում Հալդիի տաճարը՝ այդ գլխավոր աստծո
ուկեճույլ արձանով: Արդինիի սրբատեղիներում էին պահվում
Վանի թագավորների բրոնզե հսկա արձանները:

Վանի թագավորության առաջին իսկ շրջանից մնացած վա-
ղերագրերը ցույց են տալիս, որ հենց այն դիտից այս պետու-
թյան մեջ է մտել նախորդ հազարամյակի Հայասա-Հայքի ամ-
բողջ տարածքը: Ուրեմն, չի կարելի կասկածել, որ պետության
կազմի մեջ տիրապետող է եղել հայ ժողովուրդը՝ Հայքի բնիկ տերը:

Վանի թագավորներից առաջինը, որի մասին որոշակի տե-
ղեկություններ են հաղորդում Ասորեստանի արքաների թողած
սեպագրերը, ինչպես նաև Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմու-
թյունը», Արամն է: Նրա դահակալությունը եղել է մ. թ. ա. 9-րդ
դարի առաջին կեսում: Ըստ երևույթին Արամի թագավորությունը
տարածված է եղել Վանա լճի շրջակայքի և հարևան բաշկական
ընդարձակ մարզերի վրա, որոնք նախորդ շրջանում ներգրավ-
ված էին Հայասա-Հայքի կազմի մեջ: Արամի օրոք Ասորեստանի
Սալմանասար Գ թագավորն արշավանքների է եկել 859, 857
և 845 թթ., կատարել ասպատակություններ ու ավերածություն-
ներ: Ինքը՝ գոռոզ ասորեստանցին, իր արձանագրություններում
այդ արշավանքների արդյունքներն այնպես է ներկայացնում, որ
թվում է, թե Հայքում այլևս չպետք է թողած լինի ոչ մի շունչ
կենդանի (մի անգամ, Սուգունիա ամրոցը նվաճելուց հետո,
Արամի հազարավոր զինվորներին է գլխատել ու կառափներից
աշտարակ վեր հանել): Սակայն պարբերաբար արշավանքի
գալն ինքնին հաստատ վկայություն է, որ Արամի երկիրը երբեք
չի ընկճվել ու չի հպատակվել բռնազրավլին: Վերջապես նվա-
ճումների վերաբերող սեպագրերում խոսք անգամ չկա թագա-
վորության գահահալում Տուշպա-Վանը դրավելու, նույնիսկ դեպի
Վանի շրջակայքն արշավելու մասին: Իսկ սա լուրջ հիմք է՝ մտա-
ծելու, որ ասորեստանցիները, միշտ էլ հակահարված ստանալով,
հետ են դարձել, առանց թագավորության սրտին հասնելու:

Արամի կերպարն ամբողջանում է հայ ժողովրդի ավանդու-
թյուններից և վաղնշական գրավոր աղբյուրներից Մ. Խորենացու

Պատմութեանն անցած տվյալներով: Պատմահայրն ասում է. «Արամը շատ քաջագործութիւններ է կատարել հաղթական պատերազմներում և ընդարձակել է Հայաստանի սահմանները բոլոր կողմերի վրա»:

Մար Արամի մեհենական մատչանի տեղեկութիւնները շարադրելով՝ Խորենացին գրում է, թե Արամն «աշխատասեր և հայրենասեր մարդ լինելով, ինչպես ցույց է տալիս նույն պատմագիրը, լավ էր համարում մեռնել հայրենիքի համար, քան տեսնել, թե ինչպես օտարացեղ ազգերը ոտնակոխ են անում իր հայրենիքի սահմանները և օտարները տիրում են իր արյունակից հարազատների վրա»:

«Լավ էր համարում մեռնել Յայրենիքի համար...»:

Եվ մեր քննախույզ պատմիչը հանգամանորեն ներկայացնում է հաղթական այն ճակատամարտերը, որ Արամ թագավորն էր վարում հարևան բանակալ տերութիւնների դեմ՝ իր հայրենիքի ազատութիւնն ու անկախութիւնը հաստատ պահելու համար: Ահա նա կոչում է մեղացիների դեմ, որոնց առջնորդում է ոմն Նյուբար Մադես: Արամն իր քաջ նիզակավորների զլուխն անցած կոտորում է Հայաստանն ասպատակող մեղացիներին, իսկ Նյուբար Մադեսին էլ կենդանի բռնելով՝ վարսել է տալիս իր երկրի մայրաքաղաքի պարսպի աշտարակին, նաև ցից մխելով ճակատի մեջ՝ իբրև ահեղ զգուշացում բոլոր նրանց, որոնք շարութեամբ կգան Հայոց երկրի վրա:

Այս ճակատամարտը հազիվ ավարտած, Արամ թագավորն ստիպված է լինում զնալ զնպի հարավ-արևելյան սահմանները, որտեղ ասորեստանյան զորքերն էին ասպատակ փռում իրենց քաջահմուտ զորավար Բարշամի գլխավորութեամբ: Այս պատերազմում սպանվում է Բարշամը: Նրա զորքերը Կորդիք նահանգում շարդիվելով ետ են շարվում Ասորեստանի դաշտը, և վերջուտին ազատ շունչ են քաշում Ասորեստանին սահմանակից հայկական գավառները:

Արևմուտքում ևս Արամ արքան իր երկիրը օրհասական կոնվուսներով է պաշտպանում օտարներից: Այստեղ էլ նա ճակատամարտ է տալիս Տիտանյան Պալապիս Քաղչայի դեմ, ազատագրում Կեսարիան և այնտեղից մինչև բուն Հայաստանն ընկած երկրամասի բնակիչներին «հրաման է տալիս սովորել և խոսել հայերեն» («բայց հրաման տալ բնակչաց աշխարհին ուսանել գիտս և զլեզուս հայկական»):

Մ. թ. ա. 833 թ. Ասլմանասար Գ-ի զորքերը վերստին արշավանքի են գալիս Հայքի թագավորութեան վրա: Այս անգամ նրանց դեմ է ելնում Վանի նոր պահակալը, որին ասորեստանցիները կոչում են Սեդուր: Այս ճակատամարտի ելքը պատմելիս Սալմանասարի տեղը մի քիչ նստած է. իր զորքն անցել էր Արածանին, և «Սեդուր ուրարտացին լսեց այդ մասին և, հույսը դնելով իր բազմաքանակ զորքի հզորութեան վրա, ինձ ընդառայելով, որպեսզի ճակատ հարդարի և կոնվ տա: Ես մարտնչեցի նրա հետ և պարտութեան մատնեցի. նրա զինվորների զիակնեքով ևս ծածկեցի լայն դաշտը»:

Սակայն մեզ է հասել Սեդուր-Սարդուրի սեփական արձանագրութիւնն ասորերեն, որից շի երևում, թե նա պարտութեան կրած կողմն է եղել:

Վանի մոտ պահպանվել է վիթխարի ժայռաքեկորներից կազմված մի պարիսպ, որի քարերի վրա գտնվել են Սարդուր Ա-ի երեք արձանագրութիւնները՝ նույն բովանդակութեամբ: Ահա թե ինչ է գրված այնտեղ. «Այս գիրն է Սարդուրի՝ Լուտիպրիի որդու, մեծ արքայի, հզոր արքայի, տիեզերական արքայի, նայիրի երկրի արքայի, այն արքայի, որի հավասարը չկա, զարմաւալի հովիտի, ճակատամարտերից շերկնող, անհնազանդներին ծնկի բերող արքայի Սարդուրը՝ Լուտիպրիի որդին՝ արքայից արքան, որը բոլոր արքաներից տուրք էր ընդունում: Այսպես է ասում Սարդուրը՝ Լուտիպրիի որդին. «Ես այս քարերը բերեցի Ալնիուսու քաղաքից, կառուցեցի այս պարիսպը»:

Վանի թագավորութեանն զգալիորեն ծավալվեց ու հզորացավ, քաղաքամայրն ու երկրի բերգամրոցները վերակառուցվեցին, ամրացան Սարդուրի ու նրա որդի Իշպուխիի (925—810) պահակալութեան տարիներին և մանավանդ Իշպուխիի ու նրա որդի Մենուա Ա-ի համատեղ ջանքերով: Մենուայի սեպագրերից դատելով՝ պետք է կարծել, որ նրա թագավորութեանը հարավում արդեն բախվում էր Ասորեստանի հետ՝ նրանից խլած լինելով մի շարք շրջաններ:

Հյուսիսում սահմանային գիծ էր Երասխ գետի ընթացքը, չնայած հայտնի է, որ այս գետի ձախափնյակում հիմնավորապես տարածվել էր Մենուայի ազդեցութեանը: Թագավորութեան հոգևոր կենտրոն Արգինի-Մուսասիրը բարգավաճեց, այնտեղ կառուցվեցին պաշտամունքային կարևոր շէնքերը:

Մենուայի գահակալությունը նշանավորվեց երկրի տնտեսութեան մեծ վերելքով, որի համար ձեռնարկված միջոցառումների շարքում հատուկ տեղ է զբաղեցրել 80 կմ երկարություն ունեցող ջրանցքի անցկացումը Վանի մոտ Այս ջրանցքը, որի հզոր հենապատերն այժմ էլ ջրաշինարար մասնագետների զարմանքն են շարժում, կառուցվել էր պետության կենտրոնը ռոտզման ու խմելու ջրով ապահովելու համար և իր այս դերը կատարում էր նաև հետագա դարերում:

Տուրուբերան գավառում, Արածանիի մոտ Մենուան կառուցել է քաղաք, որն իր անունով էլ կոչվել է Մենուակերտ (հետագայի Մենուա-դ-կերտ→Մենուակերտ→Մանաղկերտ): Մենուայի կողմից է կատարվել նաև Արարատյան նահանգի ու հարևան շրջանների միավորումը միասնական պետությանը: Այս երկրների վրա քաղաքական ու տնտեսական հզոր ազդեցության հաստատումն ավարտվեց մի շարք վարչական կենտրոնների կառուցումով: Դրանցից էր Մենուա արքայի կառուցած Մենուախինիլի բերդաքաղաքը Մեծ Մասի հյուսիսային լանջին, Երասխի աջափնյակում (հետագայի Ցուլակերտը՝ Դաշբուրուն դյուղի տեղում):

Վանի թագավորության պատմությունը գորդարող էջերից է Մենուայի որդի Արգիշտի Ա-ի (786—760 թթ.) գահակալության շրջանը՝ հագեցած ռազմաքաղաքական մեծ հաջողություններով և տնտեսական ու մշակութային այնպիսի նախաձեռնություններով, որոնք այդ արքային դնում են հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության ամենանշանավոր գործիչների շարքում:

Հայր Մենուայի օրինակը վարակիչ էր եղել եռանդաշատ Արգիշտիի համար, և սա կարճ ժամանակում ամրապնդեց իր տերության դիրքերը հարավում ու հյուսիսում, ձեռնարկեց շինարարական այնպիսի մեծագործությունների, որոնք փառավորեցին նրա անունը:

Արգիշտի Ա-ի գահակալության առաջին տասնհինգ տարիների գործունեության համար հանգամանալից աղբյուր է հանդիսանում նրա իսկ փորագրած հայտնի տարեգրությունը Վանի հարավ-արևմտյան կողմում դանվող հորիոր ժայռին («Նորխորյան տարեգրություն»): Այս վավերագրի համաձայն՝ Արգիշտիի առաջին մտահոգությունն են եղել հայր Մենուայի հյուսիսային ծավալումների շարունակումն ու ամրապնդումը, ըթե Մենուան իր պետությանն էր կցել Արարատյան նահանգը՝ հարևան դավաններով, ապա Արգիշտին իր տիրապետության տակ առավ

Սևանի ափերը, արևմուտքում վերջնականապես տիրեց Դիաուեխի-Տայքին, Դարիունիին (Դարունք Բասենում), Զաբասային (Ջավախք), էտիունիի (Արարատյան նահանգ) ծայրամասային գավառներին, որոնք դեռևս հիմնավորապես չէին յուրացված իրենից առաջ: Եվ այս ծավալումների պաշտպանության համար 782 թ., իր գահակալության 5-րդ տարում, Արարատյան երկրի սրտում Արգիշտին կառուցեց էրեբունի (Երևան) բերդաքաղաքը, ուր պիտի պահվեին մեծաքանակ զորք և ռազմագերիների մի մեծ զանգված: Ահա այս առթիվ փորագրված արձանագրությունը, որը փաստորեն էրեբունի-Երևանի ծննդյան վկայականն է՝ 1950 թ. հայտնաբերված բերդաքաղաքի փլատակների պեղումներից Երևանի հյուսիս-արևելյան եզրում. «Հալդի աստծու վեհությունը Արգիշտի Մենուատրդին կառուցեց այս փառահեղ ամրոցը, [այն] էրեբունի անվամբ կնքեց՝ հանուն Բիախնա երկրի հզորության և ի սարսափ թշնամական երկրների: Արգիշտին ասում է, Հոդն [այստեղ] մերկ էր, և ես հզոր գործեր կատարեցի: Հալդի աստծու վեհությունը Արգիշտի Մենուատրդի՝ հզոր արքա, Բիախնա երկրի արքա, Տոսպ քաղաքի տիրակալ»:

775 թ. Արգիշտին Արարատյան երկրում, Երասխ գետի ձախ ափին կառուցեց մի քաղաք ևս՝ այն իր անվամբ կոչելով Արգիշտիխինիլի, որը հետագա դարերում պետք է ծաղկեր, գառնար հաջորդ թագավորական գահատոհմի (Երվանդունիներ) աթոռանիստը և վերակոչվեր Արմավիր:

Վերջին տասնամյակների պեղումներով արևելքս է ելել նաև Արգիշտիխինիլի «ծննդյան վկայականը»՝ փորագրված հզոր արքայի անունից. «Հալդի վեհությունը Արգիշտի Մենուատրդին ասում է. «Ես կառուցեցի փառահեղ բերդաքաղաք, կոչեցի այն Արգիշտիխինիլի: Հոդն ամայի էր, ոչինչ կառուցված չէր այստեղ: Ես դետից շուրջ ջրանցք հանեցի, խաղողի և պաղատու սյգինեք պեցեցի, կատարեցի մեծագործություններ»:

«Նորխորյան տարեգրությունից» և բաղմաթիվ ուրիշ արձանագրություններից հայտնի է, որ Արգիշտին վիթխարի նվաճումներ է կատարել նաև երկրի մյուս սահմաններում: Հարավ-արևմուտքում նա իր տերությանն է միացրել Նիբրեա և Եսթե երկրները, արևմուտքում Մելիտեան (Մալաթիա) ու Կամանան (Կամանու): Այս և այլ նվաճումներով Արգիշտիի տերությունը հզորացել էր այնքան, որ բախումն Ասորեստանի հետ դարձել էր օրակարգի հարց, մտնալմուղ, որ այդ նվաճումների դատաճառով

Ասորեստանն իրեն ոչ միայն ննդված էր գգում ազգեցութիւնների
այրտուով, այլև պարզապես գուշակում էր, թե ինչպես մի օր էլ իր
վրա կհախվելու է օրեցօր մտահոյող աղետը: 731 թվականից սկսած
Արգիշտիի ու Ասորեստանի զորքերը ճակատում էին իրար դեմ:
Արգիշտին նվաճեց Խուրուշկիան (Արևելյան Տիգրիսի ամազա-
նում), Ուրմիա լճից հարավ ընկած մի շարք երկրներ: Ճիշտ է,
այս ճակատամարտերին վերաբերող ասորեստանյան վավերա-
գրերում դարձյալ հնչում է պարծենկոտ պոռոտախոսութիւնը:
Հնարավոր է մտածել, որ իրենք՝ ասորեստանցիները, ևս ունեցել
են մասնակի հաջողութիւններ: Սակայն չի թագցվում սարսափը
Արգիշտիի հզորութեան առաջ: Սալմանասար Գ-ի զորավար
Շամշիթուն է խոստովանել, թե «Արգիշտիի անունն իսկ սար-
սափելի է, ինչպես ահռելի փոթորիկը, նրա ուժերն անքանակ են...»:

777 թ. և հաջորդ տարիների արշավանքերով Արգիշտին
վերջնականապես իրեն ենթարկեց Ուրմիա լճից հարավ ու հարավ-
արևելք ընկած երկրները, մանավանդ Մանան, Բուշտուն, Բա-
բուատան, Բարշուան, Բաբիլուն, որոնցով Վանի թագավորու-
թիւնը հասավ իր հզորութեան բարձրակետին: Այստեղ, ինչպես
նաև Մենուայի օրոք, Հայքի այս աննախադեպ թագավորութեան
սահմանների մեջ էր անվամբ Հայկական բարձրավանդակի հիմ-
նական մասը՝ Ուրմիա լճի արևելյան ափերից մինչև Տայք, Ճո-
րոխի ավազանը, և Սեանի շրջանակներից մինչև Եփրատի վե-
րին ու միջին հոսանքները, մի ընդարձակ տարածք, սրի համար-
յա բոլոր կողմերում էլ տիրապետող է եղել հայ էթնիկական
տարրը, և որ միշտ էլ պիտի մնար հայկական պետականութեան
սուղարեզը:

Արգիշտիի օրոք առավել լայն ծավալ էր ստացել բաղմա-
ճյուղ տնտեսութեան զարգացման, երկրի շենացման ընթացքը:
Ջրանցքների կառուցումը, քաղաքների հիմնումն ու զարգացումը,
նվաճողական պատերազմներով ձեռք բերված անհուն հարսու-
թիւնները ծառայում էին երկրի բոլոր նահանգների աննախըն-
թաց վերելքին: Սեպագրական վկայութիւններից երևում է, որ
թագավորը շրջապատված է եղել մի փարթամութեամբ, որից
ծաղկում էին արվեստները, հավատքի ու հավատալիքների ա-
պարեզը, նույնիսկ մարզական կյանքը:

Վանի թագավորութեան ծաղկման ժամանակ են համարվում
նաև Սարգուր Բ-ի (764—735 թթ.) և նրա որդի Ռուաա Ա-ի
(735—713 թթ.) գահակալութեան տաճամայակները:

Սարգուր Բ-ի ընդարձակ տարեգրութիւնը, որ հիմնականում
նվիրված է արքայի 754—737 թթ. գործունեութեանը, ճշգրիտ
տվյալներ է պարունակում այս ձևներից գործիչի այն միջոցա-
ռումների մասին, որոնք ուղղված էին թագավորութեան տարբեր
վայրերում, մանավանդ միջագետքյան շրջաններում ծայր տուժած
պառակտչական ընդվզումները ճնշելուն և ոչ միայն զսպում էին
խռովարարներին, նրանց դնում ծանր հարկերի տակ, այլև ավե-
լի էին ծավալում երկրի սահմանները, պարտութեան մատնում
Ասորեստանի թագավոր Աշտրուերարի Զ-ին (753—746): Եր-
կրի էթնիկական ու վարչական միասնութիւնն ապահովելու
համար խոշոր նշանակութիւն են ունենում Սարգուր Բ-ի հյու-
սիսային արշավանքները, որոնց շնորհիվ վերջնականապես թա-
գավորութեանն են միանում Սեանի արևելյան ափերը, ներառ-
յալ Արկուկիին (հավանաբար Սյունիքի հյուսիս-արևելյան գա-
վառք անուն), Ուրտեխե (Արցախ) երկրները, Կասպից ծովի
հարավ-արևմտյան ափի Պուլուադի երկիրը (հավանաբար հե-
տագայի Փայտակարանը): Իսկ հյուսիսում և հյուսիս-արևմուտ-
քում նվաճվում են Աբելխանին (Աբելյանք), Կուլխան (Կողքիս-
կուխիդա) և Սև ծովի հարավ արևելյան ափի Խուշանի երկիրը:

Սակայն շուտով Ասորեստանում գահ է բարձրանում Թիգլաթ-
պալասար Գ-ը (745—737), որի գահակալութիւնը վերջին ան-
գամ շունչ է ներարկում դեպի անկում գնացող բննապետութեանը:
Ասորեստանը վերստին բարձրանում ու հզորանում է՝ ձգտելով
վերականգնել իր տիրապետող դիրքն Արևելքի երկրներում: Թիգ-
լաթպալասարի բանակները 743 թ. Կոմագենում լուրջ հարված
են հասցնում Սարգուր Բ-ին ու նրա դաշնակիցներին, իսկ 735-ին
ավերիչ ռազմերթով անցնում են Հայքի թագավորութեան տա-
րածքով, պաշարում արքայական ոստանը, ապա, չկարողանա-
լով տիրանալ հզոր միջնաբերդին, ավերում են քաղաքը և հեռա-
նում:

Աղբյուրների սուղ տվյալներից կարելի է ենթադրել, որ այս
ծանր հարվածից հետո Սարգուր Բ-ն արևելքում ու հարավում,
Ասորեստանի սահմանների մոտ այլևս հույս չունենալով լուրջ
հաջողութիւնների, ուժերը կենտրոնացրել է երկրի կենտրոնա-
կան մասերում և հյուսիսային ու հյուսիս-արևմտյան նահանգնե-
րում: Եվ այստեղ էր տերութեան քաղաքական ու տնտեսական
ուժերը զարգացնում: Այստեղ էր պատրաստվում գալիք հող-
թական ելույթների համար՝ հավանաբար մտածելով, թե լավ է

երկրի կենտրոնական ու հյուսիսային շրջաններում ամրապնդ-
նել տեքտոնիկական ու սինտեզական հիմքերը, քան թե
հույս դնել օտար հողերի նվաճմամբ ու ասպատակություններով
հարստանալու կասկածելի և անհեռանկար եղանակի վրա: Իր
գահակալության առաջին տարիներին այս քաղաքականությանը
էր առաջնորդվում նաև Սարգսյանի հաջորդած Ռուսա Ա-ը: Նախ
և առաջ նա բուժեց հոր անհաջողություններով երկրին հասցված
վերքերը: Վանի մոտ կառուցեց Ռուսախինիլի ոստանը, այն
դարձրեց դահանիստ, Սևանի շրջանում ամրոցներ հիմնեց («Հալ-
դի աստծու քաղաք», «Թեյշերա աստծու քաղաք»)՝ ծրագրելով
այս կողմերի բարեբեր պայմաններում, մանավանդ Արարատ-
յան երկրում՝ դարկ տալ երկրագործությանն ու անասնապահու-
թյանը: Այսպես, օգտվելով Ասորեստանում ստեղծված քաղաքա-
կան հեղհեղուկ վիճակից, շարժվեց դեպի հարավ, Արգինի-Մու-
սասիրի կառավարչի հետ միասին հարձակումներ գործեց
ասորեստանյան լեռնային նահանգների վրա, ձեռք բերեց հսկայա-
կան ուժար և այս հաղթանակների պատվին տոնախմբություն-
ներ կատարեց Մուսասիրի գլխավոր տաճարում:

Սակայն Ասորեստանը չէր կարող հանդուրժել իր գլխավոր
թշնամու ռազմաքաղաքական նոր վերելքը: Սալմանասար Ե-ից
հետո զահ հարձարացած Սարգսն Բ-ը (722—705) լրջորեն նախա-
պատրաստվում է Վանի թագավորությանը վճռական հարված
հասցնելու նրա գահակալության հենց առաջին տարում Վանում
և երկրի դանազան կենտրոններում հայտնվում են Սարգսնի
հետախույզները, իստանակիչներն ու դավադիրները: Պահպանվել
են սրանց ղեկավարները, որոնցում Սարգսնին հաջորդվում են տե-
ղեկություններ Վանի թագավորության ուժերի դասավորության
մասին, թագավորի ու նրա կառավարիչների գործունեության վե-
րաբերչալ, հատկապես ուշադրություն է դարձվում ռազմական
տեսակետից թույլ կետերի վրա, որոնք գալիք պատերազմում
հենարաններ պիտի դառնային Սարգսնի համար:

Այս ընթացքում երկու կողմերն էլ ունենում են հետախու-
զական մանր ու մեծ մարտեր, որոնց շնորհիվ Մանայի ու հարե-
վան նահանգների վրա փոխնիփոխ հաստատվում է մեկի կամ
մյուսի տիրապետությունը: Եվ այսպես հասնում է վճռական ճա-
կատամարտի պահը. 714 թ. Սարգսնի զորաբանակը Մանայի
վրայով շարժվում է դեպի Հայք: Մանայի տերը, տեսնելով ասու-

րական բանակի ահռելի ուժը, ստիպված է լինում ընդառաջ
գնալ և համբուրել Սարգսնի ոտքերը, որ նշանակում էր հպատա-
կության և հավատարմության երգում: Այսպես նույնն են անում
Ռուսայի հարավային մյուս դաշնակիցներն ու հպատակները:
Սարգսն Բ-ի և Ռուսայի բանակների առաջին մեծ բախումը տեղի
է ունենում Ռաուշ լեռան վրա, հավանաբար Մանայի ու Հայքի
սահմանագլխին: Հաղթում է Սարգսնը՝ գերի վերցնելով Ռուսայի
գերդաստանի 260 անդամներին: Ռուսայի զորքի մնացորդները
թիկունք են դարձնում, և ասորեստանցիները նրանց հետապնդում
են Ուրմիա լճի ափերով, դեպի Վանա լճից հարավ ընկած շրջան-
ները՝ ճանապարհին կողոպտելով և ավերելով բերդերն ու բնա-
կավայրերը: Նույն բախտին է արժանանում նաև Մուսասիր-
Արգինիի՝ Ռուսայի թագավորության հոգևոր կենտրոնը, որտե-
ղից նվաճողները բռնազրավում են անհամար հարստություն՝
ոսկի, արծաթ, թանկագին քարեր, Իշպուխիի, Արգիշտի Ա-ի և
Ռուսա Ա-ի բրոնզե արձանները:

Սարգսնի տարեգրության մեջ այս ճակատամարտը նկարա-
գրված է Ռուսայի ու նրա բանակի համար շափազանց անփա-
ռունակ երանգներով: Իբր թե, իր զորքերի պարտությունն ու
երկրի ավեր-ավարը տեսնելով՝ Ռուսան իրեն վարկեց գետնին,
պատառոտեց զգեստները, ողբաց իր երկրի դառը վիճակը, վերջն
էլ ինքնասպան եղավ:

Թե որքան ստույգ է այս ամենը, դժվար է պարզել, քանի որ
մեկ է հասել միայն դեպքերի սարգսնյան նկարագրությունը՝
միակողմանի, սնապարծ ու ամբարտաձևան: Ի՞նչ արժե, օրինակ,
այս տարեգրության տեղեկությունը Ռուսա Ա-ի ինքնասպանու-
թյան մասին՝ 714 թ. առումով, երբ նույն տարեգրության մեջ
Ռուսան կենդանի է համարվում նաև մեկ տարի անց՝ 713 թ.:

Ինչևէ, Ռուսայի պարտությունը ճակատագրական կես էր հղավ
երկրի ողջ պատմության համար: Այն ըստ էության դարձավ
Վանի թագավորության անկման սկիզբը, որից հետո, ճիշտ է,
երկրի քաղաքական կյանքը կարճատև վերելքներ ունեցավ, եր-
բեմն նույնիսկ հաղթական ճակատամարտեր վարեց դարավոր
թշնամու՝ ասորեստանյան բռնապետության դեմ, սակայն և այն-
պես սկսվել էր ձախորդությունների շրջանը, տեղի ունեցավ պետա-
կան կյանքի մի անկում, որն անհաղթահարելի պիտի լիներ հա-
ջորդ գահակալների համար, ավելի քան մեկ դար շարունակ:

Ռուսա Ա-ի որդի և հաջորդ Արգիշտի Բ-ի (713—685) քանքերն առաջնապես աղղված էին երկրի անտեսութեան վերականգնմանը, և աղբյուրների կցկտոր տեղեկութուններից երևում է, որ նա հաճախ խաղաղութեան ու բարիդրացիական հարաբերութիւնների է կոչել Սարգոն Ա-ին, նրա հաջորդ Սինախերիբին (705—681) և մնացած ռազմատենչ հարևաններին։ Այս թագավորի անունից հայտնի սեպագրերից ամենահետաքրքիրը Վասպուրականի Արճեշ քաղաքի մոտ գտնվածներն են, որոնք պատմում են քաղաքը կառուցելու, արհեստական լիճ ստեղծելու, ջրանցք անցկացնելու և այգիներ գցելու մասին։

Արգիշտի Բ-ի որդի Ռուսա Բ-ի (685—645) գահակալութեան տարիները դարձան Վանի թագավորության քաղաքական ու տնտեսական աշխուժութեան ժամանակաշրջան։ Նոր գահակալը հավանաբար նպատակ ունի էր Ասորեստանի հետ ուժ չափելուց։ Նա իր երկրի սահմանները ծավալեց հարավ-արևմուտքում՝ այնտեղ նվաճելով Մուշկերի երկիրը, Խաթեն, Խալիտուն և այլ շրջաններ։

Ռուսայի գահակալութեան շորս տասնամյակներին, անկասկած, գերակշիռ նշանակություն ունեին խաղաղ-շինարարական գործերը։ Բավական է հիշել, որ նա Վանա լճի ափին կառուցել է Հալդի աստծու անվամբ քաղաք, հավանաբար մեր մատենագրութիւնից հայտնի Հայկավանը, Մակուի շրջանում՝ «Ռուսայի փոքր քաղաքը» և տաճար, Արարատյան դաշտում՝ «Թեյշեբախինին» («Թեյշեբա աստծու քաղաք» — Կարմիր բլուր), ինչպես նաև ձեռնարկել ջրատնտեսական ու այգեգործական կարևոր գործեր։

Ռուսա Բ-ի հաջորդների օրոք (Սարգուր Գ, Սարգուր Գ, էրիմենա, Ռուսա Գ, Ռուսա Գ), 50—55 տարիների ընթացքում Վանի թագավորությունը երևի թե պահպանում էր իր քաղաքական ազդեցությունը Հայքի հարավ-արևելյան նահանգներից մինչև Արաքսի ավազանը։ Հետադուրդներն իզուր են ջանում նրան կուշ ածել կամ Վանա լճի շրջանում, կամ էլ մի խղճուկ գերով սահմանափակել Արարատյան նահանգի այս կամ այն ծայրում։ Մինչև մ. թ. ա. 7-րդ դարի վերջն էլ Վանի թագավորները տերն էին «Տուշպա մայրաքաղաքի երկրի» և միաժամանակ Արարատի երկրում բարեկարգում էին նախորդների կառուցած բերդաքաղաքներն ու տնտեսական կենտրոնները (Արգիշտիխինիլի, էրեբունի, Թեյշեբախինի ևն)։ Իսկ եթե թագավորությանը ենթակա

մնացած երկրամասերի վերաբերյալ տույժմ չեն հայտնաբերվել աղբյուրագիտական տեղեկություններ, դա զեռուս չի նշանակում, թե թագավորությունը զրկված է եղել այդ երկրամասերից։

Մ. թ. ա. 7-րդ դարի մայրամուտին և 6-րդ դարի արշալույսին վերաբերող աղբյուրների թուուցիկ ակնարկներից ենթադրվում է, որ Հայքն այդ շրջանում ենթակա է եղել Մարաստանի նորաստեղծ թագավորությանը։ Վերացնել էր Հայքի թագավորությունը՝ դժվար է ասել, քանի որ հպատակությունը չի կարելի համարել թագավորական գահի բացակայություն։ Արժանահավատ տեղեկություն կա այն մասին, որ էրբ Մարաստանի հզոր արքա Կիաքսարը (հայկական աղբյուրներում՝ Վարբակես) 612 թ. նվաճում էր Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվեն, նրան ոգնություն ցույց տվեց հայ «Քաջ նախարար» Պարույրը՝ Սկայրդու որդին։

Սկայրդու և նրա որդի Պարույրի մասին խոսող մեր միակ աղբյուրը Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունն» է։ Մար Արաս Կատինայի երկից ու մողովրդական ավանդությունից առնելով՝ Պատմահայրը հաղորդում է այնքան, որ հայոց առաջնորդ-նահապետների շարքում եղել է մի Սկայրդի, և սրա որդի Պարույրը, որ ժամանակակիցն էր Մարդանապալի, դարձավ դաշնակիցը Մարաց Վարբակեսի, նրանք միասին տապալեցին Ասորեստանի (Մարդանապալի) թագավորությունը։ Այս ծառայության համար Վարբակեսը Պարույրին թագավոր պսակեց Հայաստանի վրա, և Սկայրդու որդին դարձավ Հայոց առաջին պսակավոր թագավորը։

Մարդանապալն Ասորեստանում գահակալել է մ. թ. ա. 7-րդ դարի կեսերին։ Եթե Սկայրդին նրա ժամանակակիցն էր, ապա նրա որդի Պարույրն էլ անպայման կարող էր Հայոց թագավոր պսակված լինել 7-րդ դ. վերջին, երբ խկապես տեղի ունեցան Ասորեստանի թագավորության կործանումը Մարաց, սկյութների և Հայոց միացյալ ուժերի հարվածներից (612—605 թթ.), ապա՝ Մարաստանի հզոր վերելքը Ասորեստանի փլուտակների վրա։

Այս դեպքերն իրենց արձագանքն են գտել նաև Աստվածաշնչի էջերում։ Երեմիայի գրքում հաղորդվում է, թե ինչպես աղականված Բաբելոն-Ասորեստանի դեմ երկնային հրամանով ոտքի են ելնում «Արարատի, Մինիի (Մարաստանի) ու Աքքանազ-

յան (Սկզբական) թագավորութունները» (Երեմիա, ՄԱ, 27)։
Տարակուսանքի տեղիք է տալիս Պատմահոր տեղեկության անորոշությունը մի հարցում. նա Սկայորդու որդի Պարույրին Հայոց առաջին թագավորն է համարում, թե առաջին պատկավոր թագավորը Մի դեպքում նա կհակասեր Վանի թագավորության առաջին գահակալներից մեկի՝ Արամի վերաբերյալ իր իսկ հարգածին։ Չէ՞ որ Արամը տերն էր Հայոց ընդարձակ երկրի և նույնիսկ իր կողմնապահ-կուսակալներն ուներ պետության ասորիք մասերի վրա (օրինակ, Մշակը՝ Պոտոն Արմենիայում)։ Հակառակ դեպքում էլ դուռ հեղինակային-քնարական զեղում պիտի դիտվի նրա խոսքը Պարույրից հետո եկող մեր թագավորների շարքի մասին. «... ինձ այսորիկ արք ի մերոց թագաւորաց են սիրելիք, որպէս բնիկք և իմոյ արեան անուր և հաւաստի հարազատք»։

Ամեն պարագայի, Մովսես Խորենացին հաստատում է, որ Մարաստանի ու Ասորեստանի բախումների և առաջինի հազթանակի ու վերելքի խառնակ ժամանակներում էլ հայ ազգն ուներ իր թագավորությունը, որի պատկավոր գահակալն էր հայկազուն Պարույրը՝ Սկայորդու որդին։ Բայց ահա մեր պատմագիտության ու բանասիրության որոշ ծառայողներ այս կետում ևս փորձում են հավատարենության ենթարկել Պատմահորը, նրա տվյալները շուտամուտ են տալիս, և ստացվում է այնպես, թե Սկայորդին (բնիկ հայերեն բառ, որ նշանակում է հսկայի որդի) եղել է սակի-սկյութի որդի, ո՛չ հայ. Իբր Մարաստանի տիրակալն իր գինակից սկյութական կամ Ասքանազյան թագավորության իշխաններից մեկի որդուն գահակալ է կարգել Հայաստանի վրա, և նրանից էլ սկսվել է մեր սեփական թագավորությունը։ Նշվում է նաև, թե Պարույրն էլ հայերեն ու հայ Պարույրը չէ, այլ օտար աղբյուրներում հանդիպող Պարտատուա սակը (մ. թ. ա. 673—654 թթ.)։

1) Հին հայերեն թարգմանության մեջ այս հատվածը պակասավոր է. «Պատուէր տուք չինէն Այրարատյան թագաւորութեանցն եւ Ասքանազեան գնդին» (օրինակ, «Յիրք Աստուածաշունչը Հին և նոր կտակարանաց», Վենետիկ, 1860, էջ 865—866)։ Գուրս է մնացել Մանա (Մինի) — Մարաստանը, որի պատճառով էլ եղակի Այրարատի հոգնակի թագաւորութեանցն անիմաստ է։ Այնպիսի բարբառ (արեմտահայերեն) թարգմանությունն ունի Մինի — Մարաստանը, որովհետև այստեղ նկատի են առնված բնագրին ու հունարեն հնգույն թարգմանությունը։

Այստեղ ոտնատակ են տրվում պարզ ժամանակագրությունը (Պարտատուան՝ 7-րդ դ. առաջին կեսին, Պարույրը՝ նույն դարի վերջին), և, մանավանդ, ավելի պարզ տրամաբանությունը. Սկայորդի նշանակում է հսկայի որդի և ոչ թե սակի որդի։ Պատմահայրը սակերին ճանաչում էր որպես սկյութացիների (գիրք երկրորդ, գլ. ԺԳ) և եթե ընդունենք, որ Պարույրը սերված է սրանցից, հորը կհոշեր Սկյութորդի։ Հիշենք, որ նա չէր խորշում հայոց որոշ իշխանական տների օտար ծագումներից և հարկ եղած դեպքում անպայման շեշտում էր։

Պակաս մոլորության մեջ չեն այն հետազոտողները, որոնք, առանց աղբյուրագիտական որևէ հիմքի, Պարույրին համարում են սոսկ Արմե-Շուբրիայի, այսինքն՝ Հայաստանի մեկ նահանգի տիրակալը։ Այստեղ էլ անտեսվում է աղբյուրների տվյալներից ճշգրտորեն հյուսվող այն իրողությունը, որի համաձայն՝ Ասորեստանի կործանումից առաջ գոյություն է ունեցել Արարատյան կամ Հայաստանի թագավորություն, որի զորքերն իրենց մասնակցությունն են բերել գլխավոր թշնամու շախչախմանը, և, ի դեպ հատուկություն այս ծառայության, Մարաստանի տերը Հայոց գահի վրա ճանաչել է Պարույրի գահակալությունը, նրան պատկել արքայական թագով։

Հիշենք, որ սա սովորական երևույթ էր հին աշխարհի ու միջին դարերի պետական կյանքում. մի երկրի թագավորության գահին այս կամ այն թագավորը նստած էր լինում տարիներ շարունակ, և մեկ էլ առավել ազդեցիկ որևէ տերության գահակալը ճանաչում էր նրա դիրքը, ուղարկում թագ ու արքայական զուգսեր, ուրիշ խոսքով՝ նրան պատկում էր իր գահի վրա։

Կարծում եմ՝ այս թույցիկ քննությունից կատարելիք միակ եզրակացությունը պիտի լինի այն, որ Սկայորդու որդի Պարույրը Հայոց հին թագավորության շղթայի իրական օղակն է եղել։ Նա մի կողմից սկզբնավորում էր նոր գահատոհմ, մյուս կողմից՝ իր գահը կապում նախընթացի Արարատյան կամ Վանի թագավորության կրեթհարչուրամյա կյանքին։ Չէ՞ որ մ. թ. ա. 7-րդ դարում հյուսված Երեմիայի գրքից գիտենք, որ մինչև Բաբելոն-Ասորեստանի կործանումը գոյություն է ունեցել Արարատյան թագավորությունը։ Մանա-Մարաստանի հետ դաշնակցած այն կովել է ընդհանուր թշնամու դեմ, և սրանից հետո է, որ Հայոց կամ Արարատյան գահի վրա բազմել է Պարույրը։ Իբրև

Մարաստանի տեր Վարդակեսից թագ ստացած մեկը («առաջին ի Վարժակայ մարէ պսակեալ Պարույր»)։

Պարույրից հետո դալիս է Հայոց թագավորութեան՝ պատմական հավաստի աղբյուրներով ստուգվող անքնդմեջ կյանքը մինչև մեր թվականության արշալույսը։ Այս թագավորության պատմությունն անմիջական շարունակությունն է Տոսպ-Վանի կամ Ալարատյան պետության կյանքի։ Նրա մասին կիսովի հաջորդ դրույցներից մեկում։

Իսկ այժմ ծայրակայանք սույն գրույցը. ի՞նչ եզրակացությունների կարելի է հանգել վերը կատարված, թող որ թառցիկ, քննությունից։

Ամենից առաջ՝ որ մ. թ. ա. 3-րդ հազարամյակից ի վեր հիշվող Հայք-Արմանումի, ապա Հայասա-Հայքի վարչական կազմավորումները հայ ժողովրդի պետական կյանքի սուղին քայլերն էին, որոնք, աստիճանաբար դառնալով հաստատուն ու կանոնավոր, մ. թ. ա. առաջին հազարամյակի սկզբին երկրի վրա հաստատեցին մեկ միասնական ու հզոր տիրակալություն։

Ապա. Արարատյան կամ Վանի հայկական միասնական թագավորությունը (աղբյուրներում կոչված նաև նալիքի, Բիսինա, Արարատ, Արարատ) հին աշխարհի հզոր պետություններից մեկն է եղել՝ ամենից առաջ իր տնտեսական ակնառու նվաճումներով։ Դատելով հայտնաբերված սեպագիր նյութերից՝ Վանի արքաները եռանդուն շինարարներ են եղել։ Իրենց Հայք երկրում և բոլոր այն հողերի վրա, որ նվաճում էին, նրանք ծախալուծ էին շինարարական այնպիսի աշխատանքներ, որպիսիք չէին եղել իրենցից առաջ։ Եվ այս միջոցառումների շնորհիվ պետության ամբողջ տարածքը ծածկվել էր քաղաքներով ու բերդամրոցներով, տաճարներով ու հուշակոթողներով, մանավանդ ջրանցքների և ջրատնտեսական այլևայլ կառույցների այնպիսի ցանցով, որը հնարավորություն է ընձեռել բոլոր բնակավայրերի շուրջ անհուն տարածությունների վրա խաղողի ու պտղատու այգիներ պցելու, ստեղծելու ամենայն հնարավորություն հացազործության և անասնապահության բուռն զարգացման համար։

Տնտեսական այս բուռն վերելքի հիմքի վրա բարձրացել էր պետության ռազմական ու քաղաքական հզորությունը։ Դեռևս ք. Պատկանյանը և Լեոն են նկատել, որ տնտեսական վերելքի

վրա բարձրացած Վանի թագավորությունը, հիշտ է, ծավալվում ու տոգվել հզորանում էր նվաճումներով, սակայն դոյատենելու համար պետք է պետության շրջանակի մեջ ստեղծեր նաև էթնիկական ամբողջականություն։ «Հայաստանը պետք է կատարելապես անկախ լիներ իր իսկական բարբորության համար,— գրել է Լեոն— Այս ղպացել էին Մենուան, Արգիշտին, Արտաշեսը, Տիգրանը, որոնք և իրականացրին ազգային կատարյալ անկախությունը՝ մեծ նվաճողական պետություն ստեղծելով»։

Առանց վարանելու կարելի է ասել, որ Վանի կամ Արարատյան թագավորությունը, ինչքան էլ դոյացած իրեն ռազմատեր-կատիրական պետություն, երեք դարու իր ողորմաներով, ամենից առաջ, հարևան բռնատիրություններից պաշտպանեց հայոց աղջային զարգացումը և ստեղծեց իսկապես ազգային պետություն։ Լինելով հարազատ ժառանգները Հայասա-Հայքի պետական կազմավորման և ժառանգելով նրա զբաղեցրած տարածքը՝ Վանի արքաները սկզբից նեթ այն առավել ընդարձակեցին տարբեր ուղղությունների վրա, մասնավորապես արևմուտքում ու հյուսիսում, երեք դարի վարչաքաղաքական ու ժողովրդասույա-կան երևույթների շնորհիվ ստեղծեցին հայկական մի երկիր-պետություն, որի էթնիկական ու վարչական սահմանները համապատասխանում էին իրար։ Այդ երկիրը՝ կոչված Մեծ Հայք կամ Հայաստան, հետագա բոլոր դարերում լինելու էր միասնական պետության կյանքի ասպարեզը, իսկ սրա բացակայության դեպքում՝ հայոց արդար հավակնությունների առարկան։

ԱՆՈՒՆՔՆԵՐԸ

Ո՞վ կերևակայեր, թե դարերի երկար միջոցին կարող էր և պետք է դիմանար ու գոյատևեր մի ժողովուրդ, որն այնքան թշնամիներ ուներ։ Այնքան հզոր ու ազատ, այնքան նվաճող ու բնազատող թշնամիներ։ Եվ այն էլ հարևան թշնամիներ՝ Ասորեստան ու Մեդիկիա, Աքեմենյան Իրան ու Հոռմ, Պարթևական, ապա Սասանյան Իրան ու Բյուզանդիա էլ չեն խոսում հետագայում իրենց քոչերի տուտը բռնած սելջուկ թուրքերի, թաթար-մոնղոլների, կարա-կոյունլու և ալ-կոյունլու թուրքերի մասին, որոնք եկան և իրենց մեծ մասով Հայաստանում դարձան ոչ թե հարևան, այլ անկեց բռնակալներ։

Անհրեակայելի էր ու անհնար: Բայց ժողովուրդը դիմացավ, ապրեց, հասավ իր նոր կյանքի արշալույսին, երբ նրա հին ու նոր հզոր թշնամիներից շատերը կուլ գնացին իրար կամ բեռնաբարձ պատմութեան շալակից բնկան ու անհետ կորան դարերի փոշոտ ճանապարհին:

Այս հրաշքն ուրիշ բացատրություն չունի, քան այն ճանապարհը, որ ինքը՝ ժողովուրդն է անցել՝ միշտ հավատարիմ իր էութեանը, այս արեւի տակ արձակած իր առաջին կոշիկն և ի վերուստ ստացած իր կոշումին:

Առաջին կոշիկը: Եթե դա նոր կազմավորված կամ դոյացած, ծնված կամ ծագած, համենայն դեպս՝ աշխարհում իբրև ազգագրական միաձուլ ամբողջություն հայտնված մի ժողովրդի առաջին ճիշն էլ չէ, ապա այն առաջին խոսքն է, որ դարձել է նրա ուղեկիցը, հիշողությունը տեականորեն սթափ պահող այն խորհուրդը, որ մեռնում է միայն այդ խոսքի տեր ժողովրդի հետ:

Ո՞րն է այդ առաջին ձայնը, խորհրդավոր և ուղեկից մեր առաջին կանչը, որ լսելի դարձրինք այս աշխարհին և մեզ դրոշ արած՝ անցանք մեր բաղմահազարամյա ճանապարհը...

Այստեղ դարձյալ, մեր հնեւրի խոսքով ասած, «նպաստաւոր է մեզ Քերթովահայրն Մովսէս»: Մովսէսն իտրեւնացին էր, որ հինգերորդ դարի վերջին, սրանից ուղիղ մեկ ու կես հազարամյակ առաջ, առաջին անգամ բնութեան առավ հայ ժողովրդի ծագմանն ու հնագույն պատմութեանը վերաբերող ամեն տեսակ նյութերն ու ավանդութեանները՝ պահպանված մեհնական, պատմական ու ժամանակագրական մատչաններում, բեռնագիր արձանագրութեաններում, ժողովրդական փիպասանական ու գուսանական ստեղծագործութեաններում, նույնիսկ Աստվածաշնչում: Այս բոլորի բնձնած տվյալներից էլ մեծ Պատմահայրը հյուսեց մեր ժողովրդի վաղնջական կյանքի մի այնպիսի դիպաշար, որի առանձին դրվագները, դեպքերն ու դեմքերը մեկը մյուսի ետեւից, հետզհետեւ ճշգրտվեցին ու դեռ ճշգրտվում են, հաստատվում՝ իրենից հետո, ինչպես և մեր ժամանակներում հայտնաբերվող աղբյուրագիտական ու հնագիտական նյութերով:

Եվ ահա այս կերպ մեր մեծ պատմիչը հայ ժողովրդի սկզբնավորությունը դնում էր Բաբելոնյան ձախողակ աշտարակաշինությունը հաջորդած ժամանակում, երբ պատահականության բերմամբ հսկաների և դյուցազունների խոռոչակա հասարակության վրա Բելի բռնատիրությունն էր տարածվել:

Այստեղից սկսվող պատմությունը, որ հայտնի է որպէս Հայկի ու Բելի առասպել, իտրեւնացին գրի է առել Մար Աբաս Կատինայի մեհնական պատմությունից՝ քաջ գիտակցելով, որ նրա տկունքն էլ ժողովրդական բանահյուսութեանն է: Բայց մեր մեծ պատմիչը համոզված էր, որ ժողովրդական հիշողութեամբ սերնդսերունդ անցած ու մեզ հասած այսօրինակ գրույցների մեջ են պահպանվել պատմական նույնիսկ հեռավոր անցյալի բազում ճշմարտություններ: Թող ուրիշներն այսպիսի գրույցները համարեն առասպել կամ ճշմարտություն, — ասում է իտրեւնացին, — «բայց ես հավատացած եմ, որ շատ բան ճշմարիտ է» («բայց որպէս ես հաւանեալ եմ, բազում ինչ ճշմարիտ է»):

Եվ ահա, իր քննական մաղից անցկացնելով, պատմիչն այդ ճշմարիտն անջատում, մաքրում է հետագայում նրա վրա իջած հեթաթային կամ առասպելաբանական շերտերից և նրա վրա հենվելով՝ կատարում իր եզրակացութեանները:

Հայոց նահապետ դյուցազուն Հայկն ընդվզում է Բելի տիրապետության դեմ: «Այս Հայկը, — ասում է, — վայելչակազմ էր, թիկնավետ, գեղազանգուր մազերով, վառվունք աչքերով, հաստաբազուկ: Սա քաջ և երեւելի հանդեսացավ հսկաների մեջ, դիմադրող այն ամենին, ինչը բռնանում էր հսկաների ազատության վրա: Եվ չկամենալով ենթարկվել ամբարտաճան Բելին, Հայկն առնում է իր բոլոր որդիներին, թոռներին ու մյուս հարազատներին, թվով մոտ երեք հարյուր հոգի, հեռանում դեպի հյուսիսային կողմերը, ուր Արարատի երկիրն է, Վանա կամ Բղնունյանց ժովակից հարավ: Այստեղ թողնելով իր ժառանգներից մի մասին, մյուսներին իր հետ առած «շարժվում է դեպի հյուսիս-արեւմուտք, դալիս, բնակվում է մի բարձրավանդակ զաշտում և այս լեռնադաշտը կոչում է Հարք, այսինքն՝ այստեղ բնակվողները հայրերն են Թորգոմի տան սերնդոց: Նաև շինում է մի գյուղ, որն էլ իր անունով կոչում է Հայկաշեն»:

Սակայն աշխարհի առաջին բռնակալն էլ իր ժառանգորդների պես անհանդուրժող է եղել անհնազանգութեան դեմ: Անհանդուրժող և քինախնդի՞ր:

Բնն իր որդիներից մեկին ուղարկում է Հայկի ետեւից՝ հանձնարարելով, որ նրան վերադարձնի Բաբելաստան: Ասում է՝ ի՞նչ կա թոցուրտ երկրում, արի, ինձ մոտ բնակվիր և հալեցրու հպարտութեանդ սատույցը:

Հայկը խիստ ու կոպիտ է պատասխանում սուրհանդակին:

եմ նախկին նպատակի այս քայլից զաղազած Բեյն առնում է իր զորքը, արշավում Արարատ երկրի վրա: Հայկը շտապում է թըշնամուն դիմախօրել Բզնունյաց ժողովի մոտ և ճակատամարտից առաջ յուրայիններին այս հրահանգն է տալիս. «Կամ կմեռնենք, և մեր ցեղը Բելի ծառայության տակ կրենկին, կամ հուան ցույց կաանք մեր բազկի զարույթունը և կհաղթենք ու կապրենք ազատ»:

Եմ զորաշարքեր կազմած իրար դեմ զալով բախվում են Հայկն ու Բելը: Գոռոզ ասորեստանցին բնկրկում է այս բախումից, բարձրանում մի բլուր՝ նպատակ ունենալով այնտեղ նորից ճահատ կազմել և վճռական դրոհով ջարդել բմրոստ Հայկի փոքրաքանակ զորքը: Հայկը հասկանում է նրա մտադրությունը և ընդհուպ մոտենալով Բելին՝ իսպառ քաշում է իր լայնալիճ աղեղը, հրեքթեյան նետով այնպես խոցում նրան, որ սլաքը, Բելի թիկունքն անցնելով, խրվում է դեպի մեջ:

Կործանվում է բնակավայր Բելը, և նրա զորական ամբոխը խուճապահար փախչում է անհետ:

Իսկ Հայկը «ճակատամարտի տեղում, հաղթական պատերազմի պատվին կատուցում է դաստակերտ՝ այն կոչելով Հայք: Այս պատճառով էլ պավար մինչև այժմ կոչվում է Հայոց ձոր»:

Հայք է կոչվում նաև մեր երկիրը՝ հանուն մեր քաջ ու ազատասեր նախնի Հայկի:

Այս է մեր ժողովրդի ծննդյան ու անվանակոչություն շուրջ ստեղծված ավանդությունը: Հայկ դուրսադն է մեր նահապետ-նախնին, նա, որ չհանդուրժելով Բելի բռնի տիրապետությունը, իր ցեղի համար ազատ բնակավայր բնորեց մեր խառամբեր լեռնաստանը, նրան տալով իր անունը՝ Հայկ — Հայք, և հայրենի երկրի ազատ ու ինքնուրույն կյանքի ապահովության հիմք դրեց կենաց ու մահու ճակատամարտով:

Այսպես, ուրեմն, օտար բռնակալի դեմ ահեղ ու հաղթական պատերազմով է գրվել հիմնաքարն այն պետության, որ կոչվում է Հայք ու Հայաստան, և ամեն տեսակ բռնության դեմ ազատագրական պայքարի կրակներում պիտի ապրեր այն ժողովուրդը, որ դարձյալ իր նախնի Հայկի անունից կոչվում է հայ:

Մակայն հայտնի է, որ օտարները հայ ժողովրդին կոչում են ուրիշ անունով՝ արմեն:

Պատմահոր դրի առած մի այլ ավանդությամբ՝ այս անվանակոչությունն էլ գալիս է Հայոց Արամ թագավորից, որը, Մար Աբասի հյուսած պատմական տոհմաբանության համաձայն,

Հայկի թոռնթոռան որդին էր և Հայկից հետո Երկրորդ խոշորագույն հայ գործիչը, մինչև կգայ Մեծն Տիգրանը՝ աշխարհակալ արքան Հայոց

Խորենացին ասում է՝ Արամը «շատ քաջագործություններ է կատարել հաղթական պատերազմներում և ընդարձակել է Հայաստանի սահմանները բոլոր կողմերի վրա»: Նրա «անունով էլ բոլոր ազգերը կոչում են մեր Երկիրը, ինչպես հույները՝ Արմեն, իսկ պարսիկներն ու ասորիները՝ Արմենիկ»:

Հատկանշական է, որ ավանդությունը հայոց այս մի նահապետին ևս օժտել է անդիջում ազատասիրությունով, հայրենի երկրի ու ժողովրդի ինքնուրույնությունն անմնացորդ նվիրված լինելու ոգով: Եմ այս հատկանշները դրսևորվում ու հաստատվում են նրա կյանքին վերաբերող ավանդական պատմության մանրամասներով: Մար Աբասի մեհենական մտայնի տեղեկությունները շարադրելով՝ Խորենացին գրում է, թե «Սա աշխատասեր և հայրենասեր մարդ լինելով, ինչպես ցույց է առելու այս պատմագիրը, լավ էր համարում մեռնել հայրենիքի համար, քան տեսնել, թե ինչպես օտարացեղ ազգերը ոտնակոխ են անում իր հայրենիքի սահմանները, և օտարները տիրում են իր արյունակից հարազատների վրա»:

Լավ էր համարում մեռնել հայրենիքի համար...

Եմ մեր քննախույզ պատմիչը հանգամանորեն ներկայացնում է հաղթական այն ճակատամարտերը, որ Արամ թագավորն էր վարում հարևան բռնակալ տերությունների դեմ՝ իր հայրենիքի ազատությունն ու անկախությունը հաստատ պահելու համար: Ահա նա կոչվում է մեղացիների դեմ, որոնց առաջնորդում է ոմն Նյուբար Մադես: Արամն իր քաջ նիզակավորների գլուխն անցած կոտորում է Հայաստանն ասպատակող մեղացիներին, իսկ նուկոտորում է Հայաստանն ասպատակող վարսել է տալիս Արմավիր մայրաքաղաքի պարսպի աշտարակին, նաև ցից մխելով ճակատի մեջ՝ իբրև ահեղ զոհաբաշտում բոլոր նրանց, որոնք շարունակաբ կյան Հայոց երկրի վրա:

Այս ճակատամարտը հաղիվ ավարտած, Արամ թագավորն ստիպված է լինում գնալ դեպի հարավ-արևելյան սահմանները, սրտեղ ասորեստանյան զորքերն էին ասպատակ փոռում իրենց բազմաժողով զորավար Բարշամի զլխավորությամբ: Այս պատերազմում ապանվում է Բարշամը: Նրա զորքերը Կորդիք նահանգում շարզվելով ետ են շարտվում Ասորեստանի գաշտը, և

վերտին ազատ շունչ են քաշում Ասորեստանին սահմանակից հայկական գավառները:

Արևմուտքում ևս Արամ արքան իր երկիրը օրհասական կոիվներով է պաշտպանում օտարներից: Այստեղ էլ նա ճակատամարտ է տալիս Տիտանյան Պայապիս Քաղչայի դեմ, ազատագրում Կեսարիան և այնտեղից մինչև բուն Հայաստանն ընկած երկրամասի բնակիչներին «հրաման է տալիս սովորել և խոսել հայերեն» («բայց հրաման տալ բնակչաց աշխարհին ուսանել զիսուս և զլեզուս հայկական»):

Այս էլ մեր երկրորդ մեծ նախնին, որի անվան շուրջ ստեղծված ճշմարտապատում ավանդության մեջ Քերթոզհայրը տեսնում էր հայ ժողովրդի կենսագրության վաղիջական օրերի մշուշոտ, բայց իրական-պատմական պատկերները: Եվ շուրջ մեկ ու կես հազարամյակ հետո հնագիտական հայտնագործությունների արդյունքներով ապացուցվում է մեր Պատմահոր հանձարեղ հեռատեսությունը. վերջին տասնամյակներին գիտական շրջանառության մեջ դրված ասուրա-բաբելական վիմական արձանագրություններում, մ. թ. ա. 9-րդ դարի կեսերի առումով, քանիցս հիշատակվում է մի Արամի թագավոր, որի Ուրուարի-Արարատ-Հայաստան երկրի վրա բազմիցս հարձակումներ են գործել Ասորեստանի արքա Սալմանասար Գ-ի ավարտու գորքերը: Այս արձանագրություններում ամբարտաձան Սալմանասարը մեծազորով խոսքերով է հիշում իր նվաճումները Հայաստանում: Սակայն ակներև է, որ երբեք էլ նրան չի հաջողվել ընկճել ու հարկատու դարձնել Արամի տերությունը, քանի որ հակառակ դեպքում ստիպված չէր լինի նորից նոր գալ կովի ու ասպատակության:

Այսպես, ուրեմն, Հայքի թագավոր Արամն էլ, իր ապուպապ Հայկի պես, սեփական կյանքով կարծես նախանշում էր այն ճանապարհը, որ հայ ժողովուրդն էր անցնելու դարերի միջով՝ միշտ ճակատ զարկելով օտար բռնակալների ու ասպատակիչների դեմ, միշտ ազատասեր ու բռնությունն առող, միշտ պատրաստ սեփական արյունն ու կյանքը տալու հայրենիքի ազատության ու ազգային ինքնության համար:

Այսպիսին էր մեր ժողովրդի՝ իբրև միաձույլ ազգագրական ու պետական ամբողջի գոյության արշալույսը: Մեր ամենատառաջին մեծք, մեր նախահայր Հայկը քաջամարտիկ իր զավակներին կոչ էր անում կամ կովի և մեռնել, որպեսզի ազգն ու

հայրենիքը չընկնեն բռնակալի տիրապետության տակ, կամ սեփական բազկի ուժով ջարդել բշեմուն և ապրել ազատ ու ինքնուրույն: Իսկ Արամը, մեր պետականության առաջին մեծ աշխարհի մեկը, «լավ էր համարում մեռնել հայրենիքի համար, քան տեսնել, թե ինչպես օտարացեղ ազգերը ոտնակոխ են անում իր հայրենիքի սահմանները, և օտարները տիրում են իր արյունակից հարազատների վրա»:

Արանք էին մեր ժողովրդի ստացած առաջին դանակը, որ նաև իր իսկ սրտի կանչն էին, իր ճակատագիրը: Հայ ազգն այսպես էր սկսում իր երթը դարերի մեջ, և, ինչպես ցույց է տալիս հետագա բազմադարյան պատմությունը, նա իր կենսագրության ամբողջ ընթացքում հավատարիմ մնաց մեծ նախնայաց արդար կոչին, իր դժվար, բայց անհիվ ու արդար ճակատագրին:

ՄԵՐ ԲՆԻԿ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ ԾԱՂԱԿԵՄԸ

«... Ինձ այսօրիկ արք ի մերոց թագաւորաց են սիրելիք՝ որպէս բնիկը և իմոյ արեանաւոր և հաւաստի հարազատքո: Մովսէս Խոսեանցի»

Հայադիտության մեջ ընդունված է մ. թ. ա. VI—I դարերի Հայկական թագավորությունը բաժանել երկու արքայատոհմի, որոնցից առաջինը՝ զահակալած VI—III դարերում, կոչում են Երվանդունիներ, երկրորդը՝ զահակալած II դարի սկզբից մինչև I-ի վերջը՝ Արտաշիսյաններ: Ընդ որում, այս բաժանման հեղինակներին հայտնի է, որ երկրորդ զահակալածի առաջին արքա Արտաշես Ա-ը, որի անունից էլ մականերում են հաջորդների տոհմանունը, իր թողած արամեերեն արձանագրություններում ներկայանում է որպես «Երվանդայան», և առհասարակ ստուգվում է Արտաշեսի անմիջական ժազուժը նախորդ տոհմից: Այս պատճառով էլ, կարծում եմ, պետք է մերժել մ. թ. ա. VI—I դարերի Հայոց թագավորական հարստությունը տարբեր զահակալածների բաժանելու սխալ սովորությունը՝ վերստին ընդունելով Մովսէս Խոսեանցու ավանդած հիմնավոր ու արդար կարծիքը մեր այդ վեցհարյուրամյա զահակալածի անխաթար միասնության մասին, չնայած հայտնի է, որ սկզբնական շրջանում Հայոց գահն զբաղեցրել են նաև օտար գրածոներ:

Մեր Պատմահայրը հավանաբար գիտեր, որ հայրենի երկրի տարբեր վայրերում նախընթացին ստեղծված թագավորություններն ու իշխանությունները միշտ չէ, որ գանձել են հայազուն (Հայկի ժառանգներից սերված) գահակալների ձեռքին: Իսկ ահա մ. թ. ա. 7-րդ դարի վերջում Հայաստանի թագավոր է դառնում Սկայորգու որդի Պարույրը, և նրանից սկսած հաստատուն է դառնում Հայկի ժառանգներից սերվածների թագավորությունը («... մերոյ իսկ բնիկ նախնւոյն սերունդք ի թագաւորութեան հասանն յաստիճան»): «Մեր թագավորների մեջ,— գրել է Քերթոզահայրը,— ինձ համար այս մարդիկ են սիրելի՝ իբրև յնիկներ, արյունակիցներ և իսկական հարազատներ»:

Պարույրի (Սկայորգու որդի) գահակալության հանգամանքների մասին քիչ տեղեկություններ են պահպանվել: Մոգեսես խորենացին այնքանը գիտե, որ Պարույրին թագադրել է Մարաց արքա Վարբակեսը, որի դաշնակիցն էր առաջին հայ պսակավոր (թագադրված) գահակալը:

Խորենացու պատմության մեջ կան նաև Պարույրի հաջորդների անունները՝ Հրաչյա, Փաննավազ, Պանույս, Կոնակ, Փափոս, Մյուս Հայկակ, Երվանդ Սակավակյաց, Տիգրան, Արանցից առաջին վեցը հենց անուններ էլ մնում են՝ առանց լրացուցիչ տեղեկությունների: Սակայն Երվանդից սկսած՝ գալիս են անուններ, որոնցից շատերի մասին բավական հստակ տեղեկություններ են հաղորդում աղբյուրները, հատկապես հույն հեղինակները: Օրինակ, Քսենոփոնի (մ. թ. ա. 5-րդ դ. վերջ — 4-րդ դ. սկիզբ) «Կյուրոպեդիա» գրքում հաղորդվում է, թե ինչ-որ ժամանակ Հայաստանը, որ ուներ սեփական զորք (40 հազար հետեվակ և 8 հազար հեծյալ) գտնվել է Մարաց թագավորության գերիշխանության ներքո, հարկ է տվել նրան, ինչպես նաև իր զորքի կեսն է տրամադրել պատերազմների ժամանակ: Բայց ահա, շատ շանցած, Հայոց թագավորությունը հրաժարվում է կատարել այս նվաստացուցիչ պարտավորությունները և ձեռք է բերում որոշակի ինքնուրույնություն, դառնում Մարաց թագավորության փլատակների վրա բարձրացած Աքեմենյան պետության դաշնակիցը: Հայտնի էր, օրինակ, հայկական զորքերի մասնակցությունը հաղթական այն պատերազմներին, որ Աքեմենյան Կյուրոս Մեծն էր ձեռնարկել 539—538 թթ. Միջագետքի երկրները նվաճելու և հպատակեցնելու համար: Արանից հետո շուրջ մեկ ու կես տասնամյակ, Աքեմենյանների պետության մեջ բռնկված

գահափոխական կոնվուերի օրերում, Հայաստանն անջատվել էր իր հզոր հարևանից և ձեռք բերել լիակատար անկախություն, որը տեղի միջև Գարհ՝ Վշտասպյանի ժամանակները՝ ետև դարի 20-ական թվականների վերջը:

Որոշակի տեղեկություններ են պահպանվել նաև Երվանդի ու Տիգրանի գործունեության շրջանակների և գահակալության կենտրոնի մասին: Այդ տեղեկություններից ենթադրվում է, որ մարտադաշտ է եղել Վան-Տոսպը՝ նախորդ շրջանի թագավորության երևելի գահաձեռնարկ Այս ենթադրությանն ուժ է տալիս ուշ դարերում հիշատակված այն իրողությունը, որ Վանը ժամանակին կոչվել է նաև Երվանդական (տե՛ս Մատենադարանի ձեռ. № 5416, էջ 17բ — 18ա, № 6013, էջ 35 ա, բ), ինչպես նաև Երվանդի անվան հետ կապված մի շարք տեղանուններ, որ եղել են հենց Վանի շրջակայքում ու ամբողջ Վասպուրականում:

«Կյուրոպեդիա»-ի և այլ աղբյուրների ավյալներով որոշված են Հայկական պետության սահմանները, որոնք հարավ-արևելքում շփվում էին Մարաստանի հետ՝ անցնելով Վանա և Ուրմիո լճերի միջև, արևմուտքում հասնում էին Ալ ծովի ափին տարածված խալդայների երկրին, իսկ հյուսիսում ընդգրկում էին բոլոր այն նահանգները, որոնք Վանի թագավորությանն էին ենթակա, ընդհուպ մինչև Կուր գետը:

Հին աշխարհի շարված ու գրված օրենքներով ուժեղները միշտ էլ պետք է իշխեն թուլերի վրա, և ուժեղների ուժն էլ իշխելու մեջ է, նվաճելու և իշխելու՝ Հայկական պետությունը, իր կազմավորման շրջանից սկսած, միշտ էլ ենթակա է եղել ուժեղների ձեռքին, որովհետև ինքը քիչ համարյա բացառիկ գեղջերում է ցուցաբերել նվաճելու և իշխելու կիրք: Եթե նախքին Վանի թագավորության ժամանակներում Հայաստանը համարյա չընդմիջվող բախումների մեջ էր Ասորեստանյան հզոր տերության հետ, միշտ ենթակա նրա դաժան հարվածներին, ապա Հայկադունիների թագավորությունն աչք բացեց մի նորաթուխ, բայց ո՛չ պակաս դաժան ու ծավալապաշտ բռնատիրության հարևանությունը, որպիսին Իրանի և հարևան երկրների տարածքում գոյացած թագավորությունն էր: Փոփոխվում էր այս թագավորական հարստությունը, տարբեր առձևերն իրար էին փոխարինում, փոփոխական էին նաև թագավորության անունը՝ Մարաց, Աքեմենյան, Սելեկյան ևն, սակայն անփոփոխ ու համադրեն դիմացկուն էր Հայոց երկրի գեմ կիրառվող քաղաքականությունը:

տիրելու, կախյալ վիճակում, տկար ու խեղճ պահելու քաղաքականությունը:

Հայոց անկախության դեմ Աքեմենյանների առաջին դաժան հաշվեհարդարը կատարել էր Վշտասպի որդի Գարեհը, և այս մասին բավական հանգամանորեն խոսում է հենց նրա անունից փորագրված Բեհիստունյան (Բեհիստուն-Սատու տուն) ընդարձակ սեպագիր տարեգրությունը: Այնանզ նախ հայտնվում է այն մասին, որ Աքեմենյան լծի դեմ ապստամբել և այն թոթափել են նախկինում նրան հպատակ երկրները, որոնց թվում կար և Արմինա-Հարմինա-Ուրաշտու երկիրը (երեք անունները «Հայաստանի» հին պարսկերեն, էլամերեն ու աքքադերեն տարբերակներն են): Ապա տարեգրության մեջ ապստամբ Հայաստանի դեմ կալմակերպված կոիվների մասին հետևյալն է հաղորդվում.

«Գարեհ արքան ասում է. Արդ Արմինա ուղարկեցի մի հայի (արմինացու)՝ Գաղարշիշ անունով իմ ծառային, և այսպես պատվիրեցի. «Գնա և նվաճիր այդ ապստամբ զորքը, որն ինձ չի հպատակվում»: Գաղարշիշը գնաց Արմինան նվաճելու: Երբ նա եկավ Արմինա, ապստամբները դուրս ելան Գաղարշիշի դեմ՝ նրան ճակատամարտ տալու: Գաղարշիշը ճակատամարտն ընդունեց: Արմինայի մեջ Զուլա անունով մի ավան կա: Ծակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Արամազդն ինձ օգնեց: Շնորհիվ Արամազդի իմ բանակը շատ մարդ կոտորեց թշնամու բանակից: Թուրավահարա ամսի 8-ն էր (520 թ. մայիսի 21), երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ:

«Գարեհ թագավորն ասում է.— Ապստամբները երկրորդ անգամ հավաքեցին իրենց ուժերը և նորից դուրս ելան Գաղարշիշի դեմ պատերազմի: Արմինայի մեջ Տիգրա անունով մի բերդ կա: Ծակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Արամազդն ինձ օգնեց: Շնորհիվ Արամազդի իմ բանակը թշնամու բանակը հալածեց: Թուրավահարա ամսի 18-ն էր (521 թ. մայիսի 31), երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ:

«Գարեհ թագավորն ասում է.— Ապստամբները երրորդ անգամ հավաքվեցին և դուրս ելան Գաղարշիշի դեմ պատերազմի: Արմինայի մեջ Ուհրամա անունով մի բերդ կա: Ծակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Արամազդն ինձ օգնեց: Շնորհիվ Արամազդի իմ բանակը շատ մարդ կոտորեց թշնամու բանակից: Թուրավալի ամսի 9-ն էր (521 թ. հունիսի 21), երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ: Հետո Գաղարշիշը, հնազանդվելով իմ

հրամանին, մնաց Արմինայում, մինչդեռ ես իմ նիզակը ուղղում էի դեպի Մեդիա»:

«Գարեհ թագավորն ասում է.— Այնուհետև Արմինա ուղարկեցի Վահումիսա անունով մի պարսկի՝ իմ ծառային, և այսպես պատվիրեցի. «Գնա, նվաճիր այդ ապստամբ զորքը, որ ինձ չի հնազանդվում»: Վահումիսան գնաց Արմինան նվաճելու: Ապստամբները հավաքվեցին և դուրս ելան Վահումիսայի դեմ պատերազմի: Ասորեստանի մեջ Իզալա անունով մի երկիր կա: Ծակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Արամազդն ինձ օգնեց: Շնորհիվ Արամազդի իմ բանակը շատ մարդ սպանեց ապստամբների բանակից: Անամակա ամսի 15-ն էր (522 թ. դեկտեմբերի 31), երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ:

«Գարեհ թագավորն ասում է.— Ապստամբները երկրորդ անգամ հավաքվեցին և դուրս ելան Վահումիսայի դեմ: Նյատերազմի Արմինայի մեջ Աուտիյարա անունով մի զավառ կա: Ծակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Արամազդն ինձ օգնեց: Շնորհիվ Արամազդի իմ բանակը շատ մարդ կոտորեց թշնամու բանակից: Թուրավահարա ամսի վերջն էր (521 թ. հունիսի 12), երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ: Հետո Վահումիսան հնազանդվելով իմ հրամանին, մնաց Արմինայում, մինչդեռ ես իմ նիզակը ուղղում էի դեպի Մեդիա»:

Սեպագրի տեղեկությունների, մասնավոր թվականների վայրիվերությունն ուղղելով՝ հնարավոր է եղրակացնել, որ ապստամբների ու պարթևների առաջին ճակատամարտը տեղի է ունեցել 522 թ. դեկտեմբերի 22-ին, Ասորեստանի Իզալա նահանգում: Ինչո՞ւ Ասորեստանում, Հայաստանից այդքան հեռու Պարզ է, այն պատճառով, որ հայերն են նախահարձակ եղել և պատերազմ վարել իրենց երկրի սահմաններից դուրս: Գովար չէ նաև պատկերացնել հլըր. Գարեհի զորավար Վահումիսան պարսկել է: Հակառակ դեպքում հենց այստեղ էլ կխոսվեր հայերի հպատակություն ընդունելու մասին: Մինչդեռ Գոտով Աքեմենյան արքան, ըստ երևույթին, Հայաստանի դաժան ձմռանից խուսափելով, սպասել է հաջորդ տարվա գարնանը, որպեսզի այժմ արդեն իր երկու զորավարներին ուղարկի ապստամբած և ինքնուրույնացած հայերին հնազանդեցնելու նրա՛նց իսկ երկրում: Զորավարներից մեկը նույն Վահումիսա պարսկին է, մյուսը՝ Գաղարշիշ անունով հայը: Այս անգամ երկու զորավարներն էլ ճակատամարտեր են տալիս բուն Հայաստանում, Գաղարշիշը՝ Զու-

դա ավանի, Տիգրա և Ուհիամ բերդերի մոտ, Վահուսիսան՝ Առուտիյարա գավառում: Զի կարելի ասել, թե պատժարշավի եկած զորքերն իրենց զործը հեշտութեամբ գլուխ բերեցին: Նրանք ստիպված հղան մղելու մի քանի ճակատամարտեր, և վերջում էլ Դարեհը կարգադրեց, որ ընկճված երկրում մնան իր երկու զորավարները՝ սպասելով իր ժամանելուն:

Ուսումնասիրողներից ոմանց համար երկրորդական նշանակություն ունի Դարեհի տարեգրության մի տեղեկությունն այն մասին, որ «եսալգիտի որդի Արախա հայր», վերոհիշյալ զեպեթի ժամանակ, նվաճել է Բարեղունի գահը և դարձել նրա տիրակալը: Կամ փորձում են եզրակացնել, թե պարզապես Դարեհի դեմ բարձրացած ապստամբության մեջ հայերն ու ասորեստանցիները հանդես էին գալիս որպես դաշնակիցներ:

Բայց այս դեպքում հայ Արախան ինչո՞ւ պիտի նվաճեր իր դաշնակցի գահը: Եվ այդ էլ ա՛յն պատերազմի պահին, որը նրա ցեղակիցներն էին մղում ընդհանուր թշնամու դեմ:

Ինձ թվում է՝ այս իրողությունից անելիք միակ եզրակացությունն այն պիտի լինի, որ հայոց զորքերը ռազմերթով մտել են Ասորեստան, այնտեղ ունեցել որոշակի հաջողություն, Արախան գրավել է երկրի գահը, իրեն հայտարարել Ասորեստանի ինքնակալ, եվ արանից հետո է, որ Դարեհի հանձնարարությամբ Վահուսիսա զորավարն Իզալա է հասել ու ճակատամարտ տվել հայ զորքին:

Հավանաբար Դարեհին վերջապես հաջողվել է Հայաստանը հպատակեցնել: Հունական աղբյուրները հաստատում են, որ Հայոց երկիրը բաժանված է եղել երկու մասերի, որոնք և մտել են Աքեմենյան թագավորության ստեղծած սատրապություններից 13-րդի և 18-րդի մեջ: Ենթադրվում է, որ 13-րդ սատրապության վարչական կենտրոնը եղել է Վան քաղաքը, քանի որ այնտեղ պահպանվել է Քսերքես թագավորի մի արձանագրությունը՝ իր շինարարական ձեռնարկումների վերաբերյալ: Սակայն ի՞նչ սատրապությունների էլ վերաբերեին Հայաստանի մասերը, Աքեմենյան արքաներն ըստ երևույթին միշտ էլ Հայաստանը դիտել են որպես մի ամբողջություն, որն ուներ իր զորքը, մասնակցում էր այդ արքաների մղած արշավանքներին, տալիս էր վիթխարի հարկ՝ 400 տաղանդ արծաթ և, ամենակարևորը, հիմնականում կառավարվում էր տեղացի-հայ սատրապների կամ կուսակալների միջոցով, որոնք իրենց հայրենիքում հանդես էին գալիս

զերագույն տիրոջ իրավունքներով: Այս կուսակալ-թագավորների անուններից հայտնի են Հիդարնես Ա (մ. թ. ա. VI դ. վերջ), Հիդարնես Բ (մ. թ. ա. V դ. սկիզբ), Հիդարնես Գ (մ. թ. ա. V դ. կես), Արտաշիր (մ. թ. ա. V դ. երկրորդ կես), Երվանդ Բ (մ. թ. ա. 404—360 թթ.), Երվանդ Գ (մ. թ. ա. 330—300)... Այնուհետև Հայաստանը վարչական երկու միավորի է բաժանվում: Կենտրոնական և արևելյան մասում, Երվանդ Գ-ից շուրջ կես դար հետո, գահակալում է Երվանդ Դ-ը, որն այս շրջանում պետք է դառնար սատրապ-տիրակալների վերջին ներկայացուցիչը: Իսկ Սոփք-Կամազենում կառավարիչներ եղան Սամեզը (մ. թ. ա. III դ. կես), Արշամը (240—220), Քսերքեսը (մ. թ. ա. III դ. վերջ):

336 թ. Մակեդոնիայի թագավոր դարձավ Ալեքսանդրը՝ դիտական և ռազմական վիթխարի պատրաստության տեր մի զործիչ, որն իր առաջ նպատակ էր դրել նվաճելու Արևելքի այն ժամանակ հայտնի բոլոր երկրները և ստեղծելու մի պետություն, որն ի վիճակի պիտի լիներ Արևելքը բարձրացնելու իր հայրենիքի մշակութային մակարդակին և իր հայրենիքն ու մնացած ոչ հարուստ երկրները լցնելու Արևելքի հեթափառային հարստությաներով: 334 թ. Ալեքսանդրը մի թեթև զորարանակով (ընդամենը 30 հազար հետևակ, 5 հազար հեծյալ և 160 նավ) Հելլեսպոնտոսն անցավ և առաջին իսկ ճակատամարտում Գրունիկոն գետի մոտ ջարդեց պարսիկներին: 333-ին Դարեհ Գ-ը մեկ անգամ ևս ճաշակեց պարտության դաճությունը, իսկ հաջորդ տարում արյուն կորցրեց Փյունիկյան ծովափի բոլոր նավահանգիստները... Եվ այսքանից հետո ականատես եղավ, թե ինչպես նոր ու բազմահար աշխարհակալի առաջ մեկը մյուսի ևստից իրենց երկրներն են փռում մինչ այդ անհողողոզ համարված պետությունները: 332-ին նվաճողի բրմերը Ալեքսանդր Մակեդոնացուն հայտարարեցին իրենց թագավորը: Իսկ հաջորդ տարվա (331) հոկտեմբերի 1-ին Գավգամելա (այժմ՝ Տեղ-Հոմել) դյուղի մոտ տեղի ունեցավ Ալեքսանդրի ու Դարեհ Գ Կոլոմանոսի ամենակազմական ճակատամարտը, որին պարսիկների կողմից մասնակցում էին նաև Մեծ Հայքի զորքերը՝ Երվանդի և Փոքր Հայքինը Միթրադատեսի առաջնորդությամբ: Մեծ զոհերի գնով, սակայն փալլուն ռազմավարությամբ, Ալեքսանդրը ջախջախեց հակառակորդին, ապա անմիջապես նվաճեց Աքեմենյանների մնացած պլիավոր կենտրոնները: Իր իսկ զորավարների ձեռքով սպանվել էր Դարեհը: Լիակատար հաղթանակով պսակված Ալեքսանդրը

նրա դին մեծ շուքով թաղեց Պերսեպոլսում, ապա իրեն հռչակեց Աքեմենյան զահի օրինական ժառանգորդը և իր նոր աշխարհակալութեան գահանիստ հայտարարեց Բաբելոնը:

Հաջորդ տարիներին Ալեքսանդր Մակեդոնացին իր վիթխարածովալ տիրակալութեանը ենթարկեց Արևելքի բազմաթիվ երկրներ՝ մինչև Միջին Ասիա և Հնդկաստանի խորքերը: Այդպիսով ստեղծվեց մի տիեզերակալություն, որը եթե ինչ-որ չափով շարդարացրեց էլ նրա հեղինակի սպասելիքները իբրև հզոր ու առողջ մարմին և այդ պատճառով էլ երկար կյանք չպետք է սնենար, սակայն իրար բերեց, խաշածեց Արևելքն ու Արևմուտքը, հիմք դրեց մարդկային քաղաքակրթության մի նոր — բարձր շրջանի (մ. թ. ա. III—I դդ.), որն ընդունված է կոչել հելլենիստական (հունական):

Ալեքսանդրի մահից (մ. թ. ա. 323 թ.) հետո շատ կարճ ժամանակում նրա հզոր կայսրությունը բաժանվեց մի քանի տիրությունների: Ամենախոշոր մասի վրա, որն ընդգրկում էր համարյա բոլոր ասիական երկրները, տեր դարձավ Սելևկոս զորավարը, որից և սկիզբ առավ Սելևկյան թագավորական հարստությունը: Եգիպտոսին տիրացավ Պտղոմեոսը, Մակեդոնիային ու Հունաստանին՝ գորավար Անտիպոնոսը:

Գավգամելայի ճակատամարտից տուն դարձած Երվանդ Գ-ն ու Միթրադատեսն անմիջապես հայտարարել էին իրենց թագավորությունների անկախությունը, առաջինը՝ Մեծ Հայքում, երկրորդը՝ Փոքր Հայքում: Սելևկյանները քանիցս փորձեցին վերացնել այդ անկախությունը, նույնիսկ իրենց դրածո սատրապին Հայաստան ուղարկեցին օգնական զորքերով: Սակայն հայերը ջարդեցին օտար ուժերին, պահպանեցին իրենց անկախությունը, նույնիսկ Բյութանիայի ու Կապադովկիայի գահաժառանգներին զինական օգնություն հասցրին՝ իրենց գահերի վրա հաստատվելու՝ ընդդեմ Սելևկյանների:

Հավանաբար Երվանդ Գ վերջինի օրոք Մեծ Հայքի վարչական կենտրոնը վանից տեղափոխվել է Արտարաշյան նահանգը: Այստեղ հին Արգիշտիխիթի բարեկարգումով Երվանդն ստեղծել է Արմավիր մայրաքաղաքը: Նույն ժամանակ են կառուցվել նահանգի մյուս ավանները՝ Բագարանը Ախուրյանի վրա, Երվանդավանն ու Երվանդակերտը:

Եվ, այսուհանդերձ, սելևկյան տիրակալները դեռ չէին մոռացել իրենց հաշիվները Հայոց երկրի հետ: Անտիոքոս Գ Մեծը

մ. թ. ա. երրորդ դարի վերջում իր տիրութեան վերջին ուժերը լարելով, հպատակեցրեց հարևան երկրները: Հավանաբար նրան հաջողվել էր վերացնել նաև հայկական թագավորությունները, որոնց պետք է փոխարինեին իր նշանակած սատրապ-կուսակալները, Մեծ Հայքում՝ Արտաշեսը, Մոփքում՝ Զարեհը, որոնք հայկական ծագում ունեին, սերված էին Հայաստանի տեր հայկազուն թագավորական-կուսակալական հարստության ժառանգներից: Սակայն ժամանակի քաղաքական իրադարձությունները դասավորվեցին այնպես, որ Հայոց երկրի միասնության վերականգնումն ու աննախադեպ հզորացումը դարձան օրակարգի հարցեր: Եվ այդ հարցերը պիտի լուծեր Մեծ Հայքի տիրակալ Արտաշեսը՝ մեր հին պետականության հզոր կազմակերպիչներից մեկը:

ԱՐՏԱՇԵՍ Ա

Մ. թ. ա. 190 թ. Մազնեսիայի ճակատամարտում Սելևկյան Անտիոքոսի զորքերը ջարդվեցին Փոքր Ասիա մասն Հռոմեական հանրապետության ուժերից: Դրանից հետո կնքված դաշնագրով Սելևկյան պետությունը զրկվեց Փոքր Ասիայից, և Հռոմի ներկայությունը մեծ հեղաշրջում մտցրեց արևելյան երկրների քաղաքական կյանքում: Անկախ հետագայում Հայաստանին պատճառելիք չարիքներից, Հռոմն այս պահին իրապես օգնեց հայկական իշխանություններին՝ վերագտնելու իրենց ինքնուրույնությունը: Սելևկյան լուծը թոթափած հայ կառավարիչներն իրենց անկախ թագավորներ հայտարարեցին, Արտաշեսը՝ Մեծ Հայքում, Զարեհը՝ Մոփքում, Պտղոմեոսը՝ Կոմագենում, Միհրդատը՝ Փոքր Հայքում:

Սակայն այս պետական կազմավորումների մեջ հայոց համար ճակատագրական դերը վերապահված էր միայն Մեծ Հայքին, որովհետև այն հանդիսանում էր Հայաստանի մեծագույն մասը, որի շրջահայաց պետական գործիչ Արտաշեսը հասկացել էր իր տերության դերը և անմիջապես ձևոնարկեց դրա իրականացմանը:

Իր անունից փորագրված արձաններեն արձանագրություններում Արտաշեսը ներկայանում է որպես «Արտաշես արքա, Բարի, որդի Զարեհի, Երվանդյան»:

«Երվանդյանը» հաստատումն է այն իրողություն, որ այս նոր

գահակալը նախորդ շրջանի հայոց թագավորական տոհմի ժառանգորդն է եղել, հայկազունի Երվանդներից վերջինի թուրք և որդին Զարեհի, որի անունը ևս նշանավորված էր հայրենաշեն գործերով: Մասնավորապես հայտնի էին այդ Զարեհի կառուցած քաղաքները. երեքը՝ միայն Զարեհավան անունով (Նորշիրականում, Բագրևանդում, Արշարունիքում), երկուսը՝ Զարիշատ անունով (Աղիոսում և Վանանդում):

Արտաշեսի կյանքի ու գործի մասին տեղեկություններ են հաղորդում անտիկ մի շարք հեղինակներ, ինչպես նրա ժամանակակից Պոլիբիոսը, այնպես էլ հետագաները՝ Դիոդորոսը, Ստրաբոնը, Պլուտարքոսը, մինչև Հիերոնիմոսը, որոնք, անշուշտ, օգտվել են Պոլիբիոսի և մյուս ժամանակակիցների վկայություններից: Հայրենի աղբյուրների մեջ ակնառու տեղը պատկանում է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությանը», որի ավյալների համար աղբյուր են ծառայել ինչպես Գարսնաղյաց Անիի քուրմ Ողջումպի «Մեհենական պատմությունը», այնպես էլ հայ ժողովրդի պատմական հիշողությունները: Արդեն հաստատված է, որ մեր Պատմահայրը թյուրիմացաբար շուրջ երկու դարու ժամանակով տեղաշարժել է Արտաշեսին (մ. թ. I դ. վերջ — II դ. սկիզբ) և մասամբ էլ Վաղարշակ ավանդական արքային է վերագրել Արտաշես Ա-ի գործունեությունը, հատկապես պետական շինարարության հիմնարար ձեռնարկումները: Սակայն անտիկ աղբյուրների տվյալների և Արտաշեսի արձանագրությունների համադրությամբ ուսումնասիրողներն ստուգել են Պատմահայր տվյալները և եկել այն եզրակացության, որ զրանք միանգամայն հավաստի են ու առավել արժեքավոր, քանի որ ներկայացնում են նաև երկրի ներքին կյանքի կարևոր մանրամասները, հատկապես Արտաշեսյան պետության վերելքի հուժկու քայլերը:

Մ. թ. ա. 189 թ. իրեն Մեծ Հայքի ինքնակալ թագավոր հռչակելով՝ Արտաշեսն անմիջապես ձեռք զարկեց պետության սահմանների ծավալմանը շրջա կողմերի վրա: Հնդ որում այստեղ կետևարատակին այն էր, որ իր մականի տակ առնել ոչ միայն ամբողջ Մեծ Հայքը, այլև շրջակա հայախոս բոլոր նահանգները: Այս միջոցառումների մասին Ստրաբոնը հաղորդում է հետևյալը. «Պատմում են, որ Հայաստանն սկզբում փոքր է եղել և անկ է Արտաշեսի ու Զարեհի ջանքերով, որոնք առաջ Անտիոքոս Մեծի ստրատեգներն են եղել: Հետագայում, սրա պարտությունից հետո,

մեկը՝ թագավորելով Մոփոքում... մյուսը՝ Արտաշատի շուրջն ընկած նահանգներում, ծավալվեցին՝ հարևան ժողովուրդներից երկրամասեր գրավելով: Մեղացիներից՝ Կասպքը, Փավնիսիսը և Բասորոպեզան, իբերներից՝ Պարիազրիսի ստորտաի հողերը, Խորձենն, Գոգարենեն, որն ընկած է Կուր գետի մյուս կողմում, խալիբներից և մոսսինոյկներից՝ Կարենիսիսը և Գերքսեն, որոնք սահմանակից են Փոքր Հայքին կամ նրա մասն են կազմում, կատտոներից՝ Եկեգիբը և Անտիտավրոսի շուրջն ընկած երկիրը, ասորիներից՝ Տմորիքը: Այսպիսով, բոլորը միախելու են»:

Ստրաբոնի այս տեղեկությունը մինչև այժմ տարբեր մեկնարանություններ է ստացել: Ոմանք մտածել են, որ սա հավաստում է, թե Արտաշեսի գահակալության տուջին տասնամյակներում արդեն թվարկված նահանգների բնակիչները վերջնականապես հայացել էին, ուրեմն և ամբողջ Հայաստանը միախելու էր, խոսում էր հայերեն: Կան դիտանականներ էլ, որոնք Ստրաբոնի խոսքը համարում են շափաղանց լավատեսական. իբր, վերանվանված նահանգները չէին կարող այդպես միանգամից հայացած լինել, և խոսքն այն մասին է, թե Ստրաբոնի ժամանակ, Արտաշեսի գահակալությունից շուրջ երկու դար հետո է, որ հիշյալ բոլոր նահանգները միախելու էին դարձել:

Ստրաբոնի խոսքը ճիշտ հասկանալուն մեծապես օգնում են մեր Պատմահայր տեղեկությունները, որոնք ևս վերաբերում են Արտաշեսյան պետության առաջին խիղախ քայլերին, առավել որոշակի են և մանրամասնորի մեջ ալվելի էջգրիտ, քան հույն աշխարհագետի հաղորդումները: Արտաշեսը (Մ. Խորենացու տարբերակում՝ Վաղարշակը) Մեծ Հայքի նոր թագավորության ներքին և արտաքին կարգուկանոնի հաստատումն սկսել էր սահմանների կարգավորմամբ: Նախ՝ արտաքին՝ սահմանների, որոնք պետք է ընդգրկեին հայախոս նահանգները, հայ բնակչությունը, որտեղ էլ այն լինեք: Պատմահայրն ասում է՝ հայոց պետության սահմանները գծվեցին «զեզերք հայկական խոսիցս», այսինքն՝ հայոց լեզվի տարածման սահմաններով: Տրվում են նաև այդ սահմանների մեջ մտած ծայրամասային հայաբնակ նահանգներն ու գավառները: Հյուսիսում սահմանը, հիմնականում անցնելով Կուր գետի հոսանքով, ընդգրկում էր նաև ամբողջ Գուգարք նահանգը, որի մի մասը փոխված էր Կուրի ձախափնյակում: Արևմուտքում Անգեղյա տան արբույթները հասնում էին Պոնտական

¹ Ստրաբոն, Աշխարհագրություն, գիրք XI, 14, § 5:

ծովին: Լարավում հայ բռնադատությունը սահմանակից էր Ասորեստանին՝ «առ ափն Տիգրիս գետոյ»: Արևելքում Կասպք (Փայտակարան) և Պարսկահայք կամ Պարսպատունիք նահանգն էր առնվել հայոց սահմանների մեջ: Հետևապես Մովսես Խորենացու և Ստրաբոնի տեղեկությունները սահմանների հարցում համարաշին են իրար հետ: Մեր Պատմահայրն այդ սահմանների մեջ առնված է համարում այն նահանգները, որոնք հայախոս են եղել և հայկական: Ուրեմն, այստեղից էլ պիտի ելքակացնել, որ Ստրաբոնի «բոլորը միակեզու են» արտահայտությունն իր մեջ է առնում հին իրողությունը. Արտաշեսի պետության սկզբնական տարածքի և վերամիավորված նահանգների բնակիչները «միալեզու են», քանի որ միասնական պետության սահմանների մեջ են առնվել միայն հայախոս ու հայկական նահանգները:

Ուրեմն, այստեղից կատարելիք կարևոր ելքակացությունն այն է, որ Արտաշեսը հարևաններից ոչ թե նոր կամ օտար նահանգներ է գրավել, այլ վերանվաճել և իր թագավորությանն է միացրել այն նահանգները, որոնք առաջնորդում Հայոց պետության սահմաններում են գտնվել և հիմնականում ունեցել են հայ բնակչություն:

Այստեղ ավելորդ չէ վերհիշել Վանի կամ Արարատյան թագավորության ծավալման շրջանը: Այն ժամանակ, մեր Պատմահորը հասած տեղեկությունների համաձայն, Արամ թագավորը (մ. թ. ա. 9-րդ դ. առաջին կես) հարևան երկրներից շրջաններ էր միացնում իր տերությունը և ամեն անգամ հարկադրում էր, որ նորանվաճ երկրամասի բնակչությունը սովորի խոսել հայերեն («հրաման տալ բնակչաց աշխարհին՝ ուսանել զխօսս և զլեզուս հայկական»):

Եստ հետաքրքիր է, որ մեր հեռավոր նախնի Արամն արդեն հասկացել էր, թե որքան հեղհեղուկ պիտի լինեն հիմքերը մի տերության, որի սահմաններից ներս բնակչությունը կազմում է ոչ թե միաձույլ ու միատարր էթնիկական ամբողջություն, այլ հանդիսանում է տարացի, իրար չբերվող կոնգլոմերատ: Արամի հաջորդներին, ըստ երևույթին, հաջողվել էր իրականացնել իրենց իմաստուն նախորդի երազանքը. ընդարձակ պետության տարածքում հայացել էին նաև բոլոր այն նահանգները, որոնք հետագայում էին միացվել Վանի թագավորությանը: Նախորդ դրույցների մեջ մենք ծանոթացել էինք նաև այդ թագավորության սահմաններին, որոնք մոտավորապես համապատասխանում

էին հետագայի (Արտաշեսյան) Մեծ Հայքի «հայոց լեզվի տարածման եղբրքներին»: Եվ եթե Վանի թագավորությանը հաջորդած հայկազունի Երվանդյան թագավորների ու կառավարիչների շրջանում մի շարք նահանգներ պոկվել էին հին հայկական ու հայախոս պետությունից (նույնիսկ Բոսորպեղա-Վասպուրականը գտնվում էր մարաց տիրապետության ներքո), ապա Արտաշեսն իր առաջին խնդիրը համարեց Մեծ Հայքի թագավորության մեջ առնել բոլոր նրանց, ստեղծել միաբնակ մի պետություն, որը կարողանար դիմանալ դալիք դարերի փորձություններին: Եվ, ինչպես տեսանք Ստրաբոնի ու Մովսես Խորենացու տեղեկություններից, Արտաշեսն իր այդ խնդիրը կատարեց մեծագույն հաջողությամբ:

Հաջորդ, կամ առաջինի հետ զուգահեռաբար կատարված կարևոր միջոցառումները վերաբերում էին երկրի ներքին կյանքին: Արտաշեսյան տերությունն ընդարձակվում էր աննախընթաց թափով և, դատելով մեր Պատմահոր ունեցած տվյալներից, պետք է ենթադրել, որ ուժանում էր նաև երկրի բնակչությունը: Իհարկե, ոչ միայն ի հաշիվ վերամիավորվող հայկական երկրամասերի: Անհամեմատ բազմացել էր Հայաստան աշխարհի բնակչությունը, — հաղորդում է Մովսես Խորենացին: — Ներմուծվել էին բազմաթիվ ցեղեր, որոնք բնակեցվել էին լեռներում, հովիտներում և դաշտերում: Այսքանից պետք է եղրակացնել, որ վերաբնակեցվածներն ստրկատիրական կարգի նյութն էին, և նրանց բնակավայրերը՝ նոր գյուղերը, ագարակներն ու դաստակերտները՝ կցված տիրող վերնախավի ներկայացուցիչներին, պիտի ստանային իրավական հաստատում: Եվ, ահա՛, թագավորը կատարեց այդ հաստատումը, գծեց սահմանները, «հաստատեց սահմանների այսպիսի նշաններ, հրաման տվեց կոփել քառակողմ քարեր, մեջները պնտակաձև փոսեր անել, տնկել հողի մեջ, իսկ վրաները կանդնեցնել երկրի մակերևույթից փոքր ինչ բարձր քառակողմ աշտարակներ» (գիրք Բ, գլ. ՄԶ):

Արտաշեսյան սահմանային այս քարերից մի քանիսը գտնվել են, ունեն արամեերեն արձանագրություններ և հաստատում են մեր Պատմահոր տեղեկությունների վավերականությունը:

Գարձյալ Պատմահայրն է հաղորդում, թե «Ասում են՝ Արտաշեսի օրոք Հայոց աշխարհում այլևս անմշակ հող չկար՝ ո՛չ լեռնային, ո՛չ էլ դաշտային, այնքան շեն էր երկիրը» (անդ):

Որոշակի տվյալներ կան նաև Արտաշես արքայի շինարա-

րական, հատկապես քաղաքաշինական ձեռնարկների մասին: Նրա օրոք բավական ծավալվել էր սրբատեղիների բարեկարգման, հեթանոսական տաճարների շինարարության գործը: Մովսես Խորենացին, հավանաբար Ողյուսյա քուրմից առնելով, պատմում է, որ «Երտաշեսը գնաց այն տեղը, ուր Երասխն ու Մեծամորը խառնվում են, և այնտեղի բլուրը հավանելով՝ կառուցեց իր անվամբ կոչված քաղաքը: Երասխն էլ օգտակար եղավ անտառի փայտով. որի համար էլ առանց գծվարության ու արագ կառուցելով՝ նրանում նաև մեհյան կանգնեցրեց և Բագարանից այնտեղ փոխադրեց Արտեմիսի արձանն ու հայրենի բոլոր կուռքերը» (գիրք Բ, գլ. ևԹ):

Արտաշեսի կառուցած Արտաշատ մայրաքաղաքի մասին համաձայնորեն հաղորդում է նաև Պլուտարքոսը, որն ասում է՝ իր խորհուրդներով Հայոց թագավորին գործուն արակցություն է ցույց տվել Կարթագենի հռչակավոր զորավար Հաննիբալը, որն այդ ժամանակ, իր երկրից վտարանդի, վայելում էր Արտաշեսի հյուրընկալությունը:

Ուսումնասիրողները վաղուց պարզել են, որ Մովսես Խորենացու Պատմության մեջ Հայոց պետության կարգավորիչ դերով հանդես եկող Վաղարշակը, ունենալով ինչ-ինչ առասպելական դժեր, հիմնականում իր վրա կրում է Արտաշես Ա թագավորի գործունեությանը վերաբերող ստույգ հիշողություններ: Պատմահայրը հաղորդում է, թե ինչպես Վաղարշակ-Արտաշեսը կարգավորում է իր արքունիքը, Սելևկյան և հելլենական պետությունների օրինակներով ստեղծում գործակալություններ, որոնք պետք է գլխավորեն պետության բազմակողմանի կյանքը: Եվ, քնականաբար, գործակալությունները ժառանգաբար գլխավորելու էին երկրի նախարարություններից կամ իշխաններից առավել հզորները, որոնք նաև խոշոր հողատերեր էին ու ռազմական ակնառու կարողության տեր իշխանավորներ: Հնարավոր է, որ այս գործակալություններից շատերը ծնունդ լինեին ավելի ուշ ժամանակների՝ իբրև Արտաշեսի հաջորդների կամ նույնիսկ Արշակունյաց գահակալների հավելածները: Սակայն Արտաշեսի արձանագրություններից մեկը, որ գտնվել է Սիսիանում, տալիս է «թագազիր» պաշտոնյայի անունը: Իսկ սա աներեր կոչված է՝ հաստատելու, որ Պատմահոր պնդումն Արտաշեսի արքունիքի թագազիր ասպետ Մմբատի (Բագրատունյաց նախնիի) մասին միանգամայն իրական-պատմական է: Ուրեմն, հնարավոր է,

որ պարզվեն ու հաստատվեն մեր պատմիչի տեղեկությունները նաև մնացած գործակալությունների վերաբերյալ:

Այսպիսով, հայկազուն Երվանդյան Արտաշես Ա թագավորը վերականգնել էր հին հայկական պետությունն իր վաղնջական սահմաններում, ժամանակի առաջավոր երկրների օրինակով ստեղծել մի ճկուն պետություն, որը վարելու համար ստեղծված էին քաղաքական կյանքի ու գյուղական տնտեսության որոշակի նորմեր և ռազմական հզորությամբ ի վիճակի էր երկիրը պահել աչ միայն հայ ժողովրդի բնակչության, հայոց լեզվի տարածման անխախտ սահմաններում, այլև կատարում էր նվաճումներ, որոնք հիմք էին դառնալու ստրկատիրական կացութաձևի արձատարման և հասարակության նոր շերտավորումների համար:

Արշակի հաջորդների մեջ առաջինը Միհրդատ Բ (մ. թ. ա. երկրորդ դարի կեսերին, և նրան հաջորդել են որդիները, նախ Արտավազյը, ապա Տիրանը կամ Տիգրանը: Այս երկուսի գահակալությունը տևել է շուրջ 60 տարի, քաղաքական մեծ իրադարձություններից պարապ մի ժամանակաշրջան, երբ, ինչպես ենթադրվում է, Հայաստանը հնարավորություն ուներ զարգանալու Արտաշես մեծագործ արքայի ընտրած ճանապարհով: Սակայն հենց Արտաշես Ա-ի մահից քիչ հետո, 247 թ., Իրանի հյուսիսային մասին տիրած Պարթևների ցեղի առաջնորդ Արշակն իրեն թագավոր էր հայտարարել, կարճ ժամանակում հզորացավ, կանգնեց Սելևկյանների տիրակալության դեմ, և, այսպիսով, Մեծ Հայքից արևելք բարձրացավ մի նոր ուժ, որից մեծապես կախված էր լինելու հայ ժողովրդի ճակատագիրը:

Արշակի հաջորդների մեջ առաջինը Միհրդատ Բ (մ. թ. ա. 123—87 թթ.) արքան էր, որ բախվեց Հայոց թագավորության հետ և ունեցավ ակնառու հաջողություն: Մեծ Հայքի թագավոր Տիգրան Ա-ն ստիպված եղավ զիջումների գնել և նույնիսկ իր որդի Տիգրանին պատանդ թողեց Միհրդատի արքունիքում:

Մ. թ. ա. 95 թ. հայոց թագազիր մնացած գահին բազմելու համար Միհրդատն ազատեց արդեն 45 տարեկան թագաժառանգ Տիգրանին, որպես փրկագին նրանից ստանալով «Յոթանասուն հովիտներ» երկրամասը, որ սահմանակից էր տերությունը:

Տիգրան Բ-ի գահակալության 40 տարիները դառնալու էին աննախադեպ և, ցավոք, անկրկնելի երևույթ Հայաստանի ամբողջ պատմության մեջ, ցույց տալով հայ ժողովրդի ռազմական

ուժի ժամանակավոր մեծությունը և ապացուցելով, որ երկրի կենսունակությունը կախված է ո՛չ միայն, մանավանդ ո՛չ այնքան ռազմական ուժից:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՏԻԳՐԱՆ ՄԵՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

«Տիգրան թագավորը՝ այս դեռևս չճանաչված հզոր տիրակալը, շատ ավելի մեծ արժանիքներ ունի, քան նրա ժամանակակից Միհրդատը, որով հիացած է պատմությունը, մանավանդ, եթե նկատի ունենանք, որ Միհրդատը փայլուն կերպով պիտոսպանություն մղեց իր պետությանը, մինչդեռ Տիգրանն իր ժողովրդի ապրելու իրավունքն ապահովեց հավերժության համար»:

Ռչնն Գրուսն

(Չրանսիացի տկանավոր արևելագետ)

Քերթողահայր Մովսես Խորենացին, որ, ինչպես տեսանք, հայոց հին պատմության երանելի ժամանակն էր համարում հայկազունի թագավորների գահակալության դարերը, այս թագավորների շարքում էլ մի անմրցակից փառքով է պսակում Տիգրան Բ-ին, կոչված նաև Տիգրան Մեծ՝ նրան համարելով բոլոր հայկազուններից ամենահզորը, ամենաքաջն ու խոհեմագույնը:

Տիգրան Մեծի կյանքը և գործունեությունը հանգամանորեն լուսաբանված են հույն ու լատին պատմիչների երկերում, որոնք նրա նվաճումների մասին խոսելիս քավական կողմնակալ են ու անբարեհաճ: Բայց և այնպես արձանագրված փաստերն ու մանրամասները հնարավորություն են տալիս վերականգնելու մեր հին պատմության ու պետության ամենահզոր գործիչ ամբողջական կերպարը: Տիգրան Մեծը մի պայծառ լուսապսակով է զարդարված մեր ժողովրդական բանահյուսության մեջ, նրան են նվիրված արվեստի ու գրականության բազմաթիվ ստեղծագործություններ: Իսկ պատմագիտության երկու խորթափանց ներկայացուցիչներ՝ Հակոբ Մանանդյանն ու Հրանդ Արմենը, ծավալուն հետազոտություններ են հրապարակել՝ նրա գործունեությունն ու դերը ներկայացնելով լայնահուն քննությամբ:

Տիգրան Բ-ը Հայոց գահը ժառանգեց մի այնպիսի ժամանակ, երբ երկիրը տնտեսական ու ռազմական կայուն հզորություն էր ձեռք բերել և ուներ արդեն ժամանակի հզորագույն տերություն-

ների հետ ոտք ձգելու ամենայն հնարավորություն: Մանավանդ, որ հարևան ավանդական հակառակորդների վիճակն էլ առժամանակ նպաստավոր էր Հայաստանի համար. հարավում թուլացել էր Սելևկյան թագավորությունը: Արևելքում արդեն Պարսկաստանն էր բարեկամ, քանի որ Տիգրանին փեսայացել էր Միհրդատ Բ պարսից արքան. նրան կնության էր տրված Տիգրանի դուստր Ավտոման: Իսկ Սև կամ Պոնտական ժողի ափերի տիրակալն էր Միհրդատ Զ Եվպատորը, որը Հռոմեական աշխարհակալության դեմ միայն փնտրում էր հզորացող Հայաստանի բարեկամությունը: Մի խոսքով՝ ժամանակը և հանդամանքները շատ էին նպաստավոր Հայոց քաղաքական ու տնտեսական վերելքի համար, և Տիգրան Բ-ն էլ հանդես եկավ որպես իմաստուն ու եռանդալից մի թագավոր, որի աչքից չէր կարող վրիպել ներքին ու արտաքին և ո՛չ մի նպաստավոր գործոն:

Մեկ հարյուրամյակ առաջ, երբ Հայաստանի թագավորությունն ապրում էր իր պատմության ամենամոռյալ շրջաններից մեկը, Սելևկյան տիրակալ Անտիոքոս Մեծը փորձեց նրան մեկընդմիջում գրկել քաղաքական ինքնուրույնությունից, այն բաժանեց երկու մասի: Առաջինը, որ Մեծ Հայքի ճնշող մասն էր կազմում, գրեց Արտաշեսի իշխանության ներքո, իսկ երկրորդը, որ Մոփք նահանգն էր ընդգրկում, հանձնեց Ջարեհին: Վճռված էր, որ Արտաշեսն ու Ջարեհը, այնպես էլ նրանց հաջորդները պետք է մնային Սելևկյան թագավորությանը հպատակ կառավարիչներ: Սակայն եթե Արտաշեսը շատ շուտով բռնեց ինքնուրույնություն ուղին և Հայաստանի համար ապահովեց պետականության մի բարեբեր շրջան՝ թագավորական տան կազմակերպված գործունեությամբ, ապա Մոփքն այնպես էլ մնաց պոկված Մեծ Հայքից: Եվ ահա Տիգրան Բ-ն իր առաջին իսկ պետական միջոցառումների մեջ իրականացրեց Մոփքի միացումը Հայաստանին: Ավելորդ է ասել, որ այս պարագայում Մեծ Հայքը ոչ միայն ընդարձակվում էր՝ մերձարևադարձային մի բարեբեր երկրամաս անելով իր գիրկը, այլև ընդհուպ մոտենում էր Սև ու Միջերկրական ծովերի ափերին, և հեռանկար էր բացվում նոր նվաճումների համար: Հանգամանք, որ չվրիպեց Միհրդատ Եվպատորի սուր աչքից: Պոնտոսի տիրակալն անմիջապես հասկացավ, որ Մոփքում հիմնավորված Տիգրանի համար արդեն օրակարգի հարց պիտի դառնա հարևան Կապադովկիային տիրանալը, և շտապեց կանխել իր դաշնակցի այդ քայլը: Միհրդատն ու Տիգ-

րանը վարեցին բանակցութիւններ, որոնց արդիւնքն այն եղավ, որ Կապադովկիայի գերիշխանութիւնն անցավ Պոնտոսին, իսկ ամեն ինչ, որ կարելի էր այդ երկրից փոխադրել՝ մթերքներ, բազմադան հարստութիւն, մարդ ու անասուն,— տնօրինեց Հայաստանը: Դաշինքն առավել ամրապնդվեց Միհրդատի դստեր՝ Կլեոպատրայի և Տիգրանի ամուսնութեամբ:

Այսպիսով, Տիգրանն իր դիրքերն ամրապնդեց երկրի արեւմտեան սահմաններում և հայացքը շրջեց դեպի արևելք: Այստեղ էլ նրա ծավալապաշտական ձգտումները պետք է հագուրդ ստանային, որովհետև 87 թվականին վախճանվել էր իր փեսա Միհրդատը, և Մեծ Հայքի արքան Պարթևաց զահին տիրացած Գողերձի հետ կարող էր մաքրել իր հին հաշիվները: Տիգրանի զորքերը շարժվեցին դեպի Պարսկաստանի խորքերը՝ նախ վերանվաճելով հին հայկական «Յոթանասուն հովիտները», այդ Ատրպատականն ու Հյուսիսային Մարաստանի մյուս նահանգները: Կենտրոնական Մարաստանում նրանք պաշարեցին էկրատանը՝ արքայից արքայի նստավայրերից մեկը, որտեղ և այդ ժամանակ Գողերձն էր գտնվում: Պաշարված Պարթև թագավորին ոչինչ չէր մնում, քան հաշտութիւն խնդրել Տիգրանից՝ նրան վերջնականապէս դիմելով ոչ միայն «Յոթանասուն հովիտները», այլև Ատրպատականը, Մարաստանի մի մասը և Հյուսիսային Միջագետքի երկրների գերիշխանութիւնը: Եվ, ամենից կարևորը, Գողերձն ստիպված էր հրաժարվել «արքայից արքա» տիտղոսից, որն այնուհետև պետք է կրէր Տիգրանը:

Պարթևների երկրում ձևոր լիքած այս հաջողութիւնները ուղևորել էին հույոց բանակներին: Տիգրանի գլխավորութեամբ նրանք շարժվեցին դեպի հարավ, Ալեկկաններից ետ նվաճեցին հայկական Կորդուք և Տմորիք նահանգները, տիրեցին Տիգրիսի միջին հոտանքն ընդգրկող Ագիաբենն երկրին՝ հին Ասորեստանի սրտին, այդ ուղղութիւնն բռնելով դեպի ավելի հարավ, դրավեցին անդրտիգրիսյան Միգդոնիա երկիրը՝ Մծրին (Նիսիբիս) և Օսրոյնենն՝ Ուռհա (էդեսիա) մայրաքաղաքներով: Այսքանից հետո Տիգրան Բ-ի տերութեան հարավային սահման դարձավ Եփրատ գետը, որից այն կողմ կուշ էր եկել երբեմնի հզոր աշխարհակալութիւնը՝ Սելևկյան թագավորութիւնը:

Տիգրան Մեծի, նաև արքայից արքայի նոր ռազմերթին աջձ հայոց բանակները տարավ մինչև Ասորիքի կենտրոնը, ուր տեղական ուժերի խժողովութիւններից խոսոված էր Անտիոք մայրաքա-

ղաքը, և երկրի խաղաղ գոյութիւնն ապահովելու համար մի հզոր ուժ էր հարկավոր, որպիսին հանդիսացավ Տիգրանի տիրակալութիւնը: Հուստինոս պատմիչն ասում է՝ տեսնելով Տիգրանի ահեղ առաջխաղացումը, Սելևկիայի մեծամեծներն իրե՛նք նրան հրավիրեցին Անտիոք: Եվ, այսպես, նույն պատմիչի վկայութեամբ՝ Տիգրան Մեծը, իր երկրի հետ միաժամանակ, Ասորիքը «տասնչորս տարի (83-ից մինչև 66 թվականը) կառավարում էր ամենայն անդորրութեամբ. պատերազմներով չէր խանգարում ուրիշների հանգիստը, և ոչ ոք նրան չէր անհանգստացնում, այնպես որ պատերազմելու անհրաժեշտութիւն չկար»: Հարակից աղբյուրների վկայութիւններից, սակայն, հայտնի է, որ այդ, այսպես կոչված «անդորրութեան» տասնչորս տարիները տիրական էին Ասորիքում, ուր Տիգրանի հովանու ներքո խաղաղորեն բարգաւաճում էր այդ հին ու անհանգիստ երկիրը: Մինչդեռ Տիգրան Մեծի հայկական բանակները հենց նշված տարիներին են նվաճել Փյունիկիան, Դաշտային Կիլիկիան, Կոմագենե երկիրը:

Այսքանից պարզ երևում է, որ Տիգրան Բ-ի 10—15 տարիների նվաճումների շնորհիվ բավականին ընդարձակվել էին Մեծ Հայքի թագավորութեան քաղաքական ազդեցութեան շրջանակները: Եթե նկատի առնենք, որ հյուսիսում Տիգրանին ենթակա էին Վիրքն ու Աղվանքը, ապա դժվար չէ պատկերացնել սահմաններն այն հզոր տիրակալութեան, որ ձգվում էր Կովկասյան լեռնաշղթայից մինչև Հորդանան գետը և Կասպից ծովի հարավային ափերն ընդգրկող Ատրպատականից մինչև Միջերկրականի ափերը: Այս ընդարձակ տարածքի տարբեր կետերում անհրաժեշտ էին արքայանիստներ, որոնք և ստեղծվեցին: Բավական է ասել, որ, բացի Մեծ Հայքի մայրաքաղաք Արտաշատից, որ ժառանգել էր իր նախորդներից, և Անտիոքից, որ շուրջ երկու տասնամյակ զահանիստն էր տեղացիների բարի կամքով, տրքայից արքա Տիգրանը հենց բուն Հայաստանում կառուցեց շորս քաղաքներ և նրանք կոչեց իր անունով՝ Տիգրանակերտ: Մրանցից ամենամեծն ու ամենաբարդավաճը կանգնեցվեց Աղձնիք նահանգում, Տիգրիսի վտակ Նիկեփորիոնի (այժմյան Ծարկինս-սու գետի հովտում: Մյուսները՝ Արցախում, Ուտիքում և Գողթնում: Հարավային Տիգրանակերտը, հավանաբար, նախատեսված էր դարձնել Հայոց գլխավոր արքայանիստը, և ոչինչ չէր խնայվում նրա համար՝ ո՛չ հարստութեան, ո՛չ մարդկային ուժ: Այս առթիվ հույն մեծ աշխարհագետ Ստրաբոնը տեղեկացնում է, թե Տիգրանն

«այնքան հզորացաւ, որ քաղաք հիմնադրեց... այն կոչելով Տիգրանակերտ: Եւ այնտեղ վերաբնակեցրեց իր իսկ ավերած հելլենական 12 քաղաքների բնակիչներին»: Հայտնի է, որ Տիգրանի օրոք Հայաստանի հին ու նոր քաղաքներում վերաբնակեցվում էին ոչ միայն հելլեն-հույները, այլև նվաճված երկրների ասորի, հրեա և էթնիկական ուրիշ խմբեր ներկայացնող տասնյակ հազարավոր բնակիչներ, որոնցով Հայոց արքան նպատակ ուներ իր երկրում զարգացնել արհեստները, առևտուրը, տնտեսության ու մշակույթի տարբեր բնագավառները: Այս ամենի շնորհիվ էլ Մեծ Հայքն է թափանցում հելլենական մշակույթը, որն իր խոր ազդեցությունը պետք է տարածեր հայկական կյանքի լայն շրջանների վրա՝ սկսած քաղաքային ապրելակերպից մինչև թատրոնը և արվեստի մյուս ձևերը: Կարևոր է նշել, որ Տիգրանն այդ անում էր ոչ թե նվաճված երկրներում նույն բնագավառները խաթարելու և բնակչությանը հետամնացության դատապարտելու գնով, ինչպես նրա մասին հաճախ դրում էին հելլեն աշուու ժամանակագիրները: Բավական է նշել թեկուզ նույն հեղինակների ակամայն այն խոստովանությունը, որ արեւ են Մելեկիա-Ասորիքի վերաբերյալ: Ասում են՝ Տիգրանը, Անտիոքի զահին տիրանալով, պահպանեց սելևկյան քաղաքների անկախ վիճակը: Իսկ Լաոդիկիան և Բերիթը (Բելլուս) հենց Տիգրանի տիրապետության ժամանակ ստացան «ազատություն» կոչվող այն լայն ինքնավարությունը, որից նրանք զրկված են եղել Մելեկյանների օրոք: Եվ, ի նշանավորումն մ. թ. ա. 81 թ. Տիգրանից ստացած այդ ազատության, Բերիթն ու Լաոդիկիան ստեղծեցին իրենց քաղաքային տոմարը, որի սկիզբն էլ ընդունվեց հենց 81 թվականը: Այնուհետև այդ տոմարով էին թվագրվում երկու քաղաք-պետությունների կտրած դրամները:

Տիգրան Մեծն, այսպիսով, ժամանակի խոշորագույն պետական գործիչներից մեկն էր, հայկական պետականության հզոր վերելքի հեղինակը: Եւ ոչ միայն ամրապնդեց իր նախորդների ստեղծած միասնական հայկական պետությունը, այլև նրա քաղաքական ազդեցության տակ առավ հարևան երկրները: Եվ հասկանալի է, որ այս բոլորը շպետք է հանգիստ թողնեին Հռոմեական տիրակալությանը, որը նախընթացին աստիճանաբար հզորանալով ու ժավալվելով, նպատակ ուներ տիրաբար նստելու Փոքր Ասիայում ու արևելքի մյուս երկրներում:

Հռոմի ու Տիգրանի բախման առիթն այն եղավ, որ Հռոմի դեմ կավող Միհրդատ Պոնտացին՝ Տիգրանի աները, պարտվելով Հռոմեական բռնակներից, ապաստանել էր Հայաստանում, և Տիգրանը նրան չէր հանձնում թշնամուն, որպեսզի հանդուգն Պոնտացուն տանեն ցուցադրելու Հռոմում կաղմակերպելիք հաղթահանողեսին: Այսքանը կատարվել էր մինչև մ. թ. ա. 69 թվականը: Եվ ահա 69-ի դարնանը, երբ Տիգրանը գտնվում էր իր տերության հարավում և այնտեղ իր դիրքերն էր ամրապնդում, վրա հասավ Հռոմեական զորավար Լուկիոս Լուկուլլոսի Հայաստան ներխուժելու գույժը: Անկասկած Լուկուլլոսից առաջ էլ նրա մարդիկ էին թափանցել Մեծ Հայք և Տիգրանին ենթակա երկրները: Նրանք կաշառքով ու զավերով իրենց կողմն էին դարձրել Կատաղովիայի, Մոսիքի ու հարակից շրջանների տեբերին և նախապես ապահովել Հռոմեական զորքի անարգել երթը դեպի Մեծ Հայքի սիրտը: Եվ պատահական չէր այն դուրբին ընթացքը, որով Լուկուլլոսը հասավ Տիգրանակերտ ու պաշարեց Հայոց նորակերտ Բազավորանիստը:

Ավելի քան վեց ամիս տևեց պաշարումը: Այս ընկացքում Տիգրանին հաջողվեց փոքրաթիվ մի զորամասով ձեղքել հռոմեացիների շղթան, մտնել քաղաք և աղատել այնտեղ դանվող իր կանանոցն ու սրբայական վանձերը: Հետո քաղաքից դուրս տեղի ունեցած ճակատամարտում նա տվեց մեծօրանակ զոհեր և հեռացավ Արտաշատ՝ երկրի բոլոր ուժերը հավաքելու և նոր ու վճռական մարտի նետվելու համար:

Տիգրանակերտն ընկավ վեցամսյա հերոսական պաշտպանությունից հետո: Ժամանակակից պատմիչները միաբերան վկայում են, որ Լուկուլլոսի առաջ քաղաքի դռները բացել էին դավանան օտարները, և Հռոմի սնապարծ զորավարը նախ կազուպուել, ապա սելևրել է Տիգրանի պերճաշուք նստավայրը:

Իսկ Արտաշատում այդ ժամանակ Տիգրանի հետ խորհրդի էր նստած նրա քաջ ու բաղմափորձ աները՝ Միհրդատ Նվպատորը: Նրանք որոշեցին մեծ զորահավաքով երկիրը ոտքի հանել ընդդեմ հռոմեական բռնակների: Տիգրանին հաջողվեց պատերազմի դուրս բերել ոչ միայն բուն Հայաստանի, այլև Վիրքի ու Ալվանյի, Ասրպատականի ու մյուս ենթակա հարևանների ուժերը: 66 թ., ընդառաջ ելնելով Արտաշատը նվաճելու նպատակով Մրծրինից դեպի հյուսիս շարժվող Լուկուլլոսին, Տիգրանը ճակատամարտ տվեց Արտաճանիի վրա և թշնամուն ստիպեց բռնել նահանջի

ճանապարհը: Այնուհետև Տիգրան արքային հաջողվեց հոռոմեացիներին մարտի իր երկրի հարավային շրջանները: Նույնիսկ վերագրավեց Կապադովիան: Նրա ղորքերի սծանդակութլամբ Միհրդատն էլ իր Պոնտոսն էր ազատագրել թշնամիներին:

Չհաշված մի շարք ուրիշ մանր ու մեծ միջադեպերը, որոնք այս տարիներին զբաղեցնում էին Հայաստանի հզոր տիրակալին, հարկ է նշել, որ 66 թ. Հայաստան եկավ հոռոմեական մի նոր բազմահազարանոց բանակ՝ զորավար Պոմպեոսի գլխավորութլամբ: Տիգրանի հետ չէր այլևս Միհրդատ Պոնտացին: Պոմպեոսի բանակը դեպի Արտաշատ էր առաջնորդում Հայոց թագավորի դավաճան որդին՝ Տիգրան կրտսերը, որը նախ Պարթևաց թագավորի գիրկն էր նետվել՝ նրա սծանդակութլամբ հորը տապալելու և Հայոց զահին տիրանալու համար: Եվ հիմա էլ նույն նպատակով իր ծառայութլամբն էր մատուցում հոռոմեացի նվաճողին:

Այս պարագտներում Տիգրան Բ-ը նախընտրում է հաշտութլամբ և բանակցութլամբներ է սկսում Պոմպեոսի հետ: Կնքվեց հաշտութլամբ, որով, ճիշտ է, Հայաստանի թագավորութլամբը զրկվում էր նվաճած երկրների մեծ մասին (Ասորիք, Փյունիկիա, Կիլիկիա), սակայն պահպանում էր իր ամբողջութլամբը՝ դառնալով, ինչպես դաշնագրում էր նշված, «Հոռոմեական ժողովրդի գաշտակից ու բարեկամ», որը նույն ժամանակի տիրողների լնզվով այն էր նշանակում, թե Հայաստանն իր արտաքին քաղաքականութլամբ մասամբ պետք է հետևեր Հոռոմին:

Այնուհետև Տիգրան Մեծը շուրջ մեկ տասնամյակ էլ գահակալեց՝ սուրհոմելով իր բնդարձակ երկրի խաղաղ ու բարգավաճ կյանքը: Ծաղկում էին քաղաքներն ու շեները: Տիգրանի ճոխացրած քաղաքները ժամանակի ստաջավոր մշակույթի օջախներ էին դարձել, իսկ նրա արքունիքում գործում էին փիլիսոփաներ ու հետաորներ, բնագետներ ու պատմիչներ, որոնցից ոմանց անունները մեղ են հասել այն օրերի ժամանակագիրների երկերում: Հելլենիստական մշակույթը Մեծ Հայրի նահանգներն էր թափանցել և այնպես արագ էր զարգանում, որ Տիգրանի որդի ու գահի ժառանգորդ Արտավազդն արգեն պիտի գրեր ողբերգութլամբներ, որոնք բեմադրվելու էին քաղաքամայր Արտաշատում ու մյուս կենտրոններում:

Տիգրան մեծը վախճանվեց մ. թ. ա. 55 թ., 85 տարեկան հասակում՝ գահի ժառանգորդ որդի Արտավազդին թողնելով ժամա-

նակի խոշորագույն տերութլամբներ հետ իր ուժերը շահող Մեծ Հայրի թագավորութլամբը:

Ահա այս է Տիգրան Մեծի կյանքի ու գործի համառոտ ուրվագիծը: Իրավացի էին մեր հին պատմիչներ Փալատոսը, հասկապես Խորենացին, որոնք, քաջ գիտենալով պատմական աղբյուրների տեղեկութլամբները և հաստատալով հայ ժողովրդի բանավոր գրույցներում պահպանված հերոսական կերտարին, այս Տիգրանին են համարում մեր անցյալ մեծերից մեծագույնը, ոմենաքաջն ու ամենախոհեմը: Խորենացու գիպուկ խոսքով՝ այդ նա էր, որ մեր երկրի սահմաններն ընդարձակելով հասցրեց մեր բնակութլամբն հին եզերքներին՝ սրտնով իսկ հաստատելով մեր պատմական իրավունքն այդ ընդարձակոմավոլ հայրենիքի վրա:

Այո՛, իրավացի էր Ֆրանսիացի խոշոր արևելագետը, երբ Տիգրան Մեծի՝ այժմ արդեն մեր պատմութլամբ մեջ ըստ արժանվույն գնահատված այդ հզոր միապետի, քառասնամյա գործունեութլամբ մեջ տեսնում էր հույ ժողովրդի հետագա կյանքն ապահովելու երախտալից ստաքիլութլամբ:

Եվ այսպես. Տիգրան Մեծի տիեզերական պետութլամբն հենց նրա ստեղծողի աչքի առաջ էլ նվաղել էր՝ սահմանափակվելով Արտաշես Ա-ի գծած շրջագծի մեջ: Հայաստանն այլևս Հոռոմից կախված մի պետութլամբ էր, երբ դահ բարձրացավ Տիգրանի որդին՝ Արտավազդ Բ-ը (մ. թ. ա. 55—31 թթ.), որը մի լայնախոհ գահակալ էր, ժամանակի առաջավոր մշակույթի գինվոր և ինքն էլ ողբերգութլամբներ էր գրում: Սա ոմնեցավ դառն ողբերգական վախճան. պարթևաց և հոռոմեացիների ստոր խաղերի դեմ հուսահատ, երկիրն ավերածութլամբներից փրկելու համար հանձնվեց Հոռոմի Լուսպետ Մարկոս Անտոնինոսին, և սա հայ արքային շղթայակալ Ալեքսանդրիա տարավ՝ հաղթահանվում գոտղ ու վավաշոտ կլետպատրաչի ստաջ ցուցադրելու համար: Արտավազդը գլխատվեց, որովհետև շղթաների մեջ սնդամ իրեն պահել էր արժանապատիվ և գլուխ չէր խոնարհել գոտղ բռնութլամբն առաջ:

Արտավազդ Բ-ի բախտին արժանացան նաև նրա հաջորդները՝ Արտաշես Բ, Տիգրան Գ, Արտավազդ Գ, Տիգրան Գ:

Այսպես սպառվեց «մեր բնիկ և հարազատ թագավորութլամբը»՝ հայրենիքը թողնելով երկու արյունառշտ հարեան բռնատիրութլամբների ստեղծած արքանի մեջ: Քաղաքական ու գիվանագի-

տական խարդավանալից հարաբերությունների պատճառով ստեղծվել էր մի վիճակ, երբ հայը տերն էր իր հայրենիքի, բայց ո՛չ տնօրենն իր ճակատագրի:

Հայաստանը մեր թվականության առաջին տասնամյակներն էր ոտք դնում առանց սեփական թագավորության, բայց ըմբոստ, ազատակամ և քաղաքական նոր ողորմմաների պատրաստ:

ԱՐԵԱԿՈՒՆՅԱՑ ԼԱՅԱԿԱՆ ԹՎԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մեր թվականության արշալույսը, ավազ, դարձավ Արտաշիսյան թագավորական տոհմի մայրամուտը, և հաջորդ շուրջ հինգ տասնամյակներին հարևան մեծ ու անկուշտ պետությունների դրածոներն էին, որ իրենց թիթեռնիկի կյանքով ջանում էին լցնել բուն հայկական գահի պարսպը: Այս տասնամյակներին համարյա երբևէ չզարգացավ գահակալի մեջ առանձնակի եռանդ էին բանեցնում հոռմեական տիրակալները, որոնց խարդավանքներով Հայաստանը կորցրել էր իր քաղաքական ու տնտեսական երբեմնի հզորությունը: Հայ ժողովուրդը չէր կարող մոռանալ կատարվածը, և պատահական չէր այն համառ դիմադրությունը, որ ցույց էր տրվում հոռմեական դրածոներին՝ ի՛նչ տոհմի ու ազգության էլ նրանք պատկանեին: Այս պատճառով հասկանալի էր այն խոստովանալից բարեկամությունը, որ նույն տասնամյակներին հաստատվեց հայերի ու հարևան Պարթևական տերության միջև, և Հայաստանը՝ թիկունքում ունենալով Պարթև Արշակունյաց գահի հզորացրած Իրանը, աստիճանաբար իրեն պատնեղեց Հռոմեական կայսրության դեմ, վճռական հիմք ստեղծեց իր սեփական թագավորությունը վերականգնելու համար:

Հայոց նոր թագավորական հարստության ակունքում կանգնած է Պարթև Արշակունյաց տոհմի ժառանգ Տրդատը՝ հզոր Վաղարշակ արքայից արքայի եղբայրը, որը Հայաստանի գահի փաստական տիրը դարձավ մ. թ. 66 թվականին:

Տրդատի գահակալության հանգամանքներն ավանդության ձևով պահպանվել են մեր ժողովրդի հիշողության մեջ, որից և գրի են առել Ազաթանգեղոսն՝ ու Մովսես Խորենացին: Իսկ լա-

¹ Տրդատի գահակալությանը վերաբերող ավանդությունը պահպանվել է Ազաթանգեղոսի Պատմության հունական օրինակում (տե՛ս Գ. Զարգանդաշան, Պատմություն հայ հին դարերի, Վենետիկ, 1932, էջ 212):

տին Կոռնելիոս Տակիտոսը, որ դեպքերին անմիջապես հաջորդած ժամանակի գործիչ է ու վստահելի պատմիչ, ամենայն մանրամասնությամբ շարադրել է Տրդատի գործունեությունը՝ հայ-հոռմեական, պարթևահոռմեական միջադեպերի և քաղաքական անկախության համար հայ ժողովրդի մղած դժվարին պայքարի հիմնապատասխան վրա: Նույն մանրամասները, հավանաբար Տակիտոսի «Տարեգրությունից», անցել են լատին մի այլ պատմիչի՝ Դիոն Կասիոսի (II—III դդ.) «Հոռմեական պատմությանը»:

Հայտնի է, որ Վաղարշակը Պարթևների գահը ժառանգել է մ. թ. 51 թվականին: Սրանից մեկ տարի անց նա վիթխարի բանակով շարժվեց Հայաստանի վրա՝ երկրի գահին իր եղբայր Տրդատին բազմեցնելու համար: Տակիտոսն այս ամենը ներկայացնում է իբրև ծրագրված միջոցառում. իբր Վաղարշակ-Վուրդեղն անել է. «Տրդատը՝ ծնված այն հորից, որից և ինքս, լինելով ինձնից կրտսեր, առաջնությունը զիջեց ինձ, և ես էլ նրան տվի Հայաստանի թագավորությունը, որը մեր գահատոհմի տիրակալության երրորդ աստիճանն է համարվում, քանի որ դրանից առաջ մարաստանցիներին իր տիրապետության տակ էր առել Պակուրը» (Քակուր):

Հավանաբար Տակիտոսն ինչ-որ բան շփոթում է այստեղ: Մեր պատմության հետագա դարերը ցույց են տվել, որ Վաղարշակի երրորդ եղբայր Բակուրն իր ձեռքն է վերցրել բուն Աղվանքի կամ Մոզքից աշխարհի թագավորությունը, քանի որ մ. թ. առաջին դարում Մարաստանը Պարթևական պետության մի մարզն էր. կազմում և գոյություն չունեի իբրև վարչական առանձին միավոր: Վաղարշակ խոհեմ թագավորը եղբայրների Հայաստանի ու Աղվանքի վրա տիրակալներ կարգելով՝ ոչ միայն նրանց գլուխներն էր զարդարում թագերով, որպեսզի իր գլուխը չցավի նման պարագաների համար սովորական գահակալական զզվտոցից, այլև ստեղծում էր երեք հարևան տերությունների մի դաշնակցություն, որը միակ հուսալի պատվարը պիտի լինեի Հռոմեական կայսրության արևելյան ծավալումների դեմ:

Նվ ներոնը, 54 թ. Հռոմի կայսր Նուրիվելով, ամենից առաջ որոշեց խորտակել այս դաշնակցությունը:

Տակիտոսը գույնեք չի խնայում ներոնի զորավար Կորբուլոնի հակահայկական ու հակապարթևական հաղթանակները զորքաբուն ներկայացնելու համար: Իբր թև Վաղարշակի զորքերի գլուխն

անցած Տրդատը գալիս, տիրանում է Հայոց զահին, և անմիջապես էլ Կորբուլոնը գալիս, նրան քշում է մայրաքաղաք Արտաշատից, վերջինս ավերում, հողին հավասարեցնում, ապա շարժվում Տիրանակերտի վրա: Ընանապարհին քանի՞ցս հանդիպում են հոռմեական ու հայ-պարթևական բանակները, միշտ էլ հաղթում են հոռմեացիները: Եվ, այսուհանդերձ, Տրդատը նստում է Հայոց զահին, և ամբարտաժան կայսր ներոնն էլ ստիպված է լինում թագ շնորհել նրան:

Տակիտոսն այս թագադրությունը ևս ներկայացնում է իր սյառումին վայել եղանակով: Վաղարշապե եղբոր համար թագ է ինդրում ներոնից: Այս առթիվ երկար բանակցություններ են լինում ռազմագաշտում և, ի վերջո, «պայմանավորվում են, որ պետիկ Տրդատն իր թագը վայր դնի ներոնի արձանի ոտքերի տակ և վերստանա ոչ այլ կերպ, քան անձամբ ներոնի ձեռքից»:

Թե որքան հավաստի են հոռմեահամ այս մանրամասները, այսօր անհնար է պարզել և, ըստ երևույթին, դա ոչ մի կարևորություն էլ չունի: Կարևորն այն է, որ շուրջ կես դար ձեռքից ձեռք անցած Հայոց զահին վերջապես բազմեց հզոր և հուսալի մի տիրակալ, որից պետք է սկսվեր հայ Արշակունիների թագավորատոհմը՝ շուրջ յոթ հարյուրամյակ Հայաստանի ու հայ ժողովրդի դժվար բախտը տնօրինելու առաքիլությունը:

Տրդատ Ա-ի գործունեության մասին քիչ բան է հասել մեզ: Նախորդ տասնամյակների դահակալական խժոժությունները քայքայել էին երկրի պաշտպանական հզորությունը: Հասկանալի է, որ նոր թագավորը պիտի նախ և առաջ հզորացներ Հայաստանը: Եվ այս գործում նրան մեծապես օգնեց ավագ եղբայրը՝ 70-ական թվականներին Տրդատը հաջողությամբ ետ վանեց առպատակության Եկած ալանական ցեղերին, որոնք մինչ այդ ավերել էին Բակուր եղբոր Աղվանքը: Այս գեպքերի ժամանակակից Հովսեփոս Փլավիոսի հազարյամ կցկտոր տեղեկություններից ու Մովսես Խորենացու դրի առած ավանդությունից կտրելի է եղբակացնել, որ Տրդատին մեծ հոգս է պատճառել ալանաց հեղեղը: Եվ դատելով այն հանգամանքից, որ հետագա տասնամյակներում ալաններն այլևս չեն անհանգստացրել այսրկովկասյան երկրներին, պետք է մտածել, որ նրանք լավ դաս էին ստացել Տրդատ Ա-ի զորքերից:

Հայտնի է նաև Տրդատ Ա-ի շինարարական-վերաշինական գործունեությունը: Կոստանլիս Տակիտոսի հաղորդման համաձայն

Ներոնը Հայոց թագի հետ միասին Տրդատին արամազրել էր հիտուն միլիոն դինար և բազմաթիվ արհեստավորներ՝ Կորբուլոնի՝ ավերած Արտաշատ մայրաքաղաքը վերաշինելու համար: Ներոնի բնածանրով և Արարատյան երկրի անբավ հարստությամբ Տրդատը վերականգնեց Արտաշատը, նրան տվեց մի նոր փայլ ու շուք, և տեսողները հիանում էին շինարարների քանքարով:

Հավանաբար վերակառուցողական ու շինարարական աշխատանքներ են կատարվել նաև երկրի մյուս նահանգներում: Համենայն դեպս հայտնի է Գառնիում ծավալված շինարարական եռուգետի փաստը, որի մասին Մովսես Խորենացին գրել է մեծ հիացումով: «Այս ժամանակները Տրդատն ավարտեց Գառնի ամրոցի շինությունը տաշած որձաքարն վիճերով, որոնք իրար էին ագուցված երկաթե զամբրով ու կապարով, — պատմում է մեր Քերթոզահայրը: — Նրա (այսինքն՝ Գառնիի) մեջ շինում է հովանոց՝ արձաններով, սքանչելի դրվագներով և բարձրաքանդակներով՝ իր Խոսրովիդուխտ քրոջ համար և նրա վրա գրում իր հիշատակը հունարեն գրերով»:

Քերթոզահայրն այս «հունարեն գրերով» արձանագրությունը տեսել է, երբ կանգուն են եղել ամրոցի շինությունը, ամարանոցապարանքն ու մնացած հույակերտները (Իհարկե, նաև հեթանոսական տաճարը): Մակայն, որովհետև ձեռքի տակ չի ունեցել յրացուցիչ տեղեկություններ, տեսածը վերագրել է մի ուրիշ Տրդատի, որի մասին ավելի շատ է խոսում ժողովրդական ավանդությունը: Բայց ահա 19-րդ դարում քննացավով բնված կրիտիկոսները մտածում էին, թե այս «հունարեն գրերով» հիշատակի գիրը սուտ բան է, մեր պատմիչի հորինած հերթական հեթանոսներից մեկը: Նույնիսկ Եվրոպացի շատ հարգելի մի հայտնի, որ հայտնի էր մեր միջնադարյան պատմության ու մշակույթի վերաբերյալ հրապարակած ճշմարիտ ու խոր գիտական խոսքերով, չկարողացավ հաղթահարել քննացավը, և, առհասարակ չընդունելով Մովսես Խորենացու հանձարեղ Պատմության վավերականությունը, Գառնիի հունարեն արձանագրության մասին նրա վկայությունը հայտարարեց «մտացածին» և «որևէ կրիտիկությունից զուրկ»:

Բայց ահա ժամանակը՝ ամենից անողոր ու արդար քննադատը, արևերես հանեց Քերթոզահոր նշած «հունարեն գրերով» հիշատակագրությունը: Այն փորագրված է միակտոր վիթխարի

մի քարի վրա: Ճիշտ է, տողանկզբների մի մասը, վերից վար, քաջքայված է, սակայն ընթերցվածքից, որ շնչին տարբերություններով, կատարել են Ստ. Լիսիցյանը, Հ. Մանանդյանը, Աշ. Աբրահամյանը, Կ. Տրևերը, Բ. Առաքելյանը, Գ. Սարգսյանը, Հ. Բարթիկյանն ու Ս. Կրկյաշարյանը, սրբովում է, թե վիճազորը որքան ճիշտ է կարդացվել Մովսես Խորենացու կողմից: Այստեղ «Արեգնափայլ Տիրիդատեսը»՝ Մեծ Հայքի թագավորը, պատմում է, որ իր գահակալության 11-րդ տարում քրոջ համար կառուցել է ամրոց, ապարանք և սուրբ տաճար: Ուրեմն, Գառնիում հայտնաբերված հեթանոսական տաճարը, արքայական ապարանքն իր հարակից շինություններով, ամրոցն իր հաստահեղույս պարիսպներով, ինչպես նաև դեռևս չհայտնաբերված արձաններն ու սքանչելի դրվագները (երևի քանդակներ) մեր առաջին Արշակունի թագավոր Տրդատի գործն էին, շինարարական մի հզոր խիզախում, որի մեջ սուղծագործարար իրար էին բերվում տեղական-հայկական ու հելլենիստական ոճերը, հիմք էր դրվում Հայաստան աշխարհի մշակույթի նոր վերելքի համար:

Ստեղծվեց այդ վերելքը: Հաջորդ ժամանակները հնարավորություն տվին, որպեսզի հայկականի ու հելլենիստականի խաչաձևումից ստացված մշակութային կաղնին հասակ նետի ու հզորանա:

Դրա համար նախ և առաջ երկրին քաղաքական անդորր էր պետք: Տրդատ Արշակունու հետնորդները պիտի կարողանային՝ վերականգնել Արտաշես-Տիգրանյան ժամանակների Հայոց թագավորության քաղաքական ու անտեսական հզորությունը: Հենց միայն Տրդատ Ա-ի դրած լայնահուն սկիզբը մեզ հիմք է տալիս այս հարցերին տալու դրական պատասխան: Հայաստանն արգեն բռնել էր քաղաքական հզորացման և անտեսական ու մշակութային զարգացման մի ճանապարհ, որի առաջ բացվում էին փայլուն հեռանկարներ...

Սակայն այդ ճանապարհին կանգնած էր Հռոմեական կայսրությունն իր հայակուլ խարդախ քաղաքականությամբ: Այդ ճանապարհն անցնում էր պարսկահռոմեական ներհակությունների ահավոր վիճերի վրայով: Այդ ճանապարհի դեմ կանգնած էր նաև Պարթև Արշակունյաց թագավորության հակամարտու-

¹ Մանրամասները տե՛ս Ա. Ա. Սահիլյան, Գառնի անտիկ կառույցների ճարտարապետությունը, Ե., 1983, էջ 131—135:

թյունը: Զե՞ որ Վաղարշ արքայից արքան հույս ուներ իր հարազատ եղբոր ձեռքով պարսկահպատակ դարձնել Հայոց աշխարհը եղերքից եզերք և կրկնապատկել իր երկրի հզորությունն ու փառքը: Իսկ այդ Հայոց աշխարհը, որքան էլ զարմանալի, անմիջապես կլանեց Տրդատին՝ դարձրեց մի հայ թագավոր, Հայաստանի սեփական շահերին լծված քաղաքական գործիչ, որի ժառանգները ոչ միայն շարժեց է հիշելն, որ իրենց ակունքն այնտեղ է՝ Պարթևաստանում, այլև արյան ու մահու բախումներում պիտի պաշտպանեին Հայաստանի ինքնուրույնությունը հենց նույն պարթևական օտնձգություններից:

Հենվելով Մովսես Խորենացու կողմած ժամանակագրական տախտակի վրա՝ հետազոտողները գտնում են, որ Տրդատ Ա-ը թագավորել է մինչև 88 թվականը: Նրան հաջորդել է Սանատրուկը, որի հաջողությունների մասին ստիպված էր գովեստով խոսել նույնիսկ անբարեհավատ հույն հեղինակ Մվիդասը: Նա գրել է, թե «Հայոց թագավոր Սանատրուկը, որ միջահասակ էր, հակում ուներ դեպի ամեն տեսակ մեծագործությունները, մանավանդ պատերազմական: Նա հավատարիմ պահուստան էր արդարադատության և կենցաղում զուսպ էր, սակավապես ու ողջամիտ, ինչպես լավագույնները հույների ու հռոմեացիների մեջ»:

Սանատրուկն էր, որ կատուցեց Մծուրն քաղաքը Արածանիի հովտում և այն դարձրեց Հայոց ոստաններից մեկը, ընդարձակեց իր երկրի սահմանները՝ շուրջ երկու տասնամյակ թագավորելով նաև հարևան Օսրոնեն երկրի վրա:

Սանատրուկի գահակալությունից (88—109 թթ.) հետո յոթ տարի Հայաստանը դարձյալ կովախնձոր էր պարթևների ու հռոմեացիների համար: Առաջինները յուրայիններին էին նստեցնում Հայոց գահին: Հռոմեացիներն էլ այդ առիթ էին դարձնում նոր արշավանքների ու ավերածությունների համար: Տրայանոս կայսրը 115 թ. նվաճեց Հայաստանը, ոտքի տակ տվեց պարթևների երկիրը՝ հասնելով մինչև Բաբելոնիա: Գոռոզ հռոմեացին Հայոց երկիրը հայտարարեց իրեն հպատակ պրովինցիա, որն, իբր, հետագայում պետք է չունենար թագավորություն և պիտի կառավարվեր Հռոմի դրածո կուսակալներով:

Սակայն շուտով մահացավ Տրայանոսը, և 117 թ. Հայոց գահին տիրացավ հռոմեացիների դեմ բարձրացած հուժկու ազդու ուսմբություն ղեկավարներից մեկը՝ Սանատրուկի որդի Վաղարշը: Վաղարշ Ա-ն իր երկու նախորդների օրինակով մեծ ջանքեր

գործադրեց երկիրն ամրապնդելու և զարգացնելու համար: Նրա օրոք լայն թափ ստացավ առևտուրը հարևան երկրների հետ, ծաղկեցին արհեստները: Թագավորն անձամբ ղլխավորեց Արտաշատ մայրաքաղաքից դեպի արևմուտք գտնվող Վարդգեսավան բնակավայրի վերակառուցումն ու ամրապնդումը: Անճանաչելիորեն շննացած ու գեղեցկացած այս կենտրոնն այնուհետև կոչվեց Նոր-քաղաք կամ Վաղարշապատ և դարձավ երկրի նոր մայրաքաղաքը:

Վաղարշ Ա-ի ինքնուրույն քաղաքականությունից զգուհ էին ինչպես պարթևները, այնպես և հռոմեացիները: Այդ պատճառով էլ կայսր Անտոնինոս Պիոսը, 144 թվականին նրան գահընկեց անելով, Հայոց գահին բազմեցրեց ոմն Սոհեմոսի, որը պարթևների պարտադրած ընդմիջումներով հասավ մինչև 190-ականների կեսը՝ հայ Արշակունի Վաղարշ Բ-ի գահակալությունը:

Չնայած Վաղարշ Բ-ով գահը վերջնականապես ժառանգական դարձավ հայ Արշակունյաց արքայատոհմի համար (Վաղարշին հաջորդեց նրա որդի Խոսրով Ա-ը, սրան էլ՝ իր որդի Տրդատ Բ-ը, որը գահակալեց 217-ից մինչև 252 թվականը), ո՛չ հռոմեացիները, ո՛չ էլ պարթևները չհրաժարվեցին Հայաստանի քաղաքական կյանքին միջամտելու, նրա հիմքերը փոքրելու իրենց հին սովորությունից: Երկու բռնատիրությունների համար էլ Մեծ Հայքը գայթակղիչ ու առեղծվածային մի գոյություն էր, որի հեռավարելիք իրենց քաղաքականությանն ուղղություն էին տալիս ոչ թե տրամաբանությունն ու դրացիական հարաբերությունները, այլ աշխարհի շորս ծագերից փյուղ քամիները: Օրինակ, բավական էր, որ ալանները երկրորդ դարի կեսերում նորոգեին իրենց ասպատակությունները դեպի Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ընկած երկրները, որպեսզի Հռոմի համար Հայաստանի հզորությունը դառնար այնքան ցանկալի մի երևույթ, որ կայսրությունը Հայոց արքունիքին տրամադրելու դրամական մեծ նպաստ Կովկասյան լեռնանցքները հսկող կայազոր պահելու համար:

Եվ ամեն անգամ, երբ հռոմեացիները շարժվում էին դեպի արևելք՝ Իրանն ու նրա հպատակ երկրները ոտքի տակ տալու նպատակով, այս Իրանի համար Հայաստանի հզորությունն ու աշակցությունն էլ դառնում էին գերազույն նպատակ...

Հայ-պարսկական փոխհարաբերություններն անուղղելիորեն բարդացան, երբ Պարսից երկրի բախտը տնօրինելու եկան Սասանյանները: 224 թ. Պարսկաստանի մի մասի տեր դարձավ

Սասանյան Արտաշիր Ա-ը 226-ին գահընկեց արեց Արշակունի Արտաբան Ե-ին և Տիգրանում գահ բարձրացավ՝ միավորելով հին Պարսկաստանն ու հարևան երկրները: Արտաշիր Ա-ն (224—239 թթ.) իրեն հայտարարելով Աքեմենյան տոհմի արյան ու քաղաքականության օրինական ժառանգորդը, մի աննախադեպ մոլեռանդությամբ դրոշի վրա բարձրացրեց մազդեզանց կրոնը, որով հույս ուներ ապահովել իր երկրի վաղեմի հզորությունն ու փառքը: Հետագրքիք է Արտաշիրի կտակն իր որդի Շապուհ Ա-ին (239—272) և հաջորդներին: «Չմոռանաս երբեք, — հանձնարարում էր առաջին Սասանյանը, — որ դու որպիս թագավոր միաժամանակ պաշտպանն ես կրոնիդ և երկրիդ: Ատրուշանն ու գահը համարիք անբաժանելի: Այդ երկուսն են, որ միշտ զօրավիդ են լինելու իրար...»:

Սա փաստորեն առաջին դեպքն էր անցյալ բազմաստվածության դարերից հետո, երբ կրակ-աստծու պաշտամունքը հայտարարվում էր պիտոական կրոն, և նոր վերելքի լծված Իրանի հզորությունը ծառայեցվելու էր նրա տարածմանը:

Շապուհ Ա-ից սկսած Սասանյան տիրակալների կարած դրամի վրա միակ զարգամոտիվն ատրուշանի պատկերն էր: Նվաճված էր համարվում այն երկիրը, որ խոնարհաբար ընդունել էր ատրուշանը և ծնրազիր երկրպագում էր նրա հրին ու մոխրին: Արտաշիրի ու նրա հաջորդների համար արդեն երզվյալ թշնամիներ էին ոչ միայն Պարթև Արշակունիները, որոնց ոչնչացնում էին ամենուրեք, այլև նրանցից ճյուղավորված հայ Արշակունի գահակալները, ինչպես նաև մազքութ Արշակունիները: Այդ պատճառով էլ հետագա երկու հարյուրամյակի նրանց վերաբերմունքը Հայաստանի նկատմամբ դարձավ հայիական դահը խորտակելուն ուղղված մի ընդմիջվող պատերազմ: Այս պատերազմը, որ խոր հետք է թողել հայոց ժողովրդական բանահյուսության մեջ՝ դառնալով մեր ժողովրդական ազգային վիպասանության գլուխգործոցներից մեկը, ոտքի հանեց ամբողջ հայ ժողովուրդը, արթուն ու բորբոք պահեց նրա ինքնության ու ազատագրության համար մարտնչելու կորովը և արձանադրեց հերոսության քանի՜ քանի՜ դրվագներ, որոնց կազմակերպիչներն էին հայոց թագավորներ Տրդատ Բ-ը (217—257), նրա որդի Խոսրով Բ-ը (279—287) և հաջորդները: Պարսիկ Սասանյաններին հաճախ հաջողվում էր ընկճել հայոց գիմնադրությունը: Օրինակ, նրանք 252-ին նույնիսկ գահընկեց արին Տրդատ Բ-ին և «Հայաստանի մեծ թագավոր»:

հոշակեցին Շապուհ Ա-ի որդի Որմիզդ Արտաշիրին: Սակայն երբեք էլ նրանց չհաջողվեց Հայաստանը դարձնել սովորական հպատակ մի սատրապություն, որ իրենց երազանքն էր և հայ ազգը վերջնականապես ձուլելու ծրագրի առաջին փուլը:

Հայոց երկիրը Սասանյանների դեմ անսուղի դարձավ հատկապես Տրդատ Գ Մեծի գահակալության տարիներին (298—330):

Այս քաջ ու խոհեմ գահաժառանգը թագ պիտի կապեր իր հայր Խոսրով Բ-ի մահվան տարին՝ 287 թ., սակայն այդ ժամանակ պարսիկ բռնավորների կամայականություններն էին մոլեգնել Հայաստանում, իսկ նրա գահի օրինական ժառանգը Հռոմեական արքունիքում էր գտնվում և իր երկիրն ազատագրելու ծրագրեր էր մոմտում: Աղբյուրների տեղեկությունների հիման վրա լրիվ վերականգնվում է Տրդատի այն տարիների սիրալից կյանքը, գլխավորաժ խիզախ մարտերը եվրոպական պատերազմներում, գոթերի դեմ տված հերոսական ճակատամարտերում, մինչև որ 295 թ. Սասանյան ներսեհ արքան վիթխարի մի բանակով Հայաստանի հարավային շրջանների վրայով պատերազմի ելավ Հռոմեական կայսրության դեմ: Գիտիղեսիանոս կայսրը (284—305) կողմ ու պատրաստ սպասում էր այդքան ճակատագրական մի բախումի. երկրում վերացրել էր երկպառակությունները, եվրոպական հարևանները նվաճված-հպատակ էին, և իր բանակների հետ պարսից դեմ ոտքի էին ելնելու հայոց ուժերը Տրդատ գահաժառանգի գլխավորությամբ:

Կայսրության զորքերի գլխավոր հրամանատար Գալբրիոս Մոսքիմիանոսը վճուպիտի նուկատամարտի տեղ էր դարձրել Հայաստանի հարավային մասի լեռնոտ շրջանները, ուր պարսից հեծելազորը կաշկանդված պիտի լիներ տեղանքի անհարմարությամբ, և հայ լեռնականներն ու Տրդատի քաջավարժ զնգերն էլ պիտք է մեծապես նպաստեին հռոմեացիների հաղթանակին:

Ներսեհի բանակը գլխովին ջարդվեց 297-ին: Ինքը՝ արքայից արքա Ներսեհը, ծանր վիրավորվեց, գերի բնկան նրա կանանոցը, զավակներն ու մյուս հարազատները: Հուսահատ Սասանյան թագավորն շտապեց Մծբինում հաշտության դաշինք կնքել, որի շնորհիվ ուղիղ բառատուն տարի Հայաստանը պիտի վայելեր խաղաղության բարիքը:

Մծբինի դաշնագրով Պարսկաստանը հրաժարվում էր Հայաստանից, որն արդեն իբրև անկախ պետություն հովանավոր-

վելու էր Հռոմի կողմից: Սակայն հետագա դեպքերի ընթացքը սույն է տալիս, որ հզոր ու շրջահայաց Տրդատը կարողացել էր իր երկրի համար ապահովել մի ինքնուրույնություն, որը չէր հանդարձում ո՛չ արևելքից, ո՛չ էլ արևմուտքից, և հասկանալի է, թե ինչու՞ նրա գահակալության տասնամյակները (մինչև 330 թ.) և հաջորդ ութ տարիները դարձան երկրի կայուն խաղաղության ու առետեսական ծաղկման շրջան:

Տրդատ Գ-ի գահակալության ավելի բան երեսուն տարիներին հավանաբար տեղի են ունեցել նշանակալից դեպքեր, որոնք, մեծացնելով Հայաստանի առետեսական ու ռազմական հզորությունը, բարձրացրել են նաև նրա միջազգային հեղինակությունը: Խաղաղ փոխհարաբերությունները երկու հզոր տերությունների՝ Հռոմի ու Իրանի հետ, ստիպեցին, որ նրա բարեկամությունը փնտրելի դառնա նաև մերձավոր հարևանների՝ Վիրքի ու Ադվանքի համար: Ինչ վերաբերում է ադեռալից հյուսիսին, ապա ստույգ վկայություններ կան, որ այս կողմից ևս Տրդատի երկիրն ապահովված էր: Նա ամուսնացել էր սաղմաշանչ ալանների թագավորի դուստր Աշխենի հետ և ապահովել բարեկամությունը հյուսիսի սովարառուների հետ:

Տրդատ Գ-ի կամ Մեծի նախորդների և նրա օրոք Հայաստանում աննախընթաց դարգացում էր ապրել ավատական կարգը: Երկարարական մի շարք տներ՝ տիրանալով հողային հսկայական տարածությունների և ռազմական հզոր ուժի, այնքան էին ուժեղացել, որ արդեն կարող էին երես դարձնել միասնական թագավորությունից: Անշատական տրամադրությունները ծաղկում էին հատկապես ծայրամասային նահանգներում, որոնց տեր նախարարներն արտաքին ու ներքին քաղաքական փոխհարաբերություններ էին վարում՝ ելնելով բացառապես իրենց տիրույթների և ոչ թե համապետական ու համահայկական շահերից: Անհրամշտ էր երկրի տարբեր մասերը միավորող, հոգևոր-բարոյական մեկ առանցքի շուրջը կենտրոնացնող գաղափարախոսություն: Եվ երբ քրիստոնեությունը հիմնավորապես ոտք դրեց Հայաստանում, Տրդատը հանձին նրա տեսավ իր լայնածիր երկիրը միավորելու լավագույն միջոցը, կառչեց այդ միջոցից... ոչ միայն ընդունեց այդ նոր կրոնը, ոչ միայն հնարավորություններ ստեղծեց նրա արագ տարածման համար, այլև աշխարհում առաջինն այն հոշակեց պետական կրոն:

Քրիստոնեությունը ծագել էր որպես ճնշված ու անիրավված

մարդկանց գաղափարախոսություն: Այն մարդկային ընդվզումն էր անարգարություն և անհավասարության դեմ: Սակայն շատ շուտով դարձավ սովատականության ամենազորեղ զենքը հենց իրեն փարած ճնշվողների ու անիրավիվածների դեմ: Նոր աստվածն իր կամակատարներին կարգադրում էր. «Մառայք, հնազանդ լերուք տէրանց ձերոց մարմնաորաց» (Առ եփեսացիս, 2, 5) և այս աշխարհում կրած զրկանքների ու տառապանքների համար խոստանում էր անդրաշխարհյան երջանիկ անմահություն: Երջանիկ անմահությունը (աստծու արքայությունը) արժանանալու միակ ճանապարհն անցնում է այս աշխարհի շարժարանքների միջով. «բազում նեղություններ պարտ է մեզ մտանել յարքայություն (Աստուծոյ» (Գործք, ԺԴ, 21): Նոր հավատի ծառան ոչ միայն անմտունչ պիտի տաներ երկրային զրկանքներն ու տառապանքները (Մատթէոս, Ե, 39—40. «մի կալ հակառակ շարի... Եվ որ կամիցի որ դատել և անուղ զշապիկս քո, թող ի նա զբաճկոն քո»), այլև ինքը պիտի ձգտեր դրանց. «Երանի՛, որ հալածեալ իցեն վասն արդարութեան, զի նոցա արքայութիւն երկնից: Երանի՛ է ձեզ՝ յորժամ նախատիցեն զձեզ և հալածեսցեն, և տօնցեն զամենայն բան շար զձեռք սուտ՝ վասն իմ. ցնծացէք և ուրախ լերուք, զի վարձք ձեր բազում են յերկինս...» (Մատթէոս, Ե, 10—12):

Հայոց քրիստոնեությունը դարձի պատմությունը մեզ է հասել Ագաթանգեղոսի անունով հայտնի «Հայոց պատմության» մատյանի մեջ և ունի վարքաբանական բնույթ: Այնտեղ առատորեն ներկայացվող տեսիլների ու հրաշապատում մանրամասների կողքին, սակայն, պահպանվել են արժանահավատ տվյալներ ժամանակի հեղափոխիչ շարժման և շարժումը գլխավորողների գործունեության վերաբերյալ: Ըստ այս տվյալների՝ Տրդատ Մեծը, որ գահակալության առաջին տարիներին դաժան պաշար էր մղում հարավից՝ Ասորիքից ու արևմուտքից՝ Հռոմեական կայսրությունն և հանգնեցրեց ներս թափանցած քրիստոնեական քարոզիչների ու հավատացյալ խմբերի դեմ, հետագայում ընդունում է քրիստոնեությունը և Գրիգոր Պարթևի հետ միասին հրով ու սրով հարթում նոր հավատի ճանապարհը: Ամբողջ երկրում այլևս անհանգուրժելի համարված հեթանոսության դեմ ահռելի ուժեր հանվեցին, որովհետև հին հավատի երկրպագուները ևս համատրեն դիմադրում էին զենք ու զորքով: Ավերվում, հողին են հավասարեցվում հեթանոսական մեհյանները: Նրանց

հիմքերի վրա բարձրանում են նոր հավատի սրբարանները: Եթե հավասարու լինենք ավանդությանը, հեթանոսությունն արմատախիլ անելու ճանապարհին անհետ ոչնչացվել են նաև նրա հետ առնչվող մշակութային ամեն տեսակ արժեքները:

Գրիգոր Պարթևը, որ նոր հավատի լույսն անխոնջ տարածելու համար պիտի կոչվեր Լուսավորիչ, դարձավ Հայոց քրիստոնեական եկեղեցու առաջին նվիրապետը:

Ագաթանգեղոս պատմիչը, մանրամասներն իր ազդյուրից առնելով, պատմում է, որ ամբողջ երկրում նոր հավատը համատարած սփռելուց հետո, Տրդատ արքան Մեծ Հայքի գլխավոր նախարարների ուղեկցությամբ Գրիգորին կաթողիկոս ձեռնադրելու է ուղարկում Կեսարիա: Ահա այդ հատվածը «Հայոց պատմությունից». «Յայն ժամ թագաւորն վաղվադակի փութով և երկիրու և մեծաւ խնդութեամբ հոգացեալ, զումարեաց զգլխաւորս նախարարացն և զկուսակալս աշխարհացն.

Առաջին՝ իշխանն Անգեղ տան,
Երկրորդ՝ իշխանն Աղծնեաց, որ է բղեաշխն մեծ,
Երրորդ՝ իշխանն Մարդպետութեան իշխանութեանն,
Չորրորդ՝ իշխանն թագակապ իշխանութեան ասպետութեանն,

Հինգերորդ՝ իշխանն սպարապետութեան, զորաւար Հայոց աշխարհին,

Վեցերորդ՝ իշխանն Կորդովտաց աշխարհին,
Եօթներորդ՝ իշխանն Մոփայ աշխարհին,
Ութերորդ՝ իշխանն Գուգարացոց աշխարհին, որ միւս անունեալ բղեաշխն,

Իններորդ՝ իշխանն Ռշտունեաց աշխարհին,
Տասներորդ՝ իշխանն Մոկայ աշխարհին,
Մետասաներորդ՝ իշխանն Միւնեաց աշխարհին,
Երկրտասաներորդ՝ իշխանն Մաղէից աշխարհին,
Երեքտասաներորդ՝ իշխանն Ուտիացոց աշխարհին,
Չորեքտասաներորդ՝ իշխանն շահապ Զարավանդ և Հեր գավառի,

Հնգտասաներորդ՝ իշխանն Մաղխաղութեան տանն,
Վեշտասաներորդ՝ իշխանն Արծրունեաց:

Այս իշխանք են ընտիրք, կուսակալք, կողմնակալք, հաղաբաւորք, բիւրաւորք ի մեջ Հայաստան աշխարհի տանն թորգոմայ, զորս զումարեաց թագաւորն Տրդատ և առաքեաց զնոսա ի կող-

մանս Կապուտացոց, ի քաղաքն Կնստուպոլսոց, զոր ըստ հայե-
րէն լեզուին Մաժար կոչեն, զի տարեալ զԻրիգորն, քահանայա-
պետ կացուցցն իւրեանց աշխարհին...»¹:

Ուշագրութեան տանէնք մի կարեօր հանգամանք. քրիստոնեու-
թյունն սկզբնապէս գոչացել էր որպէս ճնշված ստորին խավերի
գաղափարախոսութիւնը, որի դեմ անհաշտ պայքար էր մղում
Հռոմեական պետութիւնը՝ ավելի քան երկու դար Իսկ Հայաս-
տանում, անկախ նախընթացի կցկոտոր դեպքերից, որոնք առա-
վելապէս ավանդութեան ու վարքաբանութեան մարզին են վերա-
բերում, նոր հավատի տիրակալութեանն սկսվում էր թագավորից
ու վերնախավից: Թագավորը, նախարարութիւնը, առհասարակ
բարձր ազնվականութիւնը մտնում են քրիստոնեութեան գրոշի
տակ և հրով ու սրով, հին հայտատի գիրքերն անխնա ջարդելով
ճանուցարճ են հարթում նորի համապարտ տիրակալութեան
համար:

Չի կտրելի կարծել, թէ այս միջոցառումներն արդեն լրիւ ապա-
հովել էին քրիստոնեութեան տարածումը Հայոց աշխարհում:
Աղբյուրների փատահելի տեղեկութիւններից պիտենք, որ հեթա-
նոսութեան մնացորդները նոր հավատին համադրելն դիմադրում
էին ոչ միայն առանձին նահանգներում ու ծայրագլուխներում,
այլև կենտրոնական նախարարութիւնների կենտրոններում, նույն-
յակ արքունիքում: Եւ պատահական չէ, որ 4—5-րդ դարերի մեր
պատմութեան ընթացքը հաճախ պզտորվել է հին ու նոր հավատ-
ների աղբյուրն ու բախումներից ու ազանդավորական ընդլուծմ-
ներից: Այլուհանդերձ, հայ ժողովուրդը և հատկապէս նրա վեր-
նախավը հանձին քրիստոնեութեան ընդունում էր մի դադափա-
բախտութիւն, որը նախ և առաջ պատնէշ էր կանգնելու Պար-

սից արքունիքի ձուլարար ամեն տեսակ ոտնձգութիւնների դեմ:
Իսկ հետագայում, հենց քրիստոնեութեան ներսում էլ փարելով
իր ինքնուրույն ու ինքնատիպ ճանապարհին, նույն հայութեանը
պիտի անջրպետվեր մնացած աշխարհից, հատկապէս բյուզան-
դական ձուլման առավել մոլեւանդ քաղաքակրթութիւնից:

330 թ. վախճանված Տրդատ Մեծին փոխարինեց նրա որդի
հոսորովը: Կարճահասակ էր սա, այդ պատճառով էլ կոչվեց հոս-
որով Կոտակ: Կարճատև եղավ նաև գահակալութիւնը՝ ընդամենը
8 տարի: Սակայն այս կարճ ժամանակում կարողացավ բավա-
կան մեծ գործերով նշանավորել իր անունը: Հայրենաշինութեան
ընթացումում դրանք հիմնականում երկուսն էին. մեկ, որ
Արաքսի լքած և արդեն բավական անհարմար դարձած՝ Արտա-
շատի փոխարին մերձակա Դվին բլրի վրա հիմնադրեց Հայոց
երկրի շագորդ մայրաքաղաքը՝ Դվինը: Ապա և նոր ոստանի թի-
կունքից սկսած՝ պեպի արևելք ու հյուսիս երկու ընդարձակ ան-
տառ զգեց՝ «Ճաճար մայրին» և «Նոսորովակերտը», որոնք դար-
ձան արքայական արգելոց-որսատեղիներ և հետագա դարերում
էլ պիտի մնային «Նոսորովի անտառ» անունով:

Նոսորովի օրերում նախարարական տները հզորացումն ավելի
էր բոբոսքել նրանց կենտրոնախույս տրամադրութիւններն ու
միջովատական դինաբախումները: Տեսնելով, որ պատմարշավ-
ներով անհնար է կայուն խաղաղութիւն ստեղծել երկրում, թա-
գավոր կարգ սահմանեց, որպէսզի «հաղարովարներն» ու «բյու-
րավորները» մշտապէս գտնվեն արքունիքում: Այդպէս պիտի
կանխվէին նոր անախորժութիւնները:

335 թ. խախտվում է ավելի քան երեք ու կես տասնամյակ
տևած խաղաղութիւնը: Բուն Աղվանքի Մուգթիաց թագավոր Ար-
շակունի Մանեսանը, իր երկրում Դրիգոր Լուսավորչի թոռ Դրիգո-
րիս Եպիսկոպոսի քարոզչութիւնը պատճառ-պատրվակ դարձնե-
լով, մեծ զորքով մտնում է Հայաստան և մի ամբողջ տարի արև-
ելյան նահանգներն ասպատակելով հասնում միջնաշխարհը:

¹ Աղբյուրական շրջանում Արաքս Արտաշատի բերդապարսպի տակ ծունկ
էր տուլիս՝ մայրաքաղաքի համար ստեղծելով պաշտպանական բավական հու-
սույի շրջան: Չորրորդ դարում այն փոխել էր հունը, բավական հեռացել՝ նոյն-
կին հունի տեղը թողնելով ճահնատներ, որոնք վատառողջ միջուրտ էին
ստեղծել մարդաշատ մայրաքաղաքում:

նվաճում Վազարշապատը: Կողովիտ գավառի Գարուշք բերդում ամրացած խոսրովն այնքան է սպասում, մինչև Յուզանդիայից վերադառնում է Վաշե Մամիկոնյան սպարապետը, որն իրար է բերում հայոց զորքը և, վճռական ճակատամարտ տալով, շարդում մազդուաներին, սպանում Սանեսան թագավորին:

338-ին վախճանված խոսրովին հաջորդում է նրա որդի Տիրանը, որի գահակալության առաջին իսկ տարում, խախտելով Մծբինի դաշնագիրը, Պարսից Շապուհ Բ արքան մեծաքանակ զորաբանակով շարժվում է Հայաստանի ու Հոռմեական կայսրության արևելյան նահանգների վրա: Արանից հետո պարբերական են դառնում հայ-բյուզանդական զինաբախումները պարսից հետո: Արտաքին վտանգին գումարվում են ներքին երկպառակությունները, որոնց խառնված էին ինչպես առանձին նախարարություններ, այնպես էլ եկեղեցին ու նրա նվիրապետությունը: Երկիրն այս խառնակ վիճակից հանելու համար Տիրանը դիմում է ժայրահեղ միջոցների, որոնցից հատկապես հայտնի են արքունի կանանոցի ներքինապետ Հայր-Մարգարետին արտոնված անասհամանափակ իրավունքները, որոնց զոհ գնացին մի քանի նախարարական տներ, հոգևորական գործիչներ և, ինչ ասել կուզի, Արշակունյաց թագավորական տան բարի անունը:

Երբ Տիրանը, ո՛չ առանց հայ ավագանու ջանքերի, մատնվել էր պարսից բռնավորների ձեռքը և կուրացվել, սակայն երկրի ներքին ուժերն այնքան հզոր էին, որ խոսք անգամ չէր կարող լինել օտար տիրապետության մասին, Հայոց գահին բազմեց Տիրանի որդին՝ Արշակ Բ-ը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐՇԱԿ Բ-Ի ԵՎ ՀԵՏԵՈՐՉՆԵՐԻ ԾՐՋՆՆՈՒՄ

Արշակունյաց հայկական թագավորությունը, ինչպես վերը տեսանք, շատ փորձությունների էր ենթարկվել, նրա գահակալները շատ միջոցներ էին դորձադրել երկրի անկախությունը պաշտպանելու համար: Սակայն չորրորդ դարի իրականությունը հայկական կյանքի դեմ հանեց նորանոր բարդություններ, որոնց խճճվածքի մեջ երբեք էր հայոց գահը, և նրա հզորությունը վերականգնելու համար անհրաժեշտ էին նոր միջոցներ ու գործո՞ճներ: Այս նորի հայթայթման համար էր ծնվել Արշակը՝ մեր պետականության ամենաինքնատիպ երևույթներից մեկը, որի շուրջ պատմությունը բազմազան առասպելներ է հորինել, սե-

յունդները փառքի ու դյուցազնության դրույցներ են հյուսել... Եվ, տյուհանգերձ, դեռ չի լուծվել առեղծվածը, մենք դեռ չենք հատուցել մեծարանքի ու երախտագիտության այն պարտադրանքը, որին արժանի է այդ մեծ երախտավորն ու նահատակը: Եվ այս բոլորը՝ լուկ այն պատճառով, որ նրա կենսագրությունը խառնվել են նաև հետագա օրերում հորինված տհաճ մանրամասներ, որոնք բամբասանքի նստվածքներ պիտի դառնային, պիտի հոլովվեին դարեր շարունակ, նույնիսկ մեր օրերում:

Արշակի թագավորության սկիզբը ստույգ հայտնի չէ: Հավանաբար այն տեղի է ունեցել 4-րդ դարի 40-ական թվականների երկրորդ կեսին: Խաղաղություն էր գահակալության առաջին տասնամյակում: Սակայն խոսրով Կոտակի թոռն ու Տիրանի որդին չէր կարող մոլորվել այդ խաբկանքից՝ մտածելով, որ այլևս ոչ մի վտանգ չկա Հայոց պետության համար:

Շատ ժամանակ չէր անցել խոսրովի ու Տիրանի ժամանակներից: Արշակը չէր կարող տեսած չլինել նրանց ճարահատ ու ժայրահեղ միջոցառումները, որոնք ավելի խարխուլեցին գահի հիմքերը, քան ապահովեցին նրա հարատևումը: Նախարարությունը խորթ աչքով էր նայում կենտրոնական իշխանությունը: Սա բացահայտ էր Ուրեմն, վստահություն չկար, թե տագնապի պահին երկիրը կբռնեցվի արտաքին թշնամու դեմ: Նույնիսկ եկեղեցին, որ ստեղծվել էր, իբր թե, լայնածավալ երկրի տարամետ նահանգները գաղափարական մեկ ձուլվածքի մեջ ընդգրկելու համար, արդեն մրցակիցն էր դարձել թագավորական գահի, և կարելի էր կարծել, թե նրա համար ևս միասնական պետության հզորությունը դադարել էր երազելի մի երևույթ լինելուց:

Եվ ահա գահ բարձրանալով՝ Արշակն անմիջապես անցնում է երկրի հզորության ամրապնդմանը: Մի շարք միջոցառումներով սիրաշահում է հսր ու պապի օրոք գահից տուժված նախարարներին, նրանց դարձնում թագավորության հենարանները: Մեծացնում և հզորացնում է բանակը: Նա սպարապետ է նշանակում Վասակ Մամիկոնյանին, որի տոհմն անցյալ ժամանակներում միշտ էլ աչքի էր ընկել ռազմական սիրանքներով: Եկեղեցու առաջնորդությունը վերստին վերադարձնում է Գրիգոր Լուսավորչի տոհմին և կաթողիկոս դարձրած ներսեսի գլխավորությամբ 353 թ. մի պատգամավորություն է ուղարկում Բյուզանդիա՝ կայսրության հետ բարեկամություն և զինական ու քաղաքական համագործակցություն հաստատելու համար: Կայսր

Վստատանդիտան ընդառաջում է հայերին, և դաշինքով ամրապնդու-
վում է բարեկամությունը:

Արշակի դահակալության առաջին տասնամյակի մեծ իրողար-
ծություններից էր Աշտիշատում 365 թ. գումարված եկեղեցական
ժողովը, որն առաջին անգամ հայոց եկեղեցու և հասարակության
համար ընդունեց զեկավար օրենքներ: Դժբախտաբար, ժողովի
կանոնները մեզ չեն հասել քննարկով, նրանց մասին խոսում է
Փավստոս Բուզանդը, որի ավյալներով՝ մեծ ուշադրություն
է դարձվել հեթանոսության մնացորդների, կենցաղում տիրող
հոռի բարքերի (բազմակնություն, մերձամուսնություն ևն) դեմ
մղվող պայքարին, երկրում բարեգործական ու լուսավորական
հաստատություններ հիմնելուն:

Նկատի առնելով, որ կանոններին անպայման պիտի նա-
խադեա ծանոթ լինեիր թագավորը, շափազանց հեռաքրքիր է
նրանցում շեշտված շափավորությունը, որ պետք է տարածվեր
տերերի և ենթակաների (աշխատավորության) փոխհարաբերու-
թյունների վրա: Ըիշտ է, այնտեղ օրենք է համարվում աշխատա-
վոր իսավերի հնազանդությունն իրենց տերերին: Սակայն և գթա-
սրտության կող է արվում վերջիններիս, պահանջվում, որ նրանք
շինականներին ու ծառաներին չնեղեն շափազանցված հարկու-
տուրքերով:

Նեոաբբեր է, որ շրջահայաց արքան բոլոր այս միջոցա-
սումներն, այնուհանդերձ, քիչ է համարել իր երկրի հզորությունն
ապահովելու համար: Նա հենց այն գլխից մտածել էր առավել
հուսալի մի գործոնի մասին և վերին ստաիճանի ուշադրավ է,
որ այդ գործոնը տեսել էր հանձին աշխատավոր ժողովրդի: Այս
մասին տեղեկություններ հաղորդող մեր պատմիչները՝ եկեղե-
ցական գործիչներ և աշխարհիկ ու հոգևոր ավատականության
շահերի երզվյալ պաշտպաններ, պատմում են, որ Արշակը որո-
շել էր՝ թագավորության համար առավել հուսալի հենարան
ստեղծել և Մասի հարավահայաց լանջի Կողովիտ դավառում
քաղաք հիմնեց՝ որոշած լինելով այն բնակեցնել աշխատավորա-
կան խավերով:

Քաղաքի տեղը հարմար էր ամեն տեսակետից. այն Մեծ
Հայքի համարյա կենտրոնում էր դրվում, այնտեղ էին խաչ-
վում Հայաստանով անցնող առևտրական տարանցիկ ճանա-
պարհները: Ուրեմն, վաճառաշահ մեծ քաղաքը վիթխարի եկա-
մուտներ կրերիր թագավորությանը: Բայց և մեծ քաղաքը՝ իր

հոծ բնակչությամբ, միայն թագավորի կամքին ենթակա աշ-
խատավորական խավերով, կրածնար ուղղմական նոր ուժ ար-
տաքին ու ներքին թշնամիների դեմ:

Կարճ ժամանակում կառուցվում է հսկա մի քաղաք, որ ուներ
բնակելի թագամասեր, ապարանքներ ու եկեղեցիներ, արհես-
տանոցներ ու առևտրին ծառայող շինություններ: Բնակչությունն
էլ շատանում ու բազմապատկվում էր օրեցօր, որովհետև թագա-
վորի հրամանով՝ այնտեղ բնակվողի վրա վերանում էր գատաս-
տանի իրավունքը: Ուրեմն, նոր քաղաքն ապահով ապաստարան
էր իրենց տերերից դժգոհ տնադատների համար, շահագործումից
ու ամեն տեսակ նեղություններից փախչողների համար: Իհարկե,
նաև հանցապարտներին՝ համար, որովհետև միշտ շափազանցող
Փավստոս Բուզանդի կարծիքով՝ նոր քաղաքում տաք դրած բոլորն
ավազակաբարո մարդիկ են եղել, գողեր ու մարդասպաններ,
գոփողներ ու խաբեբաններ, զաղրախոսներ ու սուտասաններ...
Այսօրինակ լվարիումից հետո կարելի է մտածել, թե բովանդակ
երկիրը մի ափսոսականաց է եղել, որ հուսելով դեպի նոր քաղաքը՝
այն յցրել է ամեն տեսակ աղտեղություններ:

Ծճմարտությունն այն է, ամենայն հավանականությամբ, որ
նոր քաղաքը գալթակղիչ է եղել ամեն տեսակետից, իսկ ամենա-
կարևորը՝ բնակիչներին ապահովում էր աշխատանքով և անձի
պաշտպանությամբ:

Ինչ որ էր Քաղաքն արդեն կոտուցված էր, անունն էլ ստացավ՝
Արշակավան, որ, ըստ մեր պատմիչների, պիտի նշանակեր ամեն
տեսակ հանցապարտների խառնիճազանը հավաքածու, սակայն
ըստ կտրված ժողովրդական քաղաք էր, աշխատավորների,
իրենց քրտիներով ապրողների, աղատության և անձի ապահովու-
թյան ձգտողների քաղաք: Չեմ վախենում պատմական անցյալը
մողեղնացնողի պիտուկ վաստակելուց: Արշակ Բ-ն աշխատավո-
րական քաղաք էր կառուցել և հույս ուներ նրանով ապահովել
իր երկրի հարստությունը, բայց ամենից առաջ՝ հզորությունը:
Հայտնի է նման օրիշ մի օրինակ հին աշխարհի պատմությու-
նից:

Փավստոս Բուզանդն Արշակ Բ-ի ձեռնարկումները գնահա-
տում էր որպես Հայաստանի վաղեմի հարստության ու հզորու-
թյան վերականգնում. «Նորոգեցաւ,— գրել է պատմիչը,— զու-
արթացաւ տէրութիւնն թագաւորութեան Հայաստան երկրին, որ-
պէս զառաջինսն»:

Սակայն կար, ծաղկում էր Արշակավանք, որ, հակառակ թագավորի ծրագրի, առատ սնունդ էր տալիս ներքին երկպառակտության ձգտող ուժերին. թագավորի դեմ խուլ թշնամության էին լցվել հոգևոր առաջնորդներն ու նախարարները, որոնցից փախած հպատակներն էին փարթամացնում նոր քաղաքը: Մյուս կողմից էլ խաղաղության մեկ տասնամյակն իրենց համար վտանգավոր գտնելով՝ արտաքին գեղափոխ թշնամիներն էին ուտամ սրում Հայաստանի դեմ: Չի ուշանում և հանգույցի լուծումը: 359 թ. պարսից մի վիթխարի զորաբանակ Հայաստանի հարավային շրջաններն է մտնում, նվաճում Տիգրանակերտը, կողոպտում-ավերում ավաններն ու շենքերը: Սա էլ զարձակ սկիզբը պարսկահռոմեական նոր պատերազմի: Թագավորից զրգոհ նախարարներից մի քանիսը պարսիկ զորքերին առաջնորդում էին դեպի երկրի խորքերը: Իսկ մյուսները, ներսե՛հ Կամսարականի գլխավորությամբ և հոգևոր նվիրապետության խրախույսներով հարձակվեցին Արշակավանքի վրա, հիմնահատակ ավերեցին նոր քաղաքը, կոտորեցին բնակչության մեծ մասին, որ հաշվում էր 20 հազար երգ-ընտանիք:

Արշակի գահակալության հաջորդ տարիներին պարբերաբար բորբոքվում էր պարսկաբյուզանդական պատերազմը, և միշտ էլ Հայաստանն էր ուղղված: 363 թ. նոր կայսր Հովիանոսը, արևելքում իր գործերը կարգավորելու նպատակով, Պարսից արքունիքի հետ դաշնագիր կնքեց՝ նրան զիջելով Հայոց երկրի հարավային մի շարք նահանգներ և հսնձն առնելով այլևս ոչ մի օգնություն ցույց չտալ Հայաստանին: Ամմիանոս Մարկելինոս պատմիչն այդ պայմանագրությունը, հատկապես վերջին կետի համար, կոչել է «ամոթալի պայմանագիր», որով Հայոց երկրի դեմ ազատ էին արձակվում Մասանյան արյունառուշտ նվաճողների ձեռքերը: Եվ պատահական չէր, որ հենց հաջորդ տարին (364-ին) Շապուհ Բ-ի բանակները մտան Հայաստանի արևելյան նահանգները: Սկզբից հայ ժողովրդի ազատագրական պատերազմը, որ ականջ ուղիղ չորս տարի: Չորս տարի շարունակ հայերը ճակատ էին տալիս իրենց հայրենիքի ազատության համար: Նրանք մեծ վնասներ էին հասցնում նվաճողներին: Պարսիկ նորանոր զորքերով համարվում էր ճակատը: Հայ նախարարներից ոմանք դավաճանել էին թագավորին, կոզում էին թշնամու բանակում: Սակայն Արշակի զորքերը մաքառում էին անգիշտում: Ժողովուրդը հերոսաբար դիմանում էր ծանր փորձություններին:

Սակայն պատերազմի վերջը չէր երևում, Եվ պարսիկներն էլ իրենց համար նպաստավոր ելք չէին տեսնում: Շապուհն ստիպված է լինում Արշակին ու նրա քաջ սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանին հրավիրել իր մոտ, իբր, հաշտության դաշինք կնքելու: Արշակն ու Վասակը ճանապարհվում են Տիգրոն, և վատշվեր Շապուհը նենգորեն նրանց կալանքի տակ է առնում, նետում իր երկրի հեռավոր բերդերից մեկի բանար:

Հայ ժողովուրդը սիրելի թագավորի և սպարապետի այս վերջին ճանապարհի ու վախճանի շուրջ հյուսել է գեղեցիկ մի ավանդություն, որը կարելի է դասել համաշխարհային գրականության համանման գոհարների շարքը: Ասում է, երեսուն տարի հայերն ու պարսիկները կոզում էին իրար դեմ, երեսուն տարվա ճակատամարտերում հաղթանակը միշտ էլ հայերի կողմն էր: Սակայն հայոց զորքն այնքա չէր ուղում կոզել, և Արշակը գիր հղեց Շապուհին՝ առաջարկելով խաղաղ հարևանություն: Այն ժամանակ, ինչպես հնոց կարգն էր, արքայից արքան Հայոց թագավորին հրավիրեց իր մոտ, որպեսզի պայմանավորվեն անելիքների շուրջ: Շապուհն Արշակին ու Վասակ Մամիկոնյանին արքունիք էր կանչել խաղաղ բանակցությունների, սակայն տմարդորեն կալանավորեց և նոր սկսեց հարցաքննել: Երբ Արշակին մեղադրում էր Արյաց երկրին հասցրած վնասների համար, նա իրեն հանցավոր ու մահապարտ ճանաչեց և խոստացավ հետագայում իրեն պահել հպատակի պես:

Այն ժամանակ Շապուհը խորհրդակցեց իր աստղագուշակների հետ, և նրանք ասացին՝ Արշակն առերես է հպատակության երգում տալիս, հենց որ իր երկիրը վերագոռնա, վերստին կգառնա նույն ինքնագուշակն ու վտանգավոր թշնամին: Եվ այս գուշակության ճշմարտությունն ստուգելու համար խորհրդականներն առաջարկեցին Հայաստանից հող ու ջուր բերել տալ, հողը փռել մի սենյակի կես հատակին, վրան էլ ցանել բերած ջուրը, ապա սենյակում գրոսնելով հարցուփորձ անել: Շապուհն այդպես էլ արեց: Եվ երբ խոսելով ճեմում էին պարսից հողի վրա, Արշակը Շապուհի մեղադրանքներին տալիս էր խոնարհ ծառայական պատասխան, խոստանում էր լինել արքայի հյու հպատակը, իսկ երբ ուրքը դնում էր հայոց հողի վրա, նրա պատասխանները դառնում էին ըմբոստ ու ազատակամ: Շապուհը նորից էր ստուգում, և նորից նույն վերափոխությունն ու հակոտնյան՝

պարսից հողի վրա խոնարհ ու ծառայակամ, հայոց հողի վրա՝
ըմբոստ և կովի պատրաստ:

Շապուհը վերջնականապես համոզվեց, որ հայրենիք վերա-
դառնալով Հայոց թագավորը նորից կգառնա նույն թշնամին ու
ինքնիշխան մարտնչողը, և նրան ցմահ տաժանակրուձյան դա-
տապարտեց՝ բանտարկելով Անհուշ բերդում:

Վասակ սպարապետի վախճանը ևս ժողովրդական վեպում
ներկայացված է հայրենասեր ու անկոտորում հերոսին վայել ար-
ժանավորությամբ: Ասում է՝ կալանավորելու հաջորդ օրը Շա-
պուհն սկսեց անարգել Վասակին, սպառնաց աղվեսի մահով
սպանել: Այն ժամանակ քաջ զորավարը հպարտ կանգնեց բանա-
կալի առաջ և այսպես պատասխանեց: Իհարկե, — ասաց, — ինձ
տեսնում ես այսպես փոքրամարմին և մանավանդ կալանք-կա-
լանքների մեջ բո առաջ կտնգնած, և դարմանալի չէ, որ աղվեսի
տեղ ես դնում: Բայց չէ՞ որ մինչև այս վիճակին հասնելը քեզ
համար սուլում էի: «... Մինչ Վասակն էի, — շարունակում է
Հայոց սպարապետը, — ես այնպիսի հսկա էի, որ կանգնած էի
մի ոտքս մեկ լեռան վրա, մյուս ոտքս՝ մյուս լեռան վրա: Երբ աջ
ոտքիս վրա էի հենվում, աջ լեռն էր գետին խրվում, հրք ձախ ու-
քիս վրա էի հենվում, ձախ լեռն էր գետին խրվում»: Շապուհը
ցանկացավ իմանալ, թե այդ ի՞նչ լեռներ էին, որ նրա տակ գե-
տին էին խրվում: Վասակը պատասխանեց. «Երկու լեռներից
մեկը դու էիր, մյուսը՝ Հունաց թագավորը...»:

Ասում են՝ Շապուհի հրամանով Վասակի մորթը տիկ են հա-
նել, խոտով լցրել, դրել կալանավոր Արշակ թագավորի առաջ,
որպեսզի Հայոց թագավորի տաժանտիրության պատկերը լիա-
կատար լինի:

Բռնակալների հնարամտությունը շարազործություն մեզ սահ-
մաններ չի ճանաչում:

Սակայն նախախնամությունը երևի թե չի մոռանում հերոս-
ներին և ամենամույլ վիճակներում անգամ նրանց հասցնում է
մխիթարական մի բան:

Փավստոսը, ինչպես նաև հույն նշանավոր պատմիչ Պրոկո-
պիոս Կեստրացին, — որ, ամենայն հավանականությամբ, օգտվել
է Փավստոսի երկից, — պատմում են, թե Արշակ Բ-ի հավատա-
րիմ Դրաստամատս իշխանը, Անգեղտան տեղը պարսիկների զոր-
քերի հետ բուշանաց գեմ կովելիս անօրինակ հերոսություններ էր

գործել, և, որպես այդ ամենի վարձատրություն, Շապուհ ար-
քան նրան առաջարկել էր. «Ասա՛, թե ի՞նչ կկամենայիր ստանալ
այդքան մեծ սխրանքների համար, և մերժում չի լինի»: Այն ժա-
մանակ Դրաստամատս ասել է. «Ես քեզանից սչինչ չեմ ուզում,
միայն մի բան՝ թույլ տուր, որ գնամ, տեսնեմ իմ իսկական տի-
րոջը՝ Հայոց Արշակ թագավորին: Եվ միայն մեկ օրով, երբ ես
նրա մոտ կգնամ, հրաման տուր նրան կապանքներից սուսառել,
և ես իրավունք ունենամ լվանալ նրա գլուխը, օծել, նրան պատ-
մունձան հազցնել, նրա համար սեղան պատրաստել, նրա առաջ
խորտիկներ դնել, գինի մատուցել և ուրախացնել երաժիշտնե-
րով՝ ամբողջ մեկ օր»:

Շապուհն այլալվել էր, որովհետև նրանից անհնարին բան
էր խնդրվում. արքունիքի դաժան օրենքներով՝ Անհուշ բերդի
տեղը միայն այնտեղ ընկնողը պիտի իմանար. դրա համար էլ
Անհուշ էր կոչվում: Բայց ինչ էլ որ լիներ, ինքն էր նախապես
խոստացել և ստիպված եղավ Դրաստամատսի խնդրանքը կատա-
րելու հրովարտակ արձակել:

Եվ գնաց Դրաստամատսը, հասավ զժողալին Անհուշ բերդը,
տեսավ իր սիրելի արքային, ազատեց նրան ամեն տեսակ պատ-
ժակապանքներից, լվաց գլուխը, լողացրեց, ազնիվ պատմունձան
հազցրեց: Ապա նրա առաջ սեղան բացեց, ինչպես որոշել էր,
բազմեցրեց սեղանի գլխին, թագավորական ճաշեր ու ընտիր
գինիներ մատուցեց, ուրախացրեց զուսանների երգ ու նվա-
զով:

Իսկ երբ հերթը հասավ ազանդերին, սեղանը ծանրացավ տե-
սակ-տեսակ մրգերով: Գանակ էլ դրին սեղանի վրա, որպեսզի
նրանով մրգերը մաքրեն... Արքան գինով էր արդեն, երջանիկ
էր կարծես: Հառաչեց, սակայն, կիսաձայն ասաց. «Վա՛յ ինձ,
ուրկից ո՛ր եմ հասել»: Այս հավատարիմ Դրաստամատսից աչք
գողանալով՝ դանակն առավ, խրեց իր կուրծքը և նստած տեղն
էլ վախճանվեց: Ասում է. Դրաստամատն էլ, երբ այս տեսավ,
քաշեց, դանակը հանեց նրա կրծքից, խրեց իր կուրծքը և մեռավ
սիրելի արքայի կողքին:

Արշակ Բ-ի կերպարն ըստ հնարավորին ամբողջացնելու հա-
մար արժե ըննել նաև նրա ներպալատական մի երկու միջադե-
պիերը, որոնք սովորաբար մեկնաբանվում են որպես նրա գահա-
կալություն մուսլ սովերեներ:

Հայտնի է, որ Արշակի դրդումով սպանվել են մի շարք մեր-

ձափորներ, նախ՝ նրա եղբորորդի Գնելը, ապա մյուս եղբորորդի Տիրիթն ու Մամիկոնյան տոհմի պայազատ Վարդանը:

Փափաստուր սովորություն ունի արքունիքում կատարված մեծ ու փոքր բոլոր գործարքների հիմքում տեսնել բանասարկություններն ու կենցաղային խլրտումները: Այս պատճառով էլ պատմության անլուրջ մեկնաբանները, առանց սպանություններին վերաբերող ավյալների հանգամանալից քննության, դրությունն այնպես են ներկայացնում, թե հիշյալ սպանությունների շարժառիթներն են եղել անձնական մանր կրքերն ու անսանձ կամայականությունը: Արանով էլ Արշակ թագավորը դառնում է մի սովորական խարդավանիչ, որի պակասը երբեք էլ չի զգացվել հին ու նոր արքունիքներում:

Մինչդեռ նույն Փափաստուի հաղորդած տեղեկությունների մեջ կան միանգամայն վստահելի այնպիսի մանրամասներ, որոնք, առանց կասկածի տեղ թողնելու, հաստատում են թագավորի գործադրած արտակարգ միջոցների հասարակական շարժառիթներն ու պետական անվտանգութամբ պարտադրված հիմքերը:

Մենք տեսանք, որ գահակալության սկզբից եեթ Արշակը որոշել էր պապհովել իր երկրի անկախությունը՝ ինչպես Պարսկաստանից, այնպես էլ Արևելահռոմեական կայսրությունից: Այդ ծայրահեղ դժվար գործ էր այն ժամանակ, անհնարինություն շափ դժվար: Եվ ահա մեծ ջանքերի գնով Արշակին հաջողվեց ստեղծել այդ անկախ ինքնուրույնությունը, իր ծրագրած ու երազած անհնարինը: Պատկերացնենք մի պահ, թե ձեռք բերված անհնարինի վրա նա ինչպե՞ս պիտի դողար, ինչպե՞ս նրա համար պիտի պատրաստ լիներ ամեն տեսակ զոհարելության, ամենածայրահեղ ու վճռական քայլերի: Եվ հենց այս ժամանակ, քաղաքական այս բարդ մթնոլորտում պարզվեց, որ Հայոց երկրի ինքնուրույնության ղեմ կրկին ղենք է ճոճում կայսրությունը, ղենքն էլ Արշակի եղբորորդի Գնելն է: Այո՞, հենց այսպես պարզ ու աներկդիմի:

Գիտենք, որ Արշակն իր հավատարիմ ներսես կաթողիկոսի զլխավորությամբ ղեսպանություն էր ուղարկել Վաղես կայսեր մոտ՝ հուսալով ստանալ նրա բարեկամության երաշխիքը: Սակայն կայսրն անմիջապես կալանքի տակ էր առել ներսեսին և ազատ արձակել Արշակի եղբորորդիներին՝ Գնելին ու Տիրիթին, որոնք զրանից առաջ պատանդ էին արքունիքում: Ազատվածներն ու ղեսպանության մյուս անդամները՝ Վարդան Մամիկոնյանի

հետ միասին, տուն դարձան Վաղեսի մեծագանձ նվերներով ու կասկածելի հանձնարարություններով: Հասկանալի է, որ այս ստոր քաղաքական խաղը պետք է սաստիկ զայրացներ իր երկրի անկախությունն ու պատիվը փայփայող Արշակին: Նախ և առաջ նա կշտամբեց իր բանագնացներին. «Թ՛նչ եք բերաններդ առել այդ խարնական քարերը իբրև նվերներ, երբ արգելքի տակ է տնված մեր երկրի մեծ վարդապետն ու հոգևոր առաջնորդը: Այդ քարերից, — ասաց, — մենք էլ այնքա՛ն շատ ունենք զրանց տվողի և ձեր ատամները շարդելու համար»: Եվ այս ցասումը պարպելու նպատակով նա զորք հավաքեց, Վասակ սպարապետի զլխավորությամբ ուղարկեց ըյուզանդական Գամիրք նահանգի վրա:

Գնելն ամուսնացավ Սյունյաց մեծ նախարար Անդովկի զուտոր Փառանձեմի հետ: Այն Անդովկի, որը մի ժամանակ հայոց ղեսպանության գլուխն անցած, Հունաց կայսեր մոտ էր գնացել, բարեկամության դաշինք կնքել, հետո էլ կայսեր հետ միասին կովել էր պարսիկների դեմ, հաղթանակ տարել, որից հետո կայսրը Անդովկին ու Կամսարական Արշավիրին է հանձնել Հայոց երկիրը, վերադարձել Հունաստան (գյւր. Ա, զլ. ԲԱ):

Գնելը կայսեր վստահելի մարդն էր՝ հավանաբար, որոշակի ծրագրով ու հանձնարարականով հայրենիք ուղարկված: Կայսեր վստահելի մարդն էր նաև նրա աներ Անդովկը: Նախարարական շրջաններում տարամետ տրամադրություններ կային, հունասիրության ու պարսկասիրության արանքում արքան փորձում էր բարձրացնել ինքնուրույն ու անկախ իր պետության շենքը: Եվ այս ժամանակ էլ նրան հաղորդում են, թե հունասեր նախարարներն իրենց զլխավոր են ճանաչում Գնելին, «Թ՛չ Գնել թագաւորել կամի և զքեզ սպանել» (գյւր. Գ, զլ. ԺԵ):

Արանից հետո էր, որ Արշակն իր գործակալներին հանձնարարեց սպանել Գնելին:

Իսկ այս իսկապես ցավալի պատժից հետո էլ պարզվում է, որ անվնաս ու անգործ չէ պարսկասիրությունը: Վասակ սպարապետն Արշակին հաղորդում է իր ավագ եղբայր Վարդանի դավիթի մասին («Վարդան է, որ մատնէ զքեզ թաղաւորին Պարսից և կամի կորուսանել զքեզ»): Արշակը հիշում է, թե ինչպես Պարսից արքունիքում այդ նույն Վարդանն էր միջնորդ իր ու արքայից արքայի միջև, ուրեմն, նա է, որ գործիք է արքունիքի ձեռքին և վնասում է հայոց ինքնուրույնությունը: Այսպիսով, բացվում

է նաև շարունակյան մյուս կծիկը, և Արշակը կարգադրում է սպանել Վարդանին: Եվ քանի որ Տիրիթի ու Վարդանի նախաձեռնութեամբ է կատարվել Գնեղի սպանությունը, չի կարելի շտապել, որ նրանք երկուսով գլխավորներն են եղել պարսկասերների թևի, հունասերների գլխավոր Գնեղին շարքից հանելով, գործել սկսեցին ազատ ու անկաշկանդ և ընկան իրենց այդ պատակաշահան հակաթագավորական գործունեության համար:

Իհարկե, այսօրինակ եզրակացությունները, ինչպես նաև հակառակ պնդումները, չեն կարող վերջնական ու սպառելի համարվել, նախ՝ որովհետև մենք ձեռքի տակ ունենք միայն մեկ աղբյուր՝ Փավստոսի պատմությունը¹, որի յուրաքանչյուր էջում երևում են հեղինակի միակողմանի կողմնակալությունն ու պատճառական կապերի հեղհեղուկ բացատրությունը: Էլ չեմ խոսում այն մասին, որ պատմիչը խոսում է իրենից տատանման կանգնած ասաջ տեղի ունեցած երևույթների մասին, որոնք իրեն հասած պիտի լինեին բավական ազնաւ ու աղավաղ վիճակում:

Հետագա տատանմաններին առավել դաժան բնույթ էր ստացել պարսկաբյուզանդական մրցակցությունը Հայաստանին տիրելու համար: Եվ այդ մրցությունից քրքրվում էր Հայոց երկիրը, նվազում էր թագավորությունը, ցրվում-տարտղնվում էին նախարարության ուժերը:

868 թ. Հայաստան մտած պարսից զորքերի դեմ վերստին պայքարի ելավ հայ ժողովուրդը: Անհավասար կռվում հայերը մեծ վնասներ կրեցին, Արտագերսի հերոսական պաշտպանությունից հետո դերի ընկավ թագուհի Փառանձեմը՝ Արշակ Բ-ի այրին: Դավաճան նախարարներ Մերուժան Արծրունու և Վահան Մամիկոնյանի առաջնորդությամբ պարսիկները մտան Հայաստանի կենտրոնական նահանգները, ավերեցին շատ քաղաքներ՝ Արտաշատն ու Վաղարշապատը, Զարեհավանն ու Զարիշատը:

¹ Արշակ Բ-ի ժամանակն արտացոլված է նաև Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ, սակայն այստեղ Քերթողահայրն ակնհայտորեն աղբյուր է ունեցել Փավստոսին, չնայած նրա անունը երբեք էլ չի տալիս և շատ հաճախ է լռելյայն խմբագրում ու վերաշարադրում նրանից բազմ տվյալները:

Այս քաղաքների բազմահազար բնակիչներին տեղահանեցին և բռնագաղթեցրին Պարսկաստանի խորքերը, ուր նրանք պետք է ծաղկեցնեին թշնամական երկրի արհեստներն ու առևտուրը:

Սակայն թագաժառանգ Պապը, որ փախցվել էր Հոռոմ, այնտեղից կայսերական զորքերի ուղեկցությամբ վերադարձավ Հայաստան և 370 թ. բաղմեց Հայոց գահին: Կարճ ժամանակում այս քաջ ու շրջահասց թագավորը կարգի բերեց երկրի զորմերը: Մուշեղ Մամիկոնյան սպարապետն էլ անջատված հայկական նահանգներն ու զավառները վերամիացրեց թագավորությանը, շարաշար պատժեց դավաճաններին ու պառակտիչներին: Սակայն երբ Պապը բավական ամբացրել էր իր դահը և փորձում էր, Բյուզանդիայի հետ բարեկամություն պահպանելով հանդերձ, խելամիտ դիվանագիտությամբ բարելավել հարաբերությունները Պարսից արքունիքի հետ, Վաղես կայսեր հանձնարարությամբ Տրայանոս զորավարը նենգորեն սպանել տվեց նրան:

Ամմիանոս Մարկելինոսի վկայությամբ՝ այս ստոր գործարքը տեղի է ունեցել 374 թ., նենգապատիր մի խնջույքի մեջ, ուր «Այդ անաղնիվ գործարքով խախտվեց ամեն մի վստահություն, որովհետև ասածու առջև օտարերկրացու արյունը հեղվել էր հյուրապիրության շքեղ սփռոցի վրա»:

Պապին հաջորդեց նրա եզրորոգի Վարազդատը, որը, ժամանակակիցների վկայությամբ, մի առյուծակորով երիտասարդ էր, հաղթանակներ էր նվաճել Ռիմպիական մրցախաղերի ժամանակ, սակայն «ի մտաց թեթև» էր և չկարողացավ երկրի դահաճիժող քաղաքական վիճակը փրկել: Հակառակը, կատարեց տհաս քայլեր (Մուշեղ Մամիկոնյանի սպանությունը, ազդեցիկ մի շարք նախարարների հետ թշնամանալը), որոնց պատճառով էլ սպարապետն ու նախարարները նրան վսեղեցին սեփական երկրից:

Վարազդատին գահընկեց անողը եղել է Մանուել Մամիկոնյան սպարապետը, խիզախ ու խմաստուն մի զործիչ, որ երևի ամենամխիթարական երևույթն էր դառն փորձությունների և օրհասական ճիգերի ենթարկվող հայրենիքի այն օրերում: Այդ նա էր, որ թափուր գահի վրա բազմեցրեց Պապի մանկահասակ սրբի Արշակին (378—386), նրան էլ դահակից դարձրեց Պապի մյուս որդուն՝ Վաղարշակին, դարձավ նրանց խնամակալը և հաջող պատերազմներ մղեց երկիրը տարրեր կողմերից պաշարած թշնամիների դեմ: Փավստոսն ասում է՝ երբ շատ տարիներ

հետո, հայրենանկեր ու հերոսական կյանքի մայրամուտին, այս պորովորը մահվան անկողնում, հարազատներին գլխին հավաքած, մերկացրել է իր մարմինը, երևացել են անհամար վերքերի սպիները, և սպարապետը ողբալով ասել է՝ իր միակ ու մեծ դժբախտությունն այն է, որ մեռնում է անկողնում և ոչ թե պատերազմի մեջ, հայրենիքի ու ազգի փրկության համար մարտնչելիս:

Արշակունյաց թագավորությունը ցավալիորեն զնում էր դեպի անկում, և այս ընթացքն արագացնում էին ոչ միայն Պարսից արքունիքն ու Հռոմեական կայսրությունը, այլև ներքին ուժերը, որոնց համար կարծես թագավորական գահը մի ծանր բեռ էր, ավելորդ օղակ իրենց և Պարսից արքունիքի կամ իրենց և կայսրության միջև:

380-ական թվականներին Շապուհ Գ-ը (383—388 թթ.) և Հռոմի կայսրը բանակցություններ էին վարում Հայաստանը բաժանելու շուրջ, և 387-ին բաժանումը կատարվեց. երկրի մեծագույն մասն անցավ Պարսկաստանին, իսկ փոքրը՝ արևմտյան մի շարք նահանգներով (Նիկեդիք, Դերջան, Կարին, Մանանաղի, Դարանաղի, Խորձյանք, Մզուր ևն)՝ Հռոմեական կայսրությանը: Ղազար Փարպեցին այս բաժանումը համարում է բնական հետեվանքը ներքին այն խառնաշփոթության, որին հասել էին թագավորությունը, նախարարությունը և առհասարակ հասարակական կարգը: Ասում է՝ Հայաստանը հնացած ձորձի պես պատռվեց, և նրան տիրացան երկու գիշատիչները: Ճիշտ է, սկզբնական շրջանում երկու մասերում էլ Արշակունի թագավորներ կային, բյուզանդահպատակ մասում՝ Արշակ Գ, պարսկահպատակ մասում՝ Խոսրով Գ, սակայն շուտով Արշակը մեռավ, և կայսրությունը, գահը վերացնելով, սկսեց իր կուսակալներով կառավարել երկիրը:

Ուրիշ կերպարանք ստացավ քաղաքական կյանքը Արևելյան Հայաստանում: Ճիշտ է, այստեղ շատ կարճ տևեց Խոսրովի գահակալությունը: Դարձյալ նախարարների ամբաստանությունը նա մեղադրվեց հունասիրության մեջ և արժանացավ Արշակ Բ-ի ճակատագրին՝ ուղարկվեց Անհուշ բերդը: Սակայն արքայից արքան դեռևս չէր համարձակվում Հայոց երկիրը գահազուրկ անել

և ստիպված եղավ թագավոր կարգել Խոսրովի եղբայր Վասմշապուհին:

Խոսրովին գահընկեց անողն ու Վասմշապուհին թագավոր կարգողը եղել է Պարսից արքա Շապուհ Գ-ը (383—388 թթ.): Այդպես դիտեն մեր երկու արժանահավատ հեղինակները՝ Մովսես Խորենացին և Ղազար Փարպեցին: Եթե Շապուհը Հայոց գահի վրա այս փոփոխությունը կատարած լիներ նույնիսկ իր վերջին տարում, ապա Վասմշապուհի գահակալությունը պիտի սկսենք 388 թվականից: Հայտնի է նաև, որ Արշակունյաց թագավորական տոհմի այս վերջին երախտավորն ապրել ու գահակալել է մինչև 414 թ., այն ժամանակների համար բավական երկար մի տևողություն, որի մասին շնայած պահպանվել են սակավ ու կցկտուր տեղեկություններ, սակայն մենք ունենք ամենակարգավորը՝ Վասմշապուհի ու նրա աջակիցների՝ Սահակ Պարթև կաթողիկոսի ու Մեսրոպ Մաշտոց վարդապետի անձնախնամաց մեծագործության հանդամանքների իրապատում վավերականը:

Վասմշապուհի երկարամյա գահակալության մասին մեր պատմագիտության մեջ տիրապետող է այն կարծիքը, որ գառնեցի է քաղաքական անդորրի և երկրի խաղաղ դարգացման մի երանձի շրջան: Սակայն չի կարելի մոռանալ ո՛չ նրան նախորդած տաղանապալից դեպքերը, ո՛չ էլ հաջորդած խառնակշռությունները, որոնք հայոց քաղաքական կյանքը գահավեժ տանում էին դեպի անկասեցնելի անկում: Ուրեմն, դժվար թե այսօրինակ դեպքերի միջև շուրջ երկուսուկես տասնամյակի ընթացքում երկիրը ենթարկված չլիներ համանման աղետների: Պարզապես Հայոց գահի վրա նստած էր շրջահայաց մի քաղաքագետ, որը տեսնում էր իր հայրենիքի գլխին կախված ճակատագրական վտանգը և խոհուն քաղաքականությամբ վնասադերձելով նախարարության կենտրոնախույս տրամադրություններն ու հողեր վերնախավի հակառակությունները, փնտրում էր երկրի և ժողովրդի ազգային ինքնությունությունը փրկելու, պաշտպանելու և պահպանելու ուղիներ:

Այս շրջանում կաթողիկոսական գալիտանը վերստին անցել էր Գրիգոր Լուսավորչի տոհմին, և մեծագույն բարեբախտություն էր, որ գահակալն էլ այդ տոհմի երեխ թե ամենաօրհաստուն հերկայացուցիչն էր՝ Սահակ Պարթևը: Որդին էր նա ներսես կաթողիկոսի, որ եթե Մեծի պատվախոտու էր վաստակել հետնորդների կողմից, ապա հիմնականում Արշակ Բ-ի արևմտական ամ-

բազմազան միջոցառումների դեմ կատարած քայքայիչ քայլերի և Արշակունյաց գահի կործանմանն ուղղված անեծքների ու մոռյլ սեպիլքի համար: Որդին, բարեբախտաբար, հեռու էր հոր վհահապետական պատվասնդրությունից և ամեն կերպ սատարում էր հայրենիքի պետական ինքնուրույնությանը, նախարարության հետ ինքն էր նախաձեռնում ամեն տեսակ դաշինք՝ երկրի դեկը Պարսից արքունիքի ձեռքից հտ վերցնելու համար:

Բայց ինչ էլ որ լիներ, Վոամշապուհն ու Սահակը հասուն քաղաքագետներ էին և չէին կարող զգացած շինել իրենց վիճակված երկրի վարչական տխուր հեռանկարը երկու աշխարհակուլ տերությունների արցանի մեջ և հենց լուծ Հայոց երկրի տարամետ ուժերի մշտագո խարդավանքների պայմաններում: Դրա համար էլ երբ նույն խոհերով ու ծանր մտատանջումներով բռնկված Մեսրոպ Մաշտոց վարդապետը նրանց դիմեց հայերեն գրեր ստեղծելու առաջարկությամբ, նրանք անմիջապես գործի անցան և ցույց տվին այնպիսի նախանձախնդիր մասնակցություն, կարծես հենց ամբողջ կյանքում իրենք պատրաստվել էին այդ սրբազան գործին: Եվ իսկապես էլ պատրաստվել էին, որովհետև, Կորյունի վկայությամբ, երբ Սահակն ու Մեսրոպն իրենց առաջարկությունն են անում թագավորին, նա իսկույն հիշում է ասորի Գանիել եպիսկոպոսին, որն, իբր, հայերեն գրեր է հայտնաբերել պատահաբար: Ուրեմն, Վոամշապուհ արքան Ասորիքում թե մի այլ տեղ շահագրգռություն է ցույց տվել իր մայրենի լեզվի գրերի խնդրի շուրջ, և նրան տեղեկացրել են, թե մի ասորի եպիսկոպոս Գանիել այդպիսի գրեր է հայտնաբերել: Եվ Վոամշապուհն այս մասին հիշելով՝ մարդ է ուղարկում այդ գրերի հետևից («Եւ նա առաքէր զոմն Վահրիժ անուն հրովարտալօք առ այր մի երէց, որոյ անուն Հարել կոչէին, որ էր մերձաւոր Գանիելի ասորոյ եպիսկոպոսի»):

Ուշադրավ է, որ սրանից հետո արդեն արքան միշտ էլ Սահակի ու Մաշտոցի հետ էր հայրենի գրերի ստեղծման ամբողջ ընթացքում: Նրանց հետ ուրախացավ Գանիելյան գրերն ստանալով («Իսկ արքային հանդերձ միաբան սրբովքն Սահակաւ և Մաշտոցիւ՝ ընկալեալ զնշանագիրսն ի Հաբելէն, ուրախ լինէին»): Ապա մատաղահաս մանուկներ առանձնացրեց, որպեսզի սովորեն գիրը, ստուգեն, պարզեն ամեն ինչ: Միաժամանակ և հրաման տվեց, որպեսզի այդ գրերով մանուկներին կրթեն ամենուրեք («... հրաման տայր ամենայն ուրեք նովին կրթել»): Իսկ երբ

պարզվեց, որ Գանիելյան գրերն անբավարար են հայերեն լեզվի հնչյունական կազմն արտահայտելու համար, դարձյալ նա էր, որ Մաշտոցին հրաման տվեց՝ մի խումբ երեխաներ առնել և գնալ Ասորիք (Արամի կողմերը) և այնտեղ ստեղծել Հայոց սեփական ու անթերի գիրը («Վասն որոյ առեալ երանկելոյն Մաշտոցի դաս մի մանկոց Բրամանաւ աբխայի...»): Կորյունը վկայում է, թե թագավորը նախարարների ու ժողովրդի զույմն անցած Վաղարշապատից գնաց, Երասխի ափին դիմավորեց հայերեն գրերի սրբազան բեռով հայրենիք վերադարձող Մաշտոցին: Եվ դարձյալ նա էր, որ, առանց ժամանակ կորցնելու, հրաման արձակեց սկսելու նորագլուխ գրերի ուսուցումը («Յայնժամ վաղվաղակի հրաման առեալ ի թագաւորէն՝ սկիզբն առնելոյ...»):

Չմոռանանք մի շատ կարևոր հանգամանք. այս բոլոր տեղեկությունների աղբյուրը հոգևորական Կորյունի գիրքն է, որը, ինչպես հայտնի է, ջանում է գործի ամբողջ ընթացքն ու հաջողությունը վերագրել հոգևոր նվիրապետությանը, հատկապես կաթողիկոս Սահակին, և հաճախ սովերի տակ է թողնում նույնիսկ Մաշտոցին: Եվ, այսուհանդերձ, բոլոր տեղեկությունների մեջ, հեղինակի կամքից էլ անկախ, բարձրանում, իր կատարածի անգնահատելի վիճակով ընթերցողի առաջ կանգնում է Վոամշապուհ արքան, որը գոնե այս մի հարցում աննախաղեպ մի երևույթ էր, վեհ ու վսեմ իր տոհմի, ինչպես նաև մեր նախորդ հարյուրամյակներում իշխած գահատոհմերի նույնիսկ ամենալուսավոր ներկայացուցիչներից: Եվ, իսկապես, մի՞թե նա չէր կարող կարգադրել, որ իր կատարած ու շկատարած գործերի մասին էլ սեպագրեր ճանկոտեն հայոց ժայռերի վրա, լատինատառ կամ հունարեն փորագրություններ կատարեն իր հայրենիքի կիսված տարածքի երեքուն սահմանաքարերին, կամ Վաղարշապատում էլ, Արաաշատի օրինակով, հունարեն ողբերգություններ ու կատակերգություններ բեմադրեն՝ ուղղություն տալով իր երկրի ժողովրդի և ազնվականության լաց ու ծիծաղին:

Սակայն Հայաստանն իր ժողովրդով կանգնած էր ազգային գոյի ինքնության կորստյան սպառնալիքի առաջ, լինել-չլինելու հարցն էր ծառայել՝ թեքված դեպի շինելն ու կորուստը, երբ անցյալ դարերի փորձ ու գործով տասնապատիկ իմաստնացած Մեսրոպ Մաշտոցը ճակատագրի բերելիք ամեն տեսակ արհավիրքների դեմ առաջարկում էր միակ ու ամենազորեղ զենքը՝ սե-

փական-հայրենի գիրք: Եվ նրան զորավիգ դարձան Հայոց թագավորն ու կաթողիկոսը:

Ես ախճանք պատմեցի ոչ նրա համար, որ Մեսրոպ Մաշտոցի և Մահակ կաթողիկոսի փառքից բաժին հանեմ Վոսմշապուհ թագավորին: Քա՛մ լիցի: Նրանցից յուրաքանչյուրն իր փառքի տերն է, իր սեփական մեծագործությամբ բարձրացած մեր անցյալ պատմության ամենաճակատագրական պահի հորիզոնում: Նրանք երեքով միասին էին ու միասնական իբրև երեք լծակիցներ կամ երեք հզոր սյուներ, որոնք իրենց վրա առան մեր ազգի հետագա ինքնությունը գոյություն շենքը և անմահացան:

Նրանց սրբազան երրորդության ջանքերով ստեղծված հայերեն գիրք հիմք դարձավ հայրենի դպրության, հայ դպրոցի՝ հայկական գիտության, բազմաբնագավառ մշակույթի՝ համար: Դարձավ մեր ազգային գոյության խարիսխը, և նրանով հայն ու հայկականը դիմացան հաջորդ հարյուրամյակների բոլոր ու ամեն տեսակ փորձություններին:

Վոսմշապուհից հետո Արևելյան Հայաստանի գահը համարյա անուժ մի աթոռ էր, որի վրա կարող էին նստել և՛ Արշակունիներ, և՛ Պարսից արքայի որդին: Վերջին գահակալն էր Արշակունի Արտաշես Գ-ը՝ Վոսմշապուհի որդին, որը հոր ողջախոհությունից ու բարոյական բարձր նկարագրից զուրկ մի մարդ էր և անհավասարակշիռ վաթք ու գործով առավել խորացրեց գահի և նախարարության միջև գոյություն ունեցած վիճը: Նախարարները գնացին Պարսից արքունիք և խնդրեցին վերացնել Հայոց թագավորությունը, որպեսզի իրենք անմիջապես ճանաչեն արքայից արքային և գործ շունենան հայրենի գահակալների հետ: Սահակ Պարթևը դեռ կենդանի էր, խորհուրդ էր տալիս և աղաչանք էր անում հրաժարվել այդ կործանարար մտքից: Ը՛հ որ Հայոց թագավորը հայ թագավոր է, հայ մարդ, նրա թերությունն էլ մեր ազգինն է, արժանիքն էլ, ասում էր՝ նրան մատենել Պարսից անհավատ թագավորի ձեռքը՝ այդ միևնույն է, թե սեփական գլուխը դնել թշնամու սրի տակ... Սակայն անդրովլի էին հայ նախարարները, և Վոսմ Ե գաժան արքան էլ մի այդպիսի առիթի էր սպասում, որպեսզի 428 թ. գահընկեց աներ Արտաշեսին, վերացներ հայկական թագավորությունը և օրենք դարձներ, որ Հայաստանն այնուհետև կառավարվի արքունիքի կողմից նշանակված մարզպաններով:

Ահա այսպես անփառունակ վախճան ունեցավ հայ Արշակունյաց թագավորությունը, որն իր կենսագրության շուրջ շուրս հարյուրամյակներում Հայոց երկրում պահեց ու զարգացրեց պետական կյանքը, գլխավորեց հայ ժողովրդի պայքարը Պարսից ու Հռոմեական բռնատիրությունների դեմ:

Հայոց թագավորության անկումից շուրջ կես դար հետո Արշակունիների հանդեպ արգեն մի խուլ հակակրանք էր թևածում Հայոց երկրում: Դա պարզ երևում է Մովսես Խորենացու հանճարեղ պատմության այն էջերում, որոնք ընդհանրական գծերով տալիս են անցյալ դարերի պետական կյանքի վայրիվերումները: Քերթողահայրն առիթը բաց չի թողնում մեծարելու հայազուն և արշունակից թագակիրներին՝ սկսած վաղնջական ժամանակներից մինչև Արտաշեսյան գահի վերջին տիրակալները:

Պատմահայրն աներկմիտ խոստովանում է. «Ինձ այսոքիկ արք ի մերոց թագաւորաց են սիրելիք՝ որպէս բնիկք և իմոյ արեան առուք և հաւաստի հարազատք»: Եվ սրանց մեջ են բոլոր նրանք, որոնք կային «մինչև ցտէրութիւնն Պարթևաց»: Զի կարելի չնկատել, որ Արշակունիների ծննդաբանությունը, նրանց օտար ակունքը մեր ազգային պատմության մեծ նահապետին թվում էր այն անկյունաքարը, որով պայմանավորված էին երկրին հասած ծախորդություններն ու օրհասական անկումը:

Դառնացած էր Պատմահայրը, և հասկանալի են նրա տեսած մտախի անցյալի ցավագին պատկերների մտալ գույները: Սակայն դարերի հեռվից հենց այդ պատկերների մեջ դժվար չէ տարազատել Արշակունյաց գահատոհմի այն փառավոր գործերը, որոնցով մեր ժողովուրդը կարող է հպարտանալ: Այո՛, հպարտանալ, որովհետև դրանք մեր հայրենիքի ինքնությունը պահեցին այն դառն ու դժվար ժամանակներում և նեցուկ եղան հետագա առավել դաժան դարերում:

Փորձենք Արշակունի գահակալների հայրենաշեն մեծագործությունների շարքից թվարկել մի քանի կարևորները:

Հիշենք ՏՐԴԱՏ Ա-ին (մ. թ. 66—88 թթ.), որը ժառանգություն ստանալով 50-ամյա անտերունչ ու կովախնձոր վիճակից խարխլված մի երկիր, հիմնովին վերակառուցեց և շինացրեց մայրաքաղաք Արտաշատը, ապա կառուցեց Գառնիի ամրոցը, սպարանքը, հեթանոսական տաճարն ու մնացած հոյակերտները, Իսկ ամենակարևորը, մեկընդմիջտ հրաժեշտ տալով իրեն ծնած պարթևական քաղաքական ու ազգային-մշակութային մի-

չավայրին, Հայոց գահի ու երկրի համար գծեց կյանքի և առջ-
ընթացի ուրիշ ճանապարհ՝ բնիկ հայկականի ու առաջադիմա-
կան հելլենականի խաշաձևմամբ կենսավորված, զարգացման մի
ինքնուրույն, ինքնատիպ հեռանկարով օժտված:

Սանատուրիկ հիշենք, որ կառուցեց Մծուրն քաղաքը և իր
երկրի սահմանները տարածեց հարավում, տեղ դառնալով նաև
Օսրոնեն երկրին:

Վազարշ Ա.-ին (117—144), որը հաջողությամբ շարունակեց
երկրի քաղաքական ինքնուրույնության ամրապնդման գործը,
լուրջ քայլեր կատարեց տնտեսական զարգացման համար և
կառուցեց Վաղարշապատ մայրաքաղաքը:

Տրդատ Գ հզոր արքային, որի գահակալության երկար տարի-
ները եղան Մեծ Հայքի ազգմական ու տնտեսական հզորության
ըրջան, քրիստոնեությունն բնորոշեց պետական կրոն և հայ
ազգը մեկընդմիջու անընդունեց պարսից բռնապետության ազ-
գային ու կրոնական ծուլման քաղաքականության դեմ:

Տրդատի որդի Խոսրով կոտակը կառուցեց Գլին նոր մայրա-
քաղաքը և Արարատյան աշխարհում պեցեց ընդարձակ անտառ-
ներ, որոնք հենց իր անունով էլ հայանի են և կան մինչև այսօր
ու հավիայան:

Արշակ Բ մեծագործ թագավորին հիշենք, գնահատենք Հա-
յոց գահի ուրվագծվող խարխուլումը կանխելու համար նրա գոր-
ծադրած մեծ ու փոքր միջոցառումները, Արշակավանի ժողովրդ-
դական պատվարի կառուցումը, շմոռանանք հայրենասիրական
այն վսեմ մղումները, որոնք մարմնավորվել են հայ ժողովրդա-
կան հրաշալի ավանդավեպում:

Եվ, վերջապես, Վոսաճախի թագավորի լուսապայծառ
գործը: Մեարոպ Մաշտոց — Սահակ Պարթև — Վոսաճապուհ թա-
գավոր: Այս երեք սրբազան անունները ճառագեցին մեր ազգա-
յին գրի ու դպրության արշալույսին և կշողան միշտ նույն պայ-
ծառության՝ ամեն հայ սիրտ լցնելով անխառն հպարտությամբ
ու երախտագիտությամբ:

Ուրեմն, հենց Մովսես Խորենացուց փոխ առնելով մի ուրիշ
առիթով սաված գնահատանքի խոսքը, ասենք, որ հայ Արշակու-
նիք մեր դավար պատմության մեջ կատարել են ողջախոհության
ու քաջության շատ գործեր՝ «գրելու և հիշատակելու արժանի»:

Արշակունյաց միասնական թագավորության անկումով (428
թ.) Հայաստանն անմիջապես Ղրղրցրեց իր տնտեսական ու վար-
չական ինքնուրույնությունը: Գահազուրկ երկրի բախաբ գեղևս
տնօրինում էին հայ սպարապետն ու մարզպանը, առաջինն իբրև
զորքերի գլխավոր հրամանատար, երկրորդը՝ քաղաքական կյանքի
ղեկավար, որը ենթարկվում էր միայն արքայից արքային: Տնտե-
սական հարաբերությունների մարդում ևս տիրություն էր անում
տեղացի հաղարապետը, որի պաշտոնը Ամատունիների նախա-
բարություն մենաշնորհն էր: Դատավարությունն ավելի քան մեկ
հարյուրամյակ հայոց եկեղեցու հայրերի ձեռքում էր գտնվում (կա-
թոլիկոսն էր երկրի գերագույն գատավորը), այստեղ ևս առա-
ջին տարիներին ոչ մի փոփոխություն չկատարվեց... Եվ արքու-
նիքի այս անտեսական շեղումները, որ թելադրված էր իր քա-
ղաքական հեղհեղուկ վիճակով, Հայքում այնպես հասկացվեց, թե
արքայից արքային բավական են միայն տուրքն ու դինական
օժանդակությունը: Հինգերորդ դարի մեր պատմիչների վկայու-
թյունների համաձայն՝ իբր, ժողովրդի վիճակը շատ էլ չէր փոխ-
վել, քանի որ վերացվել էր միայն սեփական-միասնական թա-
գավորությունը, և ժողովուրդը շարունակում էր հարկ ու տուրք
տալ, Իսկ նախարարությունները, եթե առաջ հարկատու էին
հայրենի թագավորությանը, այժմ նույն հարկը մուծում էին Պար-
սից ու Բյուզանդական արքունիքների գանձարանները: Բայց,
ամենակարևորը, ունեին զորք պահելու իրավունք ու ներքին
ինքնուրույնություն: Եվ զարմանալի չէ, երբ Եղիշեն պարսկա-
հպատակ Հայաստանի այս առաջին ըրջանի վիճակն այնքան էլ
անտանելի չէր համարում, որովհետև, ինչպես պատմիչն է գրում,
«թեպետ հարկը Պարսից արքունիքին էր գնում, սակայն Հայոց
հեծելազորը նախարարներն էին առաջնորդում պատերազմի ժա-
մանակ»:

Այս վիճակը երկար շտեպ հայրենի թագավորությունը կորց-
րած և արքունի դրածո հաղարապետի ու մարզպանի կողմից
կառավարվող Հայաստանում: 428 թ. գահ բարձրացած Պարսից
արքա Հազկերտ Երկրորդը, կարգավորելով իր տիրության սահ-
մանն արևելքում և հարաբերությունները Բյուզանդիայի հետ,
Հայաստանի դեմ սկսեց կիրառել գաժան մի քաղաքականու-
թյուն, որի նպատակն էր իսպառ վերացնել հայոց քաղաքական-

վարչական ինքնուրույնության մեացորդները և ժողովրդին դարձնել պարսից կրոնին՝ կրակապաշտութիան: Այս քաղաքականութեան սկիզբը դրվեց հարկերի աննախագիս թործարացումով: «Ո՛վ կարող էր պատմել, թե ինչպիսի՛ տուրքեր ու սակեր, բաժեր և հասեր էին նշանակում լեռների, դաշտերի և անտառների վրա», — վկայում է Նդիշեն, ապա գայրույթով պատմում, որ անողորմ հարկահանները տուրքավորում էին «ոչ միայն շինաց, այլև ավերակաց», հետո էլ այդ ազահները դարմանում էին, թե «այսքան գանձերը որտեղի՞ց են գտբա դալիս»:

Մանր տուրքի տակ էր դրվել նաև հայոց եկեղեցին, որն առաջներում ազատ էր նման պարսաավորութունից: Եթե սբան էլ գուժարժի վանառականներից դանձախոլ արտասովոր մաքսը՝ «բաժը», ապա լիովին պարզ կդառնա, որ Պարսից արքունիքի քաղաքականությունն ուղղված էր հայ ժողովրդի բոլոր խավերի դեմ: Այդ խավերի մեջ, անկասկած, պետք է մտցնել նաև նախարարական մասը, որովհետև պարսից գործակալները և հատկապես նրանց պարագլուխ, հազարապետ Դենշապուհը կաշառքով, բամբասանքով ու քսա գործարքներով իրար դեմ էին լարում հայ նախարարներին, ստեղծում անվստահութիան, փոխադարձ ատելության ու խռովքի մթնոլորտ:

Այսքանից հետո միանգամայն հասկանալի է, թե այն ինչո՞ւ էրբ Հազկերտը հրովարտակ ուղարկեց Հայաստան՝ կրոնափոխության առաջարկով, ուրքի ելավ ամբողջ հայ ժողովուրդը՝ այդ առաջարկի ետևում տեսնելով նաև Պարսից արքունիքի հայակուլ քաղաքականության բոլոր հետևանքները:

Հրովարտակը քննարկելու և Հազկերտին պատասխան տալու համար քաղաքամայր Արտաշատում գումարմից աշխարհածուզով, որին մասնակցում էին համարյա բոլոր նախարարներն ու եկեղեցական նշանավոր գործիչները, նրանք պատասխան նամակում, հարտատկություն հայանելով հանգրձ, մեքժեցին արքունիքի պահանջը՝ վճարար հայտարարելով, որ իրենց ոչ ոք և ոչինչ չի կարող շեղել իրենց հավատից, «ո՛չ հրեշտակները, ո՛չ մարդիկ, ո՛չ սուրբ, ո՛չ հուրը, ո՛չ ջուրը և ո՛չ էլ ամենազանձ հարվածները»:

Այս պատասխանը սաստիկ զայրացրել էր Հազկերտին, և նա նոր հրովարտակ հղեց Հայաստան՝ պահանջելով, որ երկրի ալագաններն, բոլոր նախարարները ներկայանան Տիգրան՝ արքայից արքայի նստավայրը:

Հայոց երկրի տերերը Պարսից արքունիք ժամանեցին 440 թ. գարնանը: Հազկերտը նրանց ընդունեց սառն ու դաժան և հանդուգն պատասխանի համար սպանեց նրանց հայրենիքը քար ու քանդ անել, ժողովրդին բռն գերութիան ու տաժանակրության նորից մեղանդ քաշվեց հավատափոխության պահանջը: Հայ նախարարները, ուրիշ էլք շգտնելով, որոշեցին հանձն առնել կեղծ ուրացություն, որպեսզի անվնաս հայրենիք վերադառնան և որոշեն հետագա աննկիթները:

Ըստ երևույթին Հազկերտը կանխատեսել էր ամեն ինչ, ուրացությունը հանձն առած հայ նախարարներին ետ էր վերագործնում յոթ հարյուր պարսիկ մոգերի հետ, որոնք պետք է կրակապաշտության դարձնեին հայ ժողովրդին: Եվ արքունիքում էլ պատանդ պահեց հայ նշանավոր նախարարական տների ժառանգներին, ինչպես նաև Հայոց մարզպան Վասակ Սյունեցու երկու զավակներին:

Մինչև կեղծ ուրացությամբ փրկված հայ նախարարների արտասովոր թափորը Հայաստան կհամներ, այստեղ հուզումներ էին բորբոքվել:

Պարսից մոգերի առաջին իսկ միջոցառումները հանդիպեցին հայոց վճռական դիմադրությանը: Մոգերի կանգնեցրած ատուշանները ոչնչացվեցին Անգեղ գյուղում, Զարեհավանում և այլուր: Այս ու այնտեղ ապստամբած հայ հավատացյալները քարկոծում էին մոգերին, որոնցից շատերը զոհ գնացին ժողովրդական ատելությանը:

Հայոց աշխարհը պատրաստվում էր ընդհանուր ապստամբության: Նախարարների մեծ մասը, սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ, վճռել էր զենքով դուրս գալ պարսկական բռնապետության դեմ՝ պաշտպանելու իր ազգային ինքնուրույնությունն ու հավատը: Այս վճռին սկզբնապես կողմնակից էր նույնիսկ մարզպան Վասակ Սյունեցին, ընայած որդիները պատանդ էին արքունիքում, և ինքն էլ ըստ պաշտոնի արքայից արքայի գերագույն ներկայացուցիչն էր հպատակ Հայաստանում:

Ճիշտ է, ապստամբությունը գաղտնի էր նախապատրաստվում, սակայն նրա կազմակերպիչներն արդեն ապահովել էին հարևան վրացիների, հոնների, աղվանական ցեղախմբերի ղեկավարների և նույնիսկ Բյուզանդական արքունիքի ռազմական օդնության խոստումները:

Գծրախտաբար շուտով պարզվեց, որ վախճանվել է օգնություն խոստացած բյուզանդական կայսր Քենդոսը, իսկ նրան փոխարինած Մարկիանոսը ոչ միայն հրաժարվեց օգնել, այլև նախապատրաստվող հայկական ապստամբության մասին անմիջապես տեղեկացրեց Պարսից արքունիքին:

Հայ ապստամբներին մտում էր հույսը դնել սեփական ուժերի վրա և պատրաստվել ահեղ գոտեմարտին:

Ձեռքերը ծալած չէր նաև Պարսից արքունիքը: Հավանաբար ապստամբների մեջ խլրտում առաջացնելու նպատակով՝ Հազկերտը նոր գիր հղեց Հայաստան, հայտնելով, որ ինքը հրաժարվում է իր նախկին պահանջից: Հայերը կարող են հավատալ իրենց աստծուն: Մինչդեռ այս գիրը հղելուց անմիջապես հետո Մուշկան Նյուսալավորտ զորավարի հրամանատարությունը մի խոշոր բանակ ուղարկեց՝ ապստամբների հետ հաշվեհարդար տեսնելու համար: Պարսից բազմաբյուր բանակը սահմանն անցնելով, ապառասկ էր փռում շեր և Զարեանը գավառներում: Ամբողջ Պարսկաստանը նահանգն ավերելով՝ այդ բանակը ծանր նստեց Արաքսից հարավ, Տղմուտ գետակի ափին, Ավարայրի դաշտում:

Սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը շտապ ի մի գումարեց հայկական ապստամբ ուժերը և իր զորաբանակով հասավ Ավարայրի դաշտը:

Գծվար խնդիր էին իրականացնելու հայ ապստամբները: Պարսից քաջավարժ ու սպառազեն, նաև անհամեմատ մեծաքանակ զորքի դեմ ճակատամարտ պիտի տային հիմնականում կամավորական զինվորով, որոնք ո՛չ ռազմական փայլուն պատրաստություն ունեին, ո՛չ էլ արքայական բանակի բազմատեսակ ու ընտիր զենքերը: Ապստամբությունից ետ էր կանգնել նաև հայոց նախարարների մի զգալի մասը՝ մարզպան Վասակ Սյունեցու զխափորությունը:

Սակայն ապստամբներն անհողզող էին: Նրանք, Վարդան Մամիկոնյանի, հայոց կաթողիկոս Հովսեփ Վայոցձորեցու, Ղեվոնդ Սրեցի և ուրիշ հայրենասերների կրթոտ ճառերով ոգևորված, վճռել էին անհավասար մարտում հաղթել թշնամուն, հակառակ դեպքում նահատակների փառքով պսակել իրենց, որովհետև լավ է մեռնել ոտքի վրա, քան ապրել ծնկաշոք, քանի որ «Մահ ոչ իմացեալ մահ է, մահ իմացեալ՝ անմահութիւն»: Եվ, վերջապես, թող պարսիկ բռնակալներն իմանան, որ հայ ժո-

ղովուրդն իր ինքնուրույնությունն ու լեզուն, իր սեփական գիրք ու կրոնը պաշտպանելու համար պատրաստ է ամեն տեսակ զոհաբերություն: Թող իմանան և այլևս երբեք չփորձեն ձեռք բարձրացնել այդ սրբությունների վրա:

Ճակատամարտը տեղի ունեցավ 451 թ. մայիսի 26-ին:

Պարսից բանակը մարտի պատրաստ՝ ահեղորեն ձգվել էր Տղմուտ գետի աջ ափով: Հայոց զորագնդերը մյուս ափին շրտ մասի բաժանվելով՝ Տղմուտն անցան, նետվեցին գրոհի: Եղիշե պատմիչը, որ այդ ճակատամարտի մասնակիցն էր ու անմահացնողը, հայոց արդար մարտի ցնցող պատկերն է ներկայացրել իր պատմության մեջ: Նա երկու բանակների գոտեմարտը ներկայացրել է իբրև մի փոթորիկ, որ թունդ էր հանել երկիրը: «Կողմերի բարձրացրած աղմուկն ու աղաղակը լսվում էր որպես խուռն ամպերի ճայթմունք: Չայնիկի զորդույնից շարժվում էին լեռների քարանձավները: Բազմաթիվ սաղավարտների ու զրաֆների փայլը կտրում էր արեգակի ճառագայթների շողը: Անհամար սրերի փայլատակումներից ու բազմազան նիզակների ճոճումից կարծես կրակ էր փայլում: Ո՞վ կարող էր նկարագրել ահազգու ձայների այս մեծ տազնապը, իրար զարկվող վահանավորների թնդունը և ճաթյունն աղեղաց լարերի, որոնք առհասարակ խլացնում էին բոլորին»:

Մարտը սկզբից հաջողություն էր խոստանում հայերին: Նրանք մխրճվել էին պարսից զորաշարքերի մեջ, կոտորում էին անխնա: Սակայն հետո թշնամին բոլոր ուժերն ի մի հավաքելով, շրջափառեց հայոց զորքը: Պատերազմի դաշտում ընկավ սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը: Ամբողջ օրն աննահանջ կռվող հայերը, իմանալով սիրելի սպարապետի մահվան մասին, թողեցին պատերազմի դաշտը, հեռացան երկրի անմատչելի բերդամրոցները՝ սկիզբ դնելով թշնամուն հյուծող այն շարժմանը, որ կռվում է պարտիզանական պատերազմ:

Ինչպե՞ս ավարտվեց Ավարայրի ճակատամարտը: Եղիշեն շատ լավ է գնահատում այդ պատերազմի ելքը. նա գտնում է, որ երկու բանակներից ոչ մեկն էր չպարտվեց, շնայած պարտիկները կորցրել էին երեք ու կես հազար զինվոր՝ հայերի շուրջ մեկ հազարի դիմաց: Կարևորն այն է, որ հայ ժողովուրդն իր թշնամուն ու գալիք թշնամիներին ցույց տվեց կռվելու և գլուխ շիտնարհելու իր աննկուն կամքը, հասկացրեց, որ իր ազգային ինքնությունն ու հավատը չի զիջի երբեք և ոչ մի գնով:

Նոյն տարի Բաքու քաղաքում կայացրած Կարգադրության հանձնաժողովի նախագահության կողմից կայացրած հարցազրույցի համար դարձան հայրենիքին բոլորանվեր ծառայելու պայծառ օրինակներ: Մեր այդ երկու պատմիչների երկերի, հատկապես Նոյնի «Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին» ճրարունջ պատմության հերոսները դարեր շարունակ հայ ժողովրդին պիտի սովորեցնեն իման տեսակ թշնամիների դեմ կռվել մինչև վերջին շունչը, պիտի միշտ բորբոք պահեն այրող ատելությունը հայրենիքի ոսոխների ու տնաբույս հայրենազավերի հանդեպ:

Հինգերորդ դարում պարսկական բնատիրության դեմ հայոց պայքարն Ավարայրով չավարտվեց: Պարսկական արքունիքն ստիպված եղավ շուտով մարզպանական Հայաստանից ետ կանչել իր զորքը, հրամարվեց հավատափոխության միջոցով հայերին ձուլելու ծրագրից և ճանաչեց նրանց ներքին ինքնավարությունը: Եվ, թեպետ Հագվերտի արքունիքն ստիպված եղավ անընկճելի հայերին զիջումներ անել՝ կանխելու համար հետագա ընդվզումները, Հայոց երկրում արդեն գլուխ բարձրացրին անհնազանդ նոր ուժեր, որոնք կոչված էին բարձր պահելու Ավարայրի նահատակների գրոշն ու ազատասիրական բաղձանքները:

ՎԱՀԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Այսպես է կոչվում 5-րդ դարի վերջին քառորդում հայ ժողովրդի մղած հակապարսկական պատերազմը, որը գլխավորել է Վահան Մամիկոնյանը:

451 թ. պայթած մեծ ապստամբությունից (Վարդանանց պատերազմն Ավարայրի դաշտում) հետո հայկական նահանգներում ծայր առած ժողովրդական ընդվզումները շարունակվեցին նաև հետագա տասնամյակներում: Ազբյուրներում պահպանված ազոտ ականքներից կարելի է ելլալացնել, որ դարի 70-ական թվականներին այդ ընդվզումներին տոն են փել հայոց կաթողիկոս Գյուտ Արահեղացին և Մամիկոնյան տոհմի պայազատ (Վարդան սպարապետի եղբայր Հմայակի որդի) Վահանը: Ղազար Փարպեցին որոշակի տեղեկություն է հաղորդում այն մասին, որ Գյուտ կաթողիկոսը, բացահայտ պայքար մղելով Պարսից արքունիքի ու կրակապաշտ կրոնավորների ուժաց-

նող քաղաքականության դեմ, նպատակ ունի նախապես հույների օժանդակությունն ապահովել և ապստամբել: Մի քանի անգամ էլ այդ նպատակով իր պատգամավորներին առաքեց Հունաց թագավոր Լեսիի մոտ, որը և թեպետ հանձն առնելով կամենում էր օգնել, սակայն ժամանակը ձգձգեց, և ծրագրերը խափանվեցին»:

Ուշ շրջանի մեր պատմիչները, հավանաբար ժողովրդական ավանդությունից առնելով, առավել որոշակի տեղեկություններ են պահպանել Գյուտի ու Վահանի ապստամբական գործողությունների մասին: Եվ այսքանից հետո է, որ հասկանալի է դառնում արքունիքի կողմից այս երկու պաշտոնյաների դեմ զործադրած դաժան պատիժները: Պերոզ արքան Գյուտին հեռացրեց կաթողիկոսական գահից, իսկ Վահանին հավատափոխարեց՝ նրանից կորզելով նաև Հայկական մարզի ոսկու պաշարը:

Պարսկաստանից հայրենիք վերադառնալով, Վահանը, առերես ուրացած և ներքուստ հավատարիմ նախնայաց հավատին, մտածում էր ճակատագրական այն գործը, որ իր վրայից մաքրելու էր ուրացողի անունը և հայրենիքը փրկելու էր պարսկական ծանր լծից: Եվ մինչև մտածում էր իր անելիքը, արքայից այրա Պերոզի գահակալության 25-րդ տարում Վրաց աշխարհում խռովալից հուլումներ սկսվեցին Վախտանգ թագավորի գլխավորությամբ: Ապստամբներն սպանեցին քրիստոնեությունն ուրացած ու կրակապաշտության մոլեռանդ տարածող մարզպան Վաղդենին (Սշուշա բղեշխի որդուն) և, ըստ երևույթին նախապես պայմանագրություն ունենալով հայերի հետ, նրանց լուր տվին, թե ապահովված է լեռնաբնակ հոնաց զինական հզոր օգնությունը, որով հնարավորություն պիտի լինի վերացնելու պարսից տիրապետությունը:

Այս ժամանակ Հայաստանում մարզպան էր Ատրվշնասյ Յոզմանդյանը, որը Հայաստանի նախարարական դորքերի մեծ մասն ուղարկել էր Ազվանք՝ Զարմիհր Հազարավուրիտի հրամանատարության ներքո այնտեղ ապստամբ բերդաբնակիչների («յապստամբ ամրականանացն») դեմ կռվելու:

Հայերը ցնծությամբ ընդունեցին վրացիների ապստամբության լուրը: Իսկ մարզպան Ատրվշնասյն ու հազարապետ Վեհվեհնամը, զգուշության համար, հայոց նախարարական զորքերը ետ կանչեցին Ազվանքից, բանակ դրին Երվանդի դաշտում: Այստեղ էլ ահա հայ նախարարները որոշեցին իրենց գլխավոր

գարձնել Վահան Մամիկոնյանին, երկիրը ոտքի հանել պարսկական բռնատիրութեան դեմ և, միանալով վրացիների ու նրանց օգնական հոների հետ, թոթափել պարսից լուծը: Խորհրդակցութեան ժամանակ հավանաբար խոսք էր եղել նաև օգնութեան խնդիրքով Հունաց կայսրին դիմելու մասին: Վահանն սկզբում քերահավատութեամբ էր մասնակցում այս զորույցին, մասնավանդ, որ գիտեր հոնաց ավարատուների ուխտագրում վարքը, ճանաչում էր Հայաստանի ու Վիրքի թույլ վիճակը և «զԱրեաց ոյժն և ստամբակութիւնն», «և զՀոռոմոց զթուլութիւնն և զխաբէութիւնն»: Սակայն ի վերջո համաձայնում է նրանց հետ, ընդունում ծրագրելիք ապստամբական պատերազմի ղեկավարութունը: Ապստամբներն անմիջապէս երդում են տալիս Ալեւտարանի վրա:

Սակայն նույն գիշերն իսկ Վարազ-Շապուհ Ամասունի նախարարը դավաճանեց սուրբ ուխտին և ապստամբների ծրագիրը մատնեց պարսից պաշտոնյաներին: Պարսիկները տեղանքին քաջածանոթ ուղեկիցների հետ միասին փախչելով Շիրակ, նախ բանակ դրին Անի բերդի պարսպի մոտ, ապա հետապնդումից փրկվելով հեռացան — ընկան Արտաշատի բերդը: Եվ երբ հայ նախարարները, Դվին հասնելով, պաշարել էին Արտաշատը, պարսիկները գիշերով այտեղից էլ ելան, գնացին Ատրպատականի կողմերը:

Ատրվշնասպ մարզպանն շտապեց ապստամբութունը խնդրել բնում, քանի դեռ չէին միավորվել հայոց ու վրաց ուժերը, և տեղ չէին հասել հոնաց օգնական զորքերը: Նա հավաքեց Ատրպատականի, Կոպրաց մարզպանի ու Կատշաց զորքերը և, հասնելով Հայաստան, փորձեց Արաքսն անցնել ու բանակ դնել նախիջեվանում:

Պարապ նստած չէին նաև հայ նախարարները: Հայաստան խուճած թշնամական զորքին դիմագրավելուց առաջ նրանք արգին Արարատյան նահանգում հավաքել էին նախարարական զորագնդերը, երկրից վճնդած պարսիկ Ատրվշնասպի փոխարեն մարզպան էին կարգել Սահակ Բագրատունուն, սպարապետութունն էլ հանձնել էին Վահան Մամիկոնյանին և ստեղծել ներքին մի ինքնուրույնութուն, որը երկիրը պետք է տաներ դեպի ապստամբութեան լիակատար հաղթանակը:

Մարզպանն ու սպարապետը հաստատվեցին Հայոց ոստան Գվինում, իսկ նախարարական զորքերի մի զունդ՝ շուրջ 400 զին-

վոր, Վահան սպարապետի եղբայր Վասակի, Բարկեն Սյունեցու, Գարջույլ Մաղխազի, Կամսարական Արշավիրի երկու որդիներին՝ Ներսեսի ու Հրահատի, Գնունյաց Ատոմ ու Առաստոմ եղբայրների գլխավորութեամբ, գնաց թշնամուն ընդառաջ:

Պարսիկներն Արաքսն անցել էին արդեն յոթհազարանոց իրենց բանակով, Հայերը բանակեցին Վարազկերտ գյուղում, և Վասակ Մամիկոնյանը, որ առաջապահն էր հայ զորքի, հարեվան Կովակը գյուղում պատահաբար հանդիպեց պարսիկներին, հնարամտութեամբ նրանց մասին ճշգրիտ տեղեկութուններ հավաքելով, փախավ-հասավ յուրայիններին, որոնք Վարազկերտում էին: Քննելով իրավիճակը, հայերը որոշեցին մեծաքանակ պարսիկ զորքի հետ բաց դաշտում ճակատամարտ շտալ, նրանքաշել Մասյաց լանջերը, այնտեղ հմուտ ուղղավարութեամբ ցանուցիր անել և ջարդել:

Պարսից զորքը հետապնդում էր նահանջող հայերին, որոնք արդեն հասել էին Ակոռի գյուղը: Չորս հարյուր հայ զինվորները չորս մասի բաժանվելով՝ ընդունել էին հետևյալ մարտակարգը. կենտրոնական ջոկատ, որի գլխավորներն էին Բարկեն Սյունյաց իշխանը և սեպուհ Վասակ Մամիկոնյանը: Ձախ թևի ջոկատի ղեկավարն էր Մաղխազ Գարջույլը: Աջ թևում Գնունիներն էին՝ Ատոմն ու Առաստոմը: Ըստ երևույթի շորորդ ջոկատն էլ՝ Կամսարական Ներսեսն ու Հրահատ եղբայրների գլխավորութեամբ, թողել էին այս բոլորի թիկունքում՝ որպես պահեստի հարվածող ուժ, որն անմիջապէս օգնութեան պիտի հասներ տկարացող թևին:

Ճակատամարտն սկսվեց Ակոռիի մոտերքի լեռնապարներում ու ձորախորերում:

Ճիշտ է, Մաղխազ Գարջույլը դավաճանեց յուրայիններին ու անցավ պարսից կողմը, բայց և այնպես հայ իրիզախներին հաջողվեց տարբեր ուղղութունների վրա, ձորերում ու լեռնակողերին ցրել պարսից բազմաքանակ զորքը, ջարդել մաս-մաս, իսկ մնացածներին խուճապահար անել և փախցնելով հետապնդել ու կոտորել: Բարկեն Սյունեցու ջոկատի հարվածներից ընկան «մարզպան Ատրվշնասպը և այլ մեծամեծներ, որացած հայ նախարարներից ոմանք ու պարսիկներից շատ ուրիշներ»: Հաջող մարտ էին տվել նաև Կամսարական եղբայրներն ու Գնունիները: Եվ երբ հայերը պարսիկ զորքերի մեջ մխրճված կոտորում էին ու հալածում, կատշաց զունդն իր հետ առած՝

Գարշույլ Մազիսան անցավ հայերի թիկունքը՝ հանկարծակի ու նենգ հարվածով նրանց հաղթանակն ի չիք դարձնելու համար։ Սակայն Կամսարական եղբայրները կանխեցին այս հարվածը և հակահարձակման անցնելով ջարդ տվին, սպանեցին նաև կատաղ զորագլխին։

Հայոց փայլուն հաղթանակը խանդավառութեամբ ընդունվեց ոստանում։ Մարզպան Սահակն ու սպարապետ Վահանը ժողովրդական տոնախմբություններ կատարեցին Ակոռիի հաղթական ձակատամարտի պատվին և վրա հասնող ձմռան ամիսներին ըստ ամենայնի նախապատրաստվեցին զարնանը մղելիք պատերազմին։ Նախ և առաջ բանախոսներ ուղարկեցին Վրաց Վախտանգ թագավորի մոտ՝ հիշեցնելով նախորդ տարվա նրա խոստումը զինակցության և հոնաց օգնական զորք արամադրելու մասին։ Այդ Վահան սպարապետը բանազնացներ ուղարկեց Արծրունյաց, Մոկաց, Անձևացյաց ու Ռշտունյաց նախարարների մոտ և նրանց հրավիրեց մասնակցելու առաջիկա ապստամբությանը։

Նեղ, տեղայնական ու կենտրոնախույս տրամադրություններ ունենի սրանցից ոմանք, զբաղված էին իրենց գավառական հաշիվներով։ Այդ պատճառով էլ քչերն արձագանքեցին ապստամբության կոչին։

Գարունը բացվելուն պես պարսից մի մեծ զորաբանակ հասավ Պարսկահասյքի Հեր ու Զարեանդ գավառները՝ նպատակ ունենալով ոտքի տակ տրորել ապստամբ Հայաստանը։

Հասկանալի է, որ արքունիքը մեծ նշանակություն էր տալիս այս պատժարշավին, որովհետև նրա գլխավորներ էր դարձրել հայտնի Սուրեն Պահլավ զորավարին, արքայական թիկնապահ զորքի հրամանատարին (փուշտիպանան սաղար), զորապետներ Ատրնեբուհեհին, Վին-ի-խոռյանին, Ատրվշնասպ-ի-Տապյանին և ուրացած Գոհհոն Սյունեցուն։

Այս արշավանքի բռն աննելով՝ Վահան Մամիկոնյանն էլ իրար գումարեց ապստամբ նախարարների ուժերը և զիշերանց Գվինից դուրս գալով՝ շտապեց երկրի արևելյան եզրերում ճակատելու թշնամու դեմ։ Նա չէր ուղում թույլ տալ, որ պարսից պատժարշավը խորանա Հայաստանում («ի միջոց կողմն աշխարհիս Հայոց»)։ Հայոց զորքը հասավ Արտազ գավառը, բախակեց Ներսեհապատ գյուղում։ Բանակի հետ էր նաև Հովհան Մանգակունի կաթողիկոսը (478—490 թթ.), որը ճակատամար-

տից առաջ ժամերգություն կատարեց, և սրբազան արարողությունը մասնակցեցին սպարապետը, մարզպան Սահակը, նախարարներն ու զորականները։

Առավոտյան Վահան սպարապետը ճակատ հարդարեց պարսից զորաբանակի դեմ։ Ճակատի կենտրոնում բաղմաքանակ այրուձին մարտի էր նետվելու քաջ սպետ և մարզպան Սահակի գլխավորությամբ։ Աջ թևը գլխավորելու էին Բարշղ Վահեունին, Բաբեկն Սյունին, Ասոմ Գնունին և Փապակ Պայունին՝ յուրաքանչյուրն իր այրուձիով և լրացուցիչ զորքով։ Զախ թևի գլուխ անցան Կամսարականները՝ Վահանը, Ներսեհը և Հրահատը։ Աջ կողմում, յուրաքանչյուր գնդից առանձնացված ընտիր Տեծյալներով, ինքը՝ սպարապետն էր լինելու։ Վրեն Վանանդացու և Պապ Արտակունու գլխավորությամբ էլ մի ընտիր գունդ առանձնացված էր որպես պահեստային ուժ, որը վրա էր հասնելու աջտեղ, ուր ճակատը նեղվի թշնամու ճնշումից։

Հայոց սպարապետը վճռել էր նախահարձակ լինել։ Սակայն առաջինը բոլոր թևերով շարժվեցին պարսից զնգերը, և հայերն ստիպված եղան ընդունել պարտադրված մարտը։ Առաջին պահ նեղվում էին հայոց զնգերը։ Կենտրոնում իրար դեմ էին ելել Սահակ մարզպանն ու Փուշտիպանաց սաղարը, և որովհետև երկուսի նիզակներն էլ վրիպել էին, նրանք իրար մազեր բռնած՝ մենամարտում էին։ Աջ թևում Բարշղ Վահեունու հետ հայերը թիկունք էին դարձրել և նահանջում էին։ Այն ժամանակ սպարապետը, Կամսարական իշխանների հետ, քաջ հեծյալների գլուխն անցած, մարտի մեջ մտավ և հանդիպակաց պարսկական զորաջոկատը ետ տալով, շուտ եկավ թիկունքից եկողների վրա։ Գրանից հետո էր, որ պարսիկները խուճապի մասնվեցին, իսկ ընկրկած հայերը ետ դանալով՝ սրընթաց գնացին թշնամու դեմ։ Այնուհետև պարսից նահանջն արգեն ընդհանուր էր, ճակատի բոլոր թևերում։ Միայն խոռյան Վինն էր, որ, երկու ուրիշ նիզակակիցների հետ միասին, շարունակում էր դիմադրել։ Նրան տապալեց սպարապետ Վահանը։ Ներսեհ Կամսարականն էլ Ատրվշնասպ Տապյանին սպանեց։ Իրենց զորագլուխներին կորցրած պարսից զնգերը հուսահատ ու տազնապած փախչում էին, և հայերն էլ կոտորելով հալածում էին նրանց։

Այսպես ձեռք բերվեց Ներսեհապատի հաղթանակը, որից հետո Սասանյան բռնավորները պարտավոր էին ուրիշ լեզվով խոսել հայերի հետ։

Երջանիկ եր Հայոց աշխարհը, խանգաւառ Ոստանում, ավաններում ու ջեններում տոնախմբութիւնների մեջ էր ժողովուրդը: Իսկ եկեղեցին էլ օրհնում էր հայրենիքի քաջ պաշտպաններին:

Հաղթանակած հայոց զորքը եկամբ, հասավ Շաղկոտն գաւառը Արածանիի վերին ավազանում և Վարշակի կոչված ջերմուկներում հանգստանում էր, երբ Վրաց թագաւոր Վախտանգի լրաբերը հաղորդեց, թե պարսից մեծաքանակ մի զորաբանակ Միհրան զորավարի գլխավորութեամբ եկել, տիրել է իր աշխարհին, և ինքը խույս տալով ապաստանել է Վիրքի սահմանակից հայկական լեռներում: Վախտանգը խնդրում էր օգնութեան գալ: Նույն խնդիրքով նա դիմել էր նաև հոներին և հույս ունէր, թե ահա ուր որ է հոներն էլ կհասնեն և երեքի միացյալ ուժերով հնարաւոր կլինի հաղթել պարսիկներին:

Վահանն անմիջապէս հայոց զորքն առած գնաց-հասավ Վախտանգի մոտ և Դուգարք նահանգի Կանգարք գավառում բանակ դրեց փոքր-ինչ հանգստանալու համար: Մի քանի օր հետո նա զորքն իջեցրեց Կուրի հովիտը և ամառային տոթին վրաններ դարկեց Ճարմանայնու դաշտում: Պարսիկ զորավար Միհրանն իր բանակով եկամբ, կանգնեց Կուրի մյուս ափին, հայերի դիմհանդիման:

Հայոց զորքի մեջ խառնակշիւթյուն կար. նախարարներից ոմանք չէին ուզում կռվել և այդ մասին հաղորդել էին պարսիկներին: Ըստ երևույթին Վահանը տեղակ էր այս ամենին և զժկամութեամբ էր մարտի մեջ մտնում: Բայց և այնպէս զորքը զասավորեց իր ազմավարական կարգով. աչ թևում կանգնեցրեց Բարշղ Վահնունու և Սատոն Գարեղիմու գնդերը, ձախ թևը Վրաց թագաւորին հանձնեց, իսկ կենտրոնում ինքը կանգնեց Կամսարական իշխանների ու Գնունյաց տիրոջ հետ միասին: Սահակ Բագրատունուն և Բաբեկն Սյունեցուն էլ կանգնեցրեց իր ու Բարշղի արանքում:

Ճակատամարտն սկսվեց հայոց ափին. ըստ երևույթին այստեղ ևս պարսիկները նախահարձակ էին եղել: Վահանի գլխավորած կենտրոնում և Կամսարականների թևում առաջին հաջողութիւնը հայերի կողմն էր: Նրանք կայծակնային հարվածով ցանուցիւր արին թշնամուն, փախուստի մատնեցին և բշելով մյուս ափը՝ այնտեղ շատերին կոտորեցին... Եվ հենց այս ժամանակ էլ հանկարծ պարզվեց, որ հայոց ու վրաց զորքերը թի-

կունք են դարձրել, փախչում են պարսիկների առաջ, որոնք անխնա կոտորում են փախչողներին: Իսկ նրանք, որ համառորեն դիմադրում էին, նահատակվեցին, ինչպէս Սահակ մարդպան Բագրատունին ու Վահանի եղբայր Վասակ Մամիկոնյանը, կամ գերի բռնվեցին, ինչպէս Հրահատ Կամսարականն ու Յազգ Սյունեցին:

Վահան սպարապետն ու շարդից փրկված մնացած հայ զորականները, շուրջ հարյուր մարդ, հավաքվեցին Տայք գավառի Մկնառինձ դշուղում: Նրանց բավական մոտ, Դու գյուղում էլ պարսիկ Միհրանն էր կանգնել իր զորքով և բանախոս ուղարկեց, որպէսզի Վահանը հպատակութիւն հայտնի ու ենթարկվի արքունիքին: Վահանը հրածարվեց հպատակութիւնից՝ թվարկելով այն անարդարութիւնները, որոնք տիրում էին պարսկահայկական փոխհարաբերութիւններում, և որոնց սկունքն արքայի անհեռատես քաղաքականութիւնն էր:

Մինչդեռ Միհրանն ու Վահանն այսպէս բանակցութիւններ էին վարում, զեսպան եկամբ և Միհրանին շտապ կանչեց արքունիք:

Վահանն ու յուրայինները վերադարձան Դվին ոստանը, որպէսզի այնտեղ անցկացնեն ձմռան ցրտաշունչ օրերը:

484 թ. դարնան հետ Հայաստան մտավ Զաւաթի հազարավուխտը՝ «պարսիկ անհամար ու ընտիր զորքով»: Բռնագրավիչներն Արտաշատի բերդում իջեանեցին և այնտեղից էլ հարձակվեցին Դվին ոստանի վրա՝ հակառակ կազմելով հոսորդի անտառից մինչև Զրվեժի լեռնակողմը: Տեսնելով պարսից բանակը՝ ձովաքած Արարատյան դաշտում, Վահանը դիմադրելը համարեց անհեռանկար և իր փոքր զորախմբով պարսիկների հակառը ձեղքեց, հեռացավ հազուտայց դովառը:

Եվ այստեղից էլ ծայր առավ արկածների այն շարքը, որ պետք է հյուսվեր թշնամու առաջ փախչող Վահանի ու նրան հետապնդելով հայոց երկիրն ավերող Հազարավուխտի զործովութիւններից:

Ձի կարելի կասկածել, որ հայերն ու վրացիներն ապստամբել էին համախորհուրդ և սերտորեն իրար էին կապված այս դեպքերի ամբողջ ընթացքում: Եվ, ահա, Վիրքում ապստամբութիւնը դեռևս բոբրոք էր, ու Հազարավուխտը ստիպված եղամբ, Շապուհին ու Գղիհոնին Հայքում թողնելով, գնալ Վիրք և այնտեղ ճնշել ապստամբութիւնը:

Շապուհը Հայոց երկրում շարունակեց հետապնդել Վահանի ու նրա ուխտակիցների խմբին, սակայն ոչ մի միջոցով չկարողացավ ձեռք ձգել նրանց, այլև ունեցավ մեծ կորուստներ, սպանվեց Գղիհոն Սյունեցի ղափաճանը, և ցրվեց Սյունյաց զունդը: Մինչև որ արքունիքից բանախոս եկավ ու հայտնեց, որ հեփթաղների հետ ունեցած պատերազմում սպանվել են Պերոզ արքան ու իր ժառանգները, և հարկ է, որ Շապուհն ու յուրայիններն անմիջապես վերադառնան Տիգրոն:

Նույն բռնով մի ուրիշ դեսպան էլ գնացել էր Վիրք, Հազարավուխտի մոտ:

Պարսից գործակալները Հայքից ու Վիրքից վերադարձան իրենց երկիրը՝ մեծ ձախորդությունից հետո արքունիքի կարեվորագույն հարցերը լուծելու: Եվ սրանից հետո էր, որ Պարսից գահին բազմեց Պերոզի եղբայր Վաղարշը (484):

Վահանն ու իր ուխտակիցներն էլ Վաղարշապատ եկան, ուխտ ու պատարագ արին մայր տաճարում, ապա «Վահան Մամիկոնյանը մեծապայծառ շքեղությամբ հիմնովին նորոգեց իր նախնիների կառուցած ու այժմ հնացած այդ եկեղեցին»:

Այս ժամանակ ևս, ամենայն հավանականությամբ, Վահանը դեռ մնում էին աստատմբական վիճակում և որևէ կապ չունեին արքունիքի հետ, որովհետև Վաղարշի գահակալության երկրորդ տարում՝ 485 թվականին էր, որ արքունիքում քննվում էր հայոց հարցը, և վիճակին ծանոթ Հազարավուխտն ու Շապուհը Վաղարշ արքային խորհուրդ տվին կանոնավորել հարաբերությունները Հայքի հետ, վերստին տիրանալ նրան, քանի որ երբ Հայքը Պարսկաստանինն էր, «Վիրքն ու Աղվանքը բնավ չէին համարձակվում մտքները ծռել և ուրիշ որևէ բան խորհել»:

Եվ թագավորի հրամանով՝ Վահանանց հետ բանակցելու, Հայքը վերստին Պարսից հպատակության տակ զնելու հանձնարարություններ Մեծ Հայք ճանապարհից Նիխոր Վշնասպաղատը:

Նիխորն իջավ շեր գավառի նվարտակ գյուղում և պատգամավորների միջոցով Վահանին առաջարկեց իր մոտ գնալ բանակցություններ վարելու համար: Բանակցությունները կատարվեցին փոխադարձ հարգանքի հանգամանքներում: Քննության առնվեցին Վահանի կողմից գրավոր ներկայացված երեք պայմանները, որոնք և հարգվեցին, ապա հաստատվեցին արքայի հրամանով, գրով ու կնիքով: Ահա այդ պայմանները, որոնք մեզ են հասել Ղազար Փարպեցու պատմության մեջ.

«Այդ երեքից մեկը նախ և առաջ այս կարևոր և պիտանի խնդիրն է. որ մեր հայրենի և բնիկ օրենքները մեղ թողնեք. հայ ոչ մի մարդու մոզ չդարձնեք, մոզության չամար ոչ ոքի գահ ու պատիվ չտաք, կրակարանը Հայոց աշխարհից հեռացնեք, ազտեղի ու անպիտան մարդկանց կողմից եկեղեցուն հասած խայտառակությունները, որ մինչև այժմ եղել են, այսուհետև չլինեն, քրիստոնյա մարդկանց և քահանաներին թույլ տաք քրիստոնեական կարգն ու պաշտոնը համարձակ և աներկյուղ կատարել՝ ուր որ կամենան: Ուրեմն, բարի է, և այդ է մեր առաջին խնդիրը:

«Երկրորդ խնդիրն այս է. որ մարդուն ճանաչեք ոչ թե իշխանաբար, այլ արդարությունամբ իմանաք լավն ու վատը, ընտրեք պիտանին ու անպիտանը, ճանաչեք տոհմիկին և անտոհմիկին, քաջ ու օգտակար մարդկանց պահեք լավերի ու պատվականների մեջ, արհամարհելով ոչնչի տեղ դնեք վատին ու անպիտանին, սիրեք վաստակավորներին և ատեք անվաստակներին, իմաստուններին մոտ պահեք և նրանցից խորհուրդներ առնեք, անմիտին մոտ չընդունեք, այլ հրապարակից հալածեք: Եվ երբ որ այս ամեն բաներն այսպես լինեն, Արյաց աշխարհի բոլոր գործերը կզնան հաջող ու անսխալ: Իսկ թե հակառակը սիրեք, ինչպես որ մինչև այժմ է եղել, ապա վիճակն ու գործերն էլ այդպես հակառակը կլինեն, ինչպես որ եղել է, և դուք տեսաք:

«Մեր երրորդ պահանջն այս է. ով Արյաց աշխարհի տերն ու թագավորն է, ցանկանում ենք, որ ինքն իր աչքերով տեսնի, ինքը լսի իր ականջներով, ինքը ճանաչի, ինքը խոսի իր բերանով և ոչ թե ուրիշի աչքով տեսնի, ուրիշի ականջով լսի, ամեն օր ուրիշի միջոցով մարդկանց լավ կամ վատ ճանաչի և ուրիշի բերանով ասի՝ ինչ որ պետք է: Այս պատճառով էլ ճիշտ չի լինում տեսածը, ոչ էլ արդար է լինում լսածը, այլ բազում խոսքեր ու դատարկ հրամաններ են ընդունվում, և ամեն ինչի մեջ խառնակչություն է ստեղծվում: Եվ երբ այս ամենն այսպես լինի, բոլոր վաստակները հպատակների միջոցով կոչնչանան, և աշխարհն ու նրա մեջ բնակվողները շին կարող աներեք ու հաստատուն մնալ: Իսկ թե որ թագավորն իր սուր աչքով տեսնի, իր անխարդախ լսողությամբ լսի և իր արդար բերանով էլ խոսի իր հպատակների հետ, խանդավառված հպատակները շեն հագնես աշխատելուց, այլ աշխատանքի մեջ ջերմանալով՝ կջանան օրեց-

որ բազմացնել բարիքները Այսպես աշխարհը կշենանա, և տերը միշտ կշքեղանա ու կպայծառանա»:

Ղաղար Փարպեցու շարադրանքից կարելի է ենթադրել, որ բանակցությունների ընթացքում գրավոր ներկայացված այս պայմանները Նիխորն ուղարկել է Վաղարշ թագավորին, որը և կարդացել է, սպա գրավոր-կնքված ուղարկել իր համաձայնությունը, որով հայերին տրվել է հավատարի լիակատար ազատություն և ներքին վարական կյանքի ինքնուրույնություն:

Գաշնագրի կնքումից անմիջապես հետո, Նիխորի հանձնարարությունը, Վահանը հայոց այրուծին, Վրեն Վանանդացու և իր եղբայր Վասակի որդի Գրիգորի գլխավորությամբ, ուղարկեց Պարսկաստան, որտեղ այն մասնակցեց Պերոզի որդի Զարեհի ապստամբությունը ճնշելուն: Հետո էլ Վահանն ինքը, այրուծիու գլուխն անցած, ներկայացավ արքունիք, այնտեղ արքայից սասանալով Հայոց սպարապետության ու Մամիկոնեից տիրոջ պատիվները՝ վերագարձավ հայրենիք:

Հայքի մարզպան էր Նշանակված Անդեկանը՝ մի խելամիտ ու բարյացակամ մարդ, որն առժամանակ այդ պաշտոնը վարելուց հետո հեռացավ-գնաց արքունիք և Վաղարշին արեց հետևյալ դեկլարացիան:

«Օտար մարզպանը, որ գնաց Հայոց այն մեծ աշխարհը, երկու-երեք տարում հազիվ կկարողանա ճանաչել, նախ, աշխարհի գործերը, հեշտն ու դժվարը, ապա՝ աշխարհի մարդկանց, լավին ու վատին, ապիրատին ու պիտանիին և անգիտությամբ գործը խառնիխուռն վարելով՝ կծանրանա մարդկանց վրա: Իսկ նա (Վահանը), քանի որ բնիկ այդ աշխարհից է, ամեն ինչ ակունքից դիտե և լավը լավի տեղ է ընդունում, անպիտանը՝ ստորի տեղ: Ձեզ ասեմ հարցերից ամենակարևորը. պարսից մարզպանն այն աշխարհը գնալով՝ գնում է կանանցով ու որդիներով, պալատով ու սիրելիներով, ծառաներով ու աղայիսիններով: Եվ այս ամենը թե Արշակ տիրոջ ռոճիկն են ուտում, որ պակաս ծախս չէ և թե այն աշխարհի եկամուտը, որով շատ վնաս է հասցվում այդ աշխարհի մարդկանց: Իսկ թե որ նա ինքը լինի, իր տան պահեստից կուտի, մնացած ամեն ինչն արքունի դանձ կհամարի և արքունի գործերին օգուտ կտա»:

Վաղարշին դուր է գալիս Անդեկանի խորհուրդը և քանի որ մարզպանության համար նա տվել էր նաև տեղացի ամենահարմար մարդու՝ Վահան Մամիկոնյանի թեկնածությունը, ար-

քան Հայաստան ուղարկեց նոր հրովարտակ, որով մարզպան էր հաստատվում Վահան Մամիկոնյանը:

Հայաստանում այս հրովարտակն ընդունում են համաժողովրդական խանդավառ ցնծություններով: Հովհան կաթողիկոսը եկեղեցական տոնախմբություն է կատարում՝ արտասանելով ողբերունչ մի ճառ, որով և ավարտվում է Ղաղար Փարպեցու պատմությունը:

Վահան Մամիկոնյանի գործունեության համար, ուրեմն և Վահանանց պատերազմի ու նվարասակի դաշնագրության համար, միակ աղբյուրը Ղաղար Փարպեցու «Հայոց պատմությունն» է, որի տվյալները շարադրվեցին այստեղ անհրաժեշտ մանրամասներով: Մնում է, որ այդ տվյալների հիման վրա պարզենք կարևորագույն դեպքերի տարիները, որոնց շուրջ մեր պատմագիտության մեջ այնքան էլ պարզ պատկերացումներ չկան և հաճախ են խառնվում ու տեղիք տալիս թյուրիմացություններին:

Օրինակ, նվարասակի դաշնագրության տարի են ընդունվում տարբեր թվականներ, մինչդեռ այս տոթիվ հաղորդված միակ ու ճշգրիտ տվյալն այն է, որ բանակցություններն ու դաշնագրությունը տեղի են ունեցել Վաղարշի գահակալության երկրորդ տարում, «երկրորդումն աուր թագաւորութեանն Վաղարշու» (գլ. 98):

Հավանաբար այստեղ «աուրը» հասկացվել է իբրև «օր», ուրեմն և՛ Վաղարշի գահակալության առաջին տարին, որ է 484: Մինչդեռ «Գահակալության երկրորդ օրն» անիմաստ է, և «աուրն» այստեղ պետք է ընդունել իբրև «ժամանակ, ամ, տարի» (տե՛ս «Նոր բառգիրք հայկազգան լեզվի, Բ, էջ 1031), որից և կատացվի 485 թ.:

Մնացած դեպքերի, հատկապես ապստամբության սկզբի և ընթացքի տարիները որոշելու համար առկա են երկու տվյալներ, որոնք, ցավոք, համերաշխ չեն իրար հետ: Տվյալներից առաջինը Վիրրի ապստամբության ժամանակին է վերաբերում, այսինքն՝ այն տարուն, որից և սկսվում է Վահանանց պատերազմը: Ղաղար Փարպեցին վրաց ապստամբության համար որոշակի թվական է նշում Պերոզի գահակալության 25-րդ տարին: Հայտնի է, որ Պերոզը գահակալել է 459-ից: Ուրեմն, 25 տարի հետո կլինի 484 թվականը: Մինչդեռ, իբր, 484 թ. սկսված ապստամբությունը տևել է ուղիղ երկու տարի, որից հետո միայն Պերոզն սպանվել է հեփթաղների հետ ունեցած կռվում: Իսկ սա հաս-

տատ տեղի է ունեցել 484-ին՝ Լեոն իրավացիորեն կարծում էր, որ Ղազար Փարպեցին «Պերոզի թագավորութունն սկսում է ոչ թե 459 թվից, այլ 457, երբ Պերոզը դեռ կոպում էր գահի համար իր եղբոր հետ» (Ն. 2, էջ 109, ծան. 4)¹։ Այս կարծիքն ընդունելով՝ կգտնենք նաև մնացած դեպքերի ստույգ թվականները. ապրետամբութունն սկսվել է 482-ին։ Նույն տարում է եղել նաև Ակոսիի ճակատամարտը։ Ներսէսապատի ճակատամարտը տեղի է ունեցել հաջորդ տարվա՝ 483-ի գարնանը։ Նույն տարվա ամռանը տեղի ունեցած Ճարմանայնի ճակատամարտում էլ նուսատակվել է մարդկան Սմբատ Բագրատունին։

ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՎԷԼԻՅ ԿՈՎՄԱՆՔ.

ԱՌՄԱՆՇԱՀԻԿ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՍԿՋԲՆԱԿՈՐՈՒՄԸ

Վանի թագավորության շրջանից ի վեր Հայոց միասնական պետության ճյուսխային սահմանը Կուր գետն է եղել։ Դեռևս Արցիշտի Ա-ի որդի Սարգուր Բ (764—735 թթ. մ. թ. ա.) հզոր թագավորն էր իր պետությանը միացրել Արաքսի ու Կուրի միջև գտնված երկրները, և այդ ժամանակներից էլ այս վայրերի բնակիչներն ընդգրկված էին Հայաստան աշխարհի ժողովրդագրության բուռն ընթացքի մեջ։ Նշանակալից է, որ Սարգուրի սեպագիր արձանագրություններում (Վարդենիսի շրջանի Մովակ գյուղում և Մարտունու շրջանի Մովինար գյուղ-ամրոցատեղում) հիշատակված են կենտրոնական պետությանը միացված երկիրնահանգները, և նրանց շարքում՝ Ադախունին ու էտիունին, որոնք, ինչպես հայտնի է, հետագայի Արցախի և Ուտիքի նախնական կամ խուռիերեն ձևերն են։

Մովսես Խորենացին, Արտաշես Ա-ի (նրա կարծիքով՝ Վազարշակի) պետական ձեռնարկումների մասին խոսելիս, նշում է, որ Հայոց միասնական պետության սահմանների մեջ են մտել միայն հայախոս նահանգները, և այս ժամանակ էլ դարձյալ մեր Երկրի ճյուսխային սահման է հանդիսացել Կուր գետը։

¹ Վերջերս ուսումնասիրող Կարեն Յուզբաշյանը Լեոնի այս գիտողության հիման վրա, ցավոք, առանց ակնհայտ հայադեմո առումը տալու, վերստին պարզել է «Վահանանց պատերազմի հետ կապված տարեթվերը (տե՛ս «Պատմարանաբերական հանդես», 1984, № 1, էջ 95—101, «ԵՊՐ» է սկսվել Վահան Մամիկոնյանի ղեխավորած ապստամբությունը)»։

Օտար հեղինակներից առաջինը Ստրաբոնն է հաղորդում հանգամանալից տեղեկություններ Մեծ Հայքի բնակչության ազգագրական պատկերի մասին, և այդ տեղեկություններից, մեր հարցի կապակցությամբ, ամենակարևորն այն է, որ հույն մեծ աշխարհագետը ևս Արտաշեսի պետության ճյուսխային սահման է ճանաչում Կուր գետը, ապա հաղորդում, որ այդ սահմանից ներս բնակչությունը խոսում է մեկ ընդհանուր լեզվով՝ հայերեն։ Այս ապահովագրական նշանակում է, որ Արցախը և Ուտիքը, որոնք բռնում էին Կուրի ու Արաքսի միջև ընկած ամբողջ տարածքը՝ այդ գետերի միախառնվելու վայրից մինչև Սևանի արևելյան ափերը, Արտաշես Ա-ի օրերում մ. թ. ա. երկրորդ դարի սկզբին, արդեն հայ բնակչություն ունեին։

Մեծ Հայքի թագավորության հետագա դարերի պատմության մեջ Ուտիքն ու Արցախն արդեն շատ կարևոր գեր էին խաղում իբրև ծայրամասային-սահմանապահ նախարարություններ, որոնք հայոց քաղաքական ու մշակութային ազդեցությունն էին տարածում հարևան երկրամասերի, հատկապես Աղվանք երկրի տարացնող բնակչության վրա։ Աղբյուրներից հայտնի է, սրինակ, որ աղվանական ցեղերին քրիստոնեացրել են Արցախ-ուտիքյան հայաշխարհի քարոզիչները, և պատահական չէ, որ ամբողջ միջնադարում ու հետագա ժամանակներում Աղվանքի եկեղեցական թեմերը միշտ էլ ենթակա էին Հայոց եկեղեցու նույն Արցախ-ուտիքյան թեմի նվիրապետությանը։

Ինչ վերաբերում է հիշյալ նահանգների նախարարական տների ծագումնաբանությանը, ապա այս առթիվ ևս պահպանվել են աղբյուրագիտական ուշադրավ տեղեկություններ։ Օրինակ, Մովսես Խորենացին, նկատի առնելով հայկական հնազույն ավանդությունը, հայտնում է, որ Հայոց միասնական թագավորության կարգավորման իսկ օրերից այս հայաշխարհում կուսակալ էր կարգված Առանը, որը սերված էր մեր ազգի ավանդական նախնի Հայկի ժառանգներից, և Առանից էլ սերվել են իշխանական-նախարարական այն տները, որոնք տիրություն էին անում Արցախում, Ուտիքում ու հարևան Գուգարքում։

Կարծում ենք՝ ոչ մի նշանակություն չունի այս տեղեկության ավանդական աղբյուրը։ Կարևորն այն է, որ սկզբնապես էլ հայազուն են եղել այս աշխարհի տերերը, և հավանական կամ անառարկելի է համարվել նաև նրանց ծագումը մեկ ընդհանուր նախահորից. Հայկի սերունդներից էր Առանը, Առանից էլ սկիզբ

առանձնակ նախարարական տները, որոնցից երկուսը՝ Արցախինը և Ուտիքինը, ամբողջ միջնադարում ճակատագրով այնպես սերտորեն կապված էին մեկմեկու, որ պարսկական ու արաբական դժնդակ տիրապետությունների ներքո էլ չբաժանվեցին և, պարսկերենի ազդեցությամբ, կոչվում էին Առանշահակներ, այսինքն՝ Առանի շահակներ-տերեր՝

Մտղումնաբանական այս ավանդությունը միակ ճշմարտուն է համարվել միջնադարյան մեր պատմագրությունյան կողմից. Մովսես Կաղանկատվացին, օրինակ, այդ նախարարական տները ճանաչում էր իրեն «ղնախնական ազգս հայկազնեայց զԱռանշահակս», իսկ Կիրակոս Դանձակեցին՝ «ի պարմից Հայկայ, լազգականութենէն Առանայ»:

Արշակունյաց թագավորության վերացումից հետո Պարսից արքունիքը հպատակ Հայոց երկիրն ու Անդրկովկասի մյուս շրջանները կառավարում էր մարզպաններով: Մեկական մարզպանություններ էր ստեղծել կենտրոնական Հայաստանից ու Վիրքից, Հայքի հյուսիս-արևելյան երկու նահանգները՝ Ուտիքն ու Արցախը, միացրել էր Աղվանքի հետ, որը Կուրից հյուսիս ընկած երկիրն էր, և կազմել մի ուրիշ մարզպանություն: Իսկ հայոց ծայր-արևելյան նահանգ Փայտակարանը կամ հին Կազբբը, որ Արաքսի աջափնյակի վերջն էր կազմում՝ Կասպիական ծովի հարավ-արևմտյան ափին, կցեց Ատրպատականի կուսակալությանը:

Այսպես էր, ուրեմն, հին Մեծ Հայք երկիրը հինգերորդ դարը ոտք դրեց անթագավոր, վարչաբաղադրական միասնությունը կորցրած, բռնակալների միջև բաժան-բաժան արված: Եթե նրա արևմտյան նահանգները, թեկուզև բյուզանդական կուսակալներով կառավարվող, ինչ-որ շափով միասնական էին՝ իրեն հայկական երկրամաս, ապա արևելյան կամ պարսկահասպատակ մասը նորից բաժան-բաժան արվեց, հյուսիս-արևելյան նահանգները՝ Ուտիքը, Արցախն ու Փայտակարանը, պոկվեցին-կցվեցին վարչական ուրիշ միավորների: Նպատակը մեկն էր և հասկանալի՝ խախտել արգեն քաղաքական միասնությունը կորցրած Հայքի աղգային ու մշակութային ինքնուրույնությունը և հետո նրա դիմազուրկ նահանգներում ու գավառներում տարածել մազդեական կրոնը, որն էլ իր հերթին հիմք պետք է դառնար պարսկացման համար:

Քաղաքական այս ծրագրի մի կետն էր, որ հեշտությամբ իրականացավ: Ատրպատականին միացված Փայտակարանը հեշտությամբ ձուլվեց պարսկական միջավայրին, և հինգերորդ դարի վերջում հայ հեղինակները միայն նյա վաղեմի հայկականությունն էին հիշում:

Պարսից արքունիքը նույն ճակատագիրն էր պատրաստել նաև Արցախի և Ուտիքի համար, սակայն շարաշար սխալվեց: Բուն Աղվանքի հետ միասին նրանք, իբր թե, մեկ ամբողջություն էին կազմում՝ «Աղվանք» (պարսկերեն՝ «Առան») մարզպանությունը: Սակայն Վարզանունց ապստամբության ժամանակ նրանք կենտրոնական Հայաստանի հետ կապում էին Պարսից բանակալության դեմ, ապստամբությունից հետո էլ դարձել էին ազատիզական պատերազմի թեև օջախներ, իսկ պարավերջին, Վաղարշ արքայի օրոք (484—488 թթ.), ընձեռված մասնակի արտոնություններից օգտվելով, հենց մարզպանության ներսում ձեռք բերեցին իրենց վարչաբաղադրական ինքնուրույնությունը և ստեղծեցին մի պետական ձուլյ միավոր, որը պատմությունը հայանի է որպես Աղվանից կամ Վաշազան Բարեպաշտի թագավորություն:

Բայց ինչո՞ւ «Աղվանից», եթե այն ընդգրկում էր հայկական Արցախ և Ուտիք նահանգները:

Սա էլ ունի իր հետաքրքիր բացատրությունը, որ հաստատվում է աղբյուրներով:

Առաջի, որ 428-ից հետո Աղվանքից, Արցախից և Ուտիքից կազմվել է մեկ մարզպանություն: Նրա կենտրոնը կամ մարզպանի նստավայրն էր Չող բերդաքաղաքը հին Աղվանքի հյուսիսային եզրին (հետագայի Դերբենդը): Սկզբնապես այս նոր միավորը, առավել մեծ բաղկացուցիչ՝ Աղվանքի, անունից կոչվում էր Աղվանքի մարզպանություն, Աղվանք, Աղվանից երկիր (պարսիկների լեզվով՝ Առան): Շատ շանցած տրոհվեց միավորը բաժանվեցին հայկական նահանգները, բայց այլևս միասնություն չկար նաև բուն Աղվանքում: Այստեղ միասնական թագավորության կորստից հետո զլուխ բարձրացրած ազգագավառները բաժան-բաժան դարձան, և դարի երկրորդ կեսում Կուրի ձախափնյակը հայտնի էր միայն իր բաժանելիներով, արևելյան ձախափնյակը՝ Բաղասական, արևմտյան ձախափնյակը՝ Լփինք կամ Լփնաց երկիր, հյուսիս-արևելյան մասը՝ Չողա կամ Մազբթաց աշխարհ... Այս ազգագավառների անուններով կենթած ձախափնյակում այլևս ոչ մի անելիք չունեն «Աղվանք» ընդ-

հանրական անունը: Այն կպած մնաց Ուտիք-Արցախ հայաշխարհին՝ ցույց տալով միայն և միայն որոշակի երկրամաս և ոչ մի նշանակություն չունենալով այդ երկրամասի բնակչության ազգագրական պատկերի համար: Եվ այդ հավելյալ կամ ետնագույն անունն այնքան հիմնավոր էր կպել հայկական նահանգներին, որ դարի վերջում նրա անհեթեթությունը դեմ անելով՝ Մովսես Խորենացին փորձեց մի տրամաբանական բացատրություն տալ զարմանալի առեղծվածին: Մեր Պատմահայրը սիրում է տեղանունները կապել հայոց ավանդությունների հերոսներին, նրանց գործերին ու անուններին: Այսպես ասպարեղ քաջվեցին Սիսակն ու նրանից սերված Առանը, որոնց հետավոր նախնին Հայկ նահապետն է եղել: Բացատրություն «ստացավ» նաև «Աղուանք» — «Աղվանք» տարբերակը. Սիսակն աղու-անուշ բնավորություն ուներ, դրա շնորհիվ էլ նրան բաժին ընկած հայաշխարհը կոչվեց «Աղուանք» («և աշխարհն յանուն քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուանք. զի աղու ձայնէին զնա»): Եվ որովհետև Աղվանք աշխարհում իշխելու էր Սիսակից սերված Առանը, սրանից էլ՝ երկրամասի հավելյալ Առան անունը:

Իրավացի՞ էր Մովսես Խորենացին, լուրջ հիմքեր կային՞ն այս ավանդության և նրա մանրամասների համար: Պատմահայրը երևի այս հարցերին այնքան էլ կարևորություն չի տվել: Նրա համար ամենակարևորն այն էր, որ իր տեսած Ուտիք-Արցախ երկրամասի բնակչությունը հայկական էր (նրանց հյուսիսային սահմանը Կուր գետն էր, որ անցնում էր «զեզերը հայկական խօսիցս»), և հայազուն էին նրանց իշխանական-նախարարական տները: Հայկական մի աշխարհ՝ իր հայ իշխանավորներով: Եվ այս ամենակարևոր ճշմարտության կողքին տնկված անհեթեթ անունները նա փորձում էր բացատրել, զենել տրամաբանական հյուսվածքի մեջ:

Հետագա դարերը պատմաաշխարհագրական խոշոր ավերածություններ չկատարեցին: Երբեմն փոքրիվում, հայտնաբերվում էին հին անվանումները: Դրանով պիտի բացատրել, որ, օրինակ, արարները, որոնց համար անդրկուրյան աշխարհում իրականպատմական էին իրենց ստեղծած ամիրայությունների անունները (Փերբենդ, Շաքի, Շիրվան), այդ աշխարհը հաճախ էր կոչում Առան՝ շմոռանալով, սակայն, որ կա նաև մի այլ Առան՝ աջափնյա հայաշխարհը:

Իսկ հայկական աղբյուրներում, հատկապես Մովսես Կաղան-

կատվացու անունով մեզ հասած «Պատմութիւն Աղվանից աշխարհի» երկում, Աղվանքն ընդգրկում է Կուրի ու Արաքսի միջագետքը, այն Հայոց աշխարհ է, որի բնակչությունը հայկական է, իշխանական տները՝ «զնախնական ազգս հայկազնեայց», եկեղեցին՝ հայ լուսավորչական, շար բախտով մայր կաթողիկոսությունից կտրված, սակայն միշտ նրան ենթակա, նրա հետ կապված, նրանից անբաժան:

Մեր աղբյուրները երկրամասին տալիս են նաև ուրիշ անուններ. Աղվանից կողմանք, Արևելք, Արևելից կողմանք, Հայոց արևելից կողմանք («կողմանք» գրաբարում նշանակում է «երկրամաս», «նահանգ»):

Հինգերորդ դարի վերջին քառորդում, Պարսից Վաղարշ թագավորի հանդուրժողական քաղաքականությունն ի պատասխան, այս տարանուն հայաշխարհը առավել միավորվեց, բուռնցքվեց, ստեղծեց իր ինքնուրույն պետականությունը՝ ժամանակի թագավորական իշխանության բոլոր հատկանիշներով: Առանշահիկ Վաչագանն էր թագավորության հիմնադիրը, հոանդուն, շքահայաց ու անձնվիրորեն հայրենասեր մի գործիչ, որի շուրջն ավանդազրույցներ ու հեքիաթներ պիտի հյուսեին երախտագետ սերունդները:

Վաչագան թագավորի գործունեության պատմությունը, իբրև ժամանակակցի ու ականատես մարդու արժանահավատ շարագրանք, հետագայում մտել է «Աղվանից աշխարհի պատմության» մեջ և նկատելիորեն առանձնանում է այդ գրքի ընդհանուր հյուսվածքից:

Ժամանակագրի վկայությամբ՝ Վաչագանին թագավոր է ձեռնադրել Վաղարշ արքայից արքան: Սա, հավանաբար, ասված է՝ նորելուկ թագավորության վարկը բարձրացնելու նպատակով... կամ գուցե Վաղարշը նրան պարզապես տվել էր անսովոր լիազորություններ, որովհետև պատմության մի հատվածից տեղեկանում ենք, որ Վաչագանին ենթակա են եղել նաև անդրկուրյան երկրի գործակալները: Այդպիսի ենթակաչություն տակ էր, օրինակ, բուն Աղվանքի զահրնկեց արված թագավոր Արսվազանի որդի Նոճկորիկը, որը Վաչագանի օրերում Յբի քաղաքի գործակալն էր:

Վաչագանը թագավոր էր դարձել իր երկրամասի շուրջ երեսուն տարվա անիշխանությունից հետո:

Մատենագիրն իր հերոսին հենց այն գլխից ներկայացնում է

ամենալուսեմ բարեմասնութիւններով. «քաջարութեամբ իմաստուն և վարժ խճահականութեամբ, բարձր և վաշխուչ հասակաւ»:

Վաչագանն է՛լ այն մեծատուններից էր, որոնք բունակալների կողմից մոգութեան էին դարձվել, սակայն գաղտնի պահում էին իրենց հարազատ հավատը: Գահ բարձրանալով՝ նա հրաժարվում է կրակապաշտութունից, վերստին ընդունում իր պապերի լուսավորչական հավատը և դառնում նրա պաշտպանն ու եռանդուն տարածողը, իր երկրի աննախընթաց լուսավորիչն ու շինարարը: Եվ այս մեծ ծառայութիւնների ու բարձր արժանիքների համար էլ ժողովուրդը նրան կոչեց Վաչագան Բարեպաշտ: Ծիշտ են ասել, թե ժամանակը ծնում է իր հերոսին:

Վաչագանը գահ բարձրացավ իր երկրի բազմամյա անիշխանութունից ու ավեր-ավարից հետո: Արևելից կողմանց հայութեանն ավելի քան դարուկես առաջ քրիստոնեություն էր ընդունել մայր Հայրենիքի հետ, իր լեռներն ու խորածորները, դաշտերն ու անտառները կնքել հայաշունչ եկեղեցիներով ու վանքերով: Սակայն պարսից տիրապետության մեկ դարու մղձավանջը երկիրը լցրել էր կռապաշտների սանձարձակ ասիմիլյատորներով: Գլուխ էին բարձրացրել նաև հին հեթանոսական դավանության տարատեսակները: Իսկ ամենահավորը՝ երկրամասը կտրվել էր մայր ժողովրդի ամբողջությունից, նետվել ալլացեղ և ուծացնող մի սլորտ, որտեղ ինքնուրույնության պահպանությունը հնարավոր պիտի լիներ միայն գերմարդկային ջանքերով: Երկրամասը գտնվում էր ճակատագրական ճամփաբաժանի առաջ և կարիք ուներ հզոր մի առաջնորդի, որը կարողանար ընտրել ճիշտ ճանապարհը, աննահանջ քայլել առջևից ու իր ետևից տանել ժողովրդի զանգվածները: Արևելից կողմանց հայության ձեռքին էր նաև ազգային ինքնապաշտպանության հզորագունը՝ զենքը՝ մեսրոպատառ գիրը: Բացվել էին առաջին դպրոցները, սկիզբ էր դրվել լուսավորական-կրթական մի հզոր գործի: Սակայն ապստամբություններն ու օտարների ասպատակությունները, դարձյալ պարսից ասիմիլյատորական խորշակները կանգնեցրել էին նրա առաջընթացը և կարող էին հտ տալ ու տանել ուրիշ ուղղություններ...

Իշխանների ու գավառապետների, ազատների ու հողատերերի տեղայնական մանր շահերն էլ մի երրորդ կողմից էին հյուժել երկիրը: Անհրաժեշտ էր հզոր մի ձեռք, որ կարողանար

նրանց միավորել, դնել պետական կարգ ու կանոնի տակ, ստեղծել կայուն օրենքներով գործող իշխանություն, որպեսզի մի գլուխապետ կամ տերտեր, գլուխ բարձրացնող ամեն մի պատահական ուժ այլևս չկարողանար շարիք գառնալ երկրի ու ժողովրդի գլխին:

Մի խոսքով՝ ժամանակը հրամայական պահանջ էր դնում, և պետք է ծնվեր այդ պահանջների կատարողը: Վաչագան թագավորը դարձավ ժամանակի պահանջով ասպարեզ եկած այս գործիչը:

Անկախ պետականության ժամանակներում թագավորը (օրինակ, Արշակունի Պապը) իր ձեռքն էր հավաքում երկրի ուժն ու իրավունքները՝ եկեղեցուն տալով գործունեության և իրավունքի սահմանափակ ուղորտ:

Վաչագանը համոզվել էր, որ օտարի տիրապետության տակ դոնմոզ երկրում անհրաժեշտ է ստեղծել ուրիշ ուժեր, հզորացնել դիմադրության ու ազգային ինքնապաշտպանության ուրիշ կոմաններ: Նա տեսել էր, թե պարսկացման դեմ ի՞նչ անհաղթահարելի ուժ էր կրոնը, որն իր հեզում ունեցող շարժչային նիզակակիր ռազմիկը գնում էր զրահապատ փղերի դեմ: Նա զգում էր, որ վտանգված է մայրենի լեզուն, և այն արմատավորելու, զրահապատելու ամենալավ միջոցը մայրենի դպրության տարածումն է: Եվ իր հայրենասիրական գործունեությունն սկսեց եկեղեցու շինացումից ու դպրության խանդավառ տարածումից:

Նախ և առաջ նա վերացրեց երկրի անմատչելի վալերում և հատկապես Կուրի ափերին բուն դրած մոլի աղանդները: Անհաշտ սլալքաբ սկսեց կռապաշտության դեմ՝ քարոզներով, հաճախ էլ բռնությամբ քրիստոնեական հավատին դարձրեց բոլոր նրանց, ովքեր անիշխանության տարիներին ենթարկվել էին մոգացման: Այդպես էր վարվում հատկապես իր տերության մեծավորների նկատմամբ:

Այսբանից հետո նա ցնծում էր ոչ այնքան իր թագավորական փառքի ու պատվի համար, որքան սկսած գործի հաջող ընթացքի և հատկապես նրա համար, որ նախարարները համակամ վերագառնում էին նախնայաց հավատին, միաբանվում իրար հետ, եկեղեցու և թագավորության շուրջը: Ապա կառուցում էր ռազմաթիվ եկեղեցիներ, ըստ ժամանակագրի վկայության՝ տարվա օրերի թվով, այսինքն՝ 365 կամ 366. «ըստ թուոց աուրոյ տարսոյն եկեղեցիս միայն Բարեպաշտն Վաչական շինեաց յԱրևելս»:

Սրբացման կենտրոն են դառնում ազգային եկեղեցու այնպիսի գործիչներ, ինչպես Գրիգոր Լուսավորչին ու նրա թոռ Գրիգորիսը, Պանդարեոն բժիշկն ու Դիզափայտի նահատակները, հայոց գրի մեծ արարիչ Մեսրոպ Մաշտոցն ու նրա աշակերտները: Ուշագրավ է, որ Մաշտոցն այստեղ սրբացվում է, գրերի հիմնադիր լինելուց բացի, նաև որպես հայ քրիստոնեական կրոնի մեծ ուսուցիչ:

Թագավորը ոչ մի անգամ առիթը բաց չի թողնում ժողովրդի կրոնական շերմնանդուլթյունը բորբոքելու համար: Այդ նա էր, որ իր ներկայությամբ ու անմիջական մասնակցությամբ բարձրացնում էր եկեղեցական ծեսերի հարգը: Տեղական սրբություններին դումարվում էին նաև բերովիները: Հավանաբար ո՛չ առանց թագավորի հանձնարարության՝ Հայաստանի կենտրոնից Արցախի Դարասոջ գյուղն են բերվում սուրբ Գրիգորի և Հռիփ-օհմե ու Դայանն կույրերի նշխարները: Եվ իր Գյուտական արքունի գյուղից այստեղ է շտապում թագավորը՝ թագուհու հետ, երկրի բոլոր նախարարներով ու մեծամեծներով, հոգևոր պետերով ու ծառայողներով հանդերձ:

Թագավորի ու երկրի մնացած մեծամեծների մասնակցությամբ այնպիսի ցնծալից արարողություններ են լինում նաև Արցախի ուրիշ վայրերում, հատկապես նշանավոր Լեւորասում, ուր թաղված էր երկրամասի առաջին եպիսկոպոս Գրիգորիսը: Թագավորը հրովարտակնեյով իր տերություն ամեն մի բնակչի պարտականությունն է դարձնում պաշտել այս սրբերի մասունքներն ու հիշատակները, լինել քրիստոնեական կրոնի եռանդուն պաշտպանը:

Փամանակագիրն առանձնահատուկ ջերմությամբ է նկարագրում Գրիգոր Լուսավորչի թոռ Գրիգորիսի նշխարների գյուտն ու նրանց շուրջը տեղի ունեցած ցնծալից արարողությունները:

Վաչագան Բարեպաշտի հոգածություն կենտրոնն էր դարձել դպրոցը: Նա առաջին հերթին դպրոցներ էր բացում այն երեխաների համար, որոնց ծնողները նախկինում աղանդավորներ էին եղել:

Վաչագանն այնպես իր սրտին մոտ էր պահում դպրոցն ու երեխաների դաստիարակությունը, որ երբ որևէ գյուղ էր դնում (նույնիսկ սրբերի հիշատակը հարգելու համար), անպայման մտնում էր դպրոցատունը, իր շուրջն էր հավաքում մանկանց, առաջարկում բարձրաձայն կարգալու: Եվ նրանց առաջադիմությամբ ուրախանում էր ավելի, քան եթե մեծագույն հարստություն գտներ:

Մատենագիրը խանդավառությամբ է նկարագրում Վաչագան թագավորի լուսավորական ջերմեռանդ գործունեությունը, նրա հայրական հոգածությունը դպրոցական մանկանց նկատմամբ: Երբ նկարագրությունից մեր առջև հաննում է Բարեպաշտ թագավորը՝ իր երկրի հասունացող սերնդի կրթության ու դաստիարակության մեծ գործով խանդավառ: Ահա նա դպրոց է գալիս, իր շուրջն է հավաքում երեխաներին և մեկի ձեռքը գիրք տալով, մյուսին՝ պնակիտ (գրկու կամ նկարելու տախտակ), առաջարկում է միասին, միաբան ու բարձրաձայն կարգալու: Երեխաներն իրենց անարատ շուրթերով հեղում են օսկեղենիկ հայերենը, և նրանց ինքնավստահ ու մեծաձայն ընթերցանությունն արձագանք է տալիս Արցախամուր աշխարհի բոլոր անկյուններում՝ հնավանդ լեռնաստանը լցնելով արգեն գրի ու դպրության փոխված մայրենի լեզվի հզոր ելևէջներով:

Կարևոր է, որ Վաչագան Բարեպաշտի լուսավորական-կրթական գործը դատարկ տեղում չէր ծավալվում: Նրանից առաջ ևս Ռաիք ու Արցախ աշխարհներն ընդգրկված էին դարակազմիկ այն հոգևոր վերափոխությունների ոլորտներում, որոնց հեղինակներն էին եղել հայոց առաջին կաթողիկոս Գրիգոր Լուսավորիչն ու նրա թոռ Գրիգորիսը, Մեսրոպ Մաշտոցն ու նրա աշակերտները...

Մեսրոպ Մաշտոցը, Արևելից կողմանք գալով, դպրոցներ էր հիմնել ու անխոնջ պայքարել հեթանոսության վերջին մնացորդների և օտար հավատալիքների դեմ: «Ազգանից աշխարհի պատմության» հազորդած տեղեկությունների համաձայն՝ Մաշտոցի և նրա աշակերտների գործունեությունը հիմնականում ծավալվել է Արցախի Մեծառանք, Մեծկվենք, Հարանդ գավառներում և Ռաիքի Գարդմանում:

Վաշազանը չէր կարող մոռանալ այս բոլորը: Նրա համար սրբազան խորհրդատուներ էին նախնյաց հիշատակներն ու ավանդները:

Այս բոլորի հետ միասին Վաշազան թագավորը չէր մոռանում երկրի ղեկավարությունը: Նա տեր էր կանգնել համարյա խառ-խըլված մի երկրի ու պետականության: Նրա շուրջն ամենուր անկարգություն էր, և օտար կեղծքիչների ու տեղական իշխող-ների կամայականությունն էր տիրական: Նրա պետական գոր-ծունեությունը, հասկանալի է, բոլորի սրտով չէր: Մանավանդ նրանց, որ անիշխանության տարիներին անսանձ ու անօրեն վարքով էին ապրել: Պարզ է, որ նրանցից շատերի շահերն էլ էին նեղվել թագավորի նորամտություններից: Բողոքում էին, զանգատում: Եվ թագավորն ստեղծված դրությունից ելնելու միակ ելքը տեսնում էր բոլորի համար անսասան օրենքներ ստեղծելու մեջ:

Սակայն, ըստ երևույթին, դրա համար մեծ նախապատրաս-տություն էր պետք: Նախ, թագավորն ինքը կարիք ուներ իր հա-մար շատ հարցեր պարզելու: Ապա հրապարակելիք օրենքների համար նրան պետք էին հեղինակավոր անուններ, որոնց ուղեկ-շառվամբ այդ օրենքները կյանք պիտի մտնեին և դառնային առավել ազդեցիկ ու անառարկելի:

Դրա համար էլ նա մեկը մյուսի ետևից հարցումներով լի յղթեր հղեց իր ժամանակի հեղինակավոր մարդկանց.

ա) Գիտնական երեց Մստթևին, այն ականավոր եկեղեցա-կանին, որը Գրիգոր Լուսավորչի և սուրբ կույսերի մասունքներն Արցախ էր տեղափոխել: Հայոց մայրաքաղաքից և բախտ էր ունեցել զրուցելու Հովհան կաթողիկոսի հետ,

բ) Աբրահամ Մամիկոնեից եպիսկոպոսին, որի գրած պա-տասխանը պահպանվել է ոչ միայն կազանկատվացու գրքում, այլև միջնադարյան ուրիշ ձեռագրերում,

գ) Պետրոս Սյունեցի եպիսկոպոսին:

Պետրոս Սյունեցու և Վաշազան թագավորի թղթակցության առթիվ վկայություն է պահպանվել Ստ. Օրբելյանի պատմության մեջ, ինչպես նաև ձեռագիր հնագույն մատյաններում, որոնցից է նաև պահպանված թղթն ամենահին հայերեն ձեռագիրը 931 թվականից:

Հավանաբար, նաև ուրիշ ականավոր մարդկանց էր դիմել Վաշազան թագավորը: Նրա թղթերը հարցումներ էին եկեղեցա-կան ու աշխարհիկ բովանդակությամբ: Բարեպաշտ թագավորին մտահոգում էին տասնյակ ու տասնյակ հարցեր, որոնց պատաս-խանները նա ուզում էր իմանալ ոչ թե մեկ, այլ մի քանի մար-դուց, որպեսզի իրար կողքի դնի, համեմատի ու գտնի ամենա-ճիշտն ու ամենաօգտակարը: Նա ցանկանում էր իր երկրի հա-մար օրենքներ հրապարակել և երազում էր, որ այդ օրենքներն անթերի լինեն:

Եվ ահա ցարնանային մի օր («յամսեանն Մարերի՝ որ օր երեքտասան էր ամսոյն») Վաշազան թագավորի կամքով Ար-ցախի Աղվեն ամառանոցում գումարվում է «բազմամբոխ ատեան», որը պետք է քններ և ընդուներ նորաստեղծ թագավո-րության օրենքները:

Պահպանվել է ժողովի մասնակիցների ցուցակը, որից երև-վում է, որ մասնակիցները հիմնականում Ուտիքի և հատկապես Արցախի աշխարհիկ տերերն են եղել, ազատ մարդիկ (ազնվա-կաններ) և նահապետները: Հոգևորականներն էլ մեծ մասամբ այսրկության Աղվանքից էին: Անդրկուրյան Աղվանքի հայտնի բնակավայրերից իրենց ներկայացուցիչներն ունեին միայն Կապազակը՝ բուն Աղվանքի առաջին մայրաքաղաքը, և Յրի քաղաքն իր ջորեպիսկոպոս Շմավոնով:

Աղվենի ժողովի գումարման տարեթվի առթիվ մեր պատմա-գիտության մեջ հրապարակվել են հակասական կարծիքներ: Մեկ այն գումարված էր համարվում 4-րդ դարում, մեկ էլ՝ շատ ուշ, 6-րդում: Սակայն աղբյուրագիտական բազմազան և միանգա-մայն հավաստի նյութերի քննությամբ արդեն պարզված է, որ այդ ու ձախ ընկնելու կարիք չկա, քանի որ այն տեղի է ունեցել 5-րդ դարի վերջում կամ 6-րդի սկզբին, այսինքն՝ Վաշազան Բա-րեպաշտի գահակալության օրոք, նրա ղեկավարությամբ:

Վաշազանի օրենքները կամ կանոնները 21-ն են և աղբյուր-ներում կոչվում են նաև «Մահամանադրութիւն կանոնական»: Հե-տադոտողներն ապացուցել են, որ դրանք ստեղծվել են նախ-ընթացի երկու հայկական աշխարհիկ ու եկեղեցական ժողով-ների (Աշտիշատի և Շահապիվանի) ընդունած կանոնների ազ-դեցությամբ, սակայն միաժամանակ ինքնուրույն ու ինքնատիպ մի ընդհանրություն են՝ ժամանակի հայկական իրականության,

Հատկապես Հայոց արևելից կողմանց քաղաքական ու տնտեսական կյանքի առանձնահատուկ պայմանների դրոշմներով:

Այդ օրենքները Հայոց արևելից կողմանց սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների քննության համար բացառիկ արժեք են ներկայացնում: Նրանց մեջ անմիջական արտահայտություն են գտել 5-րդ դարի Աբջախի և Ուտիքի հայ բնակչության հասարակական կյանքի տարրեր բնագավառներն իրենց առարկայական դրսևորումներով: Նրանք հաստատուն կարգ ու կանոնի սահմանների մեջ են դնում եկեղեցական դասի տարրեր աստիճանների ներկայացուցիչների փոխհարաբերությունները: Ընդունվում են պարտադիր հասարակական նորմեր բոլոր մարդկանց համար՝ թագավորադուռներից սկսած մինչև ընչազուրկ շինականն ու անաշխարհիկը:

Հասարակարգի կյանքի մասին խոսող ոչ մի փաստաթուղթ չի կարող այնքան առարկայական ներկայացնել այդ հասարակարգի ներքին էությունը, որքան ժամանակի հարկային քաղաքականությունն արտացոլող փաստաթուղթը: Վաչագանի կանոններին այդ տեսանկյունից նայելով, նրանց մեջ տեսնում ենք ժամանակի համար զարմանալի մի մտահղություն՝ այնպես անել, որպեսզի հասարակական բոլոր խավերն էլ գոհ մնան իրենց վիճակից: Ի՞նչ արժեք հենց միայն շինականից լրատ կատողության հարեկե՞ր գանձելու կարգը (կանոն Գ), եթե նկատի առնենք, որ այս ամենն արվում էր Սասանյան Պարսկաստանի հարկային դաժան քաղաքականության, կրոնական անլուր հալածանքների մղձավանջից հետո, երբ նրանք՝ մի կարճ պարտադիր վերջատին պիտի կրկնվեին, և դրան էլ պիտի հաջորդեր համաճարակի պես տարածված արտաքական տիրապետության ժանր մղձավանջը:

Վաչագանի կանոններով պետական ու եկեղեցական հարկերը պարտադիր էին հասարակության բոլոր խավերի համար՝ շինականներից մինչև սոցիալական խավերի ներկայացուցիչները, նույնիսկ արքայական տոհմից սերվածները (կանոններ Գ, Ե): Կարգադրանցությունների համար սահմանված ամեն տեսակ պատիժները ևս պարտադիր էին բոլոր խավերի ներկայացուցիչների համար:

Ո՞րն էր այսբանից հետո, V դարի վերջի Հայոց արևելից կողմանց պետական ու սոցիալ-տնտեսական կյանքի մտաավոր պատկերը:

Վաչագան Բարեպաշտի ժամանակագիրը մեզ շատ է օգնում, և Աղվենի կանոններն էլ բացառիկ հարուստ նյութ են տալիս՝ այդ պատկերն իր ընդհանուր գծերով ներկայացնելու համար:

Փոքրիկ մի թագավորություն, որի միապետն իր երկրի տնտեսական ու լուսավորական առաջընթացի կարգավորիչն է, նա պատրաստ է խստագույնս պատժել կարգազանցներին և մանկան անմիջականությամբ երջանկանալ ամենափոքր հառաչադիմությամբ:

Բնակչությունը՝ չար բախտով զատված մայր ամբողջից, մեծ փոթորիկների ու մահլիճացությունների դադարին փարվել է կարճատև մի տեղատվություն, լծվել մայրենի դրի ու լուսավորության խանդավառ գործին:

Եթե շատ են հարկերը, ապա իրեն սփոփում է նրանով, որ աստժուց է սահմանված կարգը՝ բոլորն են հարկատու, թագավորազուռներից մինչև վերջին շինականը:

Դաժա՞ն են պատիժները: Դարձյալ կա սփոփիչ մի բան՝ պատժողների առաջ բոլորը մեկ են ու հավասար, իշխանավոր թե շինական:

Ուրիշ հարցեր դեռ չի քննում աստվածավախ նրա միտքը:

Բանակի մասին խոսք չկա այս երկրում: Կարծես հովվերգական մի տնկյունն է աշխարհի, ուր կարելի է ապրել՝ միայն հողի վրա բերք ու բարիք աճեցնելով, Ամարասի ու Հոռեկա, Ջրվաթիկի ու Գյուտականի վանքեր կառուցելով, դպրատներում մայրենի բարբառը հեղելով:

Երջանիկ հերիաթի է նման այս բոլորը:

Եվ այստեղ լուռ է ժամանակագիրը, որովհետև նրա պատմածը հերիաթ չէր, որ ավարտվեր քաղցրիկ մի խարկանքով...

Իսկ Վաչագան Բարեպաշտի թագավորությունն ընկած էր մեծ ու փոքր դիշատիչների ճամփաբաժանի վրա:

Աղվենի ժողովի կանոնների մեջբերումով էլ Աղվանից պատմությունն ավարտում է իր խոսքը Վաչագան Բարեպաշտի թագավորության մասին: Պիտի ենթադրել, որ Աղվենի ժողովից հետո երկրում ավելի խաղաղ ու բարվոք վիճակ է եղել, որովհետև

չկային արտաքին շարձակումներ, և ներքին խլրտումներն ու տրտունջներն էլ վերացված էին Աղվենում բնդունված օրենքներով:

Վաչագան Բարեպաշար Հայոց արևելից կողմանց Առանշահիկ տերերի լավագույն ներկայացուցիչն էր, այն քաջամիտ ու հայրենասեր իշխողը, որը կարողացավ երկրի ազգային ոգին աննախընթաց բարձրության հասցնել՝ ըստ ամենայնի օգտվելով և՛ նախնիների թողած ավանդներից, և՛ իր ժամանակի բարենպաստ պայմաններից:

Նա դաստիարակվել էր Ազաթանգեղոսի, Մովսես Խորենացու և Փավստոս Բուզանդի մատյանների վրա, նրանց հայրենասիրական կրակներից ջերմացել և նրանցից առել իր գործունեության ծրագիրը: Այդ նրանց լուս թելադրությամբ էր, որ թագավորը ամենուր հայալեզու դպրոցներ բացեց, թղթերով ու անձնական-անմիջական կապերով անբաժան մնաց մայր հայրենիքի հասարակական-կրոնական կյանքից և, ազգակից իմաստուններից դասեր առնելով, իր երկիրը ղեկավարեց որպես ժամանակի ամենաառաջավոր պետական գործիչներից մեկը:

Մատենագիտական վկայությունների մեջ, հանձին Վաչագան թագավորի, շի կարելի չտեսնել հավասարակշիռ գիվանագետին: Նա իր երկրի ներքին կյանքը կարգավորելիս չէր մոռանում նաև հարաբերությունները դրսի հետ: Ստ. Օրբելյանի հաղորդած տեղեկություններից իմանում ենք, որ Վաչագան թագավորն իր աղջկան կնություն էր տվել Պարսից թագավորի եղբոր Աբլ-Աբաս որդուն: Սա արդեն քրիստոնեություն էր ընդունել և ապրում էր Մեծ Սյունյաց նահանգում, «Երկրորդ Երուսաղեմ» կոչված վանքի մոտ: Վաչագան թագավորի խնդրանքով Սյունիքի իշխանը հինգ գյուղ էր տվել նրան ու նորահավատ փեսային: Հենց այստեղ՝ Բարգուշատում էլ (Քաշունիք) մահացել են Վաչագանն ու փեսան:

Այստեղ, Վաչագան թագավորի ու նրա փեսայի՝ մինչև հիմա անհասկանալի մնացած մահվան մեջ, հավանաբար, դարձյալ առկա է Պարսից արքունիքի դիվային քաղաքականության շոշափուկը: Այս պարագան առավել հասկանալի է դառնում, հենց որ նկատի ենք առնում ժամանակը: Պարսից արքունիքը ոչ մի զեպքում չէր կարող հրաժարվել հյուսիսային կողմերի հպատակ երկրների հանդեպ դարեր փայփայած իր հավակնություններից: Այդ հավակնությունների դեմ, պարզ է, որ բարձրանում էր Վա-

չագան թագավորն իր լուսավորական ու լուսավորչական խոշոր միջոցառումներով, ազգապաշտպան լայնահուն գործունեությամբ ու վիթխարի հեղինակությամբ:

Պարսկական բռնապետությունը հպատակ երկրում չէր հանդուրժի Վաչագան Բարեպաշտի նման մի թագավորի, ինչքան էլ որ նախապես խոստացած լիներ շմիշամտել նրա հավատին ու ներքին գործերին:

Վաչագան Բարեպաշար, ավանդության համաձայն, թաղված է Արցախ-Ղարաբաղի ամենագեղեցիկ անկյուններից մեկում՝ Մարտակերտի շրջանի Ջրվշտիկ կամ Եղիշտառքյալ վանքի կողքի մի մատուռի մեջ: 13-րդ դարում նրա վրա նոր տապանաբար են քաշել, վրան փորագրել. «Այս է հանգիստ Վաչագան թագաւորին»:

Այս լեռնաստանի հայությունն անանց փառքով է օժել միասնական թագավորության կորստից հետո ստեղծված հայկական առաջին լուրջ պետական միավորի հեղինակին՝ նրա մասին ստեղծելով ոգեշունչ մի հեքիաթ-ավանդություն, որը երեւի թե սիրո, զրի ու արհեստի մասին հյուսված ամենագեղեցիկ ստեղծագործություններից է ամբողջ համաշխարհային գրականության մեջ:

Վաչագանից հետո Առանշահիկների թագավորական հարբստությունը պարբերական ծեղծեղումներով ապրեց իր ընաշխարհում՝ արձանագրելով քաղաքական կյանքի ու մշակութային վերելքի հետաքրքիր դրվագներ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐԱՔԱՎԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԾՐՋԱՆՈՒՄ

Պարսկական և բյուզանդական բռնատիրությունների դեմ հայ ժողովրդի մղած տեսական ու համառ պայքարը շանցավ ապարդյուն: 6-րդ դարի վերջին և 7-րդ դարի սկզբին Հայաստանում օտար տիրապետությունն այնքան թուլացել էր, որ երկրի փաստական տնօրենները բնիկ իշխանական տների ներկայացուցիչներն էին դարձել: Եվ պատահական չէր տնտեսական ու մշակութային այն վերելքը, որ տեղի ունեցավ այս ժամանակ, հատկապես 7-րդ դարի առաջին տասնամյակներում: Հիշենք հենց այս շրջանում կառուցված Հռիփսիմեի, Գայանեի եկեղեցիներն էլ-միաձնում և, վերջապես, Զվարթնոցի հոյակերտը: Սրանք հայ-

կական ճարտարվեստի ամենալուսավոր խիզախումներն էին, որ անգերազանցելի պիտի մնային հետագա դարերում:

Սակայն այս անգամ էլ հայ ժողովրդին չպիտի վիճակվեր երկարատև խաղաղություն կամ անկախության պատրանքի վայելում: Հայաստանից հարավ ստեղծվել էր ռազմա-ավատական մի պետություն՝ Արաբական խալիֆայությունը, որը ծավալվում ու հզորանում էր օրեցօր: Այն կարճ ժամանակում նվաճեց ու հպատակեցրեց Մասանյան իրանը, ապա նվաճեց բյուզանդահպատակ շատ երկրներ և շարունակում էր իր հաղթական երթը՝ բռնկած տիեզերակայության փափազով ու իսլամի մուսուլմանությունով:

Իսլամի նորահավատները Հայաստան ոտք դրին 640 թվականի աշնանը: Համարյա ոչ մի դիմադրության չհանդիպելով նրանք հասան երկրի կենտրոնական դավառները և ասպատակեցին: Ապա գրավելով Դվին քաղաքը՝ ավարի ու ավերի ենթարկեցին այն և զերիների մի հոծ բազմություն առած հեռացան:

Այս առաջին արշավանքը, ասեն, հետախուզություն էր եղել, արաբները ծանոթացել էին տեղանքին, համոզվել, որ ասպատակ փոելը հեշտ է: Եվ նրանք նորից եկան երկու տարի հետո: Սակայն այս անգամ սպարապետ Թեոդորոս Ռշտունին երկու հազարանոց հեծյալ գնդով հարձակվեց Կոզովիտ գավառի Արձափի բերդը գրաված արաբական դորամասի վրա, ջարդեց այն: Նույն կերպ վարվեցին նաև երկրի մյուս մարզերում ու գավառներում: Արաբները ջարդ կրեցին նաև Երևանի ու Նախիջևանի բերդերը պահպանող տեղացիներից:

Երրորդ անգամ արաբները Հայաստան մտան 650 թվականին: Վերստին ասպատակեցին շատ գավառներ, հսկայական ավար ու գերիներ առած վերադարձան հարավ: Երկրի իշխանապետները, համոզված, որ ահռելի արաբական բանակներին դիմադրելն անհնար է և պայքարն անիմաստ, փորձեցին բանակցություններ վարել խալիֆայության կենտրոնում: Եվ սպարապետ Թեոդորոս Ռշտունուն հաջողվեց արաբների հետ կրեթել մի համաձայնագիր, որով, ճիշտ է, Հայաստանը ձանաչում էր խալիֆայության գերիշխանությունը, սակայն առաջին երեք տարին հարկ չպետք է վճարեր, իսկ խալիֆայությունը Հայաստանում զորք չպետք է պահեր: Սակայն ո՞ր բռնակալն է հետևվել որևէ օրինականության, որ արաբները հետևեին: Հենց համաձայնագիրը կնքելուց հետո անմիջապես նրանք հարձակվեցին

Արևելյան Հայաստանի վրա և ավերեցին մի շարք գավառներ: Հետագայում այս հարձակումները դարձան պարբերական ու ավելի դաժան: Իսկ որ ամենասուկալին է, Հայաստանը 7-րդ դարի վերջում ոչ միայն արաբների ու բյուզանդացիների ասպատակությունների վայրն էր, այլև արաբա-բյուզանդական ճակատամարտերի թատերաբեմը, որ նշանակում է՝ այն կրկնակի ամայանում էր պատերազմողների կրկնի տակ:

Այլևս անկարող լինելով տանել այս օրհասական վիճակը, Հայաստանի նախարարական տների ներկայացուցիչները խորհուրդ են անում և որոշում թողնել հայրենիքը, ապրել բյուզանդական տիրապետության ներքո՝ արևմտյան մարզերում: Սակայն իրենց այս մտադրությունն իրականացնելու ճանապարհին, Մասիսների ստորոտում հանդիպում են արաբական մի զորաբանակի, որը հայերին տեսնելուն պես նետվում է ճակատամարտի: Հայերը, Մմբատ Բագրատունու ղլխավորությամբ, անցնում են իրասխը և ամբանում Վարդանակերտ դյուղում՝ ջանալով խույս տալ արյունհեղությունից: Արաբները, սակայն, նպատակ չունեին ազատ թողնել հակառակորդին և պաշարեցին գյուղը: Այն ժամանակ Մմբատ Բագրատունին իր փոքրաթիվ զորագնդով լուսադեմին, Հայաստանյան սառնամանիքի պայմաններում, հարձակվեց մեծաքանակ արաբների վրա, կոտորեց նրանց մեծ մասը, իսկ կենդանի մնացածներին էլ հույսածեց մինչև Երասխը և թափեց սառած գետի մեջ: Վարդանակերտի հաղթական ճակատամարտը կարծես ահազանդ էր Հայոց երկրի մնացած նահանգների համար: Արաբական կայսրոսների դեմ ելան ու նրանց անխնա կոտորեցին Վանանդի կողմերում, Այունիքում ու Արցախում:

Արաբական խալիֆայությունը, տեղեկանալով այս ղեպերի մասին և, իմանալով, որ դրանից հետո էլ նույն հայ նախարարները՝ գաշնակցած բյուզանդացիների հետ, կռիվ են տվել արաբ կուսավարիչ Մուհամեդի դեմ, լցվում են մի ահավոր վրիժառուությամբ: Ապստամբական ելույթների ղեկավարները նախարարական տների ներկայացուցիչներն են եղել: Նաև նրանք են արաբական բռնապետության բոլոր միջոցառումների խափանողները հպատակ Հայաստանում: Ուրեմն, նրանք էլ պետք է հատուցեին այդ բոլորի համար: Նրանք պիտի դառնային այդ ահավոր վրիժառուության գոհերը:

Եվ ահա 706 թվականին, արաբ կուսավարիչը Նախիջևանի

իր տեղապահին կարգադրում է գործի անցնելու Տեղապահ Կատուժը հրավեր է հղում Հայաստանի բոլոր նախարարական տնկերի ներկայացուցիչներին, որպեսզի ժամանեն Նախիջևան՝ ցուցակագրվելու, քանի որ, իբր, խալիֆը թողակ պիտի նշանակի բոլորին: Հավատավոր հայ նախարարների մեծ մասը եկավ այդ հրավերին: Եկածներն այնքան շատ էին, որ Կատուժը մի մասին ուղարկեց մոտակա երամ ավանը: Նախիջևանում ու երամում բոլորին փակելով եկեղեցիների մեջ, նրանց հայտարարեցին կալանավորված: Այս եկեղեցիների դռները աղյուսապատելով, փայտե ծածկերը վառեցին: Այսպիսով երկու եկեղեցիների մեջ վառվեցին հայ նախարարական տների շուրջ 800 ներկայացուցիչներ, որոնք կազմում էին հայոց ավագանու ծաղիկը: Իսկ նրանք, որ չէին եկել այդ անյուր վրիժառուությանը ենթարկվելու, կալանավորվեցին տեղերում և քվեցին Արաբիա՝ տաժանակրոթյան:

706 թվականը հայոց միջնադարյան պատմության մեջ հայտնի է որպես «կրակի տարի»: Բռնակալի անգթությունը բոլորովն այդ կրակի ճենճերահոտով ասես բռնված է ողջ միջնադարը:

8-րդ դարի սկզբի դեպքերով Հայաստանը վերջնականապես ընկավ Արաբական խալիֆայության տիրապետության տակ: Խալիֆայությունը Հայաստանին միացրեց նաև Կուրից հյուսիս տարածված երկրամասը՝ Աղվանքը, և Արևելյան Վրաստանը, ստեղծեց մի վիթխարի կուսակալություն՝ Դվին մայրաքաղաքով:

Հետագա տասնամյակներն արդեն հայտնի են բռնակալների աննախադեպ շարությունների շարքով, հարկ ու տուրքերի բարձրացմամբ, որոնք նկարագրելիս մեր պատմիչները կարկամում են վշտից ու զայրույթից: Արաբ տիրակալները նախկին ծանր ու անտանելի հարկերին ավելացրել էին նաև «ջիզյա» կոչվող այլազավանության հարկը, որը գանձվում էր ոչ մահմեդականներից և հետագա դարերում պետք է մնար արաբներին հավատք ժառանգած բոլոր բռնակալների զինանոցում՝ որպես քրիստոնյաներին կեղեքելու և բռնի մահմեդականացնելու միջոց:

Այս վիճակը երկար հանդուրժել չէր կարող հայ ժողովուրդը, որ դիտե կռվել իր ազատության ու անկախության համար և ճակատագրի բերած ամենասուսկալի պայմաններում անգամ ցուցադրել է իր հուզու արիությունը:

8-րդ դարի կեսերին խալիֆայության ներսում ծայր են առ-

նում գահակալական խռովությունները: Օգտվելով այդ հանգամանքից՝ հայ նախարարները մի քանի անգամ ապստամբություն են բարձրացնում, վերանվաճում իրենց ոտնակարված իրավունքները: Ապստամբների պարագլուխներ էին լինում երկրի երկու հույակավոր տոհմերի՝ Մամիկոնյանների ու Բագրատունիների ներկայացուցիչները: Դարի երկրորդ կեսին ապստամբական դրոշ էին բռնել նաև Արծրունիները:

Ապստամբները ոչնչացրին Կարինի, Վասպուրականի, Դվինի և այլ կողմերում բնավորված արաբական կայազորները: Շատ սեղերում ջարդել էին պատժիչ ջոկատներին և սպանել նրանց հրամանատարներին: Խալիֆայությունն ստիպված եղավ ուղղմական նոր համալրումներ կատարել, նոր զորքեր ուղարկել Հայաստան՝ իր խաբխրված դիրքերը պահպանելու համար: Հետագայում, իհարկե, խալիֆայությանը հաջողվեց ճնշել հայոց ապստամբությունները: Սակայն հայ ժողովուրդն ու նախադրությունը փորձով համոզվել էին արդեն, որ անպարտելի չէ արաբական բռնությունը, և նրանից ազատագրվելու համար անհրաժեշտ է ոտքի ելնել երկրով մեկ՝ միասնաբար, բոլոր նախադրությունների միացյալ ուժերով:

Հակաարաբական շարժումներն ավելի կազմակերպված բնույթ ստացան 9-րդ դարի առաջին կեսում: Անկասկած դրա հիմնական պատճառներից մեկն այն էր, որ խաբխրվել էր խալիֆայության նախկին հզորությունը: Գահակալական կռիվների հետևանքով գլուխը կորցրած կենտրոնն այլևս անկարող էր բռնեցքի մեջ պահելու տիեզերական տիրապետության ծայրամասերի սանձերը: Սակայն հզորացել էին նաև ընդդիմադիր ուժերը: Հայաստանում վերելք էր ապրում նախարարությունը: Հին նախարարական տներն ապրում էին իրենց երկրորդ երիտասարդությունը: Եթե Մամիկոնյաններն սպառվել էին համարյա, ապա նրանց տիրույթների մեծ մասերին տնօրինած Բագրատունիները հզոր էին, ինչպես երբեք և 9-րդ դարի կեսերից սկսած հրաժարվում էին նույնիսկ հարկ վճարել արաբներին: Իսկ Արևելյան Հայաստանում, առանձնապես նրա հյուսիս-արևելյան նահանգներում, սյունեցիները և Ուտիքի ու Արցախի նախարարական տները դարձել էին իրենց երկրամասերի լիիրավ տերերը: Նրանց համար բացարձակապես ձևական բնույթ ունեւր արաբական տիրապետությունը, որովհետև նրանք չէին ենթարկվում Ատրպատականի ամիրայությանը, որն այս ժամանակ անարտավոր էր իրա-

կանայնիլ արաբական տիրակալութեան միջոցառումները Արմենիա մարզում:

Հակաարաբական նախորդ ընդվզումների հաջողութեաններով սղեւորված հարավային հարկական գաղափաներում ըմբոստ պայքար է ծավալում 851—852 թվականներին: Ապստամբները ժողովրդական հերոս Խուսիցի Լովնանի և Բագրատունեաց իշխանազունների գլխավորությամբ Մշո դաշտում ջախջախում են հայկական շարժումները ճնշելու համար եկած արաբական թարմ զորքերին: Արաբ զորավար Յուսուֆը, որ զորքերը կորցնելուց հետո թաք էր կացել Մուշ քաղաքի եկեղեցու գանգակատանը, ցած բերվեց այնտեղից և ենթարկվեց խայտառակ մահապատժի:

Արաբական խալիֆայությունը որոշեց վրեժ լուծել կրած աշօրինակ խայտառակությունների համար: Թուրք զորավար Բուդայի գլխավորությամբ 200 հազարանոց մի զորաբանակ ուղարկվեց Հայաստան և Անդրկովկաս՝ հանձնարարություն ունենալով ազատամբ մարզերի նկատմամբ լինել սոսկալի դաժան:

Եվ, այսպես, 852 թվականի դարնանը Հայկական բարձրավանդակի հարավային սահմաններից եկող թուրք-արաբական բանակը հայ ժողովրդին բերում էր մի համատարած աղետ, շտանված ավեր ու ջարդ: Բուդան արյան մեջ խեղդեց Սասունը, Վասպուրականը, Ռշտունիքն ու Մոկաց աշխարհը: Հայկական այս նահանգների բախտին արժանացավ նաև Արևելյան Վրաստանը Տիգրիս մայրաքաղաքով: Եվ միայն Կովկասյան լեռնաշղթայի փեշերին բնակվող ծանարներն էին, որ խիզախ դիմադրություն ցույց տվին Բուդայի արնածարավ զորքերին: Այս դիմադրությունից կատաղած Բուդան շարժվեց դեպի հյուսիս-արևելյան Հայաստան՝ նպատակ ունենալով դաժան հաշվեհարդար տեսնել Արցախի և Ուտիքի տերերի հետ, որոնք նախընթացին քանիցս կոտորել էին օտար սանձարձակ հարկահաններին, ոչնչացրել նրանց պատժիչ չոկատները և արդեն ինքնուրույն էին ու ինքնագլուխ:

Արցախի նախարարական պալատը, նու հին ազրյաւների վստահնիլ տվյալները. — Արաբական բռնակալության դեմ մղված բազմադարյան պայքարը հայոց պատմության մեջ կազմում է մի առանձնահատուկ գրվագ, որը հրաշալի նյութ է տվել նաև մեր ազգի գեղարվեստական մատոցությանը, մանավանդ բանահայտությանը (հիշենք «Սասունցի Դավիթ» էպոսը): Սա

մի պատմաշրջան է, որն ըստ ամենայնի ստուգել է Հայաստան աշխարհի և նրա ժողովրդի կենսունակությունը: Մենք չափ դիտենք, թե մեր երկրին ու նրա խաղաղասեր ժողովրդին ի՞նչ տառապանքներ հասան արաբական տիրակալության երկուսական դարերի ընթացքում: Քայց և շեք մոռանում հախաբարտական ազատագրական պայքարի մեր հերոսներին, որոնք տնհավասար կովի էին ելնում պղտոր հեղեղի պես եկող թշնամակտն հորդանքի դեմ, իրենց մահերով ու նահատակություններով անշեղ պահում ժողովրդի ազատագրական ոգին, մինչև որ իններորդ դարի վերջում նվաճեցին երազած անկախությունը և սուղոճեցին համահայկական թագավորություն՝ Բագրատունեաց տոհմի գահակալությամբ:

Հայոց հակաարաբական պայքարը միշտ էլ ժողովրդական բնույթ է կրել. բռնակալ խալիֆայության ու նրա բռնակների դեմ կռվում էին աշխատավորական զանգվածները: Սափայն ազդեցությունում ու ժողովրդի հիշողության մեջ պահպանվել են հիմնականում զանգվածային պայքարի ղեկավարները՝ հայ իշխաններն ու զորավարները: Իսկ այս անունների շարքում երկուսը՝ Սահլ Սմբատյանն ու Սասյի Աբու-Մուսնն, արժանացել են հայ և օտար աղբյուրների բացառիկ ուշադրությանը:

Սահլ Սմբատյանը իսլանի տերն էր 9-րդ դարի առաջին կեսում: Նրա տիրույթներն ընդգրկում էին Արցախական աշխարհի հյուսիսային մասը՝ Սևանի արևելյան ափից մինչև Մուխանթ պաշտը: Իսկ Սասյի Առանշահիկը նույն ժամանակ տիրում էր Արցախական աշխարհի հարավային գաղափաներին և իջտանտնիստ էր գարձրել Գտիշ ամրոցը Գիզակ գավառի Դոդ ու Տուսի գյուղերի թիկունքում:

Այս երկու քաջ ու շրջահայոց իշխանների օրոք Արցախի լեռնաստանին տիրելու արաբական ամեն մի փորձ պատժվում էր արժանավորապես, և եկվոր բռնակալները շարավում էին հյուսիս-արևելյան Հայաստանի սահմաններից հեռու:

Աղբյուրները հանգամանորեն պատմում են, թե ինչպես Սահլն իր փոքրաթիվ զորախմբով արարներին շարդեց Շիկաքար լեռոտում՝ այժմյան Շուշի քաղաքի տեղում: Արարները եկել էին Գարտավ մայրաքաղաքից: Ասպատակեցին Ամարասը, շարունակեցին իրենց արյունոտ երթը դեպի արևմուտք և հազար հոգի պերելով՝ ամրացան Շիկաքար բերդում: Ժամանակագիրն ասում է. «Այնժամ քաջ ու շքեղատեսիլ Սահլ Սմբատյան իշխանն

Առանշահիկ և նրա արիազարմ հղբայրներն իրենց զորքերով վրա տվին լուսադեմին, դիաթավալ արեցին ասպատակիչներին, մնացորդներին էլ ցիրուցան դարձրին և, որպես առյուծի ժանիքներից, փրկեցին գերյալներին»:

Հաջորդ անգամ Բաղդադից եկած բռնավորների 12 հազարանոց բանակի հետ ճակատամարտը տեղի է ունենում Մուխանջ դաշտում: Ժամանակագիրը վկայում է, թե «Այստեղ էլ Սահլ Սմբատյանը, որ Զարմիրհրակյան արքունի տոհմից էր, իրեն գործակից դարձնելով մեծ նահատակ Գեորգիոսին, թշնամիների վրա խոյացավ՝ որպես արծիվը տկար թռչունների վրա և, դաշտում այս ու այնտեղ կոտորելով, մնացորդներին փախուստի մատնեց»:

Հայ ժողովրդի հակաարարական պայքարի պատմության ամենագեղեցիկ էջը կապված է Արցախական աշխարհի հարավային գավառների տեր Աբու-Մուսե Եսայիի անվան հետ:

Խաղաղասեր իշխան էր Աբու-Մուսեն: Սակայն իրեն պարտադրված պատերազմներից միշտ էլ դուրս է եկել հաղթանակով, — Գտիշի տիրոջն այսպես է բնութագրում Աղվանքի պատմիչը: Իսկ Թովմա Արծրունին ամենայն մանրամասնությամբ ու ոգեկոչող խանդավառությամբ է պատմում Եսայի իշխանի մեկամյա խիզախ պայքարը խալիֆայության զորավար Բուզայի 200 հազարանոց բանակի դեմ: Մեկ տարվա ընթացքում Բուզան 28 անգամ հարձակվում է Գտիշի վրա: Անդրկովկասը սարսափի աակ աննելու համար խալիֆայի ուղարկած վիթխարի ուժերը 28 անգամ բախվում են Եսայի իշխանի անառիկ Գորոզ բերդին: Բերդապահներն իրենց արծվային բարձունքներից կրակ են թափում անկոչ եկվորների վրա: Եվ Բուզայի բազմաքանակ զորքն ամեն անգամ ետ է շարժվում պարտված ու ամոթահար:

Թովմա պատմիչը բառացի հիշում է Եսայի իշխանի գրած մի պերճախոս թուղթը, որ Բուզային է ուղարկվել ի պատասխան բռնակալի ամբարտավան առաջարկության: Այդ գրությունը շատ հետաքրքիր է և՛ իբրև հայ իշխանի ազատասեր ոգու հանդուգն արտահայտություն, և՛ իբրև այն օրերի հայ մարդու գեղարվեստական մտածողության շխարհայված պոռթկում: Այդ պատճառով էլ արժե թուղթը մեջբերել ամբողջությամբ:

Բուզան Գտիշի տիրոջն առաջարկել էր ներկայանալ իրեն և հայտնել հնազանդ հպատակություն: Հասկանալի է, որ արյունարբու Բուզան իր առաջարկությանը ուրիշ պատասխան չէր

սպասում, քան հայ իշխանի հպատակություն աղերսելը: Զ!՝ որ առատ արյամբ ու ավերածություններով էր նշել իր պատժերից հարավային Հայաստանի նահանգներում՝ սկսած Սասունից, Վասպուրականից, մինչև Վրաստանի սահմանները և Վրաց բուն երկիրը, որի մայրաքաղաք Տիֆլիսում արյան բաղանիս էր սարքել խաղաղ բնակչության համար... Սակայն բանադնացնելը Եսայի իշխանի փոխարեն Գորոզ Բուզային տարան մի ըմբոստ պատասխան-գիր, որի յուրաքանչյուր խոսքը պիտի նետահարեր բռնակալի սիրտը:

«Աշխարհակալների կարգն է իրենց հպատակների երկիրը գնալ խնամակալությամբ, իբրև խնամարկուներ վերացնել տառապայունների նեղությունները և ոչ թե երկիրն ավերել ավազակարար և ամայացնել սրով ու գերությամբ, — այսպես էր գրել Եսային: — Եվ եթե դու արքունիքից եկել էիր որպես խաղաղության հակիչ, պետք է շենություն պարզակեր անցած ճանապարհիդ և ոչ թե ավերածություններ ու խոտվություն: Արդ, թող հայտնի լինի, որ ինչքան իմ զորությունը բավականանա, և կենդանի լինեմ, դեմ կկանգնեմ տեր աստուծո ուժով ու զորությամբ և քեզ կդիմավորեմ ոչ թե խաղաղության սիրով, այլ աղեղով ու սրով գինավառ, քաջ տղամարդկանցով և ընտիր երիվարներով: Եվ եթե դու ցանկանում ես, որ ապրեք ինքդ ու ջո զորքերը, ապա արի գնա այստեղից, հեռացիր իմ սահմաններից: Հսկ եթե զայրույթից ու կատաղությունից կշտապես հեռանալ այս կյանքից և ոսկորներդ կցրես անապատներում՝ դառնալով երկրի զաղանների ու երկնքի թռչունների կերակուր, թող ջո կամքը լինի և ես պատասխանատու չեմ ջո արյան համար, մանավանդ, որ մեծ բարեպաշտություն եմ համարում կոտորել աստուծո թշնամիներին, ինչպես Մովսեսն Ամազեկին, Հեսուն քանանացիներին, Մամուելն Ագազին, Դավիթը Գողթաթին, ինչպես որ խորայելացիները միանգամից կոտորեցին այլազգիներին: Աստուծուն հաճելի եղան այս բոլորը: Այդպես էլ ես կվարվեմ քեզ հետ և ջո զորքերի հետ: Արդ ավարտում եմ այս շատախոսությունը քեզ հետ: Քո ձեռքում են գտնվում խաղաղությունն ու խոտվությունը: Եթե, ինչպես որ ասացի, ինձնից հեռանաս, կլինի խաղաղություն, իսկ եթե ոչ՝ պատերազմ, կռիվ ու ճակատամարտ. դու կդառնաս թիրախ, իսկ ազեղն իմ՝ խոցող, դու՛ ախոյան և մարտիկներն իմ՝ հաղթանակող, դու՛ ոտոխ, իսկ իմ զորքերը՝ քեզ դատապարտողներ, պատերազմը քոնը կլինի և

հաղթանակը՝ մեքք, մարմինը՝ ձեռք և նիզակը՝ մերը, պարա-
նոցը՝ քոնք և սուսերը՝ մեքք, սառցվածքը՝ քոնք, և մենք՝ ժա-
ւանդորգներ, ավարը՝ քոնք և մենք՝ ավարառուներ, դու՝ ավա-
զակ և մենք՝ քեզ կոտորապառուներ, դու՝ եղեզ և մենք՝ հուր դյու-
րավատ, դու՝ հարդ և մենք՝ հողմ քո զորքը ցրող, դու՝ ծաղիկ
և մենք՝ խորշակ թառամեցնող, դու՝ հանդ պողպալից և մենք՝
կարկուտ կործանարար, դու՝ շինություն ատանց հիմքի և ես՝
հեղեղ հիմնիվեր տապալող, դու՝ լեշ, իմ զորքը՝ պատառտող
զազան, որ ծվատում է քո սրտի առագաստը, դու՝ խաղալիք և
մենք՝ մանուկներ, որ քո զորությունն առած՝ խաղեր կխաղանք
քեզ հետ ու քո ամբողջ հպարտության և ամբարտավանության
հետ, դու՝ վայրի երե և մենք՝ որսորդներ, դու՝ թուռն և մենք՝
քեզ բարձրությունից վար բերող, ցանցի մեջ առնող, դու՝ ծովա-
չին վիշապ և մենք՝ կարթ, որ ջիմքդ խոցելով քեզ վեր ենք
քաշում խոր անդունդներից, և դու՝ եղջերու առանց եղջյուրների,
խսկ մենք՝ արծիվներ վերնների, քո աչքերը կուրացնողներ և քո
լեշը մեր ձագերին ու ծակաբնակ աղվեսներին նետող: Եվ ահա
դարձյալ ասում եմ. ուրիշ էլք չունես. ինչ որդայի մեզ համար
ես պատրաստել, ավելի վտանգավորն իր մեջ կանի քեզ»:

Հայրենի աղբյուրները Եսայի Աբու-Մուսեին կոչում են «Իրի-
ցու որդի»: Պատասխան թղթից երևում է հոգևորական հոր դաս-
տիարակությունը: Ասավածաշնչյան անունների հյուսվածքը,
տրամաբանորեն կուռ շարադրանքը խոսում են հենց այդ մասին
Սակայն ըմբոստ ոգին լեռնական հերոսին է:

Միամյա պատերազմի բոլոր սրբանշնորհ Եսային ապացու-
ցեց, որ անքնկճելի է իր Գտիշ-Գորոզը: Եվ ամոթապարտ Բուզան,
տեսնելով, որ ինքն անդոր է պատերազմով նվաճել խիզախ լեռ-
նականներին, դիմեց խարդավանքի. խալիֆից Եսայիի համար
բերել տվեց մի թուղթ, որով նա հրավիրվում էր Բաղդադ՝ խա-
լիֆի հետ խաղաղության բանակցություններ վարելու: Սակայն
արքունիք հասած հայ իշխանին անմիջապես կալանավորեցին
որպես ապստամբի, և նա այլևս չտեսավ իր հայրենիքը:

Սա 855 թվականն էր: Եսայի իշխանի հետ տաժանակրու-
թյան ենթարկվեցին նաև արքունիք տարված հայ բազմաթիվ
ուրիշ իշխաններ՝ Սահլ Սմբատյանն ու նրա որդի Ատրներսեհը,
Մամիկոնեից տեր Գրիգորը, Քուրդկա որդի, Սյունյաց տեր Գրի-
գորը, Վայոց ձորի իշխան Վասակը, Սյունյաց մյուս իշխան
Փիլիպպեն, Գարդմանքի ներսեհ իշխանը և ուրիշներ:

Այսպես շափարովեցին 9-րդ դարի առաջին կեսի հակաարա-
բական շարժումները Հայաստանում:

Սահլ Սմբատյանի ու Եսայի իշխանի անունները, սակայն,
մեր պատմիչների ու արաբ հեղինակների երկերում առեջվում են
ու՛ր միայն այդ շարժումների ընթացքին: Բանն այն է, որ արաբ-
ների տիրապետության շրջանը կրկնակի շարադեւտ էր արաբնե-
րին ուղեկցող կամ նրանցից անկախ Հայաստան խուժող ուրիշ
մեծ ու մանր ասպտակիչների պատճառով: Նրանք գալիս էին
հյուսիսից ու հարավից: Արևելքից էին հայտնվում անապատի
սամումի պես: Եվ Հայոց երկիրը ծվատվում էր տարացեղ ու
ալլակրոն թշնամիների խժոժություններից:

Գրավոր պատմությունը բավականին հանգամանալից տե-
ղեկություններ է պահել մի այլպիսի բունավորի մասին, որն
9-րդ դարի սկզբին բարեկամի պատրվակով ոտք դրեց Արևելյան
Հայաստանում և հետո դարձավ մի ահավոր շարիք անպաշտպան
ժողովրդի համար:

Բաբեկ-Բաբան էր այդ եկվորի անունը: Երևի Սյունյաց իշ-
խանների բարյացակամությունը նվաճել էր նրանով, որ, լինե-
լով պարսիկ, Արդաբիլից հարավ գտնվող Բազզ գավառի բնակիչ,
ինքն էլ ապստամբել էր Արաբական խալիֆայության դեմ և
խուռամյան աղանդավորների գլուխն անցած, նեղն էր գցել նո-
րահավատ իսլամի գինովորությանը:

Հայ ժամանակագիրների վկայությամբ՝ պարսիկ այս Բաբեկ-
Բաբանն ամուսնացել էր Սյունյաց իշխանի դստեր հետ: Այսքան
սերտ բարեկամությունը նա մտավ Սյունիք, բայց և խարդավան-
բով սպանեց աներոջը և տիրեց նրա Բաղը գավառին: Այնժամ
Բաղքի բնակիչները, դալրացած այս աննախաղեպ ապիրախտու-
թյան վրա, ըմբոստացան հափշտակիչի դեմ: «Երանից հետո Բա-
ղաց գավառն սկսեց շենթարկվել անօրեն Բաբանին, — հաղորդում
է Մովսես Գալստյանցին: — Եվ նա եկավ Պարսկաստանից, նվա-
ճեց, ավերեց երկիրը, սրի քաշեց Բաղաց գավառի կանանց ու
մանուկներին: Հաջորդ տարին էլ Բաբանն անցավ Գեղարքունիք
գավառը և այնտեղ մոտ 15 հազար բնակիչների սրի քաշեց և
Մաքենոցաց մեծ մալրաքաղաքը (վանքը) հրի մատնեց, մեաց
միայն չքաղացը և ուրիշ ոչինչ: Եվ դա հայոց երկու հարյուր
յութանասունվեց թվականին էր» (827 թ.):

Մի քանի տարի հետո Սյունիքի բախտին պիտի արժանանար

նաև Արցախը Այստեղ Բաբանի գործած գազանությունների մասին խոսող մեր աղբյուրների հետ համեմատելի են նաև արաբ Վեդինականները:

Երկուսի այս տեղեկությունները պարզվում է, որ Բաբեկը պարբերաբար հարձակվում էր Արցախ նահանգի տարբեր գավառների վրա, կողոպտում, կոտորում բնակչությանը, գերեզարում շատերին, ամբերում վանքերն ու մենաստանները: Հայ հեղինակներն ամոթից լուծ են այդ նորաթուխ բռնավորի մյուս շարագործությունների մասին: Սակայն արաբների հաղորդումների համաձայն՝ Բաբեկն ու նրա ուղեկիցներն ասպատակության ենթարկած բնակավայրերում տարածում էին մինչ այդ չեղած-չտեսնված անբարոյականություն: Ասում են՝ Բաբեկն ինքն անձամբ գերի վերցրած իշխանավորին կապում էր իր տան սյանը, ապա նրա աչքի առաջ բռնաբարում կնոջը, մորն ու քրոջը: Եվ նրա օրինակով էին գործում նաև իր զինակիցներն ու զինվորները:

Սակայն շուշացավ վրեժխնդրությունը բոլոր այսօրինակ վայրագությունների համար: 837 թ. արաբական զորքերից պարություն կրած և զինակիցներից լքված ու անօգնական Բաբանը Հայոց երկրով փախչում էր Բյուզանդիա: Արցախում փորձեց պատասպարվել հայ իշխանների մոտ: Ինքը թաքնվեց Սահլի անպարանքում, իր եղբայր Աբդալլահին էլ ուղարկեց Եսայի Աբու-Մուսեի մոտ: Սահլ Սմբատյանը, որ այնքան անարգանք էր տարել անկող բռնավորի երեսից, ձեռքակալեց Բաբանին՝ «զմարդախոզխոզ աշխարհաւէր արինարբու գազանն», հանձնեց արաբ զորապետ Ամիրմոմինին և մեծ վարձ ստացավ արքունիքից: Դիզակի տեր Եսային էլ արքունի գործակալի ձեռքը հանձնեց Բաբեկի եղբայր Աբդալլահին:

Բաբան-Բաբեկին ու նրա եղբորը ձեռքակալելու և խալիֆայի գործակալներին հանձնելու մանրամասները հաղորդում են արաբ հեղինակները: Ալ-Մուքադդասին, օրինակ, ասում է. երբ Բաբեկին լքեցին զինակիցները, ապա նա ծպտված, իր ընտանիքի հետ փախավ Հայաստան: «Այստեղ էլ Սահլ իբն Սմբատը՝ քրիստոնյա, հայ բարիկներին մեկը, ճանաչեց նրան, քանի որ դրանից առաջ Բաբեկի գերին էր, ցանկանում էր մեծ գումար վճարելով ազատվել, սակայն Բաբեկը հրաժարվեց նրանից վերցնել այդ գումարը և Սահլի աչքերի առաջ կեղտոտ գործ կատարեց նրա մոր, քրոջ ու կնոջ հետ, որովհետև այդ հրեշն այդ-

պես էր վարվում բոլոր այն մարդկաց հետ, որոսց գորբ էր վերցնում իրենց կանանց հետ:

«Սահլը ձեռքակալեց Բաբեկին և ուղարկեց ալ-Աֆշինի մոտ: Եվ քանի որ խալիֆ ալ-Մութասիմը երկու միլիոն զիրհեմ էր խոստացել նրան, ով Բաբեկին կրերն կենդանի... ապա Սահլ իբն Սունբաթին բերին երկու միլիոն զիրհեմ և արտոնեցին, որպեսզի նա ինքն իր նահանգի կառավարիչներ նշանակի»: Ատ-Տաբարին էլ այսպես է պատմում Բաբեկի եղբայր Աբդալլահին ձեռքակալելու հանգամանքը. «Երբ ալ Աֆշինը Բաբեկին բռնել, տարել էր իր ճամբարը և դրել հսկողության տակ, նրան հաղորդեցին, որ Աբդալլահն էլ գտնվում է իսա իբն-Յուսուֆ իբն-Իստիփանուսի (այսինքն՝ Եսայի Աբու-Մուսեի — Բ. ՌԻ.) մոտ: Անմիջապես նա իբն-Իստիփանուսին գրեց, որպեսզի սա Աբդալլահին ուղարկի իրեն, և նա էլ այդպես արեց»:

Թվում է, աղբյուրագիտական այս տեղեկությունները ոչ մի մութ հարց չեն թողնում Բաբան-Բաբեկի ու նրա հետ առնչված հայ իշխանների փոխհարաբերությունների մեջ. օգտվելով միասնական թագավորություն շունեցող Հայաստանի քաղաքական անապահով վիճակից, պարսիկ Բաբեկն իր հեռավոր Բաղդից Հայաստան էր եկել որպես մի նոր արնախում բռնավոր, այստեղ կտտորում էր անպաշտպան բնակչությանը, կատարում սանձարձակ անօրենություններ, և այդ Հայաստանի տերերն էլ հարմար պահին բռնեցին նրան, որպես արժանի պատիժ հանձնեցին արաբ խալիֆի գործակալին:

Պատմությունն ունի իր անզիմադրելի տրամաբանությունը. հավերժական բռնակալություն չկա: Եվ զուգույնների ու անսանձ կեղեքումների վրա հիմնված ամեն մի տիրակալություն վաղ թե ուշ կործանվում է, քանի որ, ստաջին հերթին, այն ինքն է ստեղծում ու սնում իր իսկ բուրբ կրծող զենուկները: Իններորդ դարի կեսից սկսած արաբական տիեզերակալությունը երերում էր կուսակալների ու ամիրաների խառնակիչ մրցակցությունից: Իսկ Արմինիա կուսակալության մեջ ո՛չ Բուլղայի նենդուս շարությունները, ո՛չ էլ մյուս գործակալների օրհասական միջոցառումները խալիֆայությանը չփրկեցին անփառունակ ելքից: Իններորդ դարի կեսերի հայկական համատարած շարժումներն ու խիզախ ինքնապաշտպանությունները հիմնովին սասանել էին բռնակալների տիրապետությունը: Դարի ութսունական թվականներին երկրի նախարարական վերնախավի մեջ գերագահու-

Յյուն ձեռք բերած Բագրատունյաց տոհմն իր ձեռքը վերցրեց բովանդակ երկրի դեկը: 885 թվականին Աշոտ Բագրատունին վերականգնեց հայրական պետական անկախությունը՝ հիմք դնելով հայրենի թագավորական մի նոր հարստության, որը շուրջ դար ու կես պետք է վարեր հայոց բախտի նավը միջնադարի փոթորկոտ ծովում:

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՆ ՄԵՆԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայոց պատմության հին և միջնադարյան շրջանները լի են արտասովոր այնպիսի երևույթներով, որոնց անծանոթ էին հարևան մեծ ու փոքր տերություններն իրենց հաստատուն թագավորական անների մշտահույով կյանքում: Ինչպես վանի կամ Արարատյան թագավորության ու Երվանդունիների, այնպես էլ Մեծ Հայքի Արտաշեսյան ու Արշակունյաց հարստությունների օրոք, իսկ միասնական թագավորական զահի կորստին հաջորդած դարերում հատկապես, Հայոց երկրի քաղաքական, տրնտեսական ու մշակութային զարգացման գործում մի շատ կարևոր դեր ունեին հայ նախարարական-իշխանական տները: Նրանց կյանքն ու գործը հիմնականում արտացոլված են մեր հին մատենագրության հուշարձաններում, վիմական ու գրչական վավերագրերում և մեզ են ներկայանում իբրև հայոց հին ազնվականության լավագույն անհատների սխրանքը՝ կատարված հայրենիքի աղատության, հայ ազգի ինքնության պահպանման և ազգային մշակույթի զարգացման զծվար ճանապարհին:

Պատմահայր Մովսես Խորենացին՝ մեր ժողովրդի առաջին ամբողջական ու քննական պատմության հանճարեղ հեղինակը, նախընթացի բաղմահարուստ աղբյուրների հիման վրա ցույց է տվել, թե ինչպես Մեծ Հայքի միասնական թագավորության հիմնադիրն ու հայ պետականության կարողավորիչը (մ. թ. ա. երկրորդ դարի սկիզբը), ժամանակի առաջավոր պետությունների օրինակով, իր երկրի քաղաքական կյանքը կանոնավոր հունի մեջ առավ՝ առաջին հերթին որոշելով նախարարական տների իրավունքներն ու պարտականությունները: Ահռելի պայքարի ու զոհաբերությունների գնով էր ստեղծվել Մեծ Հայքի միասնական թագավորությունը: Եղել էին նախարարություններ, որոնք, գիտակցելով կենտրոնացված հզոր պետության առավելությունն

ազգային կյանքի անխաթար զարգացման գործում, անմիջապես ընդառաջել էին միարար թագավորին և դարձել նրա ետանդուն ազակիցները կենտրոնախույս իշխանությունների տրամադրությունները կոտրելու, պետության միասնական մարմինն ամբապընդելու համար:

Առաջինների մեջ իր առանձնահատուկ տեղն էր ունեցել Բագրատունիների հին նախարարական-իշխանական տունը, որը հենց սկզբից հավատարմությանը միացել էր թագավորին, քաջությանը ծառայել նրա միարար գործին, և այս բոլորի համար էլ թագավորը Բագրատունյաց նահապետին էր շնորհել երկրի կառավարման գործակալություններից բարձրագույնը՝ թագադիր ասպետի ժառանգական իրավունքը:

Թագադիր ասպետը ո՛չ միայն թագազրույցյան արալողությունների ժամանակ թագ էր դնում գահը ժառանգող արքայազնի գլխին, այլև թագավորի մերձավոր խորհրդականն էր և երկրի ընդհանուր կառավարիչը: Այս իրավունքները Բագրատունյաց առանձնաշնորհը մնացին այնքան ժամանակ, որքան գոյություն ուներ Հայոց թագավորությունը: Իսկ երբ Պարսից արքայի ու Բյուզանդիայի կայսեր սաղրանքներով Հայոց Արշակունի թագավորությունը վերացավ, և երկիրը կառավարվում էր արքունիքի կողմից նշանակվող մարզպաններով, այս ժամանակ էլ հաճախ էր պատահում, որ, զիջելով հայոց հոգևոր ու աշխարհիկ իշխանությունների պահանջին, արքունիքը մարզպան էր կարգում Բագրատունյաց տան ներկայացուցչին:

Այս վիճակն էր նաև արաբական տիրապետության շրջանում, Լրբ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը դիմավորող ուժերի առաջին շարքում էին Բագրատունյաց պայազատները:

Ութերորդ դարի և իննետրորդի առաջին կեսի հակաարաբական ընդվզումները, սյարների կողմից ի տրիտուր գործադրված անսանձ դաժանություններն ու բռնությունները արնաքամ էին արել Հայաստան աշխարհը: Թվում էր, թե հայ ժողովուրդն արդեն դատապարտված է հավեժական ստրկության, և նրա երկրի տեր պիտի մնային մահմեդական զանգվածները, որոնք արաբական տիրապետության դրոշով եկել: Եղվել էին Հայոց ոստաններն ու շենքերը և արյունարբու սարդերը պես ծծում էին բզկտված Հայաստանի վերջին կենսահյուսիքը: Եվ հենց այս ժամանակ էլ հալ ժողովուրդը ձեռք բերեց դարեք երազած իր քաղաքական անկախությունը: 855 թվականին խալիֆայությունն ստիպված

եղալ Աշոտ Բագրատունուն հանձնել Հայաստանի իշխանաց իշխանի պաշտոնը, իսկ շուրջ երեք տասնամյակ հետո էլ, հայոց հոգևոր ու աշխարհիկ ավագանու պահանջով, վերականգնեց երկրի հինավուրց թագավորությունը՝ նույն Աշոտ Բագրատունու գահակալությամբ:

Մասնագետները հաճախ առաջնորդվում են այն սխալ պատկերացմամբ, թե խարխուլ էին արաբական խալիֆայության հիմքերը, և այդ պատճառով էլ հնարավոր դարձավ Հայաստանի պետական անկախության վերականգնումը: Ի՞նչ խոսք, որ այս գործում որոշ գեր խաղացել է նաև խալիֆայության թուլացումը: Սակայն վճռական նշանակություն ունեցան ուրիշ գործոններ, որոնց մեջ առաջինն ու ամենաորոշիչը հայկական աղատագրական պայքարն էր, որի 850—852 թթ. հուժկու բռնկումը յուրյ էր քակում մտքրեց երկրի վիճակի մեջ և փաստորեն դրեց Հայաստանի անկախության հիմնաքարը: Ճիշտ է, արաբներին հաջողվեց արչան մեջ խեղդել Սասունի ու Զեյթունի, Արցախի ու Վասպուրականի ապստամբությունները և մի նոր խարդախ իշխանաժողով-աքսորով նստրացնել հայկական ավատականության շարքերը: Սակայն ազատագրական մարտերի ընթացքը ցույց էր տվել, որ խալիֆայության համար իսկ այլևս անվտանգ չի կարող լինել նրա բռնատիրության գոյությունը Հայաստանում: Եվ խալիֆայությունն ստիպված եղավ իր զորքերը դուրս քաշել այդ ըմբոստ երկրից: Դրան էլ հաջորդեց պետական վարչության հանձնումը անդական ուժերին, իսկ Դվինում նստող արաբ ստիկանի պարտականությունները սահմանափակվեցին միայն հարկեր հավաքելու վերականգնությամբ:

Աշոտ Բագրատունին, այդ խելամիտ ու խիզախ քաղաքագետը, հմտորեն օգտագործեց իրեն տրված իշխանաց իշխանի իրավունքները ո՛չ թե արաբական հարկատվությունը կարգավորելու համար, այլ երկրի բոլոր ավատական ուժերը միավորեց, դարձավ համարյա բովանդակ Հայաստանի փաստական տնօրենը: Եվ երբ արդեն ստեղծված էր քաղաքական միասնությունը, երբ նույնիսկ ծայրամասային նախարարություններն իրենց զգում էին հայրենի քաղաքական ամբողջականության մասնիկները, իններորդ դարի յոթանասնական թվականներին Գևորգ Գառնեցի կաթողիկոսը հրավիրեց հոգևոր ու աշխարհիկ մեծամեծների մի ժողով, որը որոշեց Հայաստանի թագավոր ճանաչել Աշոտ Բագրատունուն ու դիմել խալիֆային, որ նա

հաստատի Աշոտի թագավորությունը, խալիֆայությունը միայն 884 թ. Աշոտ Բագրատունուն ճանաչեց Հայաստանի տիրակալ՝ նրան ուղարկելով արքայական թագ ու հանդերձանք: Աշոտի թագավորությունը ճանաչեց նաև բյուզանդական կայսրությունը, որի գահակալն էր Մակեդոնական կամ Հայկական հարստության հիմնադիր Բարսեղ (Վասիլ) Առաջինը:

Եվ, այսպես, շորս ու կես դար հետո վերականգնվեց Հայոց կորսված թագավորությունը. Ախուրյանի աջ ափին գտնվող հինավուրց Բագարանում Հայոց արքա օծվեց Աշոտը, որը պիտի վերակունդներ հին Մեծ Հայքի թագավորության բոլոր գործակալությունները, հաստատեր ու առաջ տաներ մի խելոք ու շքեղահայաց քաղաքականություն երկրի ներքին ու արտաքին կյանքում: Հայ ժողովուրդը հնարավորություն ստացավ լծվելու խաղաղ ու ստեղծագործական աշխատանքի:

Պատմությունն անհամար փաստերով ցույց է տալիս, որ շատ ավելի հեշտ է որևէ պետական կազմավորում ստեղծելը, քան այն պահել-պաշտպանելը: Այդպես եղավ նաև Բագրատունյաց թագավորության պարագային: Աշոտի գահակալության մեկ ու կես տասնամյակում երկիրը թոթափեց արաբական տիրապետության շրջանի լարիքները, ամրապնդվեց ու դորացավ իր մեջ միավորելով հին Հայաստանի համարյա ամբողջ տարածքը Պարտավից մինչև Ճորոխի հովիտը և Կուրից մինչև ծայր-հարավային նահանգները, մինչև Մանազկերտ: Պայժաններ ստեղծվեցին լայն թափի շինարարական աշխատանքների համար: Եսանդագին ծավալվում էր առևտուրը, և արհեստներն ու մշակույթն էին զարգանում:

Սակայն Հայաստանի այսօրինակ վերելքը ձեռնտու չէր Արաբական խալիֆայությանը, որը, ինչպես ցույց տվին հետագա դեպքերը, դեռևս չէր հրոժարվել Հայոց երկրի նկատմամբ ունեցած հին հավանություններից: Այդ վերելքը կասեցնելու նպատակով խալիֆայի կուսակալ և Ասորյառականի ամիր Յուսուֆը նախ Աշոտի որդի Սմբատ Ա-ի (890—914) թագավորության դեմ է լարում Գագիկ Արծրունուն՝ նրան թագավոր հռչակելով, ապա խոշոր մի զորաբանակով խուժում է Հայաստանի արևելյան նահանգները, ավերում բնակավայրերը, կողոպտում ու կոտորում երկրի պաշտպան կանգնած ժողովուրդին: Կապույտ բերդում ամրացած Սմբատն այլևս ի վիճակի չի լինում դիմա-

դրելու թշնամու մեծաբանակ գործին: Ընկնում է բերդը: Հայոց թագավոր Սմբատին գլխատում են բռնակալները:

Երբ առաջատականցի ավերիչը տոնում էր իր հաղթանակը՝ կարծելով, թե Հայաստան աշխարհն արդեն ծնկի է եկել և այլևս երբեք ուաթի շպիտի կանգնի ու շպիտի կարողանա շտկել մարմինը, հայ ժողովուրդը թափ տվեց իրեն, ուժերի գերագուն լարումով բարձրացավ ընդդեմ բռնության: Քաղաքական անկախության համար մղվող համաժողովրդական պայքարը գլխավորում էր Սմբատի որդի Աշոտը՝ քաջարի և անկոտրում կամքի տեր մի մարդ, որին ժողովուրդն իրավամբ կոչեց Աշոտ Երկաթ: Յոթ երկար տարիներ ժողովուրդը կովեց իր ազատության համար: Յոթ տարվա ազատամարտերը պսակվեցին Սևանի ափի այն սհեղ ու հաղթական ճակատամարտով, որ Աշոտ երկաթի փոքրաբանակ գործը 921 թ. շահեց արար ավարառու Բելշիրի վիթխարի զորաբանակից:

Հին հայկական առածն ասում է՝ թշնամուն ծեծելով են բարեկամ դարձնում: Չարաշար ծնծված Բելշիրի գերագուն տերը՝ արար խալիֆան, 922 թ. արքայական թագ ու թանկագին նվերներ ուղարկեց Աշոտ Երկաթին՝ միաժամանակ նրան շնորհելով շահնշահի, այսինքն՝ արքայից արքայի տիտղոս:

Աշոտ Երկաթի ազատագրական պայքարի հաղթական դասը երկար ժամանակ շոճացան արաբական բռնակալները: Ատրպատականի կուսակալները շուրջ հարյուր տարի չէին համարձակվում գնեք բարձրացնել Հայաստանի վրա: Պետական դաշինքով կարգավորվել էին հարաբերությունները Բյուզանդիայի հետ և ներքին կյանքում էլ հաստատվել էր սեական մի անդորրություն, որի պայմաններում Բագրատունյաց գահակալին անմոռնչ կերպով հպատակվում էին նախկին կենտրոնախույս ուժերը՝ հայ ավատաաներ այն թագավորությունները, որ արաբների խառնակիչ ձեռքով սակզվել էին Վասպուրականում ու Սյունիքում, Փոփոխում ու Տաշիրում:

Աշոտի հաջորդ Աբասի (928—953), ապա նրա հաջորդ Աշոտ Գ-ի (953—977) և հատկապես սրա եղբայր Գաղիկ Ա-ի (977—1020) գահակալության տարիները համեմատական անդորրի ու վիթխարի բարգավաճման շրջան եղան Հայաստանի համար: 961 թվականից երկրի մայրաքաղաքն ու թագավորանիստը դարձավ Երասխի աջ ափին հինավուրց Անի բնակավայրի տեղում բարձրացած Անի բերդաքաղաքը: Բագրատունի թագավորներն ու

նրանց ենթակա իշխանները կարծես մրցում էին իրար հետ՝ երկրի տարբեր նահանգներում կառուցած իրենց փառահեղ շինություններով՝ եկեղեցիներով ու վանքերով, դղյակներով ու հյուրանոցներով, կամուրջներով ու կարավանատներով: Թագավորներն ու նրանց հարազատները, ստորագուս իշխաններն ու զորապետները հիմնադրում ու հովանավորում էին հոգևոր-մշակութային այնպիսի ակնառու կենտրոններ, ինչպիսիք են Հաղբատն ու Սանահինը, Հաղարծինն ու Հոռոմոսը, Կեչառիսն ու Մակարավանքը, Տաթևն ու Դադիվանքը և ուրիշ բազմաթիվ վանական համալիրներ, որոնք հետագա դարերում իրենց տանիքների ներքո բոլորք պիտի պահեին մեր ազգային մշակույթի, գիտության ու գրականության անհանգչելի կրակը:

(Սակայն այս դարաշրջանի թագն ու պսակը, որ Բագրատունյաց տոհմի փառաց հուշարձանն է միաժամանակ, Անի քաղաքամայրը եղավ՝ ճարտարապետական իր հոյակերաններով, տարանցիկ առևտրի ու արհեստների, մշակութային բազմաբնագավառ կյանքի իր աննախընթաց ու անգերազանց վերելքով:)

Վաղնջուց ի վեր Բագրատունյաց ժառանգական տիրույթը Սպեր դավառն էր (Ճորոխ գետի հովիտը) հյուսիս-արևմտյան Հայաստանում: Այնտեղ նրանք ունեցել էին իրենց բերդամրցյունները, որոնցից ոչ մեկն էլ չէին կարող գահանիստ դարձնել հենց միայն այն պատճառով, որ Սպերը հետո էր միջնաշխարհից, միշտ ենթակա արևմտյան ու հյուսիսային հարևանների ասպատակություններին: Անվտանգ էր նաև հայոց հին մայրաքաղաքներից այն ժամանակ դեռևս կանգուն Դվինը, որտեղ պարբերաբար տիրություն էին անում արաբական բռնապետության մնացուկ ղեղեմցի Շաղղաղյանները: Ուստի և Բագրատունի առաջին թագակիրներն իրենց գահը հաստատեցին մեկ Բագրատունում, մեկ էլ Երազգավորում, մինչև որ Աշոտ Գ Ողորմածը նախընտրեց Անին և 961 թ. այն օձել տվեց իբրև «թագաւորանիստ քաղաք Հայոց»: Օժման ծեսին ներկա էին հայոց բոլոր իշխաններն ու հոգևոր առաջնորդները: Այնտեղ էր ժողովվել գործը, Ազգակցի իրավունքով ժամանել էր Հայոց արևելից կողմանց Փիլիպե թագավորն իր շքախմբով և կաթողիկոսի ու եպիսկոպոսների հետ: Մեծահանդես շուրջով Անանիա կաթողիկոսն Անին քաղաքամայր օձեց, իսկ Աշոտին՝ շահնշահ (արքայից արքա), որովհետև նրա գերագահությունը ճանաչում էին Վասպուրականի, Հայադվանքի ու Սյունիքի թագավորները: Աշոտի այս

տիտղոսն ընդունեցին Բյուզանդիայի կայսրը, Ափխազաց Թագավորն ու հարևան մահմեդական ամիրայությունները, «Եւ լինէր ուրախութիւն մեծ ամենայն տանն Հայոց, վասն զի տեսին նորոգեալ զաթոռ Թագաւորութեան աշխարհիս Հայոց՝ ըստ առաջին հարցն» (Մատթեոս Ուռհայեցի)։

Քաղաքորանիստ Անիին կառուցվեց ու բարգաւաճեց շատ կարճ ժամանակում։ Կամսարականների օրոք (Շիրակն ավելի վաղ ժամանակներում նրանց տիրույթն էր եղել) ստեղծված ամբողջը վերակերտումներից հետո դարձավ քաղաքի միջնաբերդը, իսկ նոր ծավալված շինարարական գործի սքանչելի արդյունքները՝ բնակելի Թաղամասեր, պալատական շինություններ, արհեստանոցներ, առևտրական տներ և այլն, ընդգրկվեցին նորաստեղծ երկշար սրբիսպաների մեջ, որոնք ձգվում էին Ախուրյանի ձորից մինչև Անի գետակի ափը։ Այս լայնածիր պարսպաշարի ներսում և նրանից դուրս կառուցված էին Անիի հուշակավոր հազարամեկ եկեղեցիները, որոնցից կանգուն մնացած մի քանի օրինակներն այսօր վկայությունն են այն դարի հայոց շինարարական հանճարի աննախադեպ փայլատակունտների։

Անիի բարգաւաճումով էր պայմանավորված նաև երկրի մեծ վերելքը մշակութային բոլոր բնագավառներում։ Մաղկեցին գիտությունները, ստեղծվեցին մատենագրական մեծարժեք երկեր, որոնց շարքում՝ Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերացու, Ասողիկ Տարոնացու, Թովմա Արծրունու հրաշալի մատյանները։ Այս ժամանակ էր, որ թղթի արտադրության արհեստանոցներ ստեղծվեցին Անիում ու մյուս վայրերում, և մտավոր կենտրոններում նոր թափով զարգացան հայոց գրչությունն ու մանրանկարչությունը։

Տնտեսական, շինարարական ու մշակութային վերելքի հետ միասին բարձրանում էր նաև երկրի քաղաքական հեղինակությունը։ Բագրատունյաց թագավորության մի քանի ճյուղեր, որոնք նույն տոհմի պայազատների նախածնունդով էին ստեղծվել, բարգաւաճում էին Տաշիր-Ձորագետում, Տալբում, Տարոնում և Վրաստանում։ Տաշիր-Ձորագետի տերերն իրենց համարում էին Աղվանից թագավորներ, քանի որ տիրում էին արևմտյան Աղվանքի հողերին և իրենց հովանին էին տարածել անգրկության երկրի պետական կազմավորումների վրա։ Պատմական աղբյուրների անհերքելի տվյալներով ապացուցված է, որ հայ Բագրատունիներից է սերվել նաև Վրաց Բագրատունի թագավորու-

թյունը, որի առաջին գահակալները, Անիի թագավորների աշակցությամբ, վերացրին Վրաց երկրում բուն դրած արաբական կառավարիչների տիրապետությունը, միավորեցին երկրի տարանջատված մարզերը և ստեղծեցին մի հզոր թագավորություն, որն իր ձևերում անխախտ պիտի պահեր հետագա ինը դարերի Վրաստանի բախտը։

Եվ ահա այսպես Բագրատունյաց հին տոհմն իր գերիշխանության տակ էր առել ամբողջ Հայաստանն ու Անդրկովկասը։ Տոհմակցական կապը նեցուկ էր տարբեր թագավորությունների միարար ջանքերին։ Հարևան ժողովուրդների բաղձանքն էր միասնաբար կովել գրսեկ թշնամիների դեմ։ Այս միևնույնում է ստեղծվել Անդրկովկասի ժողովուրդների հին եղբայրության մասին այն զրույցը, որ գրի է առել Վրաց պատմության («Քարթլիս-Յխովրեբայի») ժամանակագիրը։ Այդ զրույցի համաձայն՝ Քորգոմի ութ որդիները՝ Հայոսը, Քարթլոսը և մյուսները, որոնք կառավարվում էին Հայոսի կողմից և խոսում էին հայերեն, համերաշխ մի ընտանիք էին կազմում, և այդ կուռ համերաշխության համար սարսափելի չէր այտաքին ոչ մի թշնամի։ Այսօրինակ զրույցի հիմքն, անկասկած, ժամանակի Անդրկովկասի քաղաքական վիճակն էր. Անի-Շիրակի Բագրատունի թագավորությունն էր երեք բնիկ տիրակալությունների արմատը, բոլորի համար էլ երազելի վիճակ էր հարևան ազգերի համերաշխ եղբայրական զինակցությունը, որին զարկվելով կիրքվեին օտար բռնակալական բանակները։ Անի-Շիրակից «բղխած կամ ներշնչված ջանքերը տանում էին դեպի մի հոյակապ կառուցում, որ է՝ հավաքել, խմբել կովկասյան բոլոր ցեղերին մի և հանուր քաղաքական հարկի տակ, ներդաշնակել նրանց կյանքն ու գործունեությունը համագործակցության և համերաշխության գեանի վրա, Բագրատունի ծառի հովանու ներքո» (Ն. Աղոնց)։

Սակայն քնած չէին հին թշնամիները, որոնք քինով ու խարդավանքով դիտում էին իրենց հայացքի առաջ բարձրացող Բագրատունյաց տարբեր ճյուղերի համագործակցությունը։ Ցավոք, նրանց թշնամությանը պատվար պիտի դառնային նաև Հայոց թագավորության ներսի անջատարար տրամադրություններն ու ավատական մենատիրության ստոր տենչերը։ Տասնմեկերորդ դարի սկզբին Հայաստանի անկախության վրա ոտնձգություն կատարեց հայոց պետականության հին ու նեկավոր հակառա-

կորդ Բյուզանդիան, և նրան իրենց օժանդակութիւնը տրամա-
ւորեցին Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը, Վեստ Սարգիս դա-
վաճանն ու Աշոտ Գ Բագրատունին, որն ամեն կերպ ջանում էր
զահընկեց անել իր ավագ եղբայր Հովհաննես-Սմբատ արքային
և տիրանալ Անիի թագավորությանը, եվ Հովհաննես-Սմբատն
էլ, իր դիրքն ամրապնդելու համար, Անին ու շրջակայքը կտա-
կեց Բյուզանդական արքունիքին, որն իրավատեր պիտի դառնար
նրա մահից հետո:

Ահա, այսպես, երբեմնի հզոր թագավորութիւնը, երկրի ներ-
քին երկպառակութիւնների պատճառով, դարձել էր ամոթալի
վաճառքի առարկա, Իսկ Բյուզանդական արքունիքը խարդա-
վալից իր նպատակն իրականացնում էր ո՛չ միանգամից, այլ
քաջ առ քաջ: Նախ նվաճեց ու կայսրությանը միացրեց Տարոնի
Բագրատունեաց իշխանութիւնը, ապա նվաճեց Տաշքի կյուրա-
պագատութիւնը (1001 թ.): Դրան էլ հաջորդեց Վասպուրական-
ի Արծրունեաց թագավորության տարածքի յուրացումը (1021):
Հերթը հասել էր Անի-Շիրակին, 1041 թ. վախճանվեց Անիի գա-
հակալ Հովհաննես-Սմբատը, և անմիջապես Բյուզանդական
զորքերը հայտնվեցին հայոց մայրաքաղաքի պատերի տակ:
Անին ոտքի ելավ պաշտպանելու իր ու Հայաստանի անկախու-
թիւնը: Պաշտպանութիւնը զլխավորում էր քաջ ու հայրենասեր
սպարապետ Վահրամ Պահլավունին: Բյուզանդական զորքերը
խայտառակ պարտութիւն կրեցին և ամոթահար հեռացան Հա-
յաստանից:

Անիում թագավոր նստեց տասնվեցամյա Գագիկ Երկրորդը
(1042—1045), որը փորձեց Բագրատունեաց երիրացող գահն
ամրապնդել ներքին ուժերի համախմբումով: Նա արքունիքից
հեռացրեց ծախու Վեստ Սարգսին ու Պետրոս Գետադարձին:
Հաջողութեամբ մի քանի անգամ ջարդեց ու ետ քշեց Հայաստան
թափանցած բյուզանդական զորքերին: Սակայն այս հաղթական
ճակատամարտերն անգամ Անին չփրկեցին վերահաս կործա-
նումից: Բյուզանդական արքունիքը, այնտեղ ծվարած Վեստ
Սարգսի ու Պետրոս Գետադարձի խորհուրդով, դիմեց նոր խար-
դավանքի. բարեկամական բանակցութիւնների պատրվակով
Գագիկ թագավորին հրավիրեց Կոստանդնուպոլիս, բայց, բա-
նակցելու փոխարեն, պահանջեց Անին և, երբ մերժում ստացավ,
հայոց երիտասարդ թագավորին արգելեց վերադառնալ հայրե-

նիք: Անգլուխ մնացած Անին մեկ տարի ևս անհույս դիմադրեց
բյուզանդական ոտնձգութիւններին, մինչև որ 1045 թ. ջլատված
հայրենասեր ուժերը դավաճանների հորդորներով անօգուտ հա-
մարեցին հետագա դիմադրութիւնը և Անին հանձնեցին կայսրու-
թյանը:

Այսպիսի անփառունակ վախճան ունեցավ Բագրատունեաց
թագավորութիւնը, որն ավելի քան դար ու կես Հայաստանը և
Անգրկովկասը օտար բռնակալների դեմ պատնեշելու ուղին եր
փնտրում:

Չրուցիս վերջում արժե վերստին հիշել ականավոր պատ-
մաբան Նիկողայոս Աղոնցին, որի ճշմարիտ գնահատութեամբ՝
«Բագրատունեաց փորձը՝ ընդգրկելու համայն Կովկասը իբրև մի
մեծ ընտանիք, մի քաղաքական կենսակցութեան շաղկապի մեջ,
ներկայանում է մեզ որպես մի խիզախում՝ զաղափարական լայ-
նութեամբ անօրինակ միջնադարյան նեղսիրտ միջնորոտում և
կազմում է այս նշանավոր տոհմի պատմական փառքը»:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՍԵԼՋՈՒԿ ԹՈՒՐԷԵՐԸ

Տասնմեկերորդ դարի առաջին կեսին մերձվուլգյան ու մեր-
ձարայան տափաստաններից ելած վրանաբնակները երբ հասան
Մերձավոր Արևելքի երկրները և իրենց սարսափազդու երևույ-
թով հայտնվեցին Հայաստանի արևելյան եզերքին, հայ մտա-
վորականները հնավանդ տեսիլքներից հիշեցին Նեոփ կարապետ-
ներին: Վերաթարծեցին նաև Հովհաննես Հայտնութեան գարհու-
րելի այն գուշակութիւնը, որի համաձայն՝ «յետ հազար ամին
լուծցէլ զսատանայ և հանցէլ ի բանտլ անախ. ելցլ և մոլորեցուցէլ
զազգս ամենայն ընդ շորս կողմանս երկրի... որոյ թիւ նոցա
իբրև զաւազ ծովու»:

Հազար տարին պետք էր հաշվել սկսած Քրիստոսի յաշելու-
թիւնից, որն, ըստ ավանդութեան, կատարվել է 30-ական թվա-
կաններին:

Եվ, արդարև, 1030-ականներին էր, որ վրանաբնակները
նվաճեցին Հայաստանի արևելյան հարևաններին, հասան Եդե-
սիա, Բերկրի: 1023 թ. ահեղ երկրաշարժն ու արեգակի լիակա-
տար խավարումը Հովհաննես վարդապետ Կողեռնի կողմից հայ-

տարարվել էր անառնա՞ղ Հովհաննու գուշակութեան կատարման համար:

Իրական «Ննուի կարապետներն» ու «սատանայի զորքերն» ուրիշ անուն ունեին՝ սելջուկ թուրքեր: Նրանք, որ թուրք-օղուզական ցեղն էին ներկայացնում և նախահայրենիքում հատվածվել էին թուրք-թուրանական ընտանիքից, սելջուկ թուրքեր կոչվեցին իրենց առաջնորդ Սելջուկի անունով: Հենց Սելջուկի գլխավորությամբ էլ տասերորդ դարի վերջին Սիր-Գարայից հարավ ընդունել էին իսլամը: Այսպես էլ նրանք նոր հազարամյակը մտան քոչվոր նվաճողի իրենց բարբարոսությամբ և կարծես հենց իրենց վարք ու բարքին հարմարեցված նոր հավատի մոլեռանդությամբ: Եվ, չհաշված շուրջ երկուհարյուրամյա ընդմիջումը, որի ընթացքում նրանք նվաճողի ու տիրողի դերը հանձնել էին թաթար-մոնղոլներին, մնացած ամբողջ հազարամյակի տեղն իրենք էին՝ մի ամբողջ անհուն տարածքի վրա, որ սփռված էր արևելքից արևմուտք և հյուսիսից հարավ:

1045 թվականին վերջին Բագրատունի թագավորը՝ պատանի Գագիկը, Բյուզանդիայի մայրաքաղաք հրավիրվելով, արքունիքի ու հայ մեծատունների միացյալ խորհրդանքով հեռացվել էր գահից, և թագավորությունից զրկված ու հուսախար Հայաստանի մայրաքաղաք Անին հանձնվեց Բյուզանդիայի ողորմածությանը:

Չուշացան այս անավոր գործարքի հետևանքները: Բյուզանդական արքունիքը հայոց աղղկեցիկ իշխանական տների ներկայացուցիչներին, նրանց ղորաբանակներով ու գայթակղիչ պայմաններով, փոխադրեց իր երկրի արևմտյան ու հյուսիսային սահմանները՝ կայսրությունը եվրոպական ավարատներից պաշտպանելու համար: Միարար ուժերը կորցրած Հայաստանում դուրս բարձրացրին ու տիրական դարձան անջատական ձղտունները: Եվ երբ ընդամենը երեք տարի հետո, 1048 թ., իրենց հեռավոր Միջին-ասիական տափաստաններից եկած սելջուկ թուրքերն ասպատակեցին երկրի հարավային մարզերը՝ հասնելով մինչև Տարոն, Կարին ու Տալք, նրանց դեմ լուրջ դիմադրության չլույս տվեց հայոց զորքի ցանուցիւր մնացորդները, ո՛չ էլ երկրին տեղ դարձած բյուզանդացիները: Վերջիններս մի տարի անց նոր ավարատության եկած սելջուկներին դիմադրելու փորձ արին, սակայն խաչատրակ պարտություն կրելով Բասենում՝ ետ քաշվեցին և որոշեցին միավորվել հայկական ուժերի հետ, միաս-

նական ճակատ հարգարել սելջուկյան գալիք հարձակումների դեմ:

Սելջուկ թուրքերը երրորդ անգամ Հայաստան խուժեցին 1054 թ.: Գալով Ատրպատականի կողմից, ոտքի տակ տվին Վասպուրականը և համառ դիմադրության հանդիպելով Կարսում ու Մանազկերտում՝ ավերեցին երկիրը, կոտորեցին խաղաղ բնակչությանը և մեծ կողոպուտով վերադարձան իրենց հեռաստանները: Զորքերը արշավանքը, որ տեղի ունեցավ մեկ տասնամյակ հետո, արդեն ճակատագրական եղավ հայ ժողովրդի համար, որովհետև սելջուկյան ղորաբանակներն ասպատակել էին Աղվանքն ու Վրաստանը, Հայաստանի հյուսիսային ու արեւելյան նահանգները: Նրբ իբր թե մեծ ուժով ամրացված Մանազկերտն էլ ընկավ արշուներբու հորդանների առաջ, և բյուզանդական զորքերի վերջին խզճուկ մնացորդները դիմեցին փախուստի, կայսրությունն ստիպված եղավ հաղթող սելջուկների հետ կնքել հաշտության պայմանագիր, որով համարյա թե ողջ Հայաստանն անցավ նոր բռնազրավիչներին:

Սելջուկ թուրքերը, սակայն, լրավականացան անպաշտպան Հայաստանի գրավումով: Առաջ շարժվեցին և մեկը մյուսի ետևից նվաճելով կայսրության նահանգները՝ հասան Կոստանդնուպոլիս:

Աշխարհավեր այս արշավանքների մասին խոսող շատ աղբյուրներ կան: Բայց նրանցից մեկը՝ մեր Մատթեոս Ուռհայեցու պատմական երկը, որ ամենաաթափն ու արժանաճավատն է այդ անցքերի համար, թուրքական ահավոր աղետի ամբողջ մեղքը դնում է Բյուզանդական կայսրության վրա: Սակայն լավ է խոսք տանք մեր արդարախոս պատմիչին. «Ո՞վ կկարողանա մեկ առ մեկ պատմել անհուն կորուստներն ու զղջման հեկեկոցները Հայոց երկրի, որը թուրքաց անօրեն ու արյունարբու, գազանաբարո զորքերից կրեց անտիրության պատճառով, սուտ պահպանների, ապիկար ու թուլամորթ հունաց ազգի վատության պատճառով,— դառը կսկիծով հայտնում է Մատթեոս պատմիչը և բացատրում, թե կայսրությունն ինչպիսի՞ ստորությանը է քանդել Հայոց երկրի ամբողջությունը:— Եվ քանի որ մեկ առ մեկ բաժանեցին Հայոց տանից, տարան քաջ զորականներին՝ նրանց կտրելով իրենց տներից ու գավառներից և խափանելով՝ վերացրին Հայոց թագավորության գահը: Նրանք քանդեցին զորքերի

ու զորավարների պաշտպանական պարիսպը, և հոռոմներն իրենց համար քաջության ու պարծանքի զործ դարձրին անդարձ փախչելը [Քշնամու առաջ]՝ նմանվելով վատ հովիվների, որոնք փախչում են գալլ տեսնելիս: Սակայն հոռոմները ջանացին ու հաջողացրին Հայոց երկրի ամուր պարիսպը բանդելով կործանել, պարսիկներին ղենքով հայոց վրա բաց թողեցին, և դա էլ համարեցին իրենց մեծ հաղթանակը, Տեսո էլ անպատկառությամբ ձևացնում էին, թե կուրտ զորավարներով ու ներքինի զինվորներով Հայաստանը պահում են, մինչև որ պարսիկներն անտերունչ գտան ամբողջ արևելքը: Այնժամ այնպես սաստկորեն զորացան ալլազգիները, որ մեկ տարվա ընթացքում հասան մինչև Կոստանդնուպոլսի դարպասները, նվաճեցին հոռոմների ամբողջ երկիրը, ծովեզրյա քաղաքներն ու նրանց կղզիները և հույներին դարձրին Կոստանդնուպոլսի նեքում բանտարկվածներ:

Այստեղ ինչպես և մեր հին ազբյուրներում առհասարակ, պարսիկներ են կոչված սելջուկ թուրքերը, ըստ երևույթին, որովհետև Հայաստան էին խուժել Պարսկաստանի կողմից՝ Ատրպատականից: Սակայն հայտնի է նաև, որ մեր Նեղինակները պարսիկ էին կոչում բոլոր նրանց, որոնք իսլամի կրոնն էին դա վանում:

Որևմն, սելջուկ թուրք խաչնարածները, Հայաստանը ոտքի տակ տալով, հասել էին մինչև Բյուզանդիա, հարավում՝ Միջագետքն ու փոքր-ասիական երկրները: Եվ այսպես հաստատվեց նրանց տիեզերական տիրապետությունը: Պատմության մեջ առաջին անգամ քաղաքակիրթ աշխարհը ծանոթանում էր թըրքության աղետին: Ավտոտական կարգի բարձր զարգացման վիճակին հասած բազմաթիվ ժողովուրդներ ընկան անպատկառության եկող կիսավայրենի խաչնարածների բռնության տակ: Դա աշխարհի տեսած ամենաբիրտ ու ամենասոսկալի լուծն էր, որի ծանրությունն ամենից շատ հայ ժողովուրդը կրեց, որովհետև եկվորները Հայաստանի տարածքի մեծագույն մասի վրա ոչ միայն տիրապետում, այլև բնակվում էին այդքան, և նրանց հարևանությունն առաջնորդվում էր գալլի բնազդներով. անխնա կողոպտում ու ավերում էին, կասեցնում ամեն մի առաջաքալ, իսկ եթե մեկ-մեկ ու տեղ-տեղ էլ թույլ էին տալիս տընտեսական որևէ առաջընթաց, գյուղական կյանքի ու առևտրի, արհեստների ու մշակույթի զարգացում, ապա այստեղ ևս առաջնորդվում էին գալլային վարք ու բարքով. համոզվել էին,

որ պարարտացած հոտն ավելի ձեռնաու է: Որինակ, մեր միամիտ ժամանակագիրները գովեստով են խոսում սելջուկ տիրակալ Մելիք-շահի (1072—1092 թթ.) մասին: Իբր, նա հոգատար է եղել հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ. թույլ է տվել, որ վերականգնեն քայքայված տնտեսությունը, նույնիսկ հանդուրժել է քրիստոնեությունը: Բռնակալի այս նոր քաղաքականության մասին ժամանակագիրների միամիտ հիացմունքը հաճախ փոխանցվում է նաև մեր օրերի ուսումնասիրողներին: Մինչդեռ մելիքշահյան այս կարճատև բարչացակամությունը ևս սելջուկ-թուրքական բռնապետության գալլային քաղաքականության արտահայտությունն էր հանդիսանում: Թուրք տիրակալն էլ վերջապես հասկացել էր, որ ոչ մի օգուտ չկա ավերակ ու հյուժված փարախից, և շատ ավելի ձեռնաու է, երբ և՛ փարախն է շեն, և՛ հոտն է պարարտ:

Տասնմեկերորդ դարից սկսած սելջուկյան սուլթանության ներսում ծայր առան գահակալական կոիվները: Սուլթանի կուսակալ ամիրները տեղերում իրենց անկախ հայտարարեցին և Հակատամարտերի էին նետվում միմյանց դեմ՝ նոր հողեր նվաճելու, գերագահության հասնելու համար: Եվ բոլոր այս խժգոնություններից միակ տուժվողը ժողովուրդն էր լինում, տեղաբնիկ աշխատավորը, որի համար իր ավանդական երկիրը դարձել էր դժոխք:

Բռնության դեմ հայ ժողովուրդն անհույս կռվում էր ամենուրեք: Համաժողովրդական ընդվզումներ էին պայթել Սյունիքում ու Տարսնում, Վասպուրականում ու Լոռի-Տաշիրում, Կարինում ու Բջնիում: Սակայն ամեն անգամ, ապստամբությունն արյան մեջ խեղդելուց հետո, առավել անսանձ էր դառնում սելջուկ բռնավորը, ավելի կատաղի էր ճնշում հայ հպատակին, սվերում նրա երկիրը, հրկիզում սուճն ու ինչքը:

Ստեփանոս Օրբելլյան պատմիչն է նկարագրել այն ավարավերը, որ եղել է Սյունիքում սելջուկ բռնավորների կրեպից: Ասում է՝ 1126 թ. եկավ ամիր Հարոնը, բնաջնջեց Կապան հրաշակավոր բերդաքաղաքն ու Արևիք գավառը: Իսկ Բաղակա ըարը, որ ամբացված վանք էր, և ապահովության համար այնտեղ էին հավաքել շրջակա գավառների բոլոր սրբությունները, հատկապես ձեռագիր մատյանները, ենթարկվեց մի այնպիսի կողոպուտի, որ այլևս ոչինչ չմնաց, «և ամենայն ի գերութիւնն մատնեցան»:

Իսկ 1170 թ., սելջուկյան տիրապետության հոգևարքին, մի աննախադեպ ավերի ենթարկվեց Սյունյաց նահանգի հուշակավոր Բաղաբերդը: Սելջուկներն այնտեղ կոտորեցին պաշտպանվողներին և կողոպտեցին նահանգի ամբողջ հարստությունը: Նրանք հափշտակեցին Բաղաբերդի ամրությունն ի պահ տրված անհուն գանձերը և հրկիզեցին ու ոչնչացրին ավելի քան 10 հազար ձեռադիր մատչաններ, այսինքն՝ մոտավորապես այնքան, որքան այժմ հավաքված է Երևանի Մաշտոցյան մատենադարանում:

Սելջուկ-թուրքական տիրապետությունն առավել աղետարեք էր եղել հարևան Արցախ-Խաչենի համար, քանի որ այնտեղ իշխող բնիկ տերերը երբեք գլուխ չէին խոնարհում եկվորների առաջ, և սրանք ամեն անգամ ահռելի զորաբանակներով գալիս, ավերում էին բերդամրոցները, քանդում վանքերն ու եկեղեցիները: Այդ պատճառով էլ վաղ դարերից սկսած հոգևոր կենտրոններով հարուստ Արցախում չի պահպանվել մինչև 12-րդ դարի երկրորդ կեսը կառուցված որևէ շինություն:

Սելջուկ թուրքերի մեկ դարու տիրապետությունը հպատակ ժողովուրդների համար մի աննախադեպ շարիք էր և չէր կարող չբորբոքել այդ իսկ ժողովուրդների ազատագրական պայքարը, մանավանդ, որ ինքնագլուխ զարձած ամիրների ու կուսակալների զգվառուքի պատճառով թուլացել էր կենտրոնական իշխանությունը: Հայրենի աղբյուրները վկայում են, որ Հյուսիս-արևելյան Հայաստանում, հատկապես Լոռի-Չորագետում, Արցախում ու Սյունիքում, հարավային նահանգներից՝ Վասպուրականում ու Սասունում, բնիկ հայ իշխանավորների զլխավորությամբ ոտքի էին ելնում աշխատավորական զանգվածները և, եկվոր բռնակալներին վռնդելով երկրից, վերստին տիրանում հայրենի եղբրքներին: Սյունյաց վանական համալիրների արձանագրություններում բազմաթիվ վկայություններ կան այն մասին, որ հին Սիսական տոհմի պայազատները թշնամուց վերանվաճել են այս կամ այն բնակավայրը, գյուղն ու ավանը և նվիրել վանքի միաբանությունը: Արցախյան Դադի վանքում պահպանվել է Հաթեբեքի տեր և Արցախի գահերեց իշխան Հասան Առանշահիկի 1182 թ. փորագրած արձանագրությունը, որով նա հայտնում է, թե «կացի յաւագութեան ամս 40 շատ պատերազմաւ եւ յաղթեցի թշնամեաց»: Իսկ Խաչենի թշնամիները սելջուկ-թուրքերն էին: Նման վավերագրեր են պահպանվել նաև Վալոց ձորում, Ուշիքում և հատկապես Տաշիր-Չորագետում, որտեղ, բարեբախ-

տարար, Բագրատունյաց մի երկրորդական հյուղի տիրակալությունը ժառանգելով՝ անգրկովկասյան քաղաքական կյանքի երկնակամարում պիտի բարձրանար Զաքարյան երախտավոր տոհմը:

Պատմությունը շատ ապացույցներ է տալիս այն իրողության, որ հերոսները ծնվում են համաժողովրդական պայքարի ընդերքից և նոր միայն դառնում այդ պայքարի առաջնորդը: Համենայն դեպս, տասներկուերորդ դարի Անգրկովկասը, հատկապես հայկական ու վրացական իրականությունը, փոթորկված էր հակաթուրքական ընդդիմաներով, և չէին կարող շնվել այդ ընդդիմաները կազմակերպող, կանոնավոր պայքարի հունի մեջ դնող ուժերը:

Դարի կեսերին Չորագետի կոժոռնի բերդի տեր Սարգիս Զաքարյանն իր փոքրիկ զորաբանակով ահնառու դեր կատարեց Վրաց թագավորության ներսում և դարձավ Գեորգի Գ թագավորի սիրելին: Աստիճանաբար Սարգիս զորավորի շուրջը հավաքվեցին նաև ուրիշ հայ իշխանազույններ՝ Իրենց զորքերով, որոնք վրացիների հետ գաշնակցած՝ սելջուկներից ազատագրեցին Էրաց հողերի մեծ մասը և Հյուսիսային Հայաստանի մի շարք զավառներ: Այս անօրինակ քաջությունների շնորհիվ տաքացել էր Վրաց թագավորի աչքը Սարգիս Զաքարյան զորապետի վրա: 1185 թ. թագավորը Սարգսին շնորհեց հայ-վրացական միացյալ զորքերի ամիրսպասալարությունը, որը պետության մեջ մեծագույն պաշտոնն էր թագավորից հետո: Սարգսի, նրա որդիներ Զաքարեի ու Իվանեի, ինչպես նաև հայ մյուս զորավորների զլխավորությամբ մեկը մյուսի ետևից խորտակվեցին սելջուկ թուրքերի ազմակտն հնազանդները: Ազատագրվեցին Հալոց երկրի տարբեր շրջանները, Անին ու Գլինը: 1192 թ. Թամար թագուհին միացյալ զորքերի ամիրսպասալարի պաշտոնը հանձնեց մի քանի տարի առաջ վախճանված Սարգսի ավագ որդի Զաքարեին՝ նրա կրտսեր եղբայր Իվանեին էլ դարձնելով արքունի զործերի կառավարիչ: Այս ժամանակ Վրաց արքունիքում բարձր դիրք ունեին նաև Զաքարեի ու Իվանեի բեռի Քուրդ Արծրունին՝ Թիֆլիսի ամիր-քաղաքագլուխը, Զաքարյան տոհմի ուրիշ պայազատներ, որոնց ազդեցությունը տարածված էր Արևելյան Վրաստանի մի շարք գավառների և հատկապես Ուտիքի արևմտյան մասի վրա:

Այն օրերից մնացած արժանահավատ վավերագրերը հաստատում են, որ Զաքարյան իշխանապետներն իրենց համար նպա-

տակ էին դարձրել հայրենիքի ազատագրութեանը եկզոր բռնա-
կայնեքից և Հայոց միասնական պետականութեան վերականգ-
նումը: Այդ նպատակի համար նրանք խոհեմաբար օգտվում
էին եղբայրական Վրաստանի քաղաքական ու զինական հզորու-
թյունից, միաժամանակ անմնացորդ նվիրումի և անխախտ
բարեկամութեան օրինակ տալով Վրաց արքունիքին ու նրա գա-
հակալներին: Երբ վրացի ավատատերերն ապստամբել էին
Գեորգի Գ-ի դեմ, և երկիրը ծվատվում էր եղբայրասպան պա-
տերազմի պատճառով, Մարգիս ամբրոպատաւարն էր, որ, ար-
քունիքին հավատարիմ ուժերի գլուխն անցած, օգնեց վերա-
կանգնելու Վրաց երկրի խաղաղութեանն ու թագավորութեան ան-
խախտ հզորութեանը: Մարգիս օրդինը՝ Զաքարեն ու Իվանեն,
Գեորգիի գահի ժառանգորդ թամարի թագավորութեան հզորաց-
մանն էին ծառայում մի այնպիսի հավատարմութեամբ, որպիսին
օրինակ պիտի լիներ թամարի արյունակիցների համար:

Սակայն ե՛ Մարգիսը, և՛ Զաքարեն ու Իվանեն ունեին սել-
ջուկ-թրքութեան ճիրաններում հեծող մի հայրենիք, որի ազա-
տագրութեան զոհասեղանին էին դրել իրենց առաջին ու վերջին
ուժերը: Նրանք հայ ժողովրդի պատմութեան, նրա բազմադարյան
քաղաքական կյանքի այն բացառիկ շրջահայաց գործիչներից
էին, որոնք ջանացին հարադատ երկրի ազատագրութեանն ապա-
հովել հարևան եղբայրական Թուրքիի հետ սերտորեն դաշնակ-
ցած, միասնական անխախտ ճակատ կազմած: Բայց նրանք մեծ
քաղաքագետներ չէին լինի, եթե, Վրաց թագավորութեան հավա-
նավորութեանը նվաճելու հետ միասին, ապահոված չլինեին սե-
փական երկրի միասնութեանը: Հայկական նահանգները գեոևս
սելջուկների տիրապետության տակ էին, երբ Մարգիս տոհմը
անխախտ շողկապներով իրար հետ միացրեց բնաշխարհի աեր
իշխանավորներին: Մարգիսն ինքը կնութեան էր առել ժամանակի
ամենաազդեցիկ նախարարութեան՝ Արծրունյաց տան գուևար
Սահակդուխտին և իր շորս ազդիկներին էլ կնութեան տվեց մյուս
հզոր ու նշանավոր իշխանական տների պայաւզատեքերին՝ Զորա-
պետի տեր Կյուրիկյան Աբասին, Գսեղի Մամիկանեան տիրոջը,
Ներքին հաշնի իշխան Վախտանգին և Մարա աեր Հասանին:
Ժամանակի այս անվանի իշխանական տները հուևալի արեևակ-
ցութեամբ իրար միացնելով՝ Զաքարյաններն իրենց ձեռքը հու-
վաքած բարձր իրավունքներն օգտագործեցին նաև Հայաստանի
մնացած նահանգների վրա քաղ ու հավատարիմ իշխանութեան-

ներ հաստատելու համար: Նրանց անմիջական նախաձեևնու-
թեամբ ստեղծվեցին և հզորացան Վաշտայանների, Օրբեկյան-
ների ու հաղբակյանների կամ Պոռշյանների հզոր իշխանու-
թեանները, որոնց հիմնադիրները Զաքարյանների խիզախ
զորապետներն էին եղել և նրանից էր բարձր պատվի ու իշխա-
նութեան էին արժանացել սելջուկյան հորդաների դեմ թափած
արյան դիմաց:

Ահա Զաքարյան իշխանապետներին այսպես հաջողվեց ստեղ-
ծել միասնական հայկական մի բազմահաղարանոց բանակ, որը,
եղբայրական Վրաստանի զինական ուժերի հետ միասին, կարո-
ղացավ Հայաստանի մեծագույն մասն ազատագրել սելջուկ-
թուրքական վաշտաղ տիրապետութեանից: Զաքարյանների աղա-
տագրած Հայաստանի սահմանների մեջ էին մտնում հին հայկա-
կան նահանգները՝ Կուրի ափերից մինչև Մաղկանց լեռների
հարավային վերջավորութեանները Եփրատի ավազանում և Ար-
ցախի արևելյան եզրը հանդիսացող Մուխանք դաշտից մինչև
Կարսի արևմտակողմն ու Բասնի դաշտի արևմտյան եզրը: Հա-
ղարծնի վանքի գավթի պատին պահպանվում է Իվանեի փորա-
գրած մի արձանագրութեանը, որի մեջ նշվում են երկու զորա-
պետների (Զաքարե և Իվանե եղբայրների) զլխավորութեամբ
հայ-վրացական զորաբանակների ազատագրած երկրամասերն
ու քաղաքները: Ահա այդ արձանագրութեան համատարութեանը.
«Այս մեր՝ Բագրատունյաց տոհմից Մարգիս Մեծի որդիներ Իվա-
նեի ու Զաքարեի հիշատակի գիրն է և մշտնջենավոր արձանա-
գրութեանը: Նախախնամութեանն օգնեց մեզ տիրելու մեր նախ-
նիների սեփական ժառանգութեանը և առաջինը մեր ձեռքը տվեց
անառիկ զոյակն Աներերդ և թագավորանիստ քաղաքն Անի, ապա
ամրոցը Բջնի, Մարանդը, Միշնն ու Գավազանքը թավրեծում
(այսինքն՝ Ատրպատականում), Կարնո քաղաքը՝ մինչև Նյաթ,
Շաքին ու Շիրվանը, Պարտավը՝ մինչև Բելուկան և այլ բազում
գավառներ իրենց սահմաններով, որ ավելորդ համարեցինք հի-
շատակել»:

Այս արձանագրութեանից պարզ երևում է, որ Զաքարեի ու
Իվանեի զլխավորած հայ-վրացական զորքերի առաջ ծնկի էին
եկել օտար պետական այն միավորումները, որ սահմանակից
էին բնաշխարհի ծայրամասային նահանգներին: Վրաց թագա-
վորութեանը հարկատու էին դարձել Շիրվանի ամիրայութեանը,
Արդարիլի ու շրջակայքի իշխանութեանները:

Վարդան Վարդապետն ու Կիրակոս Գանձակեցին հաղորդում են շատ կարևոր մի իրողություն, որն անպայման հավաստի է, քանի որ մեր այդ պատմիչները համարյա ժամանակակիցներն են Զաքարյան իշխանապետության վերելքի, և Զաքարեի մեծագործությունները տեղի էին ունեցել հենց Կիրակոսի ու Վարդանի մանկության շրջանում: Ասում են՝ հայ-վրացական բանակներն արևելքում հասել էին Մարանդ, նվաճել այդ քաղաքն ու գավառը, հետո էլ շարժվեցին Արդաբիլի վրա, այն էլ նվաճեցին: Ինչպես վերը տեսանք, Զաքարեի ու Իվանեի ազատագրած Հայաստանն իր սահմաններով համապատասխանում էր Բագրատունյաց համահայկական թագավորությանը: Հետաքրքիր է, որ երկու եզրայր գորապետներն իրենց ինքնագրերում ներկայանում էին որպես Բագրատունյաց թագավորական դահառոճմի ներկայացուցիչներ («չազգէ Բագրատունեան») և իրենց ժառանգական իրավունքն էին համարում տիրել այդ թագավորությանը, Հայոց ներքին բարձրագույն դահին («սեփական ժառանգութեանն նախնեաց մերոց»): Ըստ երևույթին նրանք արդեն իրականացրել էին իրենց այդ երազանքը, և Վրաց թագավորությունն էլ ոչ միայն հովանավորել ու խրախուսել, այլև արդեն ինչ-որ ձևով օրինականացրել էր Զաքարյան իշխանապետության այդ մեծ վերափոխությունը: Իրա ապացույց կարող են լինել ժամանակի բազմաթիվ անձերբերի վավերագրերը: Հաղպատի վանքում, Վրաց թագավորության հարեանությունը, Զաքարեի 1210 թ. արձանագրություն է փորագրել՝ ներկայանալով որպես «մանատորթոխուցէս-ամիրապասալար, շահանշահ», որի առաջին մասը նրա՝ Վրաց արքունիքում ունեցած պաշտոնն է, երկրորդ մասը («շահանշահ»—«արքայից արքա»)՝ այն նոր դիրքը, որ ձեռք էր բերել իր իսկ ազատագրած ու ստեղծած հայկական իշխանապետության մեջ: Առհասարակ շատ են այն օրերի վավերագրերը, որոնցում Զաքարեի ու Իվանեի ստեղծած Հայոց պետությունը կոչված է «աշխարհակալ տերություն», «աշխարհակալություն» («աշխարհ»՝ «ամբողջ Հայաստան» իմաստով), «թագավորություն», «թագավորական տերություն» և նույնաստիճան ուրիշ անուններով: Չի էլ կարելի կասկածել, որ այդ անունների տակ արդեն ստեղծվում էր մի ինքնուրույն պետություն, որի գլուխ էին կանգնած Զաքարյան իշխանապետները, սկզբում՝ Զաքարեն ու Իվանեն միասին, իսկ 1212 թ.՝ Զաքարեի մահվանից հետո՝ միայն Իվանեն, որն ապրեց մինչև 1233 թ., թաթար-մոն-

ղոլական տիրապետության հաստատման նախօրին: Այդ գերագահ դիրքը պահպանվեց նաև հետագայում. Զաքարեին փոխարինում էր նրա որդի Շահանշահը, իսկ Իվանենին՝ որդի Ավագը:

Զաքարյանների պետական իրավասության բարձր մակարդակը պայմանավորված էր ոչ միայն նրանով, որ Թամար թագուհուց հետո Վրաց գահակալները եղան անարժան մարդիկ: Պարզապես փոխվել էին հարաբերությունները: Հայկական իշխանություններն ընդունում էին միայն Զաքարյանների գերագահությունը, և սրանք էլ իրենց քաղաքական ու ռազմական հզորությամբ ստիպեցին ճանաչել հայկական պետության ինքնուրույն մի գոյություն, որը նեցուկ էր դառնում երկրի տնտեսական ու մշակութային նոր վերելքի համար: Մենք Զաքարյանների հզոր պետահանությունն ենք պարտական 12-րդ դարի վերջին քառորդի և 13-րդ դարի առաջին կեսի հայկական կյանքի, հատկապես մշակույթի այն վիթխարի առաջընթացը, որի փառավոր հիշատակներն այսօր էլ հիացնում են իրենց մասշտաբներով ու կատարելությամբ: Շինարարության թափով, կրթական, ուսումնական լայնահուն եռուղեռով, գրական ու գիտական նշանակալից առաջընթացով այդ ժամանակաշրջանը հայ մողոլոդի բազմադարյան կենսադրության մեջ հանդիսացավ հազվագեղ հանդիպած բախտավոր հատվածներից մեկը: Եվ դարձյալ հիշենք, այդ կարևոր հատվածն ստացել էր աղագլին քաղաքական ու մշակութային մի այնպիսի լիցք, որը նրան սուաջ էր մղելու նաև հետագա տասնամյակներում, երբ երկրի վրա վաղուց տիրություն էին անում սելջուկներից հետո եկած նոր վրանաբնակները՝ թաթար-մոնղոլական հորդաները:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՔԱԹՈՒՐ-ՄՈՆԴՈՂՆԵՐԻ
ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ**

13-րդ դարի սկիզբը միջնադարյան Հայաստանի պատմության ամենաբարեպատեհ շրջաններից մեկն էր. Զաքարյան զորապետների և հայրենասեր մյուս ավատատերերի ջանքերով ապահովվել էր երկրի մեծագույն մասի քաղաքական անկախությունը: Օտարների պարբերական կամ շրջմիջոցով ասպատակություններից փրկված ժողովուրդը լծվել էր խաղաղ-ստեղծարար աշխատանքի: Տեական խաղաղությունն ու տնտեսական վերելքը հիմք էին դարձել շինարարական, գրական ու մշակութային մի այնպիսի աշխուժության, որը մեր պատմագիտության կողմից պետք է կոչվեր Արծաթե դար, ի տարբերություն հայրենի գրի ու դպրության հիմնադրումին անմիջապես հաջորդած Ռսկեդարի:

Սակայն ճակատագիրը հայ ժողովրդին երբեք էլ հնարավորություն չի տվել վայելելու տեական խաղաղության բարիքը: Կես դարից էլ պակաս տևած քաղաքական անդորրը պղտորելու եկավ թաթար-մոնղոլների տեղեկերական աղետը, որը Հայաստանի վրա ծանրացած պիտի մնար շուրջ երկու հարյուրամյակ:

Հյուսիսային Չինաստանի և Մոնղոլական տափաստանների վաշկատուն, ուղմատենչ ցեղախմբերը, որոնք հայտնի էին թաթար ու մոնղոլ անուններով, 13-րդ դարի սկզբին համախորձվեցին հզոր իշխան ու զորապետ Տեմուլինի գլխավորությամբ: Ենդապետների զուրությամբ համամոնղոլական մեծ խաբան-թագավոր ճանաչեց Տեմուլինին, նրան կոչեց Չինգիզ-խան, որ նշանակում է «ծովի-օվկիանոսի թագավոր» («չինգիզ» — «դենգիզ» — «դենիզ» — «ծով» բառից):

Չինգիզ-խանի գլխավորած բանակները, Չինական մեծ պարիսպն անցնելով, շարժվեցին արևմուտք և գերիշխանության տակ առան հեռավոր երկրները: Միջին Ասիայի նվաճումից հետո Չինգիզ-խանը հետախույզական նպատակով Կասպից ձյվի հարավային ափով 20 հազարանոց մի զորաբանակ ուղարկեց Անդրկովկաս:

1220 թ. դեկտեմբերն էր. թաթար-մոնղոլ ասպատակիչները, բուն դեմով Արցախի Մուխանք (այժմ Մուղան) գավառի տաք ու բարեբեր դաշտում, հարձակումներով կողոպտում, ավերում

էին շրջակա գավառները՝ հասնելով Վիրք-Վրաստանի մայրաքաղաքը: Տփղիսի մոտ, երբևէ գետի ավազանում նրանց դեմ դուրս եկան հայ-վրացական զորքերը՝ թագավոր Գեորգի Լաշայի և Իվանն աթաբեկ Զաքարյանի գլխավորությամբ, սակայն շարժվեցին գլխովին, և թագավորն ու աթաբեկ-զորապետը փախչելով հազիվ փրկվեցին:

Հետագայում թաթար-մոնղոլներն ավերիչ արշավանքով ոտքի տակ տվին նաև Շաքին ու Շիրվանը: Նույնիսկ անցան Կովկասյան լեռնաշղթան և ասպատակ փոսեցին Հյուսիսային Կովկասում:

1223 թ. մայիսին մոնղոլները Դոնեցկ գետի Կալկա վտակի վրա հաղթելով ռուսների ու ղփչաղների (պոլովցիներ) միացյալ զորքերին և հարուստ ավարով ու մոտ ապագայում նվաճելից երկրների մասին հանգամանալից տեղեկություններով վերադարձան Չինգիզ-խանի մոտ:

Թաթար-մոնղոլների այս հետախույզական արշավանքներից հետո ցավալիորեն սկսեցին տկարանալ վրաց-հայկական դինական ուժերը: Գրա պատճառը ոչ միայն 1223 թ. մահացած Գեորգի Լաշայից հետո վրաց գահին բազմած նրա բույր Ռուսուղանի անճարակությունն էր, այլև հարևան սելջուկ-թուրքական պետական կազմավորումները, որոնցից հատկապես հորինվի սուլթան Ջալալ էդ-Դինը 1225—26 թվականներին մի շարք ճակատամարտերում հաղթելով վրաց-հայկական զորքերին՝ տիրեց Գանձակին, Դվինին, ապա ավերեց Տփղիսը՝ ժամանակակից արաբ հեղինակ Իբն ալ-Ասիրը պատմում է, թե «մուսուլմանները [Տփղիս] քաղաքը գրավեցին և... կոտորեցին քաղաքում գտնվող բոլոր վրացիներին՝ շինալելով ո՛չ հասակավորներին, ո՛չ էլ երեխաներին, բացի նրանցից, որոնք ընդունեցին իսլամը և արտասանեցին [Ղուրանի] վկայության երկու խոսքը՝ Ալլախիսիբ փրկվեցին, որովհետև Ջալալ էդ-Դինը հրամայեց նրան թլպատել ու հովանավորել: Մուսուլմանները կողոպտեցին բնակչության գույքը, գերի վերցրին ողջ մնացածներին և անյափահասներին տարան ստրկության»:

Նույն վայրագությունները նրանք կատարել էին նաև Հայաստանում: Մելչուկյան 60 հազարանոց բանակը 1225-ի աշնանը հեղեղել էր Դվինը՝ պատճառելով դաժան ավերածություններ: Հայ-վրացական զորամասերը միայն Գանդիի մոտ փորձեցին

¹ «Չկա որիչ ատաված Ալլահից բացի, և Մուհամմեդը նրա մարդարեն էս»

ճակատ, տալ թշնամու անսանձ հորդաներին: Սակայն այստեղ էլ հաղթեցին թշնամու թվական գերակշռությունն ու ռազմավարական ճարպկությունը, և Հայոց երկիրը տրորվեց նվաճողների ոտքերի տակ: Պատմիչն այդ առթիվ դառնությամբ պիտի հիշեր, որ «խորեղմցիները, մեր երկիրն անտերունչ գտնելով, անխնա կոտորեցին ու զերեցին, հրդեհեցին քաղաքների, գյուղերի և վանքերի շինություններն ու տները, նաև այրեցին մեր ամբողջ վաստակը և կտրատեցին այգիներն ու ծառերը, այդ պատճառով էլ սաստիկ սով տիրեց ամենուրեք» (Սա. Օրբելյան):

1227 թ. վրաց-հայկական զորքերը հարձակվեցին Տփղիսի մահմեդական կալազորի վրա, զրավեցին քաղաքը: Իսկ Վայոց ձորի տեղ Պոռչ խաղբախյանը՝ հակասելու լեզվյան պատերազմների հերոս Վասակ խաղբախյանի որդին, որ այս ժամանակ արդեն հայոց զորքերի սպարապետն էր, մտավ Դվին, կոտորեց այնտեղ տեղակայված ջալալեղդինյան զորքն ու այն մահմեդականներին, որոնք երկու տարի առաջ բռնակալին աջակցելով սրի էին քաշել հայ բնակչությանը:

Այս մասնակի հաջողությունները, սակայն, վճռական նշանակություն չունեցան երկիրը փրկելու համար, քանի որ Հայաստանի հարավային շրջաններում արդեն տիրություն էին անում մահմեդական ամիրայությունները, իսկ մի քանի տարի հետո էլ Հայաստանն ու Անդրկովկասը ոտքի տակ էին տալու թաթար-մոնղոլական պետության հիմնական ուժերը:

Այս անգամ թաթար-մոնղոլների արշավանքների նպատակն էր ոչնչացնել Իլանի հյուսիսում, արևմտյան մասում և հատկապես Հայաստանի հարավային շրջաններում իշխող մահմեդական իշխանությունները: Մի ռազմերթով նրանք բնաջնջեցին Զալալ էր-Գինի սուլթանությունը, ապա հարձակվեցին Առանի կենտրոն Գանձակի վրա և այն հողին հավասարեցրին, իհարկե, անխնա կոտորելով բնակչությանը:

Այսբանը տեղի է ունեցել 1232—33 թվականներին:

1235 թ. Ղարաղորում՝ մայրաքաղաքում մոնղոլ ավագանու ժողովը (ղորույթայ) որոշեց մեծ արշավանք սկսել դեպի արևմուտք, և հաջորդ տարին Չինգիզ-խանի թոռ Բաթու-խանն ահ-

¹ Ղարաղորումը մոնղոլ մեծ խաների մայրաքաղաքն էր Օրխոն գետի վրա: Հիմնադրվել է 1220 թ. Չինգիզ խանի կողմից և ավերվել է 16-րդ դարում:

ռելի մի բանակով դեռաց նվաճելու Ռուսաստանը, իսկ Չարմաղան նույնիսկ շարժվեց դեպի Հայաստան ու Վրաստան:

Չարմաղանի զորքը դարձյալ բանակ դրեց Մուխանք բարերի դաշտում և այստեղից սկսեց իր ասպատակությունները: Կիրակոս Գանձակեցին՝ դեպքերի ժամանակակիցն ու ականատեսը, թաթար-մոնղոլների այս միջոցառումը հետևյալ խոսքով է ներկայացնում. «Չարմաղանի զորքերն «իրենց աղզ ու տակով և ամբողջ բազմությամբ եկան-հասան Աղվանից աշխարհը և, իրենց վրանները խփելով, տեղավորվեցին Մուղան կոչված դաշտում, որը լի էր ամեն տեսակ բարիքներով՝ ջրով, փայտով, մրգով ու սրսով: Այստեղ նրանք ապրում էին ձմեռ ժամանակ, իսկ գարնանն ասպատակ ու ավեր էին սփռում տարբեր կողմերում, ապա վերադառնում էին և բանակում նույն տեղը»:

Այս ասպատակն ու ավերը նրանք սփռում էին Հայաստանում ու Վրաստանում, քանի որ նախորդ արշավանքներից հյուսիսում և նորեկ բռնագրավիչների մասին պտտվող ահավոր լուրերից սարսափած վրաց-հայկական զինական ուժերը համարյա անընդունակ գտնվեցին որևէ լուրջ դիմադրություն ցույց տալու: Ի՞նչ դարձյալ նույն Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ՝ հայ ու վրացի բոլոր զորապետները միայն «իրենց անձերն էին փրկում՝ փախչելով ամրոցները, ուր որ կարողանում էին: Իսկ մոնղոլներն ամենուրեք՝ դաշտերում, լեռներում ու ձորերում, սփռվեցին բազմերամ մորեխի պես կամ իբրև հորդ... առ անձրև, որ տեղում է երկրի վրա»:

Ասպատակիչ թաթար-մոնղոլներն իրենց դաժանությամբ կարծես որոշել էին ստվերի տակ թողնել սելջուկ թուրքերին: Իկանատես պատմիչները նրանց անզթությունների մասին խոսում են սարսափով ու նողկանքով: Արաբ Իբն-ալ Ասիրը, որ միայն առաջին արշավանքներին էր վկա եղել (վախճանվել է 1233 կամ 1234 թ.), դրանք ներկայացնում է իբրև «ամենասոսկալի գժբախտությունը և ամենաահավոր աղետը, որի նմանը դեռ չի տեսնվել երկրի վրա ո՛ր ցեղերից, ո՛ր էլ գիշերը, և որը պայթեց բոլոր ժողովուրդների, հատկապես մուսուլմանների գլխին»:

«Պետք է ենթադրել, — շարունակում է ալ-Ասիրը, — որ այս երկրի ժողովուրդներն այլևս չեն տեսնի այսպիսի աղետ մինչև Գոգի ու Մազոգի ժամանակները, երբ լինելու է աշխարհի վերջը: Չէ՞ որ նույնիսկ նեոք պիտի խնայի նրանց, ովքեր կհետևեն»:

իրեն, և պիտի ոչնչացնի միայն նրանց, որոնք իրեն կդիմադրեն: Իսկ թաթարները ոչ ոքի չէին խնայում. նրանք կոտորում էին և՛ կանանց, և՛ տղամարդկանց, և՛ կրեյսաներին: Բացում էին հզի կանանց փոքրը և մորթում դեռ շոնվածներին»:

Հայ պատմիչի վկայությամբ՝ Աղվանքում, Հայոց ու Վրաց երկրներում նրանք ոչնչացնում էին՝ ինչ որ պատահեր իրենց ճանապարհին. «ամեն ինչ սրի էին քաշում՝ թե՛ մարդ, թե՛ անասուն, նույնիսկ շներին: Ոչնչացնում էին բոլոր անասունները, բացի ձիերից, որոնք անմիջապես իրենց հետ էին վերցնում» (Կիրակոս Գանձակեցի):

Մուղանում բանակած մոնղոլ զորապետները (նոյինները) վիճակ հանելով՝ իրենց մեջ բաժանել էին Հայոց, Վրաց ու Աղվանից երկրները՝ նահանգ առ նահանգ և գավառ առ գավառ, որպեսզի նվաճեն, տիրեն, կողոպտեն ու ավերեն: Հայ իշխաններից շատերն սկզբում փորձեցին դիմադրել կամ բերդերում ամրացած՝ դիմանալ այդ աշխարհավեր հեղեղին: Սակայն թրջնամին անողորմ էր ու անհաղթահարելի: Կիրակոսը պատմում է, որ այժմյան Գանձասարի վանքի մոտ գտնվող հոխանաբերդում ամրացած Հասան Ջալալ իշխանը, տեսնելով դիմադրության անհուսալիությունը, հաշտություն խնդրեց մոնղոլ նոյին Ջուզբուղայից և առատ նվերներով իր տիրույթները փրկեց կործանումից: Սյունիքի Հրաշկարերդ ամրոցում պաշարված էլիկում Որբելյանն էլ փրկագնով հաշտություն կնքեց Ասլան նոյինի հետ: Մոնղոլ զորապետին ընդառաջելով՝ հպատակություն հայտնեց նաև Իվան Զաքարյանի որդի Ավագը, որն այդ ժամանակ Վրաց արքունիքի բարձրապաշտոն զործիչներից մեկն էր և Հյուսիսային Հայաստանի զահերեց իշխանը:

Այսպիսով, նվաճված էին արդեն Հայաստանի հյուսիսային նահանգները, և մոնղոլները, Զարմաղանի գլխավորությամբ, երկրի կառավարիչ Ավագ Զաքարյանին էլ իրենց հետ առած, շարժվեցին դեպի Անի: Մոնղոլ նոյինը նախապես բանախոսներ ուղարկեց քաղաք՝ առաջարկելով հանձնվել իր ողորմածությանը: Իշխանավորները համաձայն էին կատարելու նվաճողի առաջարկությունը: Սակայն ժողովուրդն ըմբոստացավ նրանց դեմ, կոտորեց բանախոսներին և քաղաքը պատրաստեց պաշտպանության: Նրանց դիմադրությունը, ականատեսների վկայությամբ, համառ էր ու հերոսական: Եվ հայտնի չէ, մոնղոլներին կհաջողվե՞ր ընկճել ինքնապաշտպանության անցած ժո-

ղովորդին, եթե նրա հետ ընդհանուր ճակատ կազմած լինեին նաև քաղաքի մեծամեծներն ու հայոց զորքը: Սակայն պաշարվածների անմիաբանությունը մի կողմից, հարձակվողների մեծաքանակ ուժը, արտասովոր զինավառությունն ու հպատակություն հայտնած հայ իշխանների օգնությունն էլ՝ մյուս, պատճառ դարձան, որ ընկնի Անին: Ներխուժած մոնղոլներն արյան քաղանիք սարքեցին քաղաքում: Կոտորածից շփրկվեցին ո՛չ հերոսական պաշտպանները, ո՛չ էլ ձեռքները ծալած թշնամու գալստին սպասողները: Դաժան էին թաթար-մոնղոլները, և բանախոսների սպանությունն ու համառ պաշտպանությունը նրանց դարձրել էին առավել արյունարբու, քան նրանք էին իրականում:

Երբ նվաճողները, այստեղ իրենց գործն ավարտած, շարժվեցին դեպի Կարս ու Մուրթ Մարի (Մուրմարի), ամալի էր արդեն Բազրատունյաց շքեղաշուք ոստանը՝ քաղաքամայր Անին, և համատարած ավերածության ու փլատակների միջից միայն սուրբ տաճարների գմբեթներն էին միտում դեպի վեր՝ որպես երկնակարկառ բողոք օտար անողորմ նվաճողների և սեփական ապիկար իշխանավորների դեմ:

1236 թվականն էր, և այս տարում Հայաստանն ընդունեց թաթար-մոնղոլների տիրապետությունը: Ըստ պայմանագրության՝ այս ժամանակից սկսած հայ իշխանավորները պարտավոր էին բնակչությունից հարկ ու տուրք հավաքել, հանձնել նոր տներին և, միաժամանակ, նրանց զորքերի հետ միասին մասնակցել գալիք նվաճումներին: Աղբյուրները կոնկրետ տեղեկություններ են պահպանել այն մասին, թե ինչպես 1242 թ. հայ իշխաններն ու զինվորները թաթար նվաճողների հետ հասել են Կարնո մարդը, նվաճել այն: Հաջորդ տարում նրանք հարձակվել են Իկոնիայի սելջուկ սուլթանության վրա և մեծ զոհերի գնով ծոնկի բերել: Այս ճակատամարտով փաստորեն ավարտվում էր Միջերկրականի արևելյան՝ փոքր-ասիական ափի գրավումը, և օրակարգի մեջ էր գրվում Կիլիկյան Հայոց թագավորության նվաճման հարցը: Սակայն այստեղ խաչնի մեծ իշխան Հասան Ջալալը, զգալով հայոց վերահաս աղետը, միջնորդեց, որպեսզի թաթարներն ընդունեն Հեթում թագավորի հպատակությունը, զորք չմտցնեն Հայոց Կիլիկիա: Պայմանագրով խաղաղություն հաստատվեց, և Կիլիկյան հայկական թագավորությունը փրկվեց մոնղոլական վայրագություններից:

Երկու տարվա ընդմիջումից հետո, 1245 թ. մոնղոլները նո-

րից հեռավոր մի արշավանք ձեռնարկեցին, և հայոց զորքերն ստիպված էին նրանց հետ շարժվել դեպի Հայաստանի հարավային շրջանները: Այս հպատակեցնող ուղիներն անցավ Ամիգով, Եդեսիայով, Մծրինով, ոչնչացրեց Խլաթի Այուբյան ամիրայությունը, հասավ Դամասկոս, բախվեց Եգիպտոսի մամուլուհների հետ:

Եթե նկատի առնենք, որ թաթար-մոնղոլական բռնագրավիչները հյուսիսում էլ Վոլգայի ավազանն անցել, նվաճել էին Ռուսաց երկրի մեծագույն մասը և իրենց իշխանությունը հաստատել Ռուսաստանի ու հարևան երկրների վրա, ապա գծվար չէ եղրակացնել, որ կարճ ժամանակում Չինգիզ-խանի ու նրա հաջորդների արյունարբու հորդաներն ստեղծեցին տիեզերական մի տիրակալություն, որը ժողովուրդների պատմության մեջ աննախագեպ էր իր ընդգրկումներով և մասնավանդ ծավալումի կայծակնային թափով:

Ո՞րն էր պատճառը, թաթար-մոնղոլներին ինչպե՞ս հաջողվեց երկու-երեք տասնամյակում ստեղծել այդքան հզոր ու լայնատաշած մի բռնատիրություն, որի մասին ահով ու սարսափով էին խոսում ժամանակակիցները:

Հետազոտողներից ոմանք այնպես են կարծում, թե թաթար-մոնղոլների առաապելական հաջողությունները հիմնականում պայմանավորված են եղել նրանց ընտիր գենքով՝ նետուղեղով: Մոնղոլական աղեղի լարը պատրաստված էր լինում ուղտի աղիքից և, իբր, ամենամուրն ու ամենաճկունն էր իր տեսակի մեջ: Անշուշտ, նետուղեղի որակը պիտի որոշ գեր խաղացած լիներ թաթար-մոնղոլական արշավանքներում: Իդուր չէ, որ նրանց մասին խոսող աղբյուրներում այնքան մեծ տեղ է տրվում այդ գենքին, իսկ հայ պատմիչները մոնղոլներին կոչում են ո՛չ այլ կերպ, քան «նետողաց ազգ»: Բայց նետուղեղը միակ գենքը չէր այն օրերում, և ուղտն էլ իր աղիքը միայն թաթար-մոնղոլների համար չէր պահել:

Ճշմարտությունն այն է, որ ճակատագիրը թաթար-մոնղոլներին պատմական ասպարեզ հանեց նրանց համար վերին աստիճանի նպաստավոր ժամանակաշրջանում. դեպի արևմուտք ձգվող նրանց ճամփաներին համարյա բոլոր հին տերությունները քայքայվել էին՝ ծնունդ տալով մրցակից, իրար հոշոտող մանր իշխանությունների: Վերջին երկու դարերի միակ հզոր վարչական կազմավորումը, որ կարող էր լուրջ արգելք դառնալ նրա

հաղթական երթի դեմ, սելջուկ թուրքերի մեծ պետությունն էր, և այն էլ նախօրեին բաժանվել էր ամիրայությունների, որոնք կնախքնորեին իրար պատառտել, քան ընդհանուր ճակատ հարդարել նորահայտ ընդհանուր թշնամու դեմ:

Պակաս գեր չէին խաղում նաև մոնղոլների հեռախուզական-նախնական արշավները, որոնցից հետո՝ միայն, ապագա պատերազմների ու նվաճումների համար բազմակողմանի հարուստ ու սպառիչ տեղեկություններով. նրանք հարձակվում էին իրենց նոր զոհերի վրա: Եվ եթե վստահ չլինեին իրենց հաղթանակի ապահովությունը, ոչ մի հարձակում էլ չէին նախաձեռնի: Մի՞թե պակաս խոսուն է, օրինակ, այն փաստը որ նրանք սելջուկյան ամիրայությունների ու սուլթանությունների վրա արշավի գնացին միայն Անդրկովկասը նվաճելուց հետո, հայ-վրացական ու հարևան մյուս դինական ուժերն իրենց գումարելուց հետո:

Եվ, իհարկե, չի կարելի մոռանալ նաև մոնղոլների ուղղմավարական քաղաքականությունը, որի կազմակերպիչները ուղմատենչ, արյունոտլա ցեղապնաներն ու առաջնորդներն էին, իրականացնողները՝ օրորոցից ի վեր պատերազմի ու ավերածությունների վարժեցված զինվորությունը: Նրանք կյանքում գիտեին միայն կռվել և հաղթել կամ մեռնել: Նրանք նվաճած երկրների ուղղմական ամբողջ ուժը վերցնում էին իրենց հետ, իսկ քաղաքային բնակչությանը ոչնչացնում՝ որպես թիկունքի վտանգավոր օջախ: Մասնատում էին իշխանությունները, որոնք այս դեպքում կարող էին լինել միայն հյու կամակատարներ, նույնիսկ իրենց զորքերի շարքում՝ անձնազոհ ու քաջ կախողներ, բայց երբե՞ք վճռական ուժ՝ իբրև նոր տիզերակալական տիրապետության հակառակորդներ:

Եվ, վերջապես, մի հարց ևս. թաթար-մոնղոլական տիրապետությունն ի՞նչ բերեց նվաճված ժողովուրդներին: Զե՞ որ, օրինակ, Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներն ու նվաճումներն իրենց ետևից թողեցին հելլենիզմը, որը քաղաքական ու մշակութային վիթխարի առաջադիմության կրողն էր, և նվաճված աշխարհը նրա հետ ոտք դրեց զարգացման մի նոր ու բարձր փուլ:

Համազլահ Ղազվինին, որ թաթար-մոնղոլների բռնությունների ականատեսն է եղել և նրանց կենսագրության ամենաարժանահավատ աղբյուրներից է, տվել է մի բնութագրություն, որը ճշմարիտ է և հաստատվում է մնացած բոլոր աղբյուրների վկա-

յություններով: «Եթե այսուհետ հազար տարվա ընթացքում այլևս ոչ մի աղետ էլ չլինի, դարձյալ անհնար կլինի վերացնել մոնղոլական արշավանքների ու տիրապետության հետևանքները, աշխարհը չի կարողանա վերագտնալ իր այն բարգավաճ վիճակին, որ ուներ մինչև այդ դեպքերը»³:

Ուրեմն, մոնղոլները մեր աշխարհը, իրենց տիրապետության տակ ձգած աշխարհը՝ ծայրից ծայր, ետ նետեցին հազար տարով: Քաղաքակրթությունը հազար տարվա ընթացքում չպետք է կարողանար վերականգնել իր կորուստները: Եվ հրաշք պիտի լիներ, եթե մի ժողովուրդ նման տիրապետության ներքո կարողանար ոտքի վրա կանգնել, առավել ևս՝ իրեն վիճակված հազարամյա հետամնացության խորխորատները հաղթահարելով՝ վերագտնալ իր քաղաքակրթ վիճակին:

Ռուս պատմաբանները գտնում են, որ մոնղոլների մեղքով իրենց երկիրն անմասն մնաց եվրոպական երկրների առաջընթացից:

Հայաստանը ժամանակի քաղաքակրթ աշխարհում առաջիններից մեկն իր ուսերին զգաց թաթար-մոնղոլական լծի անտանելի ծանրությունը և, առանց չափազանցության, իրերի դժբախտ բերումով՝ միշտ էլ մնաց այդ ծանրության կենտրոնի ներքո:

Եվ, այսպես, երկիրը գտնվում էր մոնղոլական տիրապետության տակ, ժողովուրդը՝ ենթակա նոր բռնակալների անսանձ կամայականություններին: Մյուս կողմից էլ մոնղոլների հաճույակատար սեղանի վրա իշխանալուրներն էին կեղևում խեղճ աշխատավորին: Եվ այդ անհույս ու անհնունկար իրականությունից գանգատավոր Ֆրիկն այսպես է ներկայացրել թաթար-մոնղոլական տիրապետության աղետը.

«Հիմիկ դժարեց բաներս,
Որ թաթարն ելա թագաոր,
Զրկեց զամենայն աշխարհ
Ու գողերն եղիր մեծատոր»:

Հայ շրջանայաց ղորապետները հարկադրված էին օտար բռնակալության նոր նվաճումների օգտին զոհաբերել այն ար-

յունը, որ խնայել էին սեփական հայրենիքի պաշտպանության համար: Մակայն նրանք այս նոր ուղմերթերն օգտագործում էին նաև հանուն ազգօգուտ գործերի. հարավային նահանգներում հայրենակիցներին էին փրկում սելջուկյան տաժանակրությունից կամ հենց մոնղոլների դաժանություններից: Օտար երկրներում փնտրում-գտնում էին Հայաստանից տարագրված ձեռագիր մատյաններ և ուրիշ սրբազան հարստություններ, վերանվաճում կամ ետ գնում: Մատենադարանում պահպանվող բազմաթիվ ձեռագրեր կան, որոնց հիշատակարանները պատմում են հայ զորավարների ու զինվորականների անշահախնդիր նվիրվածությունն այս գործին: Կիրակոս Գանձակեցին հիշում է Զաքարի ամիրսպասալարի հարազատներ Ավագին ու Շահանշահին, Վահրամ Զաքարյանի որդի Աղբուղային և Գրիգոր Խաչենեցուն, որոնք բազմաթիվ ձեռագրեր էին ազատագրել և՛ պատերազմով, և՛ մոնղոլներին վճարած մեծամեծ փրկագներով: Ասում է՝ մոնղոլներն իրենց նվաճած ձեռագիր մատյանները հայերին էին վաճառում բազմապատիկ թանկ գներով, որովհետև տեսել էին, որ սրանք ոչինչ չեն խնայում այդ ձեռագրերի համար: Եվ վերանվաճված կամ վերագտնումով փրկված հայերեն ձեռագրերը բերում, նվիրում էին հայրենի դավառների վանքերին ու եկեղեցիներին:

Համառեղ մղած պատերազմներով չբարեկամացան մոնղոլներն ու հայերը: Նրկերն տիրացած բռնակալներն ավելի անսանձ էին կոտորում իրենց ողորմածությանը հանձնվող ժողովրդին:

Նվաճված քրիստոնյա ժողովուրդների վիճակն ավելի անտանելի դարձավ, երբ մոնղոլները մահմեդականություն ընդունեցին: Գրանից հետո նրանք հպատակներին բռնություն բերեց հավատին էին դարձնում, իսկ ընդդիմացողներին կոտորում կամ բաշում անույն հարկերի տակ:

Ուշեյթու-խանն էր (1304—1316 թթ.), այս դաժանությունների հրահրող գլխավորը: Իսլամի կրոնին դառնալով՝ նա իր անունն էլ էր փոխել՝ կոչվելով Մուհամմեդ Խուդաբանդա: «Խուդաբանդա» — «աստծու ծառա» անունը հայ հեղինակները շուտ ավեցին, դարձրին «ղար-բանդա», որ կնշանակի «թշի ծառա»:

Ստեփաննոս Օրբելյանը վկայում է, որ արեախում մուլեթանդի և հետնորդների օրերում թլայատում էին հայ հոգևորականներին: Իսկ Գրիգոր Կարնեցին պատմում է, որ անասելի ծանր

³ «Материалы по истории туркмен и Туркмени», М.—Л., 1939, стр. 474.

հարկերի տակ էին անվել բոլոր բնակիչները՝ սկսած 11 տարեկանից, և ով շէր կարողանում հարկը վճարել, սպանում էին կամ գերութեան քշում: Վերստին ասպարեզ էր եկել գլխահարկը՝ ալյազավանութեան տուրքը, որով կողոպտում էին քրիստոնյաներին: Իսկ եթէ սրան էլ գումարինք բազմատեսակ այն հարկերը, որոնք գանձվում էին մարդկանցից ու անասուններից, հողատարածութեանների, հանքային հանածոների ու բնական ալյուր հարստութեանների դիմաց, ինչպես նաև տեղական իշխանավոր-գրածոների ինքնահար տուրքերը, պարզ կլինի, թէ ինչո՞ւ հայ ժողովուրդը մոնղոլական տիրապետութեան վերջին շրջանում գտնվում էր տնտեսական քայքայման և քաղաքական անկման ամենավատ վիճակում:

Կրոնական հալածանքներից, հարկահանների կամայականութուններից ու շարութեաններից զվրձ հայ մարդիկ զանգվածաբար հեռանում էին մայր հայրենիքից՝ ապահովութեան փնտրելու օտար երկրներում: Այսպես ամայացան բազմաթիվ քաղաքներ ու շենքեր, վերջնականապես լքվեց քաղաքամայր Անին, անշքացան վաղևի վաճառաշահ Կարօր, Գվինն ու մյուս հուշակավոր կենտրոնները:

Մեռնում էր քաղաքային կյանքը՝ որպես մոնղոլների տնտեսական ու մշակութային հետամնացութեան հակոտնյան: Հայտնաբերվում էր միայն լեռնային շրջանների անմատչելի վայրերում: Երկրի վրա ծանրացել էր միջնադարյան ամենամոռայ մղձա՛վանջը, որին գիմանալու և նորից առաջ գնալու համար պիտի պահանջվեին գերմարդկային ուժեր:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՅՔԱՐԸ

ԹԱԹԱՐ-ՄՈՆԳՈՒԼՆԵՐԻ ԲՈՒՆԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ, ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ԳՈՅԱՏԵՎՐԻՄԸ

Երբ բնակալներն իրենց տիրապետությունը հաստատում են որևէ երկրում, հաջորդ քայլերն արդեն ուղղվում են այդ երկրի տնտեսության զարգացմանը: Ո՛չ թե հպատակների բարբոթութեան մտահողությունից, այլ որովհետև իրենց՝ բնակալներին, ձեռնառն է, որ այդ երկիրն ունենա տնտեսական հաջողություններ, և իրենք յուրացնեն այդ հաջողությունների առյուծի, իսկ ավելի զեպրում՝ բոնատիրոջի բաժինը:

Թաթար-մոնղոլների տիրապետության շրջանից էլ հայտնի են միջոցառումներ, որոնց նպատակն էր զարգացնել հպատակ երկրների տնտեսությունը: Այդ միջոցառումների իրականացմամբ շահագրգռված էր կենտրոնական իշխանությունը (մեծ խաբան), որի գանձատունն էր հորդելու հարուստ հարկատուներից գանձվող հարկուտուրքը: Սակայն ա՛յլ շահեր ունեին մոնղոլ գինվորությունը և նրա հետ եկած բուժվոր խաշնարածները: Սրանց անհրաժեշտ էին ամայի տարածություններ, նոր արտավայրեր, ուր միայն իրենք էին լինելու տեր ու տնօրինը: Այս առթիվ Կ. Մարքսը նկատել է, թե սովորաբար «նվաճող ժողովուրդը նվաճվածների վզին է փաթաթում իր յուրահատուկ արտադրանգանակը», և մոնղոլները վարվում էին ըստ իրենց արտադրության եղանակի, երբ ամայացնում էին Ռուսաստանը, քանի որ անասնապահության համար, առաջին հերթին, անհրաժեշտ էին մեծ ու անմարդաբնակ տարածություններ»:

Հայաստանի լեռնային շրջանները՝ Գեղարքունիքը, Լոռին, Արագածի ու Արարատի փեշերը դարձել էին եկվոր վաշկատունների ամառային արոտավայրերը: Չմերտցներ էին Արարատյան դաշտը, Մուղանը, Երզնկայի ու Քարեղդի շրջանները: Եվ ամենուր ոչնչացվել էին տեղացիների արտերն ու այգիները, որոնք պիտի խանդարեին մոնղոլների հոտերի ու նախիրների տեղաշարժերին:

Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ՝ Հայոց աշխարհը ծածկվել էր դիակներով, կենդանի մնացածներն իրենց զգում էին դժոխքում և գիշերը նախընտրում էին ցերեկից, որովհետև գիշերը դոնե գաղարում էին մոնղոլական գաղանությունները:

Հայ ազգեցիկ իշխանները առտապալից ճանապարհորդությամբ զննում-հասնում էին Կարակորում, մեծ խաբանին հայտնում իրենց հպատակությունը, որ նշանակում էր՝ հարկ են վճարելու և իրենց գործով մասնակցելու են նրա ձեռնարկելիք ազդեբլին: Ապա արտոնադիր-լաոյեղներով գալիս էին հայրենիք և տեսնում՝ ալբեր ու ալվար է իրենց տիրություններում, որոնք, մեծ խաբանի արտոնադրի համաձայն, իբր թև, գերծ պիտի մնային կուսակալի ու նրա գործակիցների կամայականություններից:

Ռաշիդ էլ-Գինը պատմում է, որ կարճ ժամանակում մոնղոլներից շատերն ընտելացան նստակեցության և սկսեցին դրազվել նաև երկրագործությամբ: Այս էլ մի նոր շարիք գարծավ տե-

դացիների համար, որովհետև նրանցից խլված հողերի վրա՝ պիտի տեր դառնային սկսնակ հողագործները: Այստեղ արդեն մտնող պաշտոնյան էր միահեծան տերը: Հայերից խլված հողամասերը նա հանձնում էր իր քոչվոր ցեղակիցներին, հայ ազգեցիկ իշխանավորների կողքին նրանց տիրույթներում կարգում էր մոնղոլ վերակացուներ, որոնք աստիճանաբար ուռճանում էին նորակեցության պայմաններում:

1254 թ. մոնղոլներն աշխարհագիր (մարդահամար) կատարեցին Հայաստանում ու Վրաստանում, և հարկատու դարձան երկրամասի 10 տարեկանից բարձր բոլոր բնակիչները: Մեծ խանի օրենքով հարկերից ազատ էր հռչակում կանուխությունը, սակայն արքունի գործակալների կամայականություններից զերծ չէին մնում նաև այս դասի ներկայացուցիչները:

Աշխարհագրից հետո հպատակ երկրներում, իբր թե, կարգ պահպանելու համար, ստեղծվել էին մոնղոլական հատուկ զորամասեր, իսկ վարչական կարևորագույն կենտրոններում՝ կառավարչական գրասենյակներ՝ «ղիվաններ», որոնցում պահվում էին բոլոր հարկատուների ցուցակները և գանձվող հարկերի շահերը: Աշխարհագիր այս ցուցակներով էին կատարվում նաև տեղացիների գորակոչերը, քանի որ, ինչպես վրաց ժամանակագիրն է հաղորդում, աշխարհագրի հիման վրա էր որոշվում այն «հեծյալների ու զինվորների քանակը, որոնք նույնների հետ պիտի գնային պատերազմի»: Այս միջոցներով մոնղոլ տիրակալներն իրենց ձեռքն էին վերցրել հպատակ երկրների կառավարման սանձերը: Մոնղոլ ելիաններ Հուլավուն (1256—1265 թթ.), Աբաղան (1265—1282), Արղունը (1284—1291) Անդրկովկասում ու Հայաստանում մշտապես պահվող զորքերի պարբերաբար իրականացրած պատժարշավներով ու բռնադատումներով խարխուլեցին տեղական իշխանությունների վստիքի միասնությունը:

Կ. Մարքսը շատ դիպուկ է բնութագրել նվաճած երկրի իշխանավորների նկատմամբ թաթար-մոնղոլ բռնակալների վարած քաղաքականությունը, որն ըստ էության բնութագրական է եղել պատմական բոլոր էստպների բռնազրավիչների համար: Մարքսը գրել է. «Թաթարների ավանդական քաղաքականությունն էր՝ ուսև մեկ իշխանին զուպել մյուսի օգնությունը, նրանց մեջ ներարկել երկպառակություններ, հավասարակշռել նրանց ուժերը և թույլ շտալ հզորանալու նրանցից որևէ մեկին»: Հայկական

իշխանությունների հանդեպ վարած քաղաքականությամբ ևս թաթար-մոնղոլ տիրակալները ջանում էին շլատելով հավասարակշռել նրանց ուժերը, այդ իշխանությունների գլխավոր ներկայացուցիչներին դարձնել մրցակիցներ՝ մեկոցնելով նրանց համերաշխության ամեն մի ջանք ու տրամադրություն: Եվ եթե Հայաստանի ու Վրաստանի նվաճման պահին իրենց հպատակությունն ընդունած Ավագ Զաքարյանին՝ Վրաց ու Հույց զորքերի գլխավոր հրամանատարին, նրանք ընդունեցին իբրև երկրամասի ղերագահ իշխանավորի, ապա հետագա տարիների ու տասնամյակների քաղաքականությունն արդեն վերացրեց տեղական ամեն տեսակ զահերեցություն և պիտի ցեր կամ իրար հակադրել երկրի վարչական ու քաղաքական ուժերը:

Ավատատիրական կարգն առհասարակ պարանոտ հող է կենտրոնախույս տրամադրության սերմերի համար: Սակայն եթե նախընթաց իրականության այդօրինակ տրամադրությունները խեղդվում էին Վրաց բազմալուծության և նրանում ամենաաղգնեցիկ դեր խաղացած Զաքարյան իշխանակալների ուժով, ապա մոնղոլ տիրակալները, ընդհակառակը, խրախուսում էին հայ ու վրաց ավատատերերի ներքին անջատական ձգտումները: Այս նպատակը դյուրություն էր իրականացնելու համար նրանք նույնիսկ ի չիք դարձրին նախկինում օրինականացած գինաստիական մի շարք պաշտոններ ու արտոնություններ՝ շույլով միայն իրենց հավատարմորեն ծառայող իշխանավորներին: Այս պատճառով էր, որ ձեռքից ձեռք անցան Վրաց թագավորության ամիրսպասալությունն ու ավարեկությունը, Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի իշխանական տների զահերեցությունն ու սպարապետությունը: Եվ համաճարակի պես տարածվեց կաշառքը՝ ամենայն օրինականության ու բարոյական միջոցների ավերելը:

Եվ այս պայմաններում անգամ, անսանձ բռնության ու մարդկային արժանավորությունների անկման պայմաններում, կային մողովրդի ազատությամբ մտահոգված մարդիկ, իսկ ժողովուրդը կառչած էր հայրենի պետականության մնացորդներին:

Մոնղոլները հավանաբար դժգոհ էին վրաց-հայկական գաշնակցության ամիրսպասալար Շահանշահ Զաքարյանից, կենդանության օրոք նրան պաշտոնանկ անելով՝ ամիրսպասալարությունը հանձնեցին որդուն՝ Զաքարեին: Կրտսեր Զաքարեն, որի վարչական ու մարդկային արժանիքների մասին ժամանակակիցները խոսում են հիացմունքով, շարդարացրեց բռնակալների

հույսը, որովհետև մանկուց թշնամություն ուներ եկվոր տիրակալների դեմ:

Նվրոպացի ճանապարհորդ Ռուբրուքն ունի մի այսպիսի վկայություն. «Ես ճաշեցի մի անգամ Շահանշահի հետ, և նա շատ մեծ քաղաքավարություն ցույց տվեց իմ հանդեպ, ինչպես նաև կիներ և իր զավակը՝ Զաքարիա անունով մի շատ գեղեցիկ ու իմաստուն երիտասարդ, որը հարցրեց ինձ՝ «Եթե ձեզ մտա գամ, դուք կսպասե՞ք ինձ»: որովհետև նա այնքան ծանր էր աչքում թափարների տիրապետությունը, որ, ճիշտ է, ամեն բան առատորեն ունի, սակայն նախընտրում է թափառել օտար երկրներ, քան տանել Կրանց տիրապետությունը»:

Վրաց և Հայաց ամիրայաստայությունը ստանձնած «գեղեցիկ ու իմաստուն երիտասարդ» Զաքարեն շահագործեց թափարմոնեղուների տնտանելի տիրապետությունը: Վրաց ժամանակագիրը տեղեկացնում է, թե Սուլո խանի դեմ ապստամբեց Շանշեի որդի Զարարե ամիրայասալարը, որ ամենայն առաքինությունը օժտված ու նշանավոր մարդ էր, և փոխառվ նարին Գավթի մաս՝ Քուֆայիս»:

Նարին Գավթի ու Զարարե Զարարյանի ապստամբությունը հակամանդղական առաջին կուլմբը չէր Անգրիկոկասում: Աղբյուրներից հայտնի է, որ առաջինը հյուսիս-արևելյան Հայաստանն էր գլուխ բարձրացրել Գավթի Ծարեցի պեղոուկի գլխավորությամբ: 1250—51 թթ. էին, Գավթի, ըստ պատմիչի վկայության, որոշել էր վերափոխել աշխարհը և վերականգնել Հայոց թագավորությունը:

Գավթի Ծարեցու ընդվզումի դեմ ելան հայ հոգևորականներն ու աշխարհականները. որովհետև չէին հավատում նրա ուժին և մտածում էին, որ զրանով չարն ավելի պիտի գրգռվի:

Մեկ տասնամյակ էլ չէր անցել, որ պալմեց համասնդրոուկկուսյան պուլքարը՝ Վրաց Գավթի թագավորի, Շահանշահի որդի Զարարեի, հաշնի պահերեց իշխան Հասան Զուլայի և հայվրացական պինակցության որիշ ներկայացուցիչների գլխավորությամբ: Ապստամբությունը դաժանորեն ճնշվեց: Մոնղոլ խաբանի կուտակալ Հուլալուն մահապատժի ենթարկեց Զաքարեին: Իսկ Հասան Զալալին կապտած տարան Ղազվին և այնտեղ հռչակեցին՝ հողախառն անելով:

Այս դեմի հաշվահարարը տեղի տնեցավ 1261 թ.:

1265 թ. Հուլալու էլիանին փոխարինեց Աբաղան, որը քրիս-

տոնեություն էր ընդունել, և քրիստոնյա հպատակները հույս ուներին, թե կառաջնորդվի իր նոր հավատի պատվիրաններով: Սակայն նոր բռնակալը ոչնչով չէր տարբերվում նախորդից, և ինչպես Ռաշիդ էդ-Դինն է վկայում, Երկու տարի հետո նրա դեմ ապստամբեցին Արևելյան Հայաստանի ու Աղվանքի բնակիչները: Ըստ երևույթին այս անգամ ժողովրդական ցատումը մեծ շահեր էր ընդունել: Այդ պատճառով էլ Աբաղան մեծաթիվ զորք հանեց և անձամբ գլխավորեց ժողովրդական ապստամբության ճնշումը:

12—13-րդ դարերի հայկական կյանքում, հասկապես հայվրացական քաղաքական փոխհարաբերությունների ասպարեցում նշանակալից դերով հանդես եկած Արծրունյաց տոհմի ներկայացուցիչները մոնղոլական տիրապետության շրջանում ևս պահում էին իրենց բարձրության վրա: Գոնցա թագուհու (Ավաղ Զաքարյանի նախնի: կնոջ) օժանդակությամբ Սաղուն Գ Արծրունին 13-րդ դարի երկրորդ կեսին գարձել էր Վրաց թագավորության աթաբեկն ու սպարապետը և շահում էր շրջահայաց քաղաքականությամբ մեղմել մոնղոլ տիրակալների դաժանությունը: Այդ պաշտոններում Սաղունը մնաց մինչև գարի 80-ական թվականների սկիզբը (վախճանվել է 1281—1283 թթ. միջում): Նրան հաջորդեց իր որդի Խուլու-Ռուղան, որի գործունեությունն անընդմեջ շարունակվել է շուրջ մեկ տասնամյակ (այդ հանգամանքը հաստատող վիճակն արձանագրություններ կան 1285, 1287 և հետագա թվականներից, ընդհուպ մինչև 1293-ը)՝ պսակվելով մոնղոլական բանուսիրության դեմ բոլորոված մի ապստամբության գլխավորողի փառքով, որի համար էլ նա գլխավորեց Ապստամբությունն այս անգամ ևս ընդգրկել էր հայոց ու վրաց ուժերը, ուստի պատահական չէ, որ նրա համար իրենց կյանքով հատուցեցին միացյալ ապստամբության երկու նշանավոր դեմքերը՝ աթաբեկ-ամիրայասալար Խուլու-Ռուղան և Վրաց թագավոր Գեմետրեն: Բանաստեղծ ժամանակակիցը՝ Խաչատուր Կեչառեցին, ժողովրդական ազգային տանս Արևելյան» բանաստեղծություն մեջ դառը մորմորով է հիշում ապստամբության երկու կազմակերպիչների վախճանը:

Խուլու-Ռուղան չորսան հայաթ,

Չար անձան պատկերն է հողի,

գեղբայն չիչեմ չիչի վրացի՝

Պատասխան ընդեմարթի,

Սիրտն բաշած ու դեռ կենդանիս:

Մեր պատմագիտութեան մեջ մինչև վերջին ժամանակները լայն տարածում է ունեցել այն թյուր պատկերացումը, թե մոնղոլական տիրապետութեան շրջանում ոչնչացել են հայկական իշխանական տները, և, իբր, բովանդակ Հայաստան աշխարհը ո՛չ վարչաքաղաքական միավորներ է ունեցել, ո՛չ էլ առհասարակ քաղաքական կյանք:

Վերը շարադրվածից չի կարելի շեղարկացնել, որ այս պատկերացումը թյուրիմացութուն է: Հայաստանի բնիկ իշխանութունները, թեպետև կիսանկախ և նվազուն, մոնղոլների տիրապետութեան ներքո պահպանում էին իրենց գոյութունը: Իսկ նրանցից մի քանիսը՝ Օրբելյանները Սյունիքում, Առանշահիկները հաշնում, սրանց մի ճյուղը Վայոց ձորում, պիտի գոյատևեին նաև հետագայում՝ հիմք դառնալով 16—18-րդ դարերի հայկական քաղաքական կյանքի նոր վերելքի համար: Հայտնի է, օրինակ, որ հակամոնղոլական ապստամբութեան համար մահապատժի ենթարկված Հասան Զալալին հաջորդել է նրա որդի Աթաբալը (1261—1287), Աթաբալին էլ՝ իր որդի Զալալը (1287—1318): Սրանից հետո 14-րդ դ. կեսերին իշխանութունը վարել է Իվանե-Աթաբալը՝ Զալալի որդին, իսկ 14-րդի վերջում ու 15-րդի սկզբին՝ Իվանե-Աթաբալի որդի Զալալ Մեծը: Բոլոր այս իշխաններն էլ իրենց տիրույթների համար ապահովել էին մի կիսանկախ վիճակ, երբ բնակալներին հարկ տալով՝ պահպանում էին իրենց զինական ուժը և ըստ հնարավորին զարգացնում ազգային մշակույթը:

Վերին հաշնի կամ Մարի Առանշահիկ իշխանական տունը, որ 11—12-րդ դդ. կոչվում էր Վախտանգ-Սակառյան, իսկ 13-րդի սկզբից, այստեղ հարս եկած Զաքարյան Դոփի անունից (Զաքարյան Սարգիս ամիրսպասալարի գուսարը և Զաքարեի ու Իվանեի քույրը) պիտի կոչվեր Դոփյան, զիմացով թաթար-մոնղոլների բերած արհավիրքներին: Դոփին հաջորդել էր Գրիգոր իշխանը՝ Հասանի ու Դոփի որդին, երբ հաստատվեց մոնղոլների տիրապետութունը: Գրիգորը, Ավագ Զաքարյանի զորաբանակների հետ, իր զորքով մասնակցում էր մոնղոլների նոր արշավանքներին: Պահպանվել է նրա մի ինքնագիր հիշատակարանը, որով հայտնում է, որ իր և հայ մյուս զորապետների ու զինվորների հոգան ազգակիցներին գերութունից փրկելն ու հայկական

մշակութային գանձերը բարբարոս օտարներից ազատելն է եղել և ոչ թե մոնղոլական նվաճումների բաղմապատկումը:

Գրիգորին հաջորդել է նրա որդի Հասան Բ-ը՝ Արագածուն գավառի տեր Քուրդ Վաչուտյանի փեսան: Այս Հասանն աղբյուրներում կոչված է «քաջ և հազթող զորավար», «Ականոյ, Հանգարերդոյ, Սոթից, Շողգահոյ և այլ բազում գաւառաց տէր», որ նշանակում է, թե նրա իշխանութունը տարածված է եղել Խարթառի միջին հոսանքից (Ականա բերդաքաղաքի մոտից) մինչև Սեանի հարավարևելյան ափին դտնված Շողգահ-Շողվագ գավանը և ներառել է Սողբ գավառը՝ Սեանի ամբողջ արևելյան եղերը:

Հասանը վախճանվել է 1287 թ.՝ իշխանութեան ժառանգ թողնելով որդի Գրիգորին, որի կինն էր Սյունյաց տեր՝ Տարսայիճ Սրբելյանի դուստր Ասիան: Գրիգորի ու Ասիայի անատածեան նվիրատվութուններով բարեկարգվել, ճոխացել են Վերին հաշնի վանքերն ու եկեղեցիները, ստեղծվել արժեքավոր մի շարք ձեռագիր մատյաններ: Ձեռագրերում ու վիմագրերում նրանք հիշատակվում են մինչև 14-րդ դարի երկրորդ տասնամյակը, որից հետո տիրական են նրանց որդիների՝ Վահրամ իշխանի, Սարգիս եպիսկոպոսի և Խորիշահ իշխանուհու անունները:

14-րդ դարի երկրորդ կեսին արդեն Վերին հաշնի տիրակալն էր Հասան Գ-ը, որը հաջողությամբ շարունակում էր շինարար ու բարեպաշտ նախնիների գործը: Նրա վեց արու զավակները 1387 թ. իրենց զորքով անհավասար ճակատամարտի էլան կանի-Քամուրի հրոսակների ղեմ և ընդունեցին հերոս նահատակների պսակը:

Գրիգոր Խաթեյին հայրենապաշտպան մարտերում զոհված վերին-խաչեցիներին է նվիրել իր եկեղեցույթյան մի սրտառույշ քառյակը: Իսկ հիշատակագիրը բարի խոսքով է նշում արիութունն ինչպես «մեծաշուք իշխանին Հասանայ», ապա և «զաւակացն իւրոց»՝ քաջ և արի պարոնացն Գրիգորայ, Սարգսի, Շանշի, Զհանշի, Աղբուղին, Շիրվանին, նաև թագազարմ իշխանին Սաղունին, զոր տէր տէրանց և թագաւորն թագաւորաց ընդ սրբոյ թագաւորացն և բարեպաշտ իշխանացն զասեսցէ և պսակեսցէ զնոսա...»:

Դոփյաններից հարավ-արևմուտք և Օրբելյանների հարևանությամբ մի ընդարձակ տարածքի վրա («ի Գառնո մինչև ի Բարգուշատ») շարունակվում էր Խաղրակյանների իշխանու-

թյունը: 13-րդ դ. արշալույսին ստեղծված լինելով Ջաքարյան-
ների հովանավորությունը՝ այս իշխանությունը մոնղոլական տի-
րապետության առաջին շրջանում ևս շարունակեց մնալ Ավադ
աթաբեկի կազմած հայ-վրացական զինակցության կազմում,
չնայած ներքին կյանքում, հատկապես մշակութային գործու-
նեության ոլորտներում վարած ինքնահատուկ ու ինքնուրույն
գործունեությունը:

Մինչմոնղոլական և մոնղոլական տիրապետության հաս-
տատման՝ շուրջ կեսդարյա ժամանակաշրջանի Հայաստանի քա-
ղաքական ու մշակութային պատմության ուշագրավ երևույթ-
ներից էր Վասակի կրտսեր որդի Պսոշ-Հասանի գործունեու-
թյունը (1224—1284 թթ.):

Պսոշի ժառանգները շարունակեցին վճռական դեր խաղալ
երկրի քաղաքական ու մշակութային կյանքում: Նրա անմիջա-
կան հաջորդները՝ որդիներ Պապաքն ու Ամիր-Հասան Ա-ը
(վախճ. 1292 թ.) ոչ միայն իրենց երկրամասի լիիրավ տերերն
էին, այլև զգալի աջակցություն էին ցույց տալիս հարևան հայ-
կական իշխանություններին՝ դիմակայելու օտար բռնակալներին:
1290 թ. կանգնեցված մի խաչքարի վրա Ամիր-Հասանը քանդակ-
ված է արքայական շուքով և տիտղոսով. «ի թվ. ՉԹ (1290)
կանգնեցաւ սուրբ խաչս իշխանութեան բարեպաշտ արքային
Ամիր-Հասանայ...»: Մի այլ արձանագրության մեջ նա կոչված
է «ասպարապետ Հայոց»:

Ամիր-Հասան Ա-ին հաջորդեց էալի որդին (1299—1317 թթ.),
էալիին՝ նրա որդի Ամիր-Հասան Բ-ը (վախճ. 1351 թ.), որի
իշխանության ժամանակը նշանավորվեց իբրև հայրենի տիրույթ-
ների մշակութային բուռն զարգացման շրջան: Նա շարունակեց
հովանավորել Գլաձորի հայտնի համալսարանի գործունեու-
թյունը և բարեկարգեց իր տիրույթների վանական համալիրները:

Խաղրակյան-Պոռշյանների իշխանության մնացորդները գո-
յություն ունեին նաև հետագա դարերում, մինչև Իսրայել Օրիի
ժամանակը:

Արագածոտն գավառի տեր Վաչուտյան տոհմի իշխանու-
թյունը հաստատվել էր Ջաքարյանների օրոք և իր գոյությունը
պահպանեց նաև մոնղոլական շրջանում: Այս տոհմի ներկայա-
ցուցիչները խնամությունը կապված էին ինչպես Ջաքարյանների,
այնպես էլ Խաչենի տերերի ու Գեղի Մամիկոնյանների հետ և,

ենթարկվելով մոնղոլ տիրակալներին, հաճախ հասնում էին
բարձր դիրքի: Իշխանության հիմնադիր Վաչեի որդի, Քրդի թոռ
Քուրդ Անբերդցին 14-րդ դ. առաջին կեսին, շարունակելով նա-
խորդների քաղաքական ընթացքը, կարողանում էր իր տիրույթ-
ները պահել համեմատական ապահովության վիճակում: Եվ
ժամանակակից հիշատակագիրը փաստորեն ամբողջ տոհմի քա-
ղաքական ընթացքին է տվել, երբ այս Քրդի մասին գրել է, թե
բռնակալների հետ վարած իմաստուն ու ճկուն քաղաքականու-
թյամբ «պահէր խնամօքն և ողորմութեամբն աստուծոյ զգա-
ւասս և զվաներս ի խաղաղութեան և այլոց գաւառակցացն բա-
զում կարեկից և օգնական լինէր»:

Կալին Հյուսիսային և Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի տե-
ղական ուրիշ իշխանություններ ևս, որոնք ավել կամ պակաս
հաջողությամբ տեր մնացին իրենց տիրույթներին, թաթար-մոն-
ղոլ բռնակալների տիրապետության ներքո պահպանեցին հա-
յոց քաղաքական կյանքի հուղիվույթը:

Բարեբախտաբար նրանք իրենց ձեռքն էին վերցրել նաև Եկեղե-
ցական թեմերի ու մշակութային օջախների դեկավորությունը և
իրենց ազդեցիկ դիրքերն ու նյութական միջոցների մեծ մասն
օգտագործում էին ազգային մշակութային կյանքն անխաթար
պահելու, անհնար պայմաններում այն առաջ տանելու համար:

Եվ այսպես. Ջաքարյան իշխանապետության և հայ-վրացա-
կան համագործակցության շնորհիվ ազատագրված Հյուսիսա-
յին և Հյուսիս-արևելյան Հայաստանում հայրենի քաղաքական
կյանքի պուլս անցած իշխանությունները մոնղոլական տիրա-
պետության նախօրյակին բավականին արմատավորվել ու հզո-
րացել էին և այդ առողջ հիմքի վրա էր, որ կարողացան պահ-
պանել իրենց գոյությունը թաթար-մոնղոլական տիրապետու-
թյան ավելի քան դարուկեսի ընթացքում: Իսկ հետո նրանցից մի
քանիսն առավել կենսունակ գտնվեցին և դիմացան նաև հետա-
գա դարերի փորձություններին: Ցավոք, պատմական Հայաստանի
հարավային ու արևմտյան նահանգներն իրենց հիմնական մա-
սով դուրս էին մնացել Ջաքարյանների ազատագրության ոլոր-
տից, այդ պատճառով էլ նրանցում հազիվ իրենց գոյությունը

պահպանած բնիկ իշխանութիւնների համար մոնղոլական տիրապետութեան ծանր մղձաձանցը կործանարար եղաւ:

Մոնղոլները Հայաստանի արևմտյան և հարավային նահանգներից կազմել էին մեկ վիլայեթ՝ կոչված «Մեծ Հայք», որի կառավարիչը նստում էր Կարին (Էրզրում) քաղաքում և իր ազդեցութեան տակ էր պահում ոչ միայն հայկական մարզերն իրենց հին իշխանական աների մնացորդներով (Մամիկոնյանների ժառանգները Սասունում, Արծրունիների երկրորդական մի ճյուղը՝ Խեղենիկյանները Վասպուրականում և այլն), այլև սելջուկյան բռնատիրութեան օրոք մի շարք հայկական գավառներում ստեղծված մահմեդական իշխանութիւնները:

Միջնադարյան Հայաստանի քաղաքական կյանքի հետաքրքիր երևույթներից էր Վասպուրական նահանգի Արտազ գավառի հայկական իշխանութեան գոյատևումը մոնղոլական տիրապետութեան օրերում: Ըստ երևույթին հանդիսանալով նահանգի հին նախարարական տան վերընձյուղած մի շառավիղը՝ ս.յս իշխանութիւնը կարողացաւ ավելի քան մեկուկես հարյուրամյակ դիմանալ թաթար-մոնղոլների բերած արհավիրքների:

Ճիշտ է, Արտազի տերերը կտրված էին ժամանակի հայկական մյուս իշխանութիւններից և, բնականաբար, չէին կարող նրանց հետ բնդհանուր ճակատ հարդարել ո՛չ եկվոր բռնակալների, ո՛չ էլ հարևան մահմեդական ասպատակիչների դեմ, սակայն ասպովինած իրենց երկրամասի ամբողջութեններին, հատկապէս Մակու բերդավանի անմատուցց զիրքին, նրանք բազմիցս հաջող դիմադրութիւն են ցույց տվել նույնիսկ այնպիսի դորութիւն, ինչպիսին Լանկ-Քամուրի զորաբանակներն էին: Գավառի հայ իշխանավորները, Հայաստանի այլ մարզերում այդ ժամանակ գոյատևած մյուս ավատատերերի պէս, իրենց ձեռքն էին վերցրել նաև գավառի հողերը իշխանութեան ղեկավարութիւնը և ապահովեցին հողերը-մշակութային կյանքի վերելքը հայրենի տիրույթներում: Սակայն, դժբախտաբար, այս իշխանութիւնը չդիմացաւ մոնղոլներից հետո եկած ակ-հոյունյու և կարա-կոչունյու թուրքերի հասցրած հարվածներին, քանի որ նրա հողերը ու աշխարհիկ տերերի անհեռատես քաղաքականութեան պատճառով գավառի բնակչութեան մեծ մասը՝ նախ կաթողիկոսութեան զառնալով՝ իրեն կտրել էր բնաշխարհի հայ միջավայրից,

իսկ հետագայում էլ հեշտութեամբ պետք է զանգվածաբար ընդունեն մահմեդականութիւն:

Մոնղոլական շրջանում հայ ժողովրդի ազգային ինքնութիւնը, հողերը ու մշակութային դարգացման ընթացքը, ինչպէս նաև քաղաքական երբեմնի հզորութեան փշրանքները պահպանելու համար անօրինակ ջանքեր էին թափում Արևելյան Հայաստանի մի շարք մարզերում (Արցախ, Սյունիք, Ալյաբատ և այլն) և Տարոնում ու Զեյթունում: Այդ մարզերի հայութիւնը, ինչպէս իշխանութիւնների գլխավորութեամբ, համառօտ են դիմադրում էր արևելյան հեռուներից եկող թուրքական վաշկատուն ցեղերի վայրագութիւններին և մոխիրների տակ անթեղած կրակի պէս վառ էր պահում ազգային ազատագրութեան ու քաղաքական ինքնութիւն կյանքի սրբազան հուրը, որ պետք է վերարժարծվեր ու բորբոքվեր ուշ միջնադարյան իրականութեան մեջ:

ԵՒԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅՔ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայոց պատմութիւնը լի է երևույթների ամենամանտվոր դրսեվորումներով, վիճակների արտառոց լուծումներով, ճակատագրի ամենաաղետալի հարվածներով: Բայց նույնիսկ այսպիսի պատմութեան հյուսվածքի մեջ Կիլիկիան Հայքը, նրա պետութիւնն ու ազգային կյանքը հանդես են գալիս որպէս բացառիկորեն արտառովոր երևույթներ, որոնք այժաի ասպարոցներն, թէ հայի մեղքով չէ, որ նրա պետութիւնն ու հանրային գոյութիւնը նախընթաց դարերում քանիցս ընկել են ու հառնել: Եվ, իսկապէս, ինչպէ՞ս կարելի էր հավատալ, թէ շնվաճող մի ժողովուրդ իր բնաշխարհից այնքան հեռու, արևելքի ու արևմուտքի, հարավի ու հյուսիսի խաչմերուկում, անկուշտ բռնատիրութիւնների ճամփաբաժանի վրա պիտի կարողանար ստեղծել իր ազգային ծաղկուն կյանքը և քաղաքական մի այնպիսի կազմակերպութիւն, որի հետ ստիպված լինեն հաշիւի նստել նույնիսկ այդ նվաճող ու անկուշտ բռնատիրութիւնները:

Այն խաչմերուկ կրկիրը, որի մասին խոսք է գնում, գտնվում է Միջերկրական ծովի հյուսիս-արևելյան եզերքին, Փոքրասիա-

կան թերակղզու հարավ-արևելյան մասում: Հնուց ի վեր, նույնիսկ Ասորեստանի թագավոր Սալմանասար Գ-ի (մ. թ. ա. 860—825 թթ.) վիմագրում, կոչվել է Կիլիկիա և ընդգրկել է բնակչիմայական խաչտարդետ մի տարածություն, որտեղ, եթե արեւմելյան մասը դաշտային արզավանդ, համարյա մերձարևադարձային մարզն է, ապա արևմտյան տարածքը լեռնային մի խորհուրդություն է ներկայացնում, որից էլ ենթադրվում է, թե «Կիլիկիան» հենց հունարեն «կալիկան» է, որ նշանակում է «քարքարոտ»:

Սակայն բնակչիմայական այս տարբերությունից երկրի ոչ մի մասը չի տուժվում, քանի որ, եթե դաշտային մասը գյուղական լազմաճյուղ տնտեսության զարգացման լայն հնարավորություններ է բնձնում, ապա լեռնաստանը հարուստ է բազմատեսակ հանքերով, բուսիչ աղբյուրներով, ալպյան արոտավայրերով: Եվ պատահական չէ, որ պատմության ամբողջ ընթացքում միշտ էլ աշխարհի նվաճողների ուշադրության կենտրոնում է գտնվել այս փոքրիկ, ընդամենը 40 հազար քառակուսի կմ տարածություն զբաղեցնող երկիրը: Հինարևելյան քաղաքակրթության օջախներից մեկը լինելով՝ սկզբնապես պատկանում էր Փոքր-ասիական թերակղզում մեկը մյուսին հաջորդող պետություններին, ապա անցավ Ալեքսանդր Մակեդոնացու ստեղծած աշխարհակալությանը, որից էլ ժառանգեցին Հռոմը, Բյուզանդական կայսրությունը: 7—9-րդ դարերում արաբների ձեռքում էր, 10-րդի կեսից՝ վերստին Բյուզանդիայի... Մինչև որ հաջորդ հարյուրամյակում հայերն աստիճանաբար դրություն տեղը դարձան և իրենց ձեռքը վերցրին երկրի տնտեսական ու քաղաքական կյանքի տնօրինությունը:

Կիլիկիայի բնակչության կազմում, ասորիների, հրեաների ու հույների հետ միասին, հայերը միշտ էլ զգալի թիվ են կազմել՝ սկսած Տիգրան Մեծի ժամանակներից: Մ. թ. 4—5-րդ դարերի աղբյուրներում որոշակի տվյալներ կան այստեղի հայկական աշխարհիկ ու հոգեոր իշխանությունների մասին: Արաբաբլուզանդական արշավանքների պատճառով Հայաստանից դուրս մղված հայ զանգվածների մի զգալի մասն էլ 8—10-րդ դարերում ապաստանեց այդ երկրում: 11-րդ դարի սկզբին, սելջուկ թուրքերի դեմ ռազմական պատվար ստեղծելու նպատակով, Բյուզանդիայի կայսր Բարսեղ Բ-ը Վասպուրականից շուրջ 15 հազար ընտանիք գաղթեցրեց Կիլիկիա: Հայոց մյուս նահանգնե-

րում անպաշտպան մնացած բազմաթիվ իշխանական տներ էլ, իրենց հպատակ բնակչությամբ ու ռազմական ուժերով, վասպուրականացիների հետքերով փոխադրվեցին այնտեղ, և դարի երկրորդ կեսում արգեն Կիլիկիայի գաշտային ու լեռնային մասերի մասն իշխանությունների գլուխ էին կանգնած հայերը: Գարի կեսից սկսած գաշտային Կիլիկիայի կառավարիչն էր Արլղարիք Արծրունին: Քիչ անց, 1073-ին Լամբրոն նշանավոր բերդին ու շրջականերին տիրացավ Գանձակից գաղթած Առանշահիկ Օշինը, որը մինչ այդ փեսայացել էր Արլղարիքին և թիկունքում ուներ նրա հզորությունը: Պապեոսն բերդին ու շրջականերին տիրացել էր նախանաչեյկյան տոհմը, Լեռնային Կիլիկիային՝ իշխան Խաչատուրը: Իսկ Փիլարոսու Վարամնունին երկրի արևելյան շրջաններից և հարակից գավառներից (ընդհուպ մինչև հայոց Մոսիք նահանգը) կազմած իր իշխանությամբ դարձել էր յուրջ քաղաքական ուժ և իր առաջ նպատակ էր դրել վերականգնելու հայոց թագավորությունը:

Ըստ երևույթին հայերի քաղաքական այս վերելքի մեջ իրենց համար լուրջ վտանգ էին տեսնում արևմտյան հարևանները: Եվ նրանց սաղրանքներով դարի վերջին ու 12-րդի առաջին տասնամյակներում խաչակիր ասպետները կործանեցին գաշտային Կիլիկիայում ու նրանից արևելք ստեղծված հայկական մասն իշխանությունները:

Այն ժամանակ հայերը կծկվեցին երկրի լեռնային մասում, և դա զսպանակի կծկվելն էր: Համախմբվելով Ռուբեն իշխանի շուրջ՝ լեռնաստանի հայությունը և գաշտային մասի կործանված հայկական իշխանությունների մնացորդները արիարար դիմակալեցին թշնամիներին, ընդվզեցին բյուզանդական տիրապետության դեմ և 1080 թ. ստեղծեցին անկախ ու լայնածավալ մի իշխանություն, որը հիմնադրի անունով պատմության մեջ պիտի մտներ որպես Ռուբինյան պետություն:

Ո՞վ էր այս Ռուբեն իշխանը, որը, Բարձրբերդ, Կոստանդուլ, Կոստառա և այլ ամրոցների տեր զառնալով, տոհմակից հետնորդներին ժառանգություն թողեց հզոր մի իշխանապետություն և այն պաշտպանելու-զարգացնելու կամք ու համատություն:

Աղբյուրների տվյալներով՝ նա Անիի Բագրատունյաց վերջին թագակիր Գագիկ Բ-ի թիկնապահն է եղել, ազգակիցը Բագրատունյաց ու Արծրունյաց տոհմերի: Ըստ երևույթին Ռուբենը, որդի Կոստանդնի հետ միասին, Գագիկի թիկնապահ զորքի մեջ

էր մինչև վերջինիս սպանութունը (1079 թ.) դավադիր Մանգալի եղբայրների կողմից, բյուզանդական խարզավալից երկրում: Դրանից հետո է, որ անցել է Տավրոսյան լեռները, համարմբել այդ կողմերում ցրված հայերին և հարձակվել, իսլամականներից խլել բազմաթիվ բերդեր ու դավառներ և իրեն հռչակել Լեռնային Կիլիկիայի իշխանապետ:

1095-ին վախճանված Ռուբենին փոխարինեց որդի Կոստանդինը, որն առավել ծավալեց իշխանության սահմանները՝ նրանց մեջ առնելով հայաբնակ նոր դավառներ ու բերդեր: Ապա իշխանանիստ զարժրեց Վահկա հզոր բերդը՝ այնտեղից և առհասարակ դաշտային Կիլիկիայի շատ դավառներից դուրս բշխով բյուզանդական կայսրոսները:

Կոստանդինին հայտնից թորոս Ա-ը (1100—1129), որի գահակալության տարիները ևս նշանավորվեցին աղատագրական խիզախ մարտերով և հայկական նորաստեղծ իշխանության ամրապնդման համարձակ միջոցառումներով: Թորոսը 1104-ին բյուզանդացիներից աղատագրեց Միս ու Անարդաբա քաղաքները: Երեք տարի անց հայոց զորքերը Բերդուսի մոտ ջարդեցին սելջուկ թուրք բռնագրավիչներին:

Հայտնի են նաև թորոսի շինարարական ու մշակութային ձեռնարկումները: Այդ նա էր, որ Միսը դարձրեց երկրի վարչական ու մշակութային կարևորագույն կենտրոն, կառուցեց Դրազարկի ու Մաշկետրի վանքերը, որոնք պետք է հռչակվեին իրեն լուսավորության ու գրչության խոշոր օջախեր:

Թորոս Ա-ին հաջորդեց եղբայրը՝ Լևոն Ա-ը (1129—1137), որը կարճ ժամանակում իր իշխանությունը միացրեց Տարսոն, Մամեստիա, Ադանա քաղաքները, տեղ դարձավ ծովեզրյա հայաշատ դավառներին և հաջողությամբ վանեց սելջուկների ու խաչակիրների հարձակումները: Մակայն 1137-ին բյուզանդական զորաբանակները Կիլիկիա խուժեցին, զրավեցին կենտրոնական բերդերը և երկրի վրա հաստատեցին կայսեր տիրապետությունը:

Կարճ ժամանակ պահանջվեց, որպեսզի Լևոնի որդիները՝ Թորոս Բ, Ստեփանն և Մլխհ, իրար բերեն հայկական ուժերը, հայածեն երկրին տիրացած սելջուկ և բյուզանդացի բռնագրավիչներին:

1145-ին արդեն հայկական իշխանությունը վերականգնված էր:

Թորոս Ա-ի 24 տարվա զործունեությունը (1145—1169 թթ.)

չընդմիջվող մի պայքար էր բյուզանդական նվաճող զորքերի, Անտիոքի դքսության, Իկոնիայի սելջուկ սուլթանության և հարևան մյուս ասպատակիչների դեմ: Այդ պայքարի մեջ համարյա միշտ հաղթանակը հայկական իշխանության կողմն էր: Հայոց զորքը գնալով զորանում էր ու ահագնանում: Դրան էլ կիև գումարվի Թորոսի ու եղբայրների դիվանագիտական քաղաքականությունը, միանգամայն հասկանալի կդառնա, թե ինչու դարի 60-ական թվականներին արդեն նույն բռնագրավիչները փրկություն էին Հայոց իշխանության բարեկամությունը: Իկոնիան ու Անտիոքը համերաշխության դաշինքով կապվեցին նրա հետ: Բյուզանդական կայսրը ոչ միայն բարեկամության կողմն ավեց, այլև Թորոսին պատվեց ժամանակի ամենաբարձր տիտղոսով՝ «պան սեբաստիոս»:

Թորոսի մահից հետո իշխանության գահը պիտի ժառանգեր դեռատի որդի Ռուբենը (Բ), որի խնամակալ էր նշանակված թովմաս Պալլը: Մակայն ասպարեղ ելավ Թորոսի եղբայր Մլխհը, որը, եղբոր քաղաքական ընթացքից դժգոհ, վերջին տարիներին գտնվում էր Ասորիքում, նուրազ-դին սուլթանի մոտ: Հենց սուլթանի զորքերի հետ էլ նա մտավ Կիլիկիա, բռնությամբ տիրացավ իշխանությանը: Գահաժառանգ Ռուբենին փախցրին Հռոմ-կրլա՝ կաթողիկոսի մոտ, ուր և սպանեցին նրան՝ երեկ ոչ առանց հորեղորո միջամտության:

Եվ այսպես. հայոց նոր իշխանապետության դեռ լրիվ չկազմավորված, շեղված մարմինը վարակվեց գահակալական զրկվածության ախտով:

Իշխանության գլուխ անցնելով՝ Մլխհը լուրջ փոփոխություններ մտցրեց երկրի ներքին ու արտաքին քաղաքականության ոլորտներում: Նրա համար այլևս հարց չէր հարևան պետությունների նկատմամբ բռնելիք դիրքը: Համոզված էր, որ միայն բարեկամությամբ կարելի է զսպել հարևան մահմեդական տերությունների ախորժարը: Իսկ նրանց զսպելով բարեկամ դարձնելուց հետո դժվար չպետք է լիներ նաև դիմագրավել Բյուզանդիայի և խաչակիրների ստանդարտներին:

Մլխհի այս քաղաքականությունն արդաբաղբեց իրեն: Շուտով նրա և զաշնակից սուլթանության զորքերի առաջ նահանգեցին ծովափնյա շրջաններին տիրացած բյուզանդացիներն ու խաչակիրները: Հայոց իշխանությունը տիրացավ ոչ միայն ծովամերձ գավառներին՝ իրենց բերդերով ու նավահանգիստներով, այլև

Կիլիկիայի ու Անտիոքի միջև ընկած բարերեր հողերին, որոնց վրա մինչ այդ խաչակիր տաճարականներն էին նստած:

Մլեհն իր հրամանի ներքո ուներ ավելի քան 30 հազարանոց մշտական ու քաջավարժ բանակ, տնտեսական հզորության ճանապարհը բռնած մի երկիր, որի համար այլևս վտանգավոր չէին թշնամիները:

Ներքին քաղաքականության մարզում կատարված փոփոխությունները ևս նշանակալից էին: Դրսի վտանգներն առժամանակ բթացնելով՝ Մլեհն իր երկիրը վերջնականապես մաքրեց բյուզանդական կայսրության, խաչակիր ասպետների և կաթոլիկ հոգևորականության մնացորդներից: Իսկ հայ ավատատերերի շրջանում բնաջնջեց լատինամոլությունը, պատժեց անջատական ձգտումների կրողներին: Եվ 1173-ին պետության մայրաքաղաքը Վահկա բերդից փոխադրելով Սիս՝ այն դարձրեց տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային այնքան նշանավոր էկենտրոն, որ հետագա ամբողջ ժամանակաշրջանում նրանով պիտի կոչվեն նաև ամբողջ երկիրը՝ Սիսվան:

Մլեհը դավով էր տիրացել իշխանությանը, դավադրության էլ զոհ գնաց: Աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանալորների դժգոհ սարքերը 1175-ին Սսում սպանեցին նրան, և իշխանությունն անցավ Մլեհի եղբայր Ստեփանեի ավագ որդի Ռուբենին:

Ռուբեն Գ-ին (1175—1187) գահակցում էր իր եղբայր Ասնը, որը քաջամուտ զորավար էր և եղբոր հավատարիմ օգնականը:

Արտաքին քաղաքականության բնագավառում նրանք այնքան էլ չհեռացան Մլեհի ընթացքից, Իրենց յուրաքանչյուր նոր քայլը ծրագրում էին՝ նկատի առնելով մահճակալական տերությունների ու Բյուզանդիայի հակամարտությունները: Այդ էր պատճառը, որ կարճ ժամանակամիջոցում երկրի արևմտյան շրջաններն իսպառ աղատագրվեցին կայսրության ազդեցությունից, իսկ Գաշտային Կիլիկիայի առանձին կետերի բյուզանդական ներկայացուցիչներին դուրս վճռեցին և կայսեր կուսակալ Կիո Սահակին կալանքի տակ առած՝ հանձնեցին Անտիոքի դքսին:

Ազատ ու ինքնուրույն էր ամբողջ Կիլիկիան: Հայոց իշխանությունը տարածված էր նրա լեռնային ու դաշտային ամբողջության վրա՝ Սելևկիայից մինչև Աև լեռները: Եվ այս իշխանության հետ արդեն հաշվի էին նստում հարևան պետությունները: Մնում էր միասնական ու անարոհելի դարձնել ներսից, և եղբայր

իշխանապետներն իրենց ջանքերն ուղղեցին հայ իշխանների անջատական ու ջլատիչ տրամադրությունների դեմ:

Այստեղ էր, որ նրանց ջանքերի դեմ ելավ, մուլեգնեց ազգակից իշխանների հավակնոտ անհամերաշխությունը:

Ըստ երևույթին Ռուբինյանների միահեծան իշխանությունը Լամբրոնի տեր Հեթումյանների սրտով չէր, և այդ չկամությունը գաղտնիք չէր առաջինների համար: Ռուբեն Գ-ի պոքերը 1182 թ. պաշարեցին Լամբրոն բերդը, Հեթումյանները, երկրի գերագահ տիրոջը հպատակություն հայտնելու փոխարեն, համառորեն դիմադրեցին, և դինական օգնություն խնդրեցին Անտիոքի դուքս Բահնունդից: Իսկ սա, Հեթումյաններին օգնելուց առաջ, Ռուբենին հրավիրեց Անտիոք, ձերբակալեց նրան և նոր միայն իր դորքերը մացրեց Գաշտային Կիլիկիա:

Գահակից իշխան Ասնը, հայոց գործի գլուխն անցած, քաջարար կալեց Անտիոքի բանակների վեմ, նրանց դուրս բռնեց հայրենիքի սահմաններից և եղբորն ապատեց գերությունից: Գրանից հետո էր, որ Ռուբենը հրաժարվեց իշխանությունից, և 1187-ից Ասնը գործավ երկրի միահեծան իշխանը:

Մահճեղան և քրիստոնյա թշնամիներով շրջապատված՝ օբյեկտիվ զարգանում ու հզորանում էր հայկական մի պետություն, որի վերելքը պիտի կանխեին այդ թշնամիները: Բորբորված էին հատկապես սելջուկ սուլթանություններն ու ամիրայությունները: Հենց 1187-ին, կարծես Ասնի միահեծան իշխանապետությունն ստուգելու համար, Իկոնիայի թուրք ասպատակիչների մի մեծ բանակ, Ռոստոմ զորավարի գլխավորությամբ, խուժեց Կիլիկիա և հասավ Սիս մայրաքաղաքի մատուցները: Ստի մոտ, Ռավին դաշտում, հայոց դորքը ճակատամարտի ելավ, բառաիկ ջարդ տվեց և, Ռոստոմին սպանելով, ասպատակիչներին հայածեց երկրի սահմաններից:

Նույն տարում սելջուկները ձեռնարկեցին մի նոր, առավել կազմակերպված արշավանք ևս. հյուսիսից Իկոնիայի սուլթանի դորքը հարձակվեց, հյուսիս-արևելքից՝ Մարաշի թուրքմենները, հարավ-արևելքից՝ Հալեպի ու Գամակոսի սուլթանի բանակը: Լեռնն անկասկած սպասում էր մի այդպիսի «խաչակրաց» արշավանք. կազմ ու պատրաստ իր դորքերը հմուտ ռազմավարության տարավ թշնամիների դեմ, հազվեց նրանց, գերի վերցրեց բազմաթիվ զորագնդեր, և ռազմադաշտից ճողպրեկով մի կերպ

փրկելու սուլթանն ստիպված եղավ ընդունել Լեոնի գերագահ ճությունը:

Այս ճակատամարտից հաղթանակով ելած հայոց զորքն արգեն ի վիճակի էր երկիրը պաշտպանել թշնամական հարձակումներից: Սակայն հարկ էր ամրապնդել սահմանները և կանխել ամեն մի ներխուժում: Դրա համար էլ իշխանապետ Լեոնը 1188-ին Իգնոսիայից գրավեց Պոսկոնա և Լուլուս բերդերը, իսկ հարավ արևելքում՝ Պաղրասն ու Գարսուսկը և ամրացնելով դրանք՝ դարձրեց սահմանային անառիկ ամրություններ, սրանցում տեղակայված էին պահակազոր գնդերը:

1189 թ. սկսվեց խաչակիրների երրորդ արշավանքը, և Լեոնը շտապեց օգտվել այդ հանդամանից: Նրա բանազորացները կարողացան նվաճել Իկոնիայի դորքերին ջախջախած խաչակիրների բարչացակամությունը: Լեոնը պատրաստվում էր խաչակիրներին ազդմապաշար ու ձիեր տրամադրել, ինչպես նաև զինվորական օգնություն հասցնել զեպի Երուսաղեմ կատարելիք արշավանքի ընթացքում:

Խաչակիրներն էլ կարիք ունեին տեղական դաշնակցի և, հայոց իշխանապետության հովանալուրջությունն ստանձնելով, խոստացան Լեոն Բ-ին հանաչել իրեն Հայոց թագավորի:

Սակայն խաչակիրների առաջխաղացման դեմ կանգնած էին մահմեդական ազդամուլունը բանակները, հատկապես Եգիպտոսի սուլթան Սալահ ադ-Դինի հսկայական ուժը: Ծակատամարտերը տևեցին մի քանի տարի: Այդ ընթացքում Կիլիկիան զերծ մնաց հարևանների հարձակումներից և հնարավորություն ունեցավ դրոտելու իր գործերը: Սահմաններն առավել ընդարձակեց՝ նրանց մեջ առնելով կարևորագույն պաշտպանական կետերն ու ամրոցները: Անտիոքի դրսությունը մեկընդմիջտ վնասազերծելու համար Լեոնը մեծ զորքով շարժվեց նրա վրա, դեպի ձերբակալելով ստիպեց ընդունել իր ազատությունը, ետ վերադարձնել Ռուբեն Գ-ից գավառը և Կիլիկիան, մի շարք բերդեր և Ասորոց դրոնք կարևոր հանգույցը: Այս կնքվեց բարեկամության պաշտպանության սրբի դրոնքի Ռայմոնդը պիտի ամուսնանար Լեոնի եղբոր դուստր Ալիսի հետ, իբրև պատանդ պիտի դաստիարակվեր Լեոնի մոտ, իսկ Գրսի մահից հետո Անտիոքի գահին պիտի նստեր Ռայմոնդի ու Ալիսի ժառանգը:

Այս միջոցառումները և հատկապես երկրի ներքին կյանքի հզորացումը նշանակալից կերպով բարձրացրին Կիլիկյան Հա-

յաստանի իշխանապետության վարկը հարևան երկրների և հատկապես տերությունների աչքում:

1196 թ. գերմանական զորքերը վերստին հայտնվեցին Փոքր Ասիայում: Այդ զորքի առաջնորդ Կոնրադ Ծիրանավոր արքայիսկայուն իր արքայից հանձնարարություն ունեւր Երուսաղեմն ազատագրելու ճանապարհին թուշավոր օժել Լեոն Բ-ին: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Բյուզանդիայի կայսր Ալեքսոս Գ Անգեկանալով այդ մասին ուղարկեց առյուծանկար դրոշ, արքայական զգեստներ և ազատանդալարող ոսկե թագ: Թագադրությունը տեղի ունեցավ 1198 թ. հունվարի 6-ին, Սուրբ ծննդյան օրը, Տարսան քաղաքի մայր տաճարում, մեծահանդես արարողությունների, ներկա էին Բյուզանդիայի ու Գերմանիայի կայսրությունների, Բաղդադի խալիֆայության, հարևան մեծ ու փոքր երկրների պատվիրակությունները, Տարսոնի հույն պատրիարքը, Հայոց և Ասորոց կաթողիկոսները, հայոց աշխարհիկ ու հոգևոր բազմաթիվ առաջնորդներ ինչպես Կիլիկիայից, այնպես էլ Մեծ Հայքի տարբեր նահանգներից: Բարձրաստիճան այս «աշխարհամոլովը» Լեոնին օժեց «իսլաուոր ամենայն Հայոց, և նահանգին Կիլիկեցոց, և Իսաուիոց»:

Այս «ամենայն Հայոցը» կարող է շտիպադանցված թվալ առաջին հայացքից: Միայն առաջին հայացքից, քանի որ իրականում Լեոնի թագավորության հիմնադրությունը ցնծությունը ընդունեցին բովանդակ Հայաստանում: Շուրջ դարուկես էր անցել Բագրատունյաց դահի կործանման դառնադեա ժամանակից: Հայերն ամենուրեք մի անհագուրդ թագավորածարավ ունեին և հեռավոր Կիլիկիայում Հայոց թագի շողարձակումն ընդունեցին որպես հայոց ազգային բախտի երջանիկ ժայիար: Լեոն Բ-ին իրենց գլխի վրա թագավոր էին ճանաչում նույնիսկ Զաքարյան մեծիրավ զորապետները, որոնք ես ժամանակին հավակնում էին վերականգնել Հայոց գահը և ներկայանում էին որպես Բագրատունյաց տոհմի ժառանգներ ու գահի օրինական ժառանգորդներ: Հայոնի է այսպիսի մի գեպք. Զաքարե ամիրսպասալարը ցանկանում էր պատերազմի գնալիս իր հետ ունենալ «քահանայս և վրան պատարադի»: Այս պահանջով նա դիմեց իր ազատագրած Հայաստանի հոգևոր առաջնորդների ժողովին: Եվ նրա պահանջի ղեմ կանգնեց այն ժամանակի մեր մեծ մտածողն ու իրավագետը՝ Մխիթար Գոշը: «Մենք ո՛ր կարեմք առնել զայդ, —

սասց Գոշը, — առանց հրամանի կաթողիկոսին Հայոց և թագա-
որին կեռնիս:

Ահա այսպիսի միջազգային կարգուկանոնով թագավոր օժիված
կեռն Բ Ռուբինյանը նստում էր Կիլիկիայում, սակայն նրան իրենց
համար զահակալ արքա էին համարում նաև Մեծ Հայքի բոլոր
նահանգներում և երազում էին այն օրը, երբ թագավորն իրական
ուժ պիտի ունենար տիրություն անելու նաև իրենց վրա: Իսկ
մինչ այդ կեռն Բ զահակալը պետք է իր թագավորության հզո-
քությունն ու հեղինակությունը հաստատեր բուն Կիլիկիայում և
նրա հետև-մուտիկ հարևանների աչքում: Նրա թագադրությանը
մասնակցած Բյուզանդիան ու Գերմանիան (վերջինիս հետ էլ՝
խաչակիրները), գոնև ձեռն համար, առժամանակ բարեկամներ
պիտի մնային: Այդ պատճառով էլ նորընծա թագավորը խնա-
միական կապերով բարեկամություն հաստատեց նաև մյուս
բախվող երկրների՝ Նիկիայի կայսրության, Իրասպեմի, Կիպ-
րոսի ու Հունգարիայի թագավորությունների հետ: Նրան լրջորեն
անհանգստացնում էր Անտիոքի խնդիրը և, այստեղ էլ ծանր
ճակատամարտերում փայլուն հաղթանակի հասնելով, Ռայմոնդի
ու Ալիսի որդի Ռուբենին զահի վրա հաստատեց և Ալիսին նշա-
նակեց խնամակալուհի, որ նշանակում էր՝ Անտիոքի գբսությունը
կառավարելու էր հայալարմ մարդկանցով: Սակայն քրիստոնյա
ու մահմեդական տերությունների, եվրոպայի ու Ասիայի շա-
հերի խաչածնման կետում Հայոց նոր պետությանը վիճակված
չէր վայելել նույնիսկ աւելնակարճառե մի խաղաղություն: Իկո-
նիայի սելյուկները մի կողմից, Անտիոքի ֆրանկները՝ մյուս,
զավագիր ուժերով համարյա շրջմիջով պատերազմնեչի մեջ
պահեցին Կիլիկիան: Նույնիսկ խնամարկու Ռուբեն-Ռայմոնդը՝
որ քաղաքական ապիկարության պատճառով զահագուրկ էր
արվել, պետք է մեծ գլխացավանք պատճառեր Հայոց զահի վրա
ունեցած հավակնություններով:

Եվ այս պայմաններում երկրի անկախության համար մղած
մարտերում կեռնը բավականին ընդարձակեց իր տերության
սահմանները՝ նրանց մեջ առնելով Պամփիլիա, Իսավրիա, Լի-
կաոնիա, Կադաոնիա և Գերմանիկե մարզերը: Այս ժամանակ
արդեն Հայոց թագավորությունն ուներ մի ընդարձակ տարածք՝
Անտիոքից մինչև Սելևկիա և Միջերկրականի եզրերից մինչև
Տավրոս ու Անտիտավրոս:

Երկրի արտաքին լարված քաղաքականությունը, պատերազ-

մական մեծ ու փոքր բախումները հմտորեն հաղթահարելով
կեռնը կարճ ժամանակում կանոնավոր հունի մեջ գրեց իր պե-
տության ներքին կյանքը: Հայոց հին թագավորական տների
օրինակով ստեղծվեցին արքունի գործակալություններ, կարգ-
վեցին նահանգների ու գավառների կառավարիչներ: Վերակա-
ռուցվեցին և առավել ամրացան հին ու նոր բերդերը, և նրան-
ցում տեղակայվեցին կանոնավոր զորախմբեր, որոնք համա-
լըրվում էին անընդհատ: Բարեկարգվեցին քաղաքներն ու ավան-
ները: Գյուղատնտեսության բոլոր բնագավառներում նկատելի
էին վերելքն ու նպաստավոր հեռանկարները: Բուռն թափով
զարգացան առևտուրն ու արհեստները: Հայ գործույժ վաճառա-
կանների նախաձեռնությամբ տնտեսական համագործակցու-
թյան պայմանագրեր կնքվեցին Միջերկրականի ուղիներն զբա-
ղեցնող երկրների ու քաղաքների վաճառականության հետ: Եվ
տնտեսական ու քաղաքական այս առողջ կյանքը հիմք դարձավ
շինարարական մի աշխույժ ետդուկի, մշակութային աննախա-
ղեսպ առաջաքայլերի համար:

1219 թ. վախճանված կեռն Բ-ի դահն օրինական ժառան-
գորդ չունեի և, մի քանի տարի տկար գործիչների բաժին դառ-
նալով, կարող էր զրկվել քաղաքական հզորությունից: Բարե-
բախտաբար մահից առաջ կեռնը թագավորության խնամակալ
էր կարգել իր բեռու որդի և Պապեոսն բերդի տեր Կոստանդին
սպարապետին, որի ջանքերով էլ երկիրը շարունակում էր իր
անընդ ընթացքը: 1226-ին Կոստանդինն իր 13-ամյա որդի Հե-
լուսին ամուսնացրեց կեռն Բ-ի դուստր Զաբելի հետ և օժեց թա-
գալոր: Այսպես սկզբնավորվեց թագավորական մի նոր հարստու-
թյուն: Որն իր ակունքում ուներ Ռուբինյան ու Հեթումյան տոհ-
մերը և պետք է առավել բարգալյաճ ու անխափար զարգացում
ապահովեր Կիլիկյան Հայրի համար:

Չեռներեց, եռանդուն ու հզոր գործիչ էր Կոստանդինը: Նա
մինչ այդ Հայոց կաթողիկոս էր դարձրել իր ազգական Կոստանդին
և Բարձրբերդցուն (1221—1267 թթ.) և այս հայրենասեր ու ազ-
դեցիկ հոգևոր վեհապետի օժանդակությամբ երկրի ղեկն ամ-
բողջությամբ վերցրեց իր ձեռքը, արքունի կարևոր գործակալու-
թյունները հանձնեց իր որդիներին: Ամբատը գունդատարն էր
(սպարապետ-զորքերի գլխավոր հրամանատար), կեռնը՝ իշխա-
նաց իշխան և մարաշախտ (սպարապետի տեղակալը, մարշալ),
Օշինը՝ պալլ (իշխան-կառավարիչ) և Կոսիկոս նշանավոր բերդի

տներ: Մյուս դավալը՝ Բարսեղը, Սսի արքեպիսկոպոսն էր և հըսկայական ազդեցութուն ուներ երկրի հոգևոր կյանքում:

Երբ թաթար-մոնղոլները նվաճել էին Անդրկովկասն ու Մեծ Հայքը և շարժվում էին դեպի Փոքր Ասիա, Կոստանդին թագավորահոր, Հեթում Ա թագավորի և Սմբատ զունդատարլի ղեկավարիտական ջանքերով Հայկական Կիլիկիան փրկվեց վերահաս աղևախցի: 1248-ին Սմբատը բանակցության գնաց Կարակորում (մոնղոլ մեծ խանի նստավայրը Օրխոն գետի ափին, Մոնղոլիայում): 1254-ին էլ Հեթումին էր վիճակվել նույն երթը: Մեծ խաբանի հետ կնքված դաշնագրով նրանք ոչ միայն իրենց երկիրը դերձ պահեցին մոնղոլական ավերածություններից, այլև նրանց ուժերով զսպել տվին հարևան մահմեդական իշխանությունների ու Եգիպտոսի մամլուքների ոտնձգությունները Հայոց թագավորության դեմ:

Հեթում Ա-ի գահակալության (1226—1269) վերջին տարիներին ծանր փորձությունների ենթարկվեց թագավորությունը: Մանգու խաբանի մահով (1259) ծայր էին առել գահակալական խառնակություններն ու կուսակալական զզվուտները: Հարևան մահմեդական իշխանությունները ժամանակը հարմար էին համարում Հայկակուն Կիլիկիային զիջած բերդերն ու գավառները ետ խլելու համար: Պատերազմները, ասպատակությունները և ավերածությունները զարձան սովորական երևույթ: Եգիպտական սուլթանության ձեռնարկած մի այդպիսի պատերազմում (1268) ծանր պարտություն կրելով՝ Հեթումը 1269-ին ավազ որդի Լևոնին թագավոր օժեց և ինքը դնաց Դրազարկի վանքում կրոնավորելու:

Լևոն Գ-ի գահակալության երկու տասնամյակներում (1269—1289 թթ.) ևս երկիրն զբաղված էր Եգիպտոսի ու Իկոնիայի աերների պաշրերական հարձակումները ղեկավարվելով: Այդորինակ պատերազմներում հայկական կողմը հաճախ էր հաղթում՝ թշնամուն ստիպելով կատարել զիջումներ: Լևոնը ճկուն քաղաքականությամբ շարունակում էր հոր գործը երկրի ներքին ու արտաքին կյանքում և մեծապես հովանավորեց մշակույթը: Իր կտրած ոսկե ու արծաթե դրամների վրա նա ներկայանում էր որպես «Լևոն թագաւոր ամենայն Հայոց»:

Հաջորդ գահակալները, սկսած Հեթում Բ-ից (1289—1303), չունեցան նախորդների հնուատեսությունը, լկարողացան երկիրը պատվարել արտաքին բախումների դեմ և փրկել ներքին ան-

յատամետ ձգտումներից: Տուրք տարվ ապազգայնացնող լատիսասեր ուժերին՝ Հեթում Բ-ը հենվեց Հռոմի պապի ու արևմտյան տերությունների օգնությանը: Եվ նրա այդ քայլի դեմ դայրայած մահմեդական հարևանները հարձակվեցին Կիլիկիայի վրա, նվաճեցին Հռոմիլյան, ավերեցին հարավային ու արևելյան մի շարք նահանգներ: Գահակալական պայքար սկսվեց թագավորական տոհմի ներսում: Հեթումին բանտարկելով՝ 1269-ին դահին տիրացավ նրա եղբայր Սմբատը: Երկու տարի անց էլ մյուս եղբայր Կոստանդինն իրեն հռչակեց թագավոր: Եվ այս ցավալի գեպքերի ժամանակ հարևան տերություններն անպատիժ հռչուտում էին երկրի ծայրամասային դավաճները:

Ճիշտ է, 1299-ին Հեթում Բ-ը վերստին գահակալ էր, և 1301-ին էլ, թագադրելով մանկահասակ որդի Լևոն Դ-ին, ինքն ստանձնել էր թագավորահոր անսահմանափակ իրավունքներ, սակայն նրա լատինամուլ քաղաքականության հետևանքով երկիրը դնում էր դեպի ծանր ձգնամում: Երբ մահմեդական հարձակներն անպատահում էին երկրի սահմանային նահանգները, Լևոն Դ-ն օգնության կոչով դիմեց Կղեմես Ե պապին: Վերջինս ստաջարկեց, որ հայոց եկեղեցին ընդունի կաթոլիկություն և մտնի Հռոմի հովանու տակ:

1307-ին Սիս մայրաքաղաքում հրավիրված ժողովը թագավորի ճնշման ներքո ընդունեց կաթոլիկության հետ միավորվելու առաջարկը: Ասկայն դա երկրի վիճակն ավելի բարդացրեց, որովհետև, եթե ժողովուրդը՝ կառված իր հնավանդ ազգային հավատին ու ինքնուրույնությանը, մերժեց այդ ազգուրաց որոշումը, ապա հարևան պետություններն ու մոնղոլ դաշնակիցները նրա մեջ տեսան խաչակիրների նոր արշավանքի նախապատրաստություն: Եվ սկսվեց դավերի ու շարությունների մի երկար շարք, որին դո՛հ զնացին ինքը՝ թագավորն ու բազմաթիվ մեծատուններ, երկիրը ներքաշվեց ներքին ու արտաքին թշնամիներից հյուսված մի բարդ ցանցի մեջ: Դրությունն առավել բարդացրին և՛ Լևոն Դ-ին հաջորդած Օշին թագավորի (1308—1320 թթ.) բացահայտ լատինամուլությունը, և՛ Լևոն Ե-ի (1320—1342 թթ.) երերուն դիրքը կենտրոնախույս ուժերի արանքում: Ներքին երկպառակություններից, արտաքին թշնամիների հարվածներից խարխվեց Կիլիկիան Հայոց թագավորությունը, և դարի 40-ական թվականներին մարած Ռուբինյան-Հեթումյան գահատոհմին փոխարինելու եկան Կիպրոսի Լուսինյան տոհմի պաշաղատները:

որոնցից յուրաքանչյուրն իր թիթևունիկի կյանքով և մանավանդ լատինամուլ քաղաքականութեամբ երբեմնի հղոր ու անկախ պետութիւնը հասցրին կատարյալ անկման:

1375-ին բոլոր թշնամիների հարվածներից հյուծված հայկական ուժերը հանձնեցին նաև Սիս մայրաքաղաքը, և դա անկումն էր Կիլիկիան Հայոց թագավորականության:

Գահազուրկ-գլխատու մեկից բրկից բրկից և արնախում ու անկուշտ բռնագրավիչների միջանկրում, Ժողովրդական զանգվածները, դաշտային արգամանո շրջաններն ու փարթամ քաղաքները թողած, ապավինել էին լեռնային ամբողջունների և պիտի իրենց հետագա դարերը զարգարեին դոյառուումի ու ազգային կերպարի պահպանության անօրինակ հերոսամարտերով մինչև 19-րդ դարի երկրորդ կեսը՝ Զեյթունի իրիզալի բնգվումները և 20-րդի սկիզբը՝ Մուսա լեռան յուսանորջա պայքարի հրաշքը:

ԻՄՐԱՅԵԼ ՕՐԻՆ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՎԵՐՉՆԱԿՆԸ ԳԻՄԱԿԱՐՁԸ ԳԵՊԻ ՌՈՒՍՍԱՍԱՆ

Երբ թուրքերը Բյուզանդիայի սիրտն էին միբռնվել, և քաղաքակիրթ աշխարհի վրա առաջ իջել էր անթափանց գիշեր, հայ ժողովրդական արգի մեջ փայլատակեց հույսի պայծառ մի շող՝ Մոսկովյան թագավորից սպասվող փրկության հեռանկարը: Իսկ հայ տարերգուն իր հայրենիքի վրա տարածված մահաբեր խորշակի մառին խոսելիս երազում էր «հյուսիսի հավեն» (եղանակը), այն միակը, որից կյանք պիտի առնեն ու գորանան մեր աշխարհի բուշան ու ծաղը:

Բայց մենք տեղյակ ենք հայոց հյուսիսամետ տրամադրության շատ ավելի վաղնչական արտահայտության. 12-րդ դարի երկրորդ կեսում Գրիգոր Տուտեոթին իր հայրենակիցներին կոչ էր անում ապավինել «քրիստոնեութեամբ պատուել մեծափառ և կեղեցուն Ընուդաց»՝ կյանքի փոթորիկներին դիմանալու համար: Հետագա դարերի հայ իրականությունը տալիս է ուսումնասիրողներին ու տրամադրությունների անհամար փաստեր:

Սակայն այդ բաղձանքներն ու տրամադրությունները քաղաքական անշեղ ճանապարհի վրա դնելու համար, երկու ժողովուրդների բարեկամական փոխհարաբերություններն ու գոր-

ծակցությունը կանոնավոր դիվանագիտական հունի մեջ առնելու համար ուսական արբունիքի հետ քաղաքական լեղվով խոսող լիազոր վարչական մարմին էր պետք, որ շունեի Հայաստանը: Զունեցած վարչաքաղաքական մարմինն կարող էր փոխարինել Հայոց եկեղեցու նվիրապետությունը, որը, դժբախտաբար, միշտ էլ երկյուղածությամբ էր վերաբերվում քաղաքական խնդիրներին:

Այս պայմաններում էր, որ մեր ժողովրդի ազատագրական գաղափարաբանության ասպարեղը մտավ Իսրայել Օրին՝ իր ժամանակի հայ մեծագույն հերոսը:

Ուրտեղացի՝ էր Իսրայել Օրին, ի՞նչ տոհմի ժառանգ:

Ժամանակի փաստաթղթերում և հենց իր՝ Օրինի, սեփական թղթերում հյուղված Պոռչյան ազգանունը, իբրև մեր հերոսի ծագումնաբանական ակունք, հետազոտողների կողմից այնքան էլ վստահելի հանգամանք չի ճանաչվել տասնամյակներ շարունակ, քանի որ նույն այդ փաստաթղթերում հին ու հռչակավոր հաղթական-Պոռչյան տոհմի ներկայացուցիչների և Իսրայել Օրինի անմիջական կապը հաստատող կովաններ չեն հիշվում, և Օրինի ծննդավայրի մասին էլ տրվում են հակասական տեղեկություններ: Տեսեք Օրինի ծննդավայրը որտեղից որտե՞ղ է դնում այն աղբյուրներում, որոնք համարյա բոլորն էլ ստեղծվել են նրա ժամանակակիցների ձեռքով:

1709 թ. Կարմելյան քարոզիչ Ուկոնին հավատի տարածման Հոսմի ժողովին հղած իր ղեկուցագրում պատմում է, թե նոր-Ջուզայում պապի զրոշով երևացել է Իսրայել Օրին կոչված մեկը՝ ծնված Գիլգի նահանգում:

Ճիղվիտ պատեր Կրուշինսկին էլ Օրինի ծննդավայր է համարում Ղափանը: 1708 թ. ատմում նա գրել է. «Այդ ժամանակ Եամախի հասավ մի դեպք, որը Մոսկովայի ցարի կողմից պետ էր Պարսկական արբունիք: Այդ ջենտլմենի անունն էր Իսրայել Օրին... նա ծննդով պարսկահայատակ Ղափանից էր...»: Օրինի բերանով տրված տեղեկություններից հյուսվել է մի գրություն Պիայի կուրֆյուրստի համար, և այնտեղ Օրինի ծննդավայր է նշված «Մեծ Հայաստանի Նախիջևանի խանությունը»:

Մի այլ ժամանակակից, հայ առարական եղիա Մուշեղյանը, մեղ ծանոթ հայ-ուսական բանավարություններից, իր գործընկեր Հոսորե Պոռեկարի մասին խոսելով, տեղեկացնում է, թե նա «էր ազգա-Ֆրանցիզ, դուռառէն Մուշիլիա: Մայ ընդ սիսիանցի

Իսրայել Օսի գեշապանին եկել էր Յրանկիստանու և ծառայէր նմայ ի գործս տնօրէնութեանս:

Հենվելով համարյա տեղացի այս գործչի տեղեկութեան վրա, հետազոտողներէրց ոմանք ընդունում են, որ հենց Սիսիանն էլ եղել է Օրիի ծննդավայրը: Այս տեսակետն է պաշտպանել նաև Աշ. Հովհաննիսյանը, որը հանդամանալից քննութեան է ենթարկել նախորդ և համանման բոլոր տեղեկութեանները և գտնում էր, թե հնարավոր է, որ Մուշեղյանի հաղորդածը պարունակում է իր մեջ նույնիսկ ավելի նեղ մի իմաստ: «Սիսիանցի» որոշիչը կարող էր նշանակել ոչ միայն Սիսիանի մհալից, այլև այդ մհալի Սիսիան գյուղից, որը ժամանակին հանդիսացել էր Սյունյաց մելիքների և յուզբաշիների նստավայրերից մեկը:

Հետազոտողներէրց ոմանք, հենված սոսկ թյուրիմացութեաների վիճարկութեաները. 1678 թ. էջմիածնի ժողովի անունից գրված դարբարազցի (Հ. Աստուրյան), արցախցի-խաչենցի (Ն. Գեղամյան) և այլն: Սակայն Աշ. Հովհաննիսյանի ուսումնասիրութեանից առաջ միայն Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանն է, որ փորձել է իսկական գիտական քննութեան ենթարկել առկա աղբյուրագիտական նյութերը, որոնք են.

Օրիի ծագման մասին ի մոտո ծանոթ ու գործակից բարեկամների վկայութեանները. 1678 թ. էջմիածնի ժողովի անունից գրված թղթում Օրիի հար մասին սոված է՝ «Պարոն Իսրայելը՝ ծագած հայոց մեծ նշանավոր Պոռ իշխանի տոհմից»: Անգեղակոթի մելիքական ժողովի հղած թղթում՝ նա ծագում է Պոռչյան իշխանական նշանավոր ընտանիքից: Այս են հաստատում նաև Ստեփաննոս Ռոշբայի, Լեոպոլդ կաչսեր, Սոսյի Հասան-Ջալալյանի, Ղարաբաղի մելիքների թղթերում և այլ ստուգապատում գրութեաններում սփռված վկայութեանները, որոնք մեկ առ մեկ ներկայացված են Գար. Հովսեփյանի կողմից: Գիտնականը չի մոռացել նաև Անգեղակոթի ժողովի տված թղթի մեջ հիշվող շատ կարևոր տեղեկութեանն այն մասին, որ Օրիի Պոռչյան հայանի տոհմն իրենց օրերում ևս աչքի է ընկել ազգի աղատագրութեան գործի և հավատի համար կրած տառապանքներով, և ահա «երեսուն տարի առաջ էլ հենց իրենք՝ մելիքները, ականատես են եղել, թե ինչպես երեք հոգի նույն ցեղից նահատակվել են սուրբ կրոնի համար: Օրիի հայր Իսրայելն էլ նույն պատճառով թունավորված է»: Իսկ մի այլ թղթում նշված են նաև երեք նա-

հատակների անունները՝ «Մելիք Մարտիրոս, մելիք Աղաչան և Գարագան (Կարախան)»:

Գարեգին կաթողիկոսի արտագրած արձանագրութեանների մեջ իսկապես երկու նահատակների՝ Աղաչանի ու Մարտիրոսի մահվան տարի է նշված 1671 թվականը, այսինքն՝ վերահիշյալ թղթերից շուրջ երեսուն տարի առաջ: Այս փաստերն ու վկայութեաններն էլ հիմք են հանդիսացել, որպեսզի Գարեգին կաթողիկոսը հաստատված համարի Իսրայել Օրիի Պոռչյան ծագումը և նրա ծննդավայրը կամ հայրենիքն էլ ճանաչի Մարտիրոս գյուղը, «այնտեղի «պարոնները»՝ Պոռչյան մնացորդներ, որոնց պատկանում է Օրին»:

Համադրական քննութեան ենթարկելով առկա բոլոր տեսակետները, փաստերը, վիճագրական նյութերը, չի կարելի շեղարկացնել, որ միանգամայն իրավացի է եղել Գարեգին կաթողիկոսը. Իսրայել Օրին իսկապես պատկանել է հաղբարական-Պոռչյան իշխանական տոհմին, և նրա հայրենիքն ու ծննդավայրն էլ Մարտիրոս գյուղն է:

Օրիի ծննդյան տարին էլ, որ 1659 կամ 1660 թվականն է, հաստատվում է աղբյուրներով: Հայտնի է նաև, որ Օրիի կինն ու երկու զավակները բնակվելիս են եղել Գերմանիայի Գյուտենդորֆ քաղաքում. և Օրիի ազգանունով էլ տասնյակ ընտանիքներ են հայտնի Գերմանիայում, ապա, բուլղարահայ Տ. Մարտիրոսյանի կարծիքով, Օրիի «սերունդեն առաջ եկած պիտի ըլլան Գերմանիո մեջ ապրող Օրի ազգանունով այդ ընտանիքները»:

Այսպես, ուրեմն. Իսրայել Օրիի ծննդավայրը Վաչոց ձորի Մարտիրոս գյուղն է (այժմյան Աղիգրեկովի շրջանում), հաղբարական-Պոռչյան իշխանութեան տիրութեան սահմանում:

Մարտիրոս գյուղը Պոռչյանների հայրենիք (սեփականութեան) — նստավայրերից է եղել՝ հիմնադրված նրանց անմիջական նախաձեռնութեամբ: Գյուղի կենտրոնի աղբյուրի մոտ պահպանվել է խոշոր, գեղարանդակ մի խաչքար, որի վրա փորագրված է Մարտիրոս գյուղի «ծննդյան» հետևյալ վկայականը. «Գանուն ամենակալին աստուծոյ, ես՝ Մխիթար, որդի Դեղիա, հրամանաւ իշխանաց իշխանին մեծին Պաաշո և որդո իւրո պարոն Հասանա, շինեցի զգեաւոյ զՄարտիրոս և կանգնեցի զխաչս ի դուռն սուրբ վկայարանիս ի բարեխոսութիւն ինձ և ամուսնո իմո Մամերին և որդո իմո Ռզուքանին... Ի թվին 218» (1283), Ամենայն հավանականութեամբ Մարտիրոս գյուղին տիրու-

Քյուն է արել Պոռշ մեծ իշխանից սերված մանր-իշխանական կամ մելիքական մի ճյուղ, որի ներկայացուցիչներն էլ 17-րդ դարի երկրորդ կեսին եղել են Օրիի հայր Իսրայելը և նրա նահատակ եղբայրներ Մարտիրոսը, Աղաջանն ու Կարախանը:

Եվ եթե ժամանակակիցներն ու հետագաններն Օրիին ներկայացնում են իբրև խաղբակյան-Պոռշյան իշխանական տոհմի շառավղին, դա ոչ թե նոնագույն մի տուրք է մեր հերոսի անձնական գործի ու հայրենասիրական խիզախումի դիմաց, ինչպես կարծում էր Աշոտ Հովհաննիսյանը, այլ նրա իրական-պատմական ակունքը հաստատելու անհերքելի ապացույց:

Երբ 1677 թ. Հայաստանի հոգևոր ու աշխարհիկ ներկայացուցիչները հավաքվել էին էջմիածին՝ կազմելու Հակոբ Զուղայեցու գլխավորությամբ Եվրոպա մեկնող բանագնացությունը, նրանց համար Մելիք-Պոռշյան տան ներկայացուցչին այդ խմբի մեջ մտցնելը հարց չէր բուրդովին: Առանց այդ տոհմը ներկայացնող իշխանավորի՝ Հայաստանի բանագնացությունը պիտի լիներ ոչ չիազոր: Մելիք Իսրայելը բանագնացության մեջ վերջրել էր նաև իր քսանամյա որդի Յավրիին:

Հավանաբար այստեղ վճռական դեր է խաղացել ոչ թե Յավրի-Օրիի տարիքը, այլ այն հանգամանքը, որ վերջին տասնամյակներում Վայոց ձորի տերերի դիմ թունալից խարդավանքներ էր նյութել հարևան Նախիջևանի խանը: Բավական է հիշել տասնամյակներ հետո Օրիին տրված հավատարմաթղթերի այն ակնարկները նրա տոհմի նահատակների մասին, որոնք ընկել են խանություն հետ տեղի սենեցած բախումներում: Տրամաբանական է, որ մելիք Իսրայելն օգտվեր որդուն գոնե առժամանակ վտանգների ենթակա հայրենիքից հեռու պահելու հնարավորությունից:

Սակայն հետագա դեպքերը ցույց տվին, որ այդ ընտրությունը, որքան էլ թելադրված մելիք Իսրայելի անձնական շահից, ամենից առաջ շահավետ էր հայրենիքի գործի համար. երբ Եվրոպա մեկնած բանագնացության ղեկավար զառամյալ Հակոբ-Զուղայեցու դիակը 1680 թ. Կոստանդնուպոլսում հողին պահ տրվեց, այլևս չկար մեկը, որ հանձն առներ ընկերակցել Օրիին՝ Եվրոպական տերությունների ողորմածությունը հայցելու ճանապարհին:

Եվ Օրին բովանդակ Եվրոպայում մնաց միայնակ՝ ապավի-

նած իր անկոտրուն կամքի, անսահման հնարամտության և գերմարդկային հույսի վրա:

Քսան տարի Եվրոպայում դեգերեց Օրին: Զբաղվեց վաճառականությամբ, պարապեց ռազմական գործով, բանակցություններ վարեց ժամանակի մեծ տերությունների աշխարհիկ մեծավորների և հոգևոր նվիրապետների հետ: Այս ամբողջ ընթացքում նրան առաջնորդում էր միայն ելման նպատակը՝ Եվրոպայի ալբերը բացել հայոց ողբերգական վիճակի վրա, արևմուտքի քրիստոնյա տերությունների օգնությամբ ասիական բռնությունից ազատագրել օրհասի դռանը հասցված իր ժողովրդին:

Եվ ահա այս ընթացքում մտերմանալով Եվրոպական տիրապետողների շրջանում բարեկամական կապեր ունեցող Պֆալցի կուրֆյուրստ Հովհան-Վիլհելմի հետ և նախապես ստանալով նրա բարյացակամության խոստումները, Օրին եկավ հայրենիք: Միսիանի Անգեղակոթ ավանում նա ժողովի հրավիրեց երկրամասի մելիքությունների տասը ներկայացուցիչներին, ինչպես և հոգևոր մի շարք առաջնորդների: Ժողովը թղթեր հղեց Հռոմի պապին (1699 թ. ապրիլի 19-ին) և կուրֆյուրստ Հովհան-Վիլհելմին՝ պաղատելով, որ նրանք իրենց ձեռքը վերցնեն հայ ժողովրդին թուրք և պարսիկ բռնավորներից ազատագրելու գործը: Նամակների հեղինակներն այնքան լուրջ հույսեր էին կապում Օրիի առաքելության հետ, որ նրան ուղեկից դարձրին իրենցից մեկին՝ Մինաս վարդապետ Տիգրանյանին և միտամանակ երկուսին էլ այնքան էին վստահում, որ տվին նաև իրենց ստորագրություններով ու կնիքներով հաստատված մաքուր թղթերը («carte blanche»)՝ անհրաժեշտության դեպքում ըստ իրենց հայեցողության օգտագործելու համար:

Նույն տարում Օրին Եվրոպական շրջագայությունների մեջ էր. Անգեղակոթի նամակի խնդրանքն իրականացնելու համար միջոցառումներ մտածացող կուրֆյուրստի հանձնարարությամբ գնաց Յուրենցիա, նրա աներոջ՝ մեծ իշխան Կողմա Գ-ի մոտ, ապա Հռոմում հանգիպեց Ինտոկենսիոս ԺԲ պապի հետ, Վիեննայում կեոպոլդ Ա կայսեր հետ բանակցեց... Այս բանախոսությունները, հավանաբար, շոշափելի կամ գոնե հեռավոր հույսեր ներշնչող արգյունք չեն տվել: Այդ պատճառով էլ 1701 թ. հուլիսի 7-ին Իսրայել Օրին և Մինաս վարդապետը, կեոպոլդ կայսեր ու Հովհան-Վիլհելմ կուրֆյուրստի երաշխավորագրերին առած, հայտնվեցին Մոսկվայում: Այստեղ նրանք պիտի փորձեին հյու-

«Իսախին հարեանի սիրտը ջերմացնել հայ ժողովրդի ճակատա-
րի հանդեպ:

Վաճիրադրական տվյալները խոսում են այն մասին, որ Օրբի
Մոսկովյան բանադնացությունը ո՛չ պատահական կամ հարկա-
դրական մի ուղեորություն է եղել Եվրոպայում ունեցած անհա-
շուղթյուններից հետո, ո՛չ էլ նրան երաշխավորագրերով օժտող
Եվրոպական տիրակալների անմիջական նախաձեռնություն ար-
դյունքը: Դեռևս Անգեղակոթի ժողովում նախատեսված է եղել
այդպիսի մի ուղեորություն: Լատինահայ Տոգեորական և բանա-
սեր Սանֆանոս Խոջբան, որ կարևոր դեր է խաղացել Օրբի Եվ-
րոպական բանավարությունների ընթացքում՝ հաճախ դառնա-
լով նրա թղթերն ու դիմումները հոգատարությամբ լատիններեն
թարգմանող, հաղորդում է, որ Անգեղակոթի ժողովի թուղթը
«Իննսունհինգ փոխ-ինքն ինքն է 1700 թ. Մարզմանը պայտի համար,
և հենց այն ժամանակ էլ Օրբն ուներ Անգեղակոթից բերած ուրիշ
թղթեր ևս՝ «առ կայսր Լեոբուսոս, առ բալատին էլեբգորն և առ
ձարն Մոսկովաց»:

Հայտնի է, որ Եվրոպական տերությունների օգնությամբ
ազատագրելիք Հայաստանի համար սկզբնադիր այդ թղթերի մեջ
նախատեսվում էր մի դահ, որի տնօրենը պիտի գտնար Հովհան-
Վիդհելմ կուրֆյուրստը Օրբի պլեավոր հովանավորը:

Այստեղից դժվար չէ ենթադրել, որ Անգեղակոթի ժողովա-
կանները հայ ժողովրդի փրկությունն սպասում էին հիմնականում
կուրֆյուրստից կամ, համենայն դեպս, Եվրոպական որևէ մե-
ծավորից, որի կազմակերպած հայափրկիչ կառվածիցիայի մեջ էր
մտնելու նաև «ձարն Մոսկովաց»:

Եվրոպական երաշխավորների հետ ունեցած բանավարու-
թյունների ընթացքում Օրբն, ըստ երևույթին, համոզվել էր, որ
այդ սպասումն անիրականանալի երազ է միայն: Իսկ Մոսկվա
հասնելուց հետո նրա ղեկնադիրական ծրագրերի մեջ կատար-
վեց մի հեղաշրջում, սրբ պիտի ճակատադրական լիներ Օրբի
հետագա գործունեության համար և հիմնավորապես պիտի
փոխեր հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման կողմնորոշումն
ու բուն ընթացքը: Այստեղ է ահա, որ Օրբն, ու Մինաս վարդա-
պետը, ծանոթանալով ռուսական արքունիքի մեծավորների
հետ և խորանալով Ռուսաստանի քաղաքական ծրագրերի ու հե-
ռանկարների մեջ, Պյոտր Ալեքսեևիչին են ներկայացնում մի
նամակ, որի մեջ Անգեղակոթի ժողովի անունից գրված էր.

«Մենք վաղեմէ ունէաք ումուտ (հույս) մէր սուրբ դրոցն և նախ-
նեացն, որ քեզանով պիտի լինին մեզ իմտատ (փրկութիւն),
աշխարհի և ամենայն քրիստոնէից հաւատոցն արձակութիւն,
մինչև այսօր ունէաք կարծիք և ումուտ: Ահա այսօր մեզ խիստ
ակներև դիտին է ամենայն իրաց, որպէս ծանուցէր ենք, մեր
պարոն Իսրայել Օրբն, որ կույտանէ թո տէրութեանդ, կուզենք,
որ թո բարի և քաշ ժամանական լինի մեզ ճար... որ շունինք
այլևս ուստէքէ ումուտ: Ունինք ի վերուստ զաստուած և յերկրի՝
զքեզ»:

Եթե Եվրոպական տերություններին դիմելով՝ թղթերի հայ
հեղինակները հույս ունեին նրանց միասնական ջանքերի վրա,
այլինքն՝ այն կարծիքին էին, թե պայտի կամ Լեոպոլդ կայսեր
դրոշի ներքո բարձրաք տերությունների դորձերը պիտի գային ու
հայտնայնը փրկեին անօրենների տիրապետությունից, ապա
Ռուսաստանում ոտք դնելուց անմիջապես հետո Օրբն ու նրա
գործակից Մինաս վարդապետն առև՝ մոռացել էին այս բոլորը՝
ի դեպ, մոռացել էին նաև Հայաստանի տեր մեկիքներն ու հո-
ղոր առաջնորդները, որոնց ձայնը նրանց միջոցով ներկայաց-
վում էր ցարին. «շունինք այլ ռուսեքէ ումուտ» (ուրիշ ոչ մի
տեղից հույս չունենք), «Ունինք ի վերուստ զաստուած և յերկրի՝
զքեզ» (վերևում ասածուն ունենք, երկրի վրա՝ քեզ), — ռուսաց
ինքնակալին էին դիմում Հայաստանի տերերը՝ վերջնականա-
պես երես դարձրած Եվրոպական այն իշխանավորներից, որոնց
մեկ-երկու տարի առաջ դիմում էին, պաղատում, սպասում էին
հույսով ու հավատով:

Այս նշանակում է՝ շրջահայաց ու հեռատես Օրբն ծանրութեթև
էր արել իրերի վիճակը և համոզվել, որ ապարդյուն է Եվրոպայի
մեծամեծների դռներ ծեծելը. իրական միակ հույսը ռուսաց
թագավորի օգնությունն է:

Քիչ առաջ վկայակոչված գրությունը պարունակում է հետա-
քրքիր ուրիշ մանրամասներ ևս, որոնք կարող են օգնել բացա-
արելու կամ գոնե հասկանալու Օրբի ծրագրի շրջադարձի հան-
գամանքները:

Ահա այդ մանրամասները.

«Դարձեալ մենք էլ առաջին թէ վերջին խորհուրդին իմա-
ցար, և հավատ ձգեցաք ամենեքեանքս ճշմարտապէս, որ պա-

րոն Իսրաէլին մեր Հայաստանեաց մեծատան որդին է վաղեմէ, և արժան է, և ընդունելի է, որ զլիազոր լինի ի վերա մեր Հայաստանեաց երկրին»:

«Պարոն Իսրայէլն և Մինաս վարդապետն ինչ որ կու հաստատեն առ քո ինքնակալիդ թագաւորիդ հետ, հաճելի է մեզ ամենեցունս: Արա հետ միաժամանակ՝ «մենք չի կարացաք գրել՝ ինչ որ մեր խորհուրդն էր վասն քոպի ահէ, բայց պարոն Իսրաէլն ու Մինաս Վարդապետն կուիմացնեն զմեր առանձին խորհուրդն հավաստի առ քո տէրութեանդ»¹:

Հայտնում են նաև, որ բարձրատեսմիկ ու ամենալատահելի Իսրայէլ Օրիին «արինք զլիաւոր և տուինք ճէրմակ թուղթ և դրինք զմեր մօհրն (կնիք) ի վերայ, որ գայ առ քո թագաւորութիւնդ, որ քո տերութիւն ինչ որ կուհրամաւ իւրն, ուխտագրութեամբ պաշտնօք մեզ խապուլ (շնորհակցի) է»:

Իսրայէլ Օրիի զիմանազիտական արտակարգ տաղանդի ու մտքի նկունութեան մասին պարզ պատկերացում կազմելու համար անհրաժեշտ է նայել այն վաղկերպերը, որոնք մնացել են իրեն նրա մտեկավան առաջին հանդիպումների արդյունք:

Նախ, շրջապիղծ է այն շրջապարձը, որ նա, Մոսկէլա հետեւումն պես, Մոսկովյան մեծ պետութեան ուժին ու քաղաքական նկատումներին ծանոթանալուն պես կատարեց՝ միկրնգմիշտ հրաժեշտ տալով հայ ժողովրդի եկրոյամետ երազանքին: Այս շրջապարձն, անկասկած, կապված էր առաջին հերթին Օրիի այն համոզմանի հետ, թէ Ռուսաստանին օգի ու ջրի պես անհրաժեշտ է տիրապետութեանը հայրամային հարևան երկրների վրա, մի հանգամանք, որ լայնածավալ և ծաշալապաշտ կոչարութեան համար սակզծելու է կոտայից ծովի ափերի, ապա նրանից հարավ լեկած երկրների, հատկապես Հնդկաստանի հետ աշխույժ ու անարգել առևտրի, անտեսական ու քաղաքական կապերի անսահման հնարավորութեաններ: Բայց այս ամենին հասնելու համար անհրաժեշտ էր, առաջին հերթին, Պարսկաստանի ու թուրքիայի անարգ տիրապետութեանից ազատել Անդրկովկասը: Իսկ դա հնարավոր պիտի լիներ տեղացիների՝ անդրկովկասյան ժողովուրդների, բազմակողմանի աշակցութեամբ զնպի Պարսկաս-

¹ «Ը՞պիս», «որ՞պի», անկասկած, «պարսկի» կամ «Պարսկաստանի» համահին է, որ ցույցօք ոչ որ չի պարզել, թէ ո՞ր բառի հապավումն է հանդիսանում:

տան կատարելիք մի արշավանքի շնորհիվ, որի պլաններն իրենց բոլոր մանրամասներով Օրին գծում և ներկայացնում է արբունիք: Այս ընթացքում նրա գործունեությունն ընդգրկում է նաև սրիշ միջոցառումներ, որոնք պիտի կազմեն ամենակարևորի դրվագները: Նա մտածում էր, որ գործի հաջողությունը կատարյալ դարձնելու համար հայ ժողովրդի ազատագրությունը կապելով Ռուսաստանի պետութեան կենսական շահերի ու անկեղտութեանների հետ, անհրաժեշտ է գործի մեջ ներգրավել նաև սրիշ այնպիսի գործուններ, որոնք ավելի էին դուրացնելու հարցի լուծումը: Եվ այստեղ էլ նա յիմանում է, որ Մոսկովյան է գտնվում վրաց թագավոր Արշիլը, որը մի քանի ապստամբություն է զլիապորել օտար տիրապետողների դեմ և ի վերջո ստիպված է եղել իր հայրենիքը թողած՝ բախտ որոնել Մոսկովյան: Օրին ոչ միայն նրա բարեկամն է դառնում, այլև իր թղթերում վրաստանի հարցն է ամեն անգամ ներկայացնում հայոց ճակատագրի հետ անբաժանելի համագրութեամբ: Եվ այսքանից հետո, մտածելով, որ Անդրկովկասի ազատագրությունը լիակատար դարձնելու համար, անհրաժեշտ է թուրքական տիրապետության վերացումը, նա առաջ է քաշում նաև թուրք լծից ամենից շատ դժգոհ ժողովրդի՝ հույների հարցը: Ուշագրավ է, որ Մոսկովյան Օրին առաջին իսկ օրերից սերտ կապերի մեջ էր մտել Դեսպանական պրիկալում աշխատող թարգման ու հասարակական նշանավոր գործիչ հույն Նիկոլայու Սպաթարի հետ: Օրիի ու Սպաթարի բարեկամական դրույցներում, անշուշտ, պիտի որ շոշափված լիներ նաև հույների թուրքաց տիրապետությունից ազատագրելու հարցը: Արշիլի, Սպաթարի և Օրիի բարեկամութեան ու համագործակցութեան արձագանքն առկա է լատինագիր այն նամակում, որը Մոսկովյան գործունեության հենց առաջին օրերում Իսրայէլ Օրին ներկայացրել է Պետրոս Մեծին՝ փորձելով շարագրել հայ ժողովրդի ազատագրության լեզունքի մի նոր տարբերակը, շաղկապված հարևան քրիստոնեական աշխարհի՝ հայերի, վրացիների և հույների ընդհանուր շահերի հետ:

Իսրայէլ Օրին Պետրոս Մեծին գրած իր այս առաջին թղթում հայոց առևտրական կողմնորոշումը, այսինքն՝ Ռուսաց թագավորութեան ամենազոր օգնութեամբ փրկվելու հայկական հույսը, հասակակիցն է համարում օսման-թուրքական տիրապետության հաստատման: Այլ խոսքով՝ այս հույսի ու անկեղտութեան

վաղիմիությունը հաշվում է երկու հարյուր տարուց առկա
եներկու հարյուր տարուց ավելի է, ինչ ամբողջ քրիստոնեությունը
տնքում է անհավատների լծի տակ, — գրել է Իսրայել Օրին:—
Եվ ինչպես Ադամի որդիներն էին հույսով սպասում Մեսիայի
գալատին, որն իրենց պետք է փրկեր հավիտենական մահից,
այնպես էլ ինզճ այն ժողովուրդը միշտ ապրել է ու այժմ էլ
ապրում է Ձեր ցարական մեծության օգնության ու փրկության
հույսով: Մարգարեական կանխագուշակության ձևով [հայանել
են] նրան, որ վերջին ժամանակներում անհավատները դառնա-
լու են սաստիկ անողոք ու քրիստոնյաներին ստիպելու են ըն-
դունել իրենց արգահատելի հավատը, և այն ժամանակ օգոս-
տամիա Մոսկովյան տնից դալու է մի մեծ արբայան, որը լի-
նելու է առավել հզոր, քան Աղեքսանդր Մեծը, որը և՛ վերականգ-
նելու է Հայոց թագավորությունը, և՛ փրկելու է քրիստոնյա-
ներին»:

Ուրեմն, այս մեծագործության շնորհիվ ազատագրվելու են
ո՛չ միայն հայերը: Իրեն արդյունք Մոսկովյան տնից եկած վեր-
կության՝ ազատ շունչ են բաշելու բոլոր քրիստոնյաները, որոնք
զանվում են պարսից ու թուրքական բռնության ներքո: Այս
պատճառով էլ «և՛ եվրոպայում, և՛ Ասիայում քանի՛ միլիոն
քրիստոնյաներ, հույներ, վրացիներ, հայեր և այլք, պիտի աստ-
ծուն աղոթեն... հանուն ձեր ցարական մեծության առողջության
և բարեկեցության», — գրել է մեր դիվանախոսը:

Այսպիսով, բոտ Օրինի հավաստիացման՝ քրիստոնյա աշխար-
հը Մոսկովյան տնից իր համար գալիք փրկության հույան ունի
ուղիղ երկու հարյուր հիսուն տարի, այսինքն՝ այն ժամանակից,
երբ ավերիչ թուրքը նվաճել է հույների մայրաքաղաք Կոստանդ-
նուպոլիսը և իր բարբարոսական տիրապետությունը տարածել
շրջակա հեռու-մոտիկ մարզերի ու երկրների վրա:

Պարզ է, որ Իսրայել Օրին՝ ժամանակի հայ խոշորագույն
բաղադրագետն ու դիվանախոսը, հայ ժողովրդի ազատագրու-
թյան հույան ու ակնկալությունը ոչ միայն կապում է Ռուսաց
պետության հետ՝ իսկական և անխախտ հունի մեջ զննելով հա-
յոց ուսական կողմնորոշումը, այլև իր ժողովրդի ազատագրու-
թյան խնդիրն առնչում է հարևան ժողովուրդների նմանատիպ
բաղձանքներին:

Լինելով մեծ եռանդի ու սուր հեռատեսության տեր մարդ,
Օրին Մոսկովյան իր օրերը լցրել էր դիվանագիտական աշխույժ

կապերով ու բանակցություններով: Այնտեղ նստած՝ նա ցարին
ընդարձակ, հանգամանալից զեկույց ներկայացրեց Իրանի ու
նրան ենթակա երկրների տնտեսական ու բուլմական վիճակի
մասին, առանձնակի ուշադրություն հրավիրելով այն կետերի
վրա, որոնք առավել ծանրակշիռ էին ուսումնա յահեսի տեսա-
կետից: Դրանք, որ ցարի երազանքն է իր տերությունը դարձնել
եվրոպայի ու Ասիայի միակ հզոր միջնորդը տնտեսական ու
առևտրական գծերով: Համոզված, որ Պետրոսը քուն թե արթմնի
տեսնում է իր ստեղծելից այն լայնահուն ճանապարհը, որով
Իրանի ու Չնդիստանի համար եվրոպա պիտի փոխադրվի,
իսկ եվրոպական Երզրանաբերության բարձրարակ արտադրանքը՝
Սրբելիքի երկրներ, Օրին 1701-ի սեյանը գրած իր գեկույցում հաս-
կապես հարցի այդ կողմն ապահովող հանգամանքների վրա էլ
հրավիրում էր արքունիքի ուշադրությունը: Հայտնի է, որ այդ
զեկույցին ծանոթանալուց հետո Պետրոս Մեծն անմիջապես ըն-
դունելություն է շնորհել Օրինի ու Մինաս վարդապետին: Ընդու-
նելությունը տեղի է ունեցել կանցլեր Գուսվինի տանը 1701 թ.
նոյեմբերի 7-ին:

Ինչո՞ւ շուրջն է դնույցել գրույցը: Այս սովորական
հաղորդող աղբյուր չկա: Մակայն գրույցի մասնակիցներից մեկը՝
Մինաս վարդապետը, ավելի քան տասը տարի անց թագավորին
հզած թղթում արձանագրում է, որ այն ժամանակ նա իր բար-
յացակամությունն է արասհատել հայ պատվամուկների
առաջորդի վերաբերմամբ և խոստացել է, շվեդական պատերազմն
ավարտելուց հետո, ընդհուպ գրառվել հարավի ու հայության
հարցով:

Մակայն այս չի նշանակում, թե Պետրոս Մեծը 1700—1721
թթ., հյուսիսային պատերազմով կրանված, հարալի հարցի
լուծումը հետաձգել էր անորոշ ժամանակով:

Եթե Օրինի զեկույցում և գրույցի ժամանակ բարձրացված
կարևոր խնդիրներից մեկն է եղել Կոստանդնուպոլիսի տնտես-
վելիք ամրությունները և հզոր նավաստիները, ապա հայտնի է,
որ ցարի հրամանով հենց 1702 թ. սկսած հսկայական միջոցներ
ու միջոցառումներ էին գործադրվում այդ ուղղությամբ (օրինակ,
մեկ տարում արանսպորտային 350 նավեր էին կոտուցվել, և
նրանցից յուրաքանչյուրն իր վրա կարող էր կրել 400 զինվոր՝
համապատասխան ռազմապաշարի հետ միասին):

Հավանաբար գրույցի ընթացքում բարձրացված հարցերն

անմիջապես պատասխան չեն ստացել, քանի որ մի քանի օր հետո արդեն (նոյեմբերի 18-ին) Օրին կանչել են արքունիք, ծանոթացրել Պետրոս Մեծի նոր պատասխանների հետ և լսել ու արձանագրել նաև դրանց առթիվ Օրին տված բացատրությունները:

Արանից առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում թագավորի առաջարկը, որպեսզի Օրին նամակով իր գերմանացի բարեկամից մի քաղաքում ինժեներ խնդրի Պարսկաստանի կողմերի տեղանքի ու բերդերի հետազոտության և նկարագրության նպատակով:

Օրին դրան պատասխանում է, որ մինչև նամակը տեղ հասնի, մինչև ինժեները գա, կես տարի ժամանակ կկորչի, և իսկական գործը կձգձգվի:

1701 թ. նոյեմբերի 31-ին ցարի հրամանով Իսրայել Օրինի հետ զրույց են ունենում Գիվանադիտական պրիկազի թարգմանիչ Սպաթարն ու առնադպիր Լավրենտի Պրոտոպոպովը: Զրույցի ընթացքում վերստին շոշափվում են նախորդ հանդիպումներում բարձրացված հարցերը: Օրին հաղորդում է, որ ինքը Կուրֆյուրստին նամակ է գրել, սակայն նրանում ինժեների մասին չի գրել, որովհետև ինքը գտնում է, որ Պարսկաստանի կողմերը պիտի գնա ոչ թե տեղանքին անձանոթ մի օտարական, այլ ինքը՝ Իսրայել Օրին, որն ավելի լավ, քան որևէ ուրիշը, գիտե, թե ի՞նչ և ինչպե՞ս պիտի ուսումնասիրել: Իրեն է, որ պիտի վստահեն տեղացիները, հատկապես իր ազգակիցներն ու վրացիները: Իսկ սրանցից առաջիններն ամենուր են պարսից տիրապետության սահմաններում: Գործի դյուրության համար Օրին առաջարկում է իրեն տալ, իբր թե, ձիեր գնելու հանձնարարություն, որպեսզի կարողանա ազատ, անկաշկանդ ելումուտ ունենալ ոչ միայն պարսից պաշտոնյաների, այլև իր հայրենակից իշխանավորների (իմա՝ Խամսայի մելիքների) հետ:

Այս զրույցի ընթացքում Օրինի առաջ քաշած մյուս կարևոր առաջարկն էլ այն էր, որ ցարը հատուկ թղթով հայոց իշխանավորներին հայտնի իր հովանավորությունը, որպեսզի նրանք օգնեն ոչ միայն Օրինի դեսպանությանը, այլև ըստ ամենայնի նախապատրաստվեն Պետրոս Մեծի՝ դեպի հարավ կատարելիք արշավանքին:

1702 թ. մարտի 11-ին թարգմանիչ Սպաթարն Օրինն ու Մինաս վարդապետին հաղորդում է, որ Պետրոս Մեծն իր վրա է վերցնում հայոց ազատագրության գործը, որին կձեռնարկի, հենց

որ ավարտին հասնի պատերազմը շվեդների հետ, և որ այդ մասին Օրին կարող է գրել իր հայրենակիցներին:

Իսրայել Օրին էլ իր հերթին հայտնում է, որ հայ մեծավորների մոտ կուղարկի Միրոն անունով վստահելի մոսկվաբնակ հային, ապա կգրի Կուրֆյուրստին, որպեսզի նա ուղարկի հրացաններ, սուսեր և այլ զենքեր, ինչպես նաև հմուտ զինագործներ, որպեսզի տեղում պատրաստեն՝ ինչ որ պետք կլինի:

Նույն օրը Օրին հատուկ գրությամբ դիմում է Յ. Ա. Գոյսվինին՝ խնդրելով ցարին հաղորդել իր երախտագիտությունը, պատրաստակամությունը ծառայելու ցարական բանակում և ուղևական գործի մեջ իր եվրոպական հմտությունը հաղբբեղելու այդ բանակի զինվորներին, ապա հայտնում է, որ Միրոն վասիլև հայը, ընտանիքով 30 տարի ապրած Մոսկվայում և այժմ պաշտոնաթող կապիտան, պատրաստ է արքունիքի հովանավորության գիրը տանելու Հայաստանի իշխանավորներին:

Միրոն վասիլևն ուղևորվում է էջմիածին, ապա և Գանձասար, երկու կաթողիկոսներին է տանում Օրինի գիրը սուսական արքունիքի տրամադրությունների և հայությանն ազատագրելու ծրագրի մասին: Ենթադրվում է, որ նրան հրահանված է եղել նաև հայ մեծավորներից համախոսականներ բերելու արքունիք, մի բան, որ նրան չի հաջողվել, երևի, այդ ժամանակ Ղափանի ու էջմիածնի տերերի անհամբարշխության պատճառով:

Եվ ահա այստեղ էլ Օրին ու Մինաս վարդապետը գործի պիտի դնեին մի քանի տարի առաջ իրենց շնորհված «ճերմակ թղթի» արտոնությունը: Նրանք Անգեղակոթից բերած իրավասու թղթերը լրացնում են նոր օրերի պահանջած գրով և ներկայացնում արքունիք: Այս առթիվ Աշ. Հովհաննիսյանը գրել է. «Նրանց վարձուները գնահատելուց առաջ հարկավոր է հասկանալ կատարված խախտումի «բարի նպատակը»: Անշուշտ: Նրանք ելում էին ոչ թե անձնական, այլ հանրային շահախնդրությունից՝ հայ ժողովրդի ազատագրման գործին բարեհաջող ընթացք հաղորդելու մտադրությունից: Նրանք մեղանշում էին Ղափանի մելիքների հանդեպ, բայց արդարացի էին հայ ժողովրդի առաջ: Հայ ժողովրդի պատմության պրոգրեսիվ ընթացքին համաքայլ էին շարժվում նրանք՝ անգամ իրենց գործունեության ստավերուտ» մանրամասնություններով: 1703 թ. խմբադրած նրանց դիմումներն անմիջականորեն համընկնում էին եթե ոչ Ղափանի մելիքների, գեթ Ղարաբաղի մելիքների և մանավանդ սրանց քաղա-

քական դեկավարի՝ Գանձասարի Ծառի Հասան-Ջալալյան կաթողիկոսի տրամադրություններին»:

«Ճերմակ թղթով» աշտոնված իրենց իրավունքը չեն շարաշահել մեր շիվանազետները: Նրանք արքունիք են հասցրել սոսկ մի քանի թղթեր, որոնցում Հայաստանի մեծերի անունից հավաստացնում էին ցարին, որ իրենք երազելով երազում են նրա բանակների մուտքն Անդրկովկաս, ապա և արքունիքի երկու գործիչներին՝ Ֆ. Ա. Գոլովինին ու Ն. Սպաթարին ուղղված թղթեր՝ գործի հաջող ավարտի դեպքում նրանց դրամական նվերատվություն անելու խոստումներով:

Իսկ որ այս թղթերի տակ ստորագրում ու իրենց կնիքներն են դնում դեռևս 1699 թ. ապրիլի 29-ին ցարին հղած թղթի հեղինակները՝ Հայկաղի որդի Փիլիպոսը, Բաղդասարի որդի Թաթոսը, Ասատուրի որդի Ամիրբեկը, Յավրի որդի Աղաշանը, Նարինբեկի որդի Շահնազարը, Նավի որդի Հովհաննեսը, Շահինի որդի Սուքիասը, Մելիքի որդի Սաֆրազը... Երբեմն փոփոխվում են տեղերը, երբեմն էլ մեկի կամ մյուսի ստորագրությունն է պահատում:

Հիշենք, որ առաջին (1699-ի) թղթի տակ ժողովատեղ էր հիշատակված Անգեղակոթը, իսկ վերջին բոլոր թղթերի գրություն տեղ է նշված Աղվանք գավառը («ի գաւառն Աղվան»), որ նշանակում է Արցախ կամ Խաչեն:

Եթե այս տեղանվանը նշանակություն տալու լինենք, ապա պետք է կատարենք նաև եղբայրացություններ, որոնցով կհերքվի արդեն արմատացած այն տեսակետը, թե վերոհիշյալ ստորագրությունները պատկանում են բացառապես Ղափանի ու Միսիան-Ջանգեղուրի մելիքներին: Այսինքն՝ պիտի հերքվի այն պնդումը, թե Անգեղակոթի ժողովին հրավիրված չեն եղել Ղափարաղի մելիքները, հետևապես՝ ստորագրություններից ոչ մեկը չի պատկանում նրանց:

Այս պարագային ի՞նչ կապ ունի Աղվանք գավառի հիշատակությունը միայն կապան-սիսիանցիներով բնակեցված մի թղթի ներքո: Մի՞թե «Ճերմակ թուղթ» լրացնող Իսրայիլ Օրին ու Մինաս վարդապետը չպիտի նկատենին այս թյուրատեսությունը: Եթե նրանք հնարավոր էին համարում վերը թվարկված անունների ներքո դնել Աղվանք գավառի անունը, նշանակում է՝ համոզված էին, գիտեին, որ անունների տերերի մեջ եղել են նաև արցախցիներ: Իրոք, անուններից մի քանիսը, հատկապես «Հայ-

կաղը» և «Շահնազարը», անուններ են, որ տիրական էին Խամ-առայի մելիքական տներում:

Ինչևէ, Գեպքերի հետագա ընթացքը ցույց տվեց, ոչ Իսրայիլ Օրիի կատարածը միակ միշտ քայլն է եղել ստեղծված իրադրության մեջ. Եվրոպայի տիրակալները ցավակցությունից ու բարի մաղթանքներից բացի ոչինչ չունեին հայերին տալու Թուրքերն ու պարսիկները օրըստօրե ծանրացնում էին անդրկովկասյան ժողովուրդների վրա դրած սոցիալական ու կրոնական ճնշումները, և Ռուսաստանն էլ՝ հղորանալով, դառնում էր այն միակ ուժը, որը պետք է շարժվեր դեպի հարավ, միանար Անդրկովկասին ու հարակից շրջաններին:

Հյուսիսային Ճակատում ունեցած նկատելի հասցողություններից ողնորված, առևտրական արքունիքը որոշել էր արագացնել հարավային արշավանքը, և դրա համար Պարսկաստան պիտի ուղարկվեր մի ղեկավարություն, որի խնդիրը ո՛չ այնքան ղեկավանագիտական բանախոսությունն էր լինելու, որքան տեղանքի ուսումնասիրությունը՝ ղալիք արշավանքի հանդամանքները նախապես մշակելու համար:

Օրին իմանում է նախատեսվող այս միջոցառումների մասին և ցարին է դիմում՝ իրեն ևս ղեկավարության մեջ մտցնելու առաջարկով: Նա խնդրում է նաև իրեն շնորհել գնդապետի կոչում: Ցարը Օրիի 1703 թ. դեկտ. 6-ին դրած այդ դիմումի վրա, որը վերաբերում էր ղեկավարությանը և իր իսկ մասնակցությանը նրան, մակագրել է. «Կոչել գնդապետ՝ իր ցանկություն համաձայն»:

Արքունիքը հարմար գտավ ղեկավարության ղլխավոր նշանակել Պարսկաստանի ու հպատակ երկրների հանդամանքներին քաջատեղյակ Իսրայիլ Օրիին: Սակայն ղեկավարության համար անհրաժեշտ էր մի անվտանգ պատրվակ, որն էլ մեր ձեռներեց ղեկավանախոսը կաղմակերպեց կարճ ժամանակում ու մեծ հաջողությամբ: Նա 1704 թ. ալցեւից Եվրոպայի իր հին բարեկամներին ու նրանց միջոցով Հոտմի պապից ստացավ Պարսից շահին ուղղված մի գրություն, որով առաջարկվում էր դադարեցնել հայախոսները քրիստոնյաների հանդեպ շահի հպատակության ներքո գտնվող երկրներում:

Օրին եվրոպական իր շրջագայության ընթացքին գնել էր նաև մեծ քանակությամբ զենք, փոխադրել Ռուսաստան՝ նպատակ ունենալով ղինել Ռուսաստանի հարավային շրջաններում բնակություն հաստատած հայերից կազմվելիք մի զորագունդ:

Եվ, այսպես, ահա 1707 թ. հուլիսին Մոսկվայից դուրս գալով՝ դեպի Պարսկաստան շարժվեց ռուսական արքունիքից ելած այն դեսպանությունը, որն օժտված էր միաժամանակ Հոռոմի պապի լիազորագրով:

1708 թ. փետրվարի 5-ին Շամախի հասնելով, Օրբի բաղձամարդ ու բաղձազգ դեսպանությունն անմիջապես իր վրա է հրավիրում երկրամասի տարացեղ բնակչության ուշադրությունը: Բայց ամենից առաջ բորբոքվում է հայկական հասարակական բոլոր խավերի ազատագրության տենչը:

Հայտնի է, որ Օրին, թեպես փաստաթղթերով ներկայացնում էր կաթողիկ պապականությունն Իրանական շահի տիրապետության տակ գտնվող երկրներում և եկել էր, իբրև, կաթողիկ եկեղեցու հոտի շահերը պաշտպանելու, իրականում զբաղվել է հայերի ու հարևան ժողովուրդների ազատագրության և այդ նպատակով ծրագրվող ռուսական արշավանքի հանդամանքներն ուսումնասիրելու հարցերով: Այստեղ արդեն նա սերտ կապեր է հաստատում ոչ միայն հայ վաճառականների, աշխարհիկ գործարար ուրիշ շրջանների, այլև հայկական եկեղեցու գործիչների հետ: Եվ պատահական չէ, որ նրա դեմ անմիջապես էլ խլրտացին, իրենց խարդավանքի ու զրպարտությունների ցանկացերը լարեցին Պապի ու եվրոպական անևարական կապիտալի այն բոլոր ներկայացուցիչները, որոնք այդ ժամանակ սիրոված էին Իրանում ու Անդրկովկասում և, իրենց տերությունների անևարական գործերը կարգավորելու հետ միասին, կաթողիկության ճիրաններն էին տարածում քրիստոնյա աշխարհի վրա:

Պարսկաստան կատարած երթուղարձին Օրին հանդիպումներ ունեցավ էջմիածնի ու Գանձասարի կաթողիկոսների և Արևիկյան Հայաստանի մելիքների հետ: Հանդիպումները դարձան հայոց ռուսական կողմնորոշումը հիմնավորելու և հաստատուն դարձնելու միջոցներ: Գա Օրինն պիտի հաջողվեր հատկապես այն բանից հետո, երբ նա լուր էր առել Պուլտավայի ճակատամարտում 1709-ի ամռանը ռուսների տարած հաղթանակի մասին: Մինչ այդ անպարտելի համարվող շվեդական բանակները ջախջախվել էին, և Կառլ 12-րդը մազապուրծ փայտել էր Քուրքիա: Պետրոս Մեծը՝ «նորին ցարական մեծությունը», — հավաստում էր Օրին, — բոլոր ուղղագավան քրիստոնյաների հզոր թագավորն է: Միայն նրան է իշխանություն շնորհված երկնքից, և մենք համաձայն մեր պաշտոնի, պիտի հազորդենք նրան՝ ինչ պիտա-

նի է, որպեսզի նա օգտագործի այդ ամենը՝ իր բարեհաջադուխտ համաձայնս:

Սակայն մինչև Պուլտավայի հաղթանակն էլ (հունիսի 30-ին), նույն տարվա հունիսի 7-ին, Պետրոս Մեծին գրած իր նամակում էջմիածնի կաթողիկոս Ալեքսանդր Զուղայեցին արդեն վստահորեն իրեն ներկայացնում էր իբրև Ռուսաստանի համոզված բարեկամն ու կողմնակիցը. «... Այս մեր սիրելի որդի Իսրայել անուն դեսպանս հանդիպեցաւ ի սուրբ և քրիստոսաէջ աթոռս, զոր և մեք սիրու և մեծաւ ուրախութեամբ ընկալաք: քան զշափն աւելի սէր և ընդունելութիւն արարաք և քո հրամանոցդ որպիսութիւնն և կատարեալ սէրն, որ սնիս առ յազգս մեր, ամէնն մի բստ միոչէ պատմեաց մեղ, և մեք ուրախացեալ ընծայաք»: Իսկ Օրին ուղևորության մասին նույն Զուղայեցին հազորգում է ցարին. «Բայց մեր սիրելի որդի և եղբայր Իսրայէլիս գնայն և գալն ի Պարսկաստան յոյժ զարմացոյց ամենէքեան...»:

Ինչ վերաբերում է Գանձասարի կաթողիկոս Ծապի Հասան-Ջալալյանին, ապա նրա և Օրբի քաղաքական հայացքներն սկզբից և ետ այնպես միաձուլվեցին, որ կաթողիկոսը, մի բանի հոգևորականների հետ միասին, Պարսկաստանից վերադարձող դեսպանությունը միացավ և ուղևորվեց դեպի Ռուսաստան, որպեսզի անձամբ տեսակցի Պետրոս թագավորի հետ և նրան հազորդի հայ ժողովրդի հույսի ու սպասելիքների մասին:

Այսպես, ահա՛, հայության գաղափարական պարագլուխները, որոնք Օրբի հետ ունեցան նախորդ հանդիպմանը, ապա նաև նրա հզած լրաբեր Միրոնին ցույց էին տվել սառն վերաբերմունք, այժմ դարձել էին նրա համախոհները ռուսական կողմնորոշման հարցում: Եվ սա Օրբի դեսպանության խոշոր ծառայությունն էր, եթե ոչ ամենախոշորը:

Օրին Ռուսաստան էր վերադառնալու՝ իր հետ առած ռազմագիտական ու տնտեսական բաղձապիսի տեղեկություններ ոչ միայն Իրանի ու Անդրկովկասի, այլև Քուրքիայի մասին: Նրա այդ տեղեկությունները մասամբ շարագրված են Կասպից ծովի ափից 1711 թ. մարտին հղած իր մի ղեկուցագրում, որը հասել է արքունիք: Սակայն գիտենք, որ նա իր տեսածի ու լսածի մասին ուզում էր հանգամանորեն զեկուցել տեղ հասնելուց հետո, անձամբ...

Օրբի հակառակորդները շահին ու Պապին ներկայացրած իրենց բամբասանքներում նրան պատկերում էին իբրև նա-

խախտմանը թելադրանքով հայտնված մեկին, որը պետք է վերականգնի Հայոց թագավորությունը: Նրանք այդ գործում Օրիի թիկունքին կանգնած էին տեսնում առաական արքունիքը, որն, իբր թե, շուտով պիտի իջնի հարավ և նվաճի Իրանը: Ըստ երևույթին այս բամբասանքներն էլ առիթ էին դարձել, որ շահը ոչ միայն շատապի բնդունի Օրիի ղեկավարությունը, այլև այդ բնդունելությունը, ըստ հնարավորին, դարձնի բարեկամական ու հաճկատար, քանի որ ինքն էլ այլևս չէր կասկածում, թե Օրիի թիկունքում հղոր Ռուսաստանն է կանգնած: Եվ, այսուհանդերձ, հակառակորդները նրան հանդիստ չէին տալիս նաև Սպահանում: Հնարավոր է, որ նրանց բամբասանքները հասած լինեին նաև ցարի արքունիքը: Այդ երևում է Օրիի մի նամակից՝ ուղղված դրաֆի Գոլովկինին, որի մեջ, ասես լավտեսողյակ այդ բամբասանքների էությունը, նա ինքնավստահ տոնով խոստանում է արքունիք հասնելուց բացատրել և ապացուցել իր հավատարմությունն ու արգարամությունը: «Ահա խնդիրքս այն է ի քո մեծութենէդ, — գրում է Օրին, — որ թե տեղդ մեզ զարշու արգ (բնդդիմախոսություն, «гарны» — «դիմաց», «арз» — դիմում, խոսք) տուօղ և կամ խօսք ասող լինի, այսպէս բանին թաշափուլ տայք և համբերեք մինչև մեր գամք և մեր ամենայն անցք և որպիսութիւնն քո մեծութեանդ արգ անեմք...»: Յարի ղեկավար հայտնում է նրան, թե «թագավորին և քո հրամանոցդ յայտնի է, թե ի՞նչ պատճառէ եմ այս երկրումս, բան և խօսք շատ ունիմ յամենայն կողմանէ, չեմ կարող գրել, երբ որ ասուածով ծառայութիւնդ հասայ, բերանով պիտի արգ անեմ...»:

Սակայն Օրին արքունիք չհասավ: Կարծես քիչ էին կասպից ծովի վրա ուստոհած նավաբեկությունը, ճանապարհի անհամար աղետները, իրեն ուղեկցող շահամոլ պաշտոնյաների խորհրդանշաններն ու զոդությունները: Իր ապրանքի և իրերի կեսը մի կերպ Աստրախան հասցնելով՝ այստեղ էլ բացահայտ կողոպուտի ենթարկվեց վոյսոզա Պ. Ա. Ապրաքսինի կողմից: Ըստ երևույթին հետագա պատասխանատվությունից խուսափելու համար էլ Օրիի հակառակորդները որոշեցին նրան վերացնել զործողության ասպարեզից: Աշ. Հովհաննիսյանն իրավացիորեն նրանց արարքը զնահատում է հետևյալ խոսքով. «... Օրին զո՞հ էր դարձել իր իսկ կողմից ամբաստանված այն մարդկանց, որոնք, կամենալով խուսափել պատասխանատվությունից իրենց գործած մի հանցագործության համար, նրան լսեցնելու նպատակով չէին

ընկրկել մի այլ, ավելի ծանր հանցագործության առաջ»:
1711-ին Օրին իր մահկանացուն կնքեց Աստրախանում, խորհրդավոր պարագաներում:

Օրիի մահից տասը տարի անց Եսայի կաթողիկոսը Պետրոս Մեծին հղած մի թղթում գրել է. «Մեր մեծազորի և մեկիբղատա և ձեր մեծության էլլի կարգեալ Իսրայել Օրին... ոչ ժամանեաց ի դուռն արքունի, որ ազտ ասնէր մի ըստ միոջէ, այլ ճանապարհին չար և նախանձաւոր մարդիկ այլ կերպիս մահացուցին զնա»:

Ավելի ուշ, 1736-ի մարտին Մինաս վարդապետն է ղեկուցել գրաֆ. Ս. Ա. Սալտրիկովին, թե. «... Իսրայելը, Պետր Մատվեկիչ Ասլաքսինի օրոք, դալով Աստրախան, թունավորվել է»:

Օրին վախճանվեց իր սրբազան ճանապարհի կեսին: Սակայն նրա գործը նման էր պարարտ հողի մեջ նետված այն առողջ հունդին, որը չէր կարող շփարձակել, չբարձրանալ: Նա պարզապես առաջին այն մեծն էր, որ իր ժողովրդի փրկության համար ելք ու ճանապարհ էր որոնում և դառավ ու ցույց տվեց այն իր ետևից քայլող նվիրյալներին՝ Մինաս վարդապետին, Եսայի կաթողիկոսին, Արևելյան Հայաստանի մեկիբներին: Վերջիններն էլ բռնեցին նրա ցույց տված ճանապարհը և քայլեցին առաջ՝ իրենց ետևից տանելով նաև հայությունը: Պետրոս Մեծը հիշյալ գործիչների միջոցով Հայաստան հղած միապետական հրամանաթղթերում իր հովանու տակ էր առնում հայ ժողովրդի բախտը և իր կայսրության պարտքն էր ճանաչում այդ ժողովրդին հարևան բռնապետությունների անտանելի ճնշումից փրկելու գործը:

ԱՐՅԱԽ-ՍՂԱՒԱԽՅԱՆ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԸ 18-ՐԴ ԳԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՄՆԱՄՅԱԿՈՒՄ

Միասնական թագավորության կորստից ի վեր հայ ժողովրդի կյանքը ազգային ինքնուրույնության համար մղված մեծ ու փոքր ճակատամարտերի մի երկար շղթա էր, որը կարծես պիտի փշրված լիներ 16—17-րդ դարերում: Թաթար-մոնղոլների, ապա նրանց հետքերով եկած թուրքական ցեղերի դաժան ճնշումներից ու հալածանքներից արդեն սպառվում էին բնիկ հին պետական կազմավորումների մնացորդները, ժողովրդական ընդվզումները դիտավորող ուժեր չկային այլևս, և Պարսկաստանի ու Թուրքիայի

միջն բաժանված հայկական նահանգներն աստիճանաբար հաշտ-վում էին բռնազավթածի իրենց վիճակի հետ: Հայ բնակչու-թյունն այլևս տերը չէր իր ավանդական բնաշխարհի, հլու հանձ-նըվում էր գրեթե հարստահարիչների դաժան կամքին կամ բռնում զազթի ճամփան, որը քամում էր հայրենի եղերքի կեն-սական ուժերը և առավել մշուշոտում ազգի զոյություն առանց այն էլ մոռլլ հեռանկարը:

Սակայն ցածր լեռնային զոյացումների այն ցասկոտ կու-տակումը, որով եղերված էր Հայկական բարձրավանդակն արև-ելքից, և ուր գեռու կենդանի էին նախարարական-իշխանական տոհմերի բեկորները՝ իրեն զավառական իշխանություններ կամ, տարածուն անուռով, մելիլակլան աներ, — չհանձնվեց ճակատա-գրի բերած արհավիրքին: Այստեղ, Արցախ-Ղարաբաղում ու Սյունիք-Ջանդեղում, հայությունն ընդվզեց թուրք և պարսիկ բռնակալների դեմ, կասեցրեց Դաղստանի լեռնականների պար-բերական ասպատակությունները, եռանդուն բանագնացություն-ներով կանոնավոր հարաբերությունների մեջ մտավ ուսական արքունիքի հետ: Եվ այսպես ուրվազծվեց հայ ժողովրդի ազա-տագրության, ինչ-որ չափով նաև քաղաքական անկախության հեռանկարը:

18-րդ դարի արշարույսին հայոց քաղաքական երկնակամա-րում մի կարև պահ շողացել էր Խորալի Սրու որոնած ու գտած հյուսիսային ասպը, որպեսզի այդ իմաստուն գործչի մահով էլ (1711 թ.) ծածկվի թանձր մշուշով, և հայ ժողովուրդը վերստին մեռ իր դաժան ճակատագրի հետ մեն-մենակ: Մայր էին առել քաղաքական, սոցիալական հնչումների և դավանական հալա-ծանքների դեմ բարձրացած ընդվզումները: Բովանդակ հայու-թյան աչքի առաջ Արցախ-Սյունիքյան հայաշխարհը ոտքի ելավ Լեվոր թուրք բռնակալների դեմ և պիտի ապացուցեր, որ ան-պարտ է իր ազատության ու ազգային ինքնուրույնության դեմ պայքարողը, թեկուզ թվով փոքր և սպասազինությամբ անհամե-մատ ցածր իր թշնամիներից:

Այս տարիների հակապարսկական ու հակաթուրքական պայ-քարը չի կտրելի չկոչել հայ ժողովրդի ազատամարտերի բազ-մադուրյան ընթացքի սմենահասուն շրջանի հզոր պոսթկումը՝ պարզորոշ իր քաղաքական նպատակասլացությունք և լայնա-հուն իր ընդգրկումներով: Արցախում և Սյունիքում բռնկված ազատագրական շարժումն արձագանք տվեց հայկական ու հա-

յարնակ բուր շրջաններում, զարձավ ամենայն հայություն մե-ծագույն մտահոգությունը: Գանձակի ու Շամախու կողմերից հայ կամավորական զորամասեր եկան, սկսեցին մարտնչել դա-րաբաղցիների ու սյունեցիների հետ կողք-կողքի: Շարժման նա-խապատրաստությունն ու ընթացքը ոգևորել էին նաև գաղու-թահայության լայն շերտերին, և կողմնակի նյութներից կարելի է ենթադրել, թե նրանցից, հատկապես լեհահայերից ու զրիմա-հայերից ևս առանձին ջոկատներ իրենց մասնակցությունն են բերել լեռնահայկական նահանգների ազատագրական մարտե-րին: Շուրջ մեկ տասնամյակ տևած հերոսական պայքարն աս-տիճանաբար մարեց, սակայն չպարտվեց: Պայքարի գրոշ բարձ-րացրած ժողովուրդը խոր պաշտպանության անցավ, զեկավար-ները շարունակեցին օգնության կոչներով դիմել ուսական ար-քունիք: Եզան և այնպիսիք, որոնք, դադարի փող հնչեցնելով, փորձեցին առժամանակ հանգիստ առնել և որոճալ ապագայում անելիքը: Հենց այդ ժամանակ էլ ադատագրական շարժման մասնակիցները հողացին բուն պայքարն անմահացնելու մասին, գրեցին կամ գրել տվին այդ պայքարի պատմությունը: Եսայի Հասան-Ջալալյանը՝ Արցախական աշխարհի մելիքական ուժերի կազմակերպիչն ու առաջնորդը, եթե կրժքին կաթողիկոսական խաչ ուներ կախած, կողքին՝ զորավարական թուր, ապա ձեռքից վար չէր դնում պատմիչի գրիչը, որը թուրք նվաճողների դեմ մղած թե՛ մարտերի կարճ դադարներին անպաճույճ լեղվով, քաջի-մացությունք ու արդար խոսքով գալոց սերունդներին էր հանձ-նում կրակոտ օրերի շունչը, հայրենապաշտպան զորքերի սիրա-զործությունները, հայ-վրացական զինակցության փառավոր գասերը, հայոց ուսական կողմնորոշման, ուսական արքունիքի հետ կապված հույսի ու ակնկալության վառ արտահայտություն-ները: Եպարված մեկ է հասել Եսայի կաթողիկոսի պատմու-թյան մի հատվածը միայն, ամբողջը՝ ձեռագիր վիճակում, Բաթնու թողունների մեջ, տեղից տեղ գաղթելով՝ անհետացել է, և հիմա պիտի հուսանք, թե հրաշքով կհայտնվի Լոնդոնի, Մոսկ-վայի կամ մի այլ վայրի իր թաքստոցից և սերունդներին կպատ-մի Արցախի սղնախական ազատամարտերի ամբողջությունը ճշմարտությամբ:

Մի քիչ բախտավոր եղավ Սյունիքի ազատամարտը: Ճիշտ է, այն շունք իր ականատես պատմիչը, ինչպես Եսայի կաթողի-կոսն էր Արցախի համար: Սակայն Սյունյաց շարժման ղեկա-

վարենրից երկուսը՝ Ստեփան Եահումյանն ու տեր Ավետիքը, պայքարի դադարից հետո ընկնելով Եվրոպա, հայտնվեցին Վենետիկի նորաստեղծ Միսիթարյան ուխտում, այնտեղ իրար լրացնելով պատմեցին Սյունյաց լեռների գլխով անցածը, և երիտասարդ վանական Դուկաս Սևրաստացի Ստեփանոսյանն ամենայն մանրամասնությամբ գրի առավ նրանց պատմածը, ստեղծեց ճշմարտապատում մի հերոսամատյան, որն իր պատվալոր տեղը պիտի բռներ այդ ուխտի հարուստ մատենադարանում և հայոց պատմության ու բաղմադարյան մատենագրության մեջ:

Լեռնահայաստանի ինքնապաշտպանական մարտերը լայնորեն արտացոլված են նաև նրանց մասնակիցների պաշտոնական գրագրություններում, նամակներում և ալյազան վավերագրերում: Բարեբախտաբար գրանք համարյա բոլորն էլ հրատարակված են արդեն, և հետազոտողները հնարավորություն ունեն ստանալու մինչև վերջ ճշմարիտ այնքան տեղեկություններ ժողովրդի կենաց ու մահու կռիվների մասին:

Հայաստանն ու Անդրկովկասը վաղուց բաժանված էին Քուրքիայի ու Պարսկաստանի միջև, սակայն երկու բռնակալներից յուրաքանչյուրը ղեռն ախորժակ ուներ մյուսի բաժնի վրա և առիթը բաց չէր թողնում պատառ թռցնելու համար: Հարկ է նշել, որ այս ժամանակներում Պարսից տերությունը խարխուլել էր ներքին երկպառակություններից ու աֆղանների հետ ձգվող պատերազմներից: Իսկ Քուրքիան, նրան առավել հյուծելու նպատակով, ժամանակ առ ժամանակ Դաղստանի ուղղմանը ու ավարտու լեռնականներին էր բշտում ղեպի Արևելյան Անդրկովկասն ու Իրանի հյուսիսային նահանգները:

Կարելի էր կարծել, թե Արցախի և Սյունիքի հայությանն ըմբոստ ինքնապաշտպանության մղեցին զաղստանցիների պարբերական հարձակումներն Այսրկովկասի վրա: 18-րդ դարի սկզբին լեռնաբնակ հրոսակախմբերն իրենց ապրուստի միակ միջոցն էին դարձրել այն սոսկապատկությունները, որոնց ենթարկում էին Վրաստանը, հյուսիսային Հայաստանն ու Շիրվանը: Ավերիչ հեղեղի պես Դաղստանից իջնում էին անպաշտպան քաղաքների ու գյուղերի վրա, կոտորում, կոտորում, ինչ որ չէին կարող փախցնել՝ մատնում հրդեհի և, իրենց հուսից ավեր ու մոխիր, մահ ու դժբախտություն թողնելով, հեռանում:

Վարդան Օձնեցին ամենայն մանրամասնությամբ նկարա-

դրել է մի ահավոր հարձակում ու կոտորած, որիս ըր հայրուք Լոռին էր ենթարկվել 1719 թ.: Անողորմ ասպատակիչները շինայեցին նույնիսկ նրանց, որոնք իրենց կյանքը փրկելու համար ազդվինել էին անմատչելի քարայրներին:

Երկու տարի անց, 1721-ի օգոստոսին, ասպատակիչները եկան Շիրվանի վրա և կողոպտեցին առևտրով ու արհեստներով փարթամացած Եամախի մայրաքաղաքը: Իրենք սուննի մահմեդականներ՝ կոտորեցին շիա հավատակիցներին: Հրահրված լինելով Քուրքաց սուլթանի կողմից՝ զաղստանցիներն առաջադրանք ունեին նաև բեաջնելու ուստական աղղեցությունը: Այդ պատճառով էլ կողոպտեցին ու ավերեցին ուստականների պահեստները՝ նրանց հասցնելով ավելի 500 հազար ուրբու վնաս:

Երևանի ու Գանձակի խաներն զգացել էին վերահաս աղետը: Փորձեցին դիմադրել և միացյալ ուժերով ելան լեռնական հեղեղի գեմ: Սակայն Բարդա գյուղի մոտ, Տրսու-Քարթառ գետի վրա սաստիկ ջարդ կերան: Եվ զաղստանցիները, ինչպես նախկին կաթողիկոսն է հաղորդում, «ժողովեալ զկապուտս նոցա, պարձան ի տեղիս իւրանց խնդութեամբ»:

Հայկական նահանգների վրա զաղստանցիները եկան հաջորդ դարեանը: Հասնելով Մուղան, ծովեցին ղեպի Գիլգակ և, գիմադրության հանդիպելով կոտորեցին տեղի հայերին: Հարևան վարանդան նրանք շրջանցեցին՝ բնդունելով մելիք Բաղիրի առատ ընծաները: Սակայն բնդդիմություն հանդիպելով Խաչնում ու Զրաբերդում՝ նորից արյունոտ հաշվեհարդար տեսան բնակչության հետ, կողոպտեցին բնակավայրերը, կոտորեցին մարդկանց, գերեվարեցին ողջ մնացածներին...

Դաժանությամբ բացառիկ այս ղեպերի մասին հայ մելիքները նամակ հղեցին Պետրոս Մեծին և, մեկ առ մեկ նկարագրելով զաղստանցիների անողորմ արարքները, տեղեկացրին նաև, որ «ետ մնացածն տեղոյս բռնակալաց թուրքերն այրելով, խորովելով հարկս պահանջէին, ամէնն թախտու թալան հափշտակէին»:

Եվ այստեղ էր, որ տառտպանքն իմաստնացրեց մարդկանց: Նրանք հասկացան, որ լավ է կռվելով պաշտպանվել, քան ողորմություն սպասել թշնամուց, որը գալիս է կոտորելու և կողոպտելու համար:

Հասկանալի է, որ Օրբի ժամանակից ի վեր Արցախի հայությունը, մելիքների զլխավորությամբ, զինվում էր ու պատրաստ-

վում վճռական ճակատամարտերի ծիրտ է, նրան համոզել էին թե այդ ճակատամարտերում որոշիչը լինելու է հյուսիսի մեծ թագավորի ուժը: Սակայն, այսուհանդերձ, նախապատրաստել էին, դինել, հավատացրել, թե թշնամուն հնարավոր է հաղթել:

Այստեղ մեծ դեր խաղաց նաչի Հասան-Ջալալյան կաթողիկոսը: Իր գահակալության առաջին իսկ տարիներին կապվելով Բարալի Օրիի հետ, փայտաշինով ռուսաց օգնությամբ հայտնությունը թուրքաց ու պարսից բռնակալություններից ազատագրելու գաղափարը, նա հավատում էր իր ազգի աստղին: Նա կաթողիկոսական տիրողուքը հանդիստ չէր թողնում Պետրոս Մեծի զորությունն Անդրկովկաս բերելու համար: Եվ հետաքրքիր է, որ իր թղթերում գույզն իսկ տեղ չէր թողնում այնպիսի պատկերացման համար, թև այն երկիրը, որ կարիք ունի փրկության, սղորմելի մի վիճակում է, աղքատ ու անօգնական, և Ռուսաց արքան միայն հավատակցի իր պարտքն է կատարելու նրան ազատագրելու: Ո՛ր,— գրում էր նաչի կաթողիկոսը,— յաղագս օգտի և մեծութեան և անուան և պանծուց թագաւորականաց բազում և յուրով լինելոց է աստուծով գանձուց յաւելումն և հեծելոց բազմութիւնք, զի այսպիսի բարելի դաւառ և ամենայն շահիք յցեալ ոչ գոյ ի վերայ երկրի»: Բարերեր է մեր երկիրը, քաջ են ու հայրենասեր նրա ղավակները,— երզվելու պես տեղեկացնում էր նաչին:— Պարզապես մեր թշնամիներն են շատ: Շատ և նենգ: «Սոքա խորամանկ օձ գուրվ՝ օր յաւուր ղմեղ նեղութիւն յավելում են և կարողութենէ հատում գմեղ»:

Նաչին իր հավատացյալ ժողովրդին հորդորում էր պատրաստվել բախտորոշ ճակատամարտերի: Վրաց թագավոր Վախտանգին,— որ պարսից հավասարմատարն էր Կովկասում և նրան հպատակ զորքերի սպարապետը,— համոզում էր այդ զորքերն առժամանակ օգտագործել թուրքաց դեմ, ապա Ռուսաց օժանդակությամբ և անդրկովկասյան ազգերի միացյալ ուժերով երկրից վանդել նաև պարսիկներին:

Հայոց պատմության հին փորձը հրաշալի գիտեր նաչի կաթողիկոսը, որ իր ձեռքն էր վերցրել ազատագրական պայքարի դեկը: Նա համոզված էր, որ բարեկամի ու հարևանի օժանդակությամբ ավելի հեշտ է ձեռք բերվում հաղթանակը: Սակայն աղբը պետք է պատրաստ լինի նաև մենակ ու սեփական ուժերով պաշտպանելու իր երկիրը: Հնարավոր է, որ թշնամիները

յանային հարցը լուծել ավելի վաղ, քան վրա կհասներ այն օգնությունը, որ խոստանում էին հարևաններն ու հյուսիսի բարեկամը: Դրա համար էլ նա Արցախը պատրաստեց ինքնապաշտպանության, ստեղծեց լեռնային երկրամասի ազատագրական պայքարի մի կուռ եղանակ, որը մեր պատմությանը հայտնի է իբրև սղնախների շարժում:

Սղնախներ էին կոչվում Արևելյան Հայաստանի լեռնային այն բերդերն ու բնական ամրությունները, որոնց ապավինած բնակչությունը պաշտպանվում էր դրսի թշնամիների ասպատակություններից և արշավանքներից: «Սղնախ»—«սրղմախ» թուրքական բառ է, որ նշանակում է «սեղմել»—«ամրացնել»: Ռուսական վավերագրերում «սղնախի» փոխարին գործ էր անվում «Армянское собрание», որ պետք է թարգմանվի «հայկական հավաքատեղի»:

Սղնախներ կային օտար բռնակալների դեմ պայքարող հայկական համարյա բոլոր նահանգներում: Սակայն աղբյուրագիտական հարուստ նյութեր են պահպանվել միայն Ղարաբաղի և մասամբ էլ Սյունիքի սղնախների մասին, քանի որ Արևելյան Հայաստանի այս երկու նահանգների մելիքական տների կազմակերպած ազատագրական ոգորումները ռազմադիվանագիտական տեսակետից սերտորեն աղերսված էին հարևան ժողովուրդների ու ռուսական արքունիքի հետ, և ռուսական ղեկավաններում են պահպանվել վավերագրական հսկայական նյութեր այդ սղնախների գործունեության մասին:

Ղարաբաղի հինգ մելիքություններից յուրաքանչյուրն ուներ իր մեծ ու փոքր սղնախները: Դրանց մի մասը դեռևս վաղ միջնադարից հայտնի բերդամրոցներն էին՝ Գաիլ-Գորոզը, Ջրաբերդը, Կաչաղակաբերդը, Շիկաքար-Քարազլուխը, (հետագայի Շուշի բերդը) և այլն: Կառուցվեցին նաև նորերը, ինչպես Գյուլիստանը Քարթառի ափին, Ավետարանոցը Քիրոս սարի ստորոտում և Քոշիզը՝ Հերհեր ու Մոլատեղ գյուղերի թիկունքում: Այս բոլորի զինական ուժերը ղեկավարվում էին մեծ սղնախի կողմից, որի գլուխ էին կանգնած Գանձասարի կաթողիկոս նաչի Հասան-Ջալալյանը և ռազմաքաղաքական նշանավոր գործիչ Ավան հարյուրապետը: Ղարաբաղյան բոլոր զորքերի ղեկավարի կամ Մեծ սղնախի դեր ուներ սկզբնական Ջրաբերդը: 1721 թ. գարնանն այստեղ հայոց զորքերի կողմից մեծ ջարդ ստացած ավարառու լեռնականները նահանջեցին դեպի Կուրի ձախափ-

նյակը և այլև շհամարձակվեցին երևալ Ղարաբաղի կողմերում: Հետագայում Մեծ սղնախ էր կոչվում Շոշ գյուղի բերրը կամ Քարազուխը, որ տեղակայված էին Ավան հարյուրապետը, նրա եղբայր Քարխանը և մյուս զորապետները: Նրանք այստեղից գլխավորում էին հակաթուրքական և հակապարսկական պայքարի ելած նահանգի բոլոր ուժերին: Դիզակի գավառի սղնախը Տոզա բերդն էր: Վարանդայի զորքերը տեղավորված էին Քոչիզում (Հերհերի ու Սովատեղի մոտ) և Ավետարանոցում (Չանաղլի): Քարթառի ու իսաչենի Տովխոններում նշանավոր էին Գյուլիստանի հզոր բերդը՝ հինավուրց Զրաբերդը, Հավքախաղացն ու Կաշազակաբերդը: Ստույգ տեղեկություններով՝ Ղարաբաղի սղնախներում տեղակայված էին շուրջ 30 հազար հեծյալներ և 20 հազար հեռակալիներ, իսկ զինարարախումբերի ժամանակ զենքի տակ էր առնվում ամբողջ բնակչության մեծամասնությունը: Սղնախներում ամբացած հայ զինվորությունը փաստորեն ապահովել էր նահանգի անկախությունը, և շուրջ վեց տարի, 1721—1727 թթ., Ղարաբաղի գավառներն այլևս հարկ չէին վճարում պարսիկ կամ թուրք բռնակալներին: Եսայի կաթողիկոսի վստահելի տեղեկությամբ՝ հենց այս ժամանակ էլ ժողովուրդն ու նրա պարագլուխները փախչելով էին հինավուրց աղգային պետականության «նոր նորոգումը», այսինքն՝ վերականգնումը: Բայց որովհետև նրանք գիտակցում էին նաև այդպիսի իշխանության մեկուսի պոլություն անհնարինությունը, կանոնավոր զիվանագիտական հարաբերությունների մեջ մտան և համագործակցության ծրագիր մշակեցին Վրաց Վախտանգ թագավորի, Պետրոս Մեծի արքունիքի, նույնիսկ Գանձակի մահմեդական բնակչության հետ, նպատակ ունենալով ստեղծել հայ-վրացական հզոր թագավորություն՝ Ռուսական կայսրության հովանու ներքո:

1722 թ. ռուսական զորքերը մտան Գերբենտ և պիտի շարժվեն դեպի հարավ, նվաճեն Անդրկովկասն ու Կասպից ծովի հարավային ափերը:

Նախապես իրենց համագործակցությունն ու հպատակությունը հայտնած վրացիներին և հայոց սղնախականներին Պետրոս Մեծը հանձնարարել էր ընդառաջ ելնել՝ Շիրվանում հանդիպելու և արշավանքը համատեղ շարունակելու համար: Վրաց 30 հազարանոց զորքը Վախտանգ թագավորի գլխավորությամբ և 10 հազար սղնախականները Եսայի Հառան-Ջալալյան կաթողի-

կոսի առաջնորդությամբ 1722 թ. սեպտեմբերի 22-ին իրար խառնվեցին Գանձակի մոտ, Չուլակ գյուղում: Ցնծությունը բացառիկ էր, վերահաս ազատագրության հեռանկարը՝ պարզ ու մոտիկ: Սակայն երկու ամիս Գանձակի մոտերքում սպասելուց հետո հայ ու վրացի զորքերն ստիպված եղան տուն վերադառնալ, որովհետև նոյեմբերին միայն լուր առան, որ ռուսները վերադարձել են Աստրախան, և արշավանքը հետաձգվում է անորոշ ժամանակով:

Կատարվեց այն, ինչից զգուշանում էր Եսայի կաթողիկոսը: Տեղեկանալով անդրկովկասցիների և ռուսների միջև ստեղծված բարեկամությանն ու նրա նպատակին՝ Ռուսաստանի հարավային ծրագրերից սարսափած շահ Քահանաղ Բ-ը 1722-ի վերջում Վախտանգ թագավորին զրկեց Վրաց կուսակալի ու կովկասյան զորքերի հրամանատարի պաշտոններից և նրա տեղը նշանակեց Կախեթի թագավոր Կոստանդինին, որը մուսուլմանություն ընդունած մի դրածո էր՝ հայտնի նաև Մուհամեդկուլի անունով: 1723-ի գարնանն արդեն Վրաստանի տերը վերջինս էր, որին ենթարկվեցին նաև Երևանի, Գանձակի ու հարևան մյուս խանությունները: Իսկ պաշտոնանկ Վախտանգն ուսիպված էր հեռանալ Ռուսաստան: Ուրեմն, այս կետից սկսած հայոց զինվորությունը ոչ միայն զրկվում էր վրաց զինակցությունից, այլև ամեն պահ պիտի սպասեր եղբայր ժողովրդի նոր տիրակալի խարդավանքներին ու հալածանքներին:

Եսայի կաթողիկոսն ու նրա զինակիցները հաշտվեցին կատարվածի հետ և շարունակեցին սղնախների գործը: Կեռնական հայությունը չէր ընդունում շահի նոր դրածոյին, կովում էր Ղարաբաղի մատուցները կրծող թուրք զորքերի դեմ և հույս ուներ, թե Պետրոս Մեծի բանակները շուտով կհասնեն Անդրկովկաս, և միասնական ուժերով իրենք մեկընդմիջա կազատագրվեն պարսից ու թուրքաց ճիրաններից: Սակայն այստեղ էլ խանգարեց ռուսական արքունիքի զիվանագիտությունը: Հավատացած չլինելով, թե միաժամանակ պատերազմի մեջ մտնելով պարսիկների ու թուրքերի հետ, անպայման կհաղթի՝ Պետրոսը 1724-ի հուլիսի 12-ին պայմանագիր կնքեց սուլթանի հետ: Նրա ներկայացուցիչները, Կ. Պոլսում այդ պայմանագիրն ստորագրելով, հաստատեցին, որ Ռուսաստանը տեր է մնում Կասպից ծովի ափերին՝ Գերբենտից մինչև Մազանդարան, իսկ թուրքիան՝ Անդրկովկասին և համարյա ամբողջ Ասորպատականին: Դրանից

Հետո թուրքաց զորքերը նոր համալրումներով շարժվեցին դեպի Անդրկովկաս՝ նախապես ահազանգած լինելով, որ դիմադրողները զենքերը ցած դնեն:

Պետրոսի բանբերներն էլ, հայոց մյուս նահանգների բնակիչներին անորոշ խոստումներ էին տալիս, բայց որոշակի առաջարկում գաղթել հայրենի վայրերից և բնակվել ուսուսց կողմից նոր նվաճված Կասպիականի ափերին:

Ի՞նչ պիտի աներ հայ ժողովուրդը, որ իր հին երկու բնակավայր թշնամիների դիմաց մնացել էր միայնակ: Շարունակեց կռվել ու պաշտպանվել: Աղնախներն ավելի ամրացան, հայրենիքի պաշտպանների շարքերը միանգամից խտացան: Եսայի կաթողիկոսն ու զորապետները ոչ միայն սղնախներում էին, այլև գյուղերում ու ավաններում: Հուսադրում էին ինքնապաշտպանության, տառացիորեն ինքնապաշտպանության՝ Ելած լեռնական գյուղացիությանը, ոգեկոչում էին հայ ժողովրդի անցյալ պատմության հերոսների ու հերոսուհիների անձնազոհությունը: Եվ ինքնապաշտպանության զենք բարձրացրածները երդվում էին թշնամուն չզիջել ոչինչ, կռվել բոլոր միջոցներով, դիմադրել մինչև վերջին շունչը:

1725 թ. փետրվարին թուրքական վեցհազարանոց մի զորամաս, Շահին, Մալահ և Ալի փաշաների գլխավորությամբ, խորանալով Հայաստանի մեջ, հասնում է Արցախ: Վարանդայում նրանց տեղաբաշխում են ըստ դավառի գյուղերի, և գիշերը, նախօրոք դրված պայմանով ու ահազանգով, կոտորում են թուրքերին: Մարտի 10-ին Եսայի կաթողիկոսն ու մելիքները Պետրոս Մեծին գրած նամակում միամտորեն դեռ հավատում են ցարից ստանալիք օգնությանը և պատմում են Վարանդայում տված շարժը, տեղեկացնելով նաև, որ փաշաներից մեկին կենդանի էին թողել ու հարցաքննել: «Ջնա խոսացրինք,— գրում են սղնախականները,— Դուք ինչպե՞ս եք եկել այս երկիրը: Նա սասց. «Մեր թագավորն հրաման է արարեալ, որ պիտի մեք այս երկրներին հայն և զղլբաշն փլացնենք, շուն որ ըռուս թագավորի զորքն ծովի այս կողմս են անցել, նոցա վերա պիտի գնամք, հայն այս մեջս չպիտի և այս երկրներս խարապ պիտի լինի, որ մեր ճանապարհն բացվի: Նաև սոսաց այս փաշան, թի

դուք չէիք այս միջոմս, մեք հիմա Դարպանդու և Պաքու վերայ էինք դնացել, որ դատիմի մերս է»¹:

Այսին, թուրքերն իրենցն էին համարում Դերբենդն ու Բաքուն և հայերին համարում էին այն սևալը, որ խրված է իրենց ու իրենցը համարվող Դերբենդ-Քաթլի միջև: Հայերին պիտի ոչնչացնեն, որպեսզի իրենք միանան «լրենց» և կանխեն առաջնորդի ելքը դեպի Կասպիականի ու Միջերկրականի ափերը: Սրբանախականները թուրքաց բաղաբախանության այս ծախքերն են բացում Պետրոս Մեծի առաջ, բաղաբախանություն, որին հարգատ պիտի մնար սուլթանությունն իր հետագա ամբողջ կյանքում, և որը ժառանգություն պիտի մնար նույնիսկ երիտթուրքերին ու նրանց հետնորդներին:

Իսկ հայերը, իբրև սևալ՝ խրված թուրքիայի ու թրքության երազների արանքը, բոլորովին էլ ցանկություն չունեին ո՛չ տեղահանվելու, ո՛չ էլ մանավանդ վերանալու:

Դիվանագիտության հարցերում շրիքթաթ տալիս անգամ շտովորած սղնախականները բնագրավիչների դեմ համատրեն կանգնած ու արշուն տալով՝ Պետրոս Մեծին պատասխանում են հավատով ու հավատարմությամբ, բայց նաև հայրենի հողի հանդեպ մի այնպիսի սիրով ու սրբազան երկյուղածությամբ, որ այսօր էլ առանց սարսուռի անհնար է կարգալ նրանց նամակը:

Ոչ մի ժամանակ լեռնային երկրամասի տերերի ու բնակիչների, մելիքների ու ենթակաների, մեծի ու փոքրի այնպիսի համերաշխություն չի եղել, ինչպես այն օրհասական օրերին: Նույնիսկ Արցախի երկու հակաթոռ կաթողիկոսները՝ Եսային ու Ներսեսը, անուշի էին եկել, միասին ու միահամուռ էին գործում: Պետրոս Մեծին դիմելով՝ նրանք գրում են. «Երկրպագություն և ողջոյն ի հեռուս մատուցանեմք պզտ հայոց՝ նորենծայ ծառայքս քոյ, պատրիարզօք, իշխանօք, մելիքներօք, հեծելազօք, տանուտիրօք, ոսմիօք և առհասարակ միախումբ և միաբան և միանամուռ ծողովրդօք»: Իրենց ազետալի վիճակի մասին են պատմում, ապա հիշում կաշաբական հրամանը, որ է՝ «մեք ելնումք տանով ու տեղով և ամենայն ինչիք դամք զձեր Պարսից նոր առած երկրներն, որ է Պաքու, Կիլան, Դարպանտ և սատ բնակիլ»: Կամքը ձերն է,— ասում են նամակի հեղինակ-

¹ «Армяно-русские отношения», т. II, ч. II, Е., 1967, стр. 249.

ներքը.— Ինչքան ձեռք հպատակութիւն ենք հայտնել, և պարտավոր ենք ենթարկվել ձեր ամեն մի կարգադրութեանն ու խոսքին («Կամք տեսանդ եղիցի և հրամանի քում մահու շահի եմք հնազանդ»)։ Բայց «այս սր հրաման տեսանդ է, յոյժ անկարելի է մեզ, որ բնաւ ձեռք չլ տալ այս քանի պատճառաւս. զի այս երկրներս, որ ծառայքս քո բնակեալ եմք, որ են Գանջայ, Ղարապաղն, Ձ(6) մ՛ալ, այլ Գեղարքունի, Քօլանի, Ղափան, Միսիան և այլ երկրքներ...», մերն են, մեր ապուպապերից ենք ժառանգութիւն ստացել։ Այստեղ են մեր գլուղերն ու ավանները, յորաքանչյուր նահանգում՝ 30, 40, 50, 60: Եվ սրանցից տմեն մեկում էլ՝ 30—40-ից մինչև 600—700 տուն։ «Այս երկրներս սարով և տեղով շատ ամուր են, և մեք այս խալիս ամէքն իր երկրումն սրղնազ-սղնազ եմք արել ամուր տեղերն, և ամէքս մեկ սղնազին վերս նստած պահումք»։ Եւրից անդրադառնում են իրենց վիճակին «եւ մեր Գ (4) կողմի երկրներ օսմանցիք անել են, որ մեզ թշնամիք են, այլ և մեր մեկ կողմն էլ զգլպաշ են, որ թշնամիք են», և «անհաշտելի խոտվութիւն է մեր և անօրէնից մեզն»։ Եվ, ստեղծելով, այս պայմաններում անգամ մենք մեր երկիրը չենք կարող թողնել։ Թե կարող ես, օգնիր, որ «մեք այս շար թշնամոցս ազատութեք»։ «Գրեցաւ ՌճՂԳ (1725) թուիս յուրիս ԻԾ (25) ի Գանձասար»։

Հետագայում պարզվում է, որ գաղթելու միտքը Պետրոս Մեծին տված է եղել մի բանադնաց՝ ոմն Անտոն քահանա։ Սա, Քյոթիվա Չարբու հետ միտսին, Արցախից սղնախականների խնդրագիրը պիտի տաներ ցարին։ Անանպարճին զրի մեշ, իրրև ճայրահեղ միջոց, ազիլացրել էր այդ գաղթելու թույլտվութեանը և ստեղծել մի վիճակ, որի համար ազատութեան ու հայրենիքի գինը տրեւեւ իրենց նվաճագացած են զգում։ Այս մասին Իվան Կարապետն է պատմում կանցյեր Գ. Ի. Գուրգիլինին, հայտնելով նաև, որ սղնախականներն իրենց երկրից հեռացողը չեն, որովհետև պատրաստ են մինչև վերջին շունչը պաշտպանվելու «Էսպէս կովարար խալը, որ էտեղ կայ, ո՛ր ինչ զեղ չկայ,— ալեւ լացնում է ցարի պատվիրակը։— Դզլպաշի երկրում (այսինքն՝ պարսկահայաստակ Հայաստանում) էսօր ժիժի (12 հազար) մարդ ձիով սղջ շախմախով թուֆանկ, ողջ թուրով հաղիք են։ Ու առանց ձիով էլ չենշանք, որ աստուած ա խալար ու ողջին էլ թուֆանկ կայ։ Ամեն օր Ժ (10) թուֆանկ ալ շինում ու շախմախ ալ շինում։ էստեղ բան ան գտել արջիջի, էրկաթի ու պղնձի...»։

Այս՛, գործի էին դրել Արցախում հնուց ի վեր հայտնի հանրերը Գանձասարում, Թարթարի գույշ արիւրում, երկաթ ու պղինձ էին ձուլում։ ԱրճՁի անհուն պաշարներ ունեին հրացանների համար։ Իսկ վառու պատրաստում էին անտառանյութի տարբեր տեսակներից։ Եվ, այսպես, կովոզ գինվորովյունը զենքի ու զինամթերքի պակաս չէր զգում։

Սղնախականները շարունակում էին կովել թուրքաց զեմ և հաշտում էին, որ սուսներն օգնութեան պիտի գան, Վրաց թագավոր Վախտանգը պիտի վերադառնա իր հայրենիքը, սատարի իրենց արդար պայքարին։ Եսայի կաթողիկոսն ու մելիքները, զորավորներն ու Ռուսաց արքունիքի բանադնացիներն անդադար նստակիներ էին հղում ցարին ու նրա ազգեցիկ ներկայացուցիչներին՝ խնդրելով նրա խոստացած օգնութեանն ու հովանավորութեանը։ Հայ գինվորութեան համատարածումը ու հերոսութեամբ հիացած էին ռուս բարեկամները։ 1726-ի օգոստոսին զորահրամանատար Ալաշովը հաղորդում էր, թե թուրքերը շոքս անգամ վիճարի օւժեր են հանել հայաց ինքնապաշտպանութեան դեմ, բայց և միշտ էլ պարտվել ու ետ են շարտվել։

1726 թ. աշնանը, նախորդ տարիների անփառունակ արշավանքներից հետո, Սարը Մուստաֆա փաշայի բանակը ծանր նստեց սղնախների առաջ։ Նրա հիմնական ուժերն ուղղված էին մեծ սղնախի՝ Շուշի բերդի դեմ։ Ութ օր տեւած թնդանթալին ոմրակնամութեամբ թուրքերին հաշտվեց զրպիւ սղնախի մի մասը։ Ստեղծված մեծ զոհեր տալուց հետո նրանք ետ նահանջեցին և տեղավորվեցին Գանձակում։

Հետագա պայքարի կենտրոններ դարձան Ջրաբերդն ու Գյուլիստանը, որոնց մղած հերոսական պաշտպանութեանը թուրքերին ստիպեց ձեռք քաշել Ղարաբաղի լեռնային գավառներից։

1727 թ. մայիսի 11-ին Վ. Վ. Գուրգուրովին իր կառավարութեանը հղած զեկույցում զարմացած է սղնախականների քաջութեամբ և համարում է «մարդկային բանականութեանից վեր մի բան, որ նրանք այգբան հզոր թշնամու դեմ կարողանում են պաշտպանվել»։ Երկու տարի անց, 1729-ի հոկտեմբերի 21-ին, նա պիտի զեկույցեր, որ սղնախականները ոչ միայն դիմադրում ու դիմանում են, այլև թուրքերի ճանապարհներն այնպես են փակել, որ սրանք ռուս-թուրքական պայմանագրով իրենց հպատակութեան տակ զրված հայկական գավառներից չեն կարողանում հարկ հույսուել, բացի Գորաբաղից հետո։ Եվ մի բանի

գլխադիրից, որոնց պաշտպանելու հնարավորութիւնն չունին սրգնախաւհանները»:

Սղնախնների պայքարը շարունակվեց նաև հետագայում, շնայած Ծառի կաթողիկոսի մահվանից (1828 թ.) հետո մյուս դեկավարները, հետագա դիմադրությունն անհուսալի համարելով, անցան Ռուսաստան, ծառայության մտան ցարի բանակում՝ հայրենի երկրի փրկության հույսը դնելով ապագա դեպքերի նպաստավոր դասավորության վրա:

Հաջորդ տարիներին սղնախական պայքարի գլխավոր օջախ էր դարձել Գյուլիստանի բերդը, որտեղից Աբրահամ զորապետի (Յուրթական աղբյուրներում՝ «Գյավուր Աբրահամի») քաջերը պարբերաբար հարձակվում էին Յուրթական ասպատակիչների վրա, ցաք ու ցրիվ անում նրանց միավորումները: Եվ Աբրահամի գլխավորած պայքարը՝ Արցախի մյուս սղնախների հետ միասին, այնքան լայն ու հզոր թափ էր ստացել, որ սուլթանն ստիպված եղավ նրա դեմ ուղղել Երևանի ու Շաքիի խաների, Բայազետի փաշայի զորքերը և Դաղստանում, Շիրվանում ու Գանձակում տեղակայված իր զորամասերը:

1729 թ. ամռանը սուլթանը Շաքիի Բեկլարբեկ Ալիին հատուկ ֆարման էր ուղարկել, կարգադրելով՝ իր զորքն առած միանալ Գանձակի խան Իբրահիմ փաշային, դաղստանցիներին ու շրջակայքի տիրերին, որպեսզի միասնական ուժերով շարժվեն ապստամբ սղնախականների վրա: «Ինչ պարտավոր եք ձեզ հետ վերցնել ձեր հոգևորականությանը, ձեր զավակներին ու ձեր բեկերի սրգիներին ու մնացած հերոսներին, որոնք ընդունակ են սրբազան պատերազմի», — հրամայել էր սուլթանը:

«Սրբազան պատերազմ»: Սա մահմեդական մոլեռանդների ամենակատաղի արշավն էր, որ նրանք ձեռնարկում էին ըմբոստալարավանների բնաջնջելու համար:

Չի կարելի կասկածել, որ սուլթանի հրահրած «սրբազան պատերազմը» տխուր վախճան է ունեցել իր զորքերի համար: Այդ պատճառով էլ նա հաջորդ տարին նոր ֆարման հղեց վերջ հիշված Ալիին, Իբրահիմ փաշային և մյուսներին՝ նոր պատժարշավի գնալու Աբրահամ զորապետի ու մյուս սղնախականների դեմ:

Նույն հասցեներով սուլթանական ֆարմաններ ստացվեցին նաև 1731 թ. գարնանը: Այս անգամ սուլթանը հիշեցնում էր, որ սղնախականները ոչ միայն տարիներ շարունակ հրաժարվում

են հարկ վճարել իր կայսրությանը, այլև համատրին շին ուզում ճանաչել նրա տիրապետությունը և զինված ընդվզումներով վատ օրինակ են տալիս մնացած հպատակներին: Ուստի «շարիաթի օրենքներով հարկ է նրանց ոչնչացնել իրենց գործողությունների համար»: Հետաքրքիր է սուլթանի ֆարմանի վերջին հանձնարարությունը. «Եթե հիշյալ գյավուրները ցանկություն կհայտնեն Գանձակի զանձատուն մուծելու իրենցից պահանջվող հարկը և այսուհետ խոսքով ու գործով լինելու հլու հպատակներ՝ ներքև կայացնելով հավատարիմ պատանդներ, ապա հարգեք նրանց խնդիրքը, հակառակ դեպքում արշավեցեք նրանց դեմ, քանի որ դեցեք նրանց բնակավայրերն ու ամրությունները և առհասարակ այնտեղ կատարեցեք անհրաժեշտ ավերածություններ...»:

«Անհրաժեշտ ավերածություններով» անգամ սուլթանի կամակատարները շկարողացան կտրել սղնախականների կամքը:

Սղնախների ազատագրական պայքարի ավանդները վախճան չունեցան: Նրանք փոխանցվեցին հայ զինվորությանը և հետագա տասնամյակներում եղան այն դասերն ու պատվիրանները, որոնցով պետք է հայրենիքը պաշտպանվեր թուրք և պարսիկ բռնակալների նոր հարձակումներից:

ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԵՐԸ ՍՅՈՒՆԻՔՈՒՄ

Մյուս նահանգը, ուր 18-րդ դարի սկզբին բորբոքվեց ազատագրական-ինքնապաշտպանական ոգորումը և ունեցավ բուն վերելքի պահեր, Մյունիքն է, Արցախից արևմուտք ընկած լեռնաստանը, Թարթառի, Խաչենի և Կարկառի ակունքներից մինչև Արարատյան աշխարհի արևելյան սահմանները:

Սա մի երկրամաս է, ուր նախապատմական ժամանակներից է վեր հայությունն ապրել է իր շնորհիվ զուգ կենսագրությունը, ստեղծել հոգևոր ու նյութական մշակույթի անզուգական կոթողներ, ազգի քաղաքական պատմության մեջ գրել հետաքրքիր էջեր: Լեռնային խոտամբեր, մեկուսացնող բնությունն իր դրոշմն է գրել բնակչության կյանքի ու պատմական բնութագրի վրա: Կենտրոնախույս տրամադրությունները, անտոիկ բնաշխարհին ապավինելով՝ ներքին կյանքն ու հոգևոր եռանդը մեկուսի կազմակերպելու ձգտումը հաճախ են այս նահանգը բախման մեջ նետել միասնական թագավորության և առհասարակ երկիրը միա-

վորելու ցանկութեամբ ստորոված ուժերի դեմ: Եվ, որքան էլ այս ամենի հետ անհամբարշխ, ուշմիջնադարյան իրականութիւնը սվեց փաստեր, որոնք եկան սպացուցելու, թե այստեղ էլ համալուրջային մտահոգութիւնները հաճախ են առաջնորդել նահանգի տերերին: Այստեղից սկիզբ առավ հայոց ազատագրութեան մեծ ճանապարհը, որի ռահվիրան էր Վալոց ձորի տեր մելիքական սոճմի պալատատ Իսրայել Օրի-հաղբակյանը: Այստե՛ղ, Սիսիանի Անգեղակոթ ավանո՛ւմ էր, որ հովաքիցին Արեւելյան Հայաստանի մելիքներն ու հոգևոր առաջնորդները և, հայ ժողովրդին արեւելյան բարբարոսների ճիրաններից փրկելու աղերսագիր հղելով Ռուսական արքունիք, փաստորեն դրին հայ-ռուսական քաղաքական ու դիվանագիտական կանոնավոր փոխհարաբերութիւնների հիմքը:

Եվ բոլորովին էլ պատահական չէր, որ Իսրայել Օրիի ողբերգական ու ճակատագրորեն ատրաժամ վախճանից մեկ տասնամյակ հետո արդեն Սյունի՛քը ոտքի ելավ թուրք ու պարսիկ բռնատիրութիւնների դեմ և մղեց աղղային-ազատագրական մի պատերազմ, որը՝ նրա շարժառիթներին, նպատակին ու հոգեբանական լիցքերին անձանոթ մարդու աչքին կարող է երևալ արկածախնդրական, եթե չլիներ այնպես բժախնդրորեն կազմակերպված, իմաստուն ու նպատակասլաց և արձանագրած շլիներ այնքան պանծուլի մի էջ աղղային-ազատագրական հերոսամարտերի մեր բազմադարյան պատմութեան մատչուհում:

Սյունիքի ու Արցախ-Ղարաբաղի ազատամարտերը համարյա միաժամանակ սկսվեցին և միաժամանակ էլ դադար առան՝ իմաստուն դուսեր դառնալով հետագա տասնամյակների, հատկապես նույն դարի վերջերի ավելի լայնածախալ շարժումների համար: Նրանք նմանութեան շատ դժեր ունեին նաև ուղղամտութեան տեսակետից: Սակայն կար էական մի տարբերութիւն, որով սյունեցիների վիճակը շատ էր բարդանում, և նրանց հաղթանակները դառնում էին առավել դժվար ու թանկ: Եթե Արցախի սղնախականների դեմ ամեն անգամ հայտնվում էր միայն զբրսեկ թշնամին, թեկուզ և երկու դեմքով՝ թուրք ու պարսիկ, ապա սյունեցիներն օտարված էին միշտ և ամենուր կոխվ տալ երկու ճակատով: Այն ժամանակ Սյունիքում ու հարակից հայկական շրջաններում բնակվում էին մահմեդական տարբեր ցեղախմբեր ու համայնքներ, որոնք եկել էին այդ վայրերում ստեղծված խանութիւնների հետքերով, ամեն կերպ հովանավորվել էին

նրանց կողմից և հայոց ազատագրական պայքարի օրերին ոչ թե հանդես էին գալիս անկողմնակալ դիտողի դերում, այլ կանդնած էին թշնամու կողքին կամ նրա համար ճանապարհ էին բացում զեպի հայոց բերդերն ու բնակավայրերը: Եվ հասկանալի է, որ օսմանյան զորքերի դեմ ճակատելուց առաջ կամ դրա հետ միաժամանակ սյունեցիները պիտի հաղթահարեին տեղական խաների ու նրանց ցեղակից համայնքների պարտագրած դիմադրութիւնը:

Ազբյուրներում օտար բնակալութեան դեմ ապստամբած Սյունիքը մեծ մասամբ կոչվում է Ղափան, Հինց Դավիթ Բեկի շարժման հանդամանքների մատչանն էլ հայտնի է այդ անվամբ՝ «Պատմութիւն դափանցվոց»: «Ղափանը» հին հայկական «կապանն» է, արաբական տիրապետութեանից հետո ստեղծված Սյունյաց թագավորութեան մայրաքաղաք-բերդամրոցը, որը գտնվում էր Մեծ Սյունիքի Բաղբ կամ Կափանում և պատմութեանն առավելապես հայտնի է Բաղբ Կապան անունով: Եսին դարերում այդ նշանավոր քաղաքի անունը տարածվեց ոչ միայն Կափանի, այլև ամբողջ Սյունիքի վրա: Որոշ ազբյուրներում, հատկապես Իսրայել Օրիի ժամանակ, Կապան-Ղափան էր կոչվում Մեծ ու Փոքր Սյունիքների տարածքը՝ բուն՝ Բաղբ կամ մոտերից մինչև Մուխանք դաշտը կամ Կուրի ու Արաքսի միախառնման վայրը: Այս երկրամասը երբեմն էլ կոչվում էր Ղարաբաղ ընդհանուր անունով, և դա չէր խանդարում, որպեսզի տարբերակված ըմբռնումներ լինեին նաև բուն Կապան-Սյունիքի և բուն Արցախ-Ղարաբաղի վերաբերյալ:

Սյունիքը կամ Կապան աշխարհը հին Հայաստանի ամենախոշոր նահանգներից մեկն էր՝ հռչակված և՛ իր լեռնային անանցանելի-անառիկ բնութեամբ, և՛ այդ բնութեան հարմար տեղերում հին-հին դարերում կառուցած և դարեդար ամրացված բերդերով: «Պատմութեան» («Պատմութիւն դափանցոց») էջերում նահանգը կոչվում է նաև Յոթնաբերդյան Կապան, որով նկատի են առնվում յոթ նշանավոր բերդերը և ոչ թե բոլոր մեծերն ու փոքրերը, որոնցով ծածկված էր ամբողջ նահանգը, և որոնք բոլորն էլ, մեծ պայքարի օրերին նորոգված ու ամրացված, գործում էին իբրև զորակայաններ ու պաշտպանական հենակետեր:

Եվ այսպես. 18-րդ դարի սկզբին, Արցախի պես, Սյունիքն

էլ ետում էր ազատագրական պայքարի խմբումաներով, որովհետև Իսրայելի Օրիի, Եսայի կաթողիկոսի ու հայրենասեր մելիքների ջանքերով ոտքի էր ելել պարսիկ ու թուրք բռնավորների հիրաններում տառապող ժողովուրդը, որը հավատում էր, թե հյուսիսի մեծ թագավորի օգնությամբ ինքն անպայման ի վիճակի պիտի լինի թոթափել օտար տիրապետությունը և վերականգնել իր պետական անկախությունը: Ընդզգումների ու բմբոստ ելույթների կրակը շէր կարող աննկատ մնալ բռնակալների աչքից: Ընդդէմ էր Պարսից տիրությունը գնում էր դեպի խարխուլում, և այն ի վիճակի շէր ուղղական ուժով հանգցնելու բորբոքված կրակը: Սակայն Օսմանյան կայսրությունը, որ փաստորեն իր արշուձուտ թափն էր դրել Հայաստանի ու ամբողջ Անդրկովկասի վրա, չէր կարող հանդուրժել հարստակեցված ժողովրդի, մանավանդ աշխուղավանի սրիւ ելույթի, որքան էլ այն արդար լինէր ու հիմնավոր:

«Պատմության» հավաստումով, Լըր դանակը հասել էր ոսկորին, և Կապան-Սյունիքի հայությունն արդեն պատրաստ էր վճռական ճակատամարտի ելնելու իր ազատության համար, բացակայում էր միայն մի հմուտ առաջնորդը: Եվ ահա այդ ժամանակ Ստեփանոս Շահումյանը («վանքեցի, ի կողմանցն Կալբու») վեր է կենում, գնում Մցխեթ, ուր վրացի Շահնավազ խանն էր նստում: Հայազգի պատգամախոսը այդ օրերին հայոց սղանխների հետ սերտ կապերի ու համագործակցության պայմանագրություն ունեցող Շահնավազին պատմում է իրերի վիճակը և առաջնորդ է խնդրում իր Երկրի ազատադրական պայքարը պիտավորելու համար: Վրաց տիրոջը հանդի է թվում այս խնդիրը, և նա «Գրավիթ պեկն մծիթթացի ի հալիսղեանս առհմէ» ուղարկում է Սյունիք՝ «զօրաժողով լինել անդ և պահել զերկիրն Հայոց»:

«Պատմության» բնագիրը հյուսվել է Ստեփանոս Շահումյանի պատմի հիմքի վրա: Թե որքան է հավաստի այս հատվածը (հետագայում նկատելի են թվերի ու փաստերի բացահայտ անճշտություններ, իր ու յուրաքանչեքի ծառայությունների սուսացում), մանավանդ, որքան հաստատ է մեր բանախոսի դերը Գավիթ Բեկին Սյունիք բերելու գործում, դա չէ կարևորը: Իվան Կարապետը Ռուսական արքունիք հղած իր նամակներից մեկում հաղորդել է, որ Վրաստանից Գավիթ անունով մեկը,

30 զինակիցների հետ միասին, եկել է Սյունիք, թե՛ «Ինձ Շահնավազն է ուղարկել, որ ձեր երկրին տիրություն անեմ»:

Գավիթ Բեկի հետ էին Հայաստանի տարբեր նահանգներից սերված երիտասարդներ, որոնցից շատերը, հատկապես Գանձակցի Մխիթարը, վրաստանցի Մեծ Գորգին, Փոքր Գորգին, Բալխնդուրը, Ավթանդիլը, Մատուրը, հետագայում դառնում են իրենց զորավարի հավատարիմ գործակիցները և անմահանում են հայրենապաշտպան կոթիվներում:

Գավիթ Բեկը Սյունիք հասավ 1722 թ.: «Պատմության» մեջ սկզբից ևեթ նա ներկայացված է աշխարհի փառավոր գնահատականներով. «Եւ ինքն Գուլիթ աչնուական էր, բարեպաշտ, արդարակորով, արիասիրտ, երկայնամիտ խորհրդով, զորատու բանիւք և գործովք, տեղեակ գրոց, նախանձնայույզ բարեաց ազգի և վրեժխնդիր վնասակարաց նորա»:

Բավական պարտավորեցնող բնութագրություն, որը հետագայում բոլոր կետերով արդարանում է, քանի որ Սյունիքի ազատագրական պայքարի սանձերն իր ձևըը հավաքած զորակազմը գործունեության շուրջ վեց տարիների ընթացքում, 1722—1728 թթ., հանդես է գալիս որպես շրջահայաց քաղաքադատ, քաջ ու իմաստուն, հայրենիքին անսահմանորեն նվիրված և նույնն իր ենթականերից պահանջող զորավար:

Գավիթ Բեկը նախապես գիտե՞ր, թե ի՞նչ ծանրագույն պարտականություն էր բաժին ընկել իրեն, ինչպե՞ս հայերն այս լեռնաստանում կրում են թուրք ու պարսիկ բռնավորների, հարևան խաների, նույնիսկ իրենց իսկ ավանդական հողերի վրա արդեն սանձարձակորեն տիրություն անող քուլտոր ցեղերի բազմաշերտ ճնշումը: Կարծիք կա, թե նա հենց այս կողմերից Վրաստան ծառայության ֆնացած մի ազնվական էր, որ եկավ հայրենի Լզերքին արյան պարտքը տալու: Ինչ էլ որ լինի, նա հանկարծակիի չեկավ իրեն վիճակված նահանգի ահավոր կացությունից: Հասնելով Եռաբլուր բարձրավանդակը Գորիսի հարավ-արևմուտքում, Սիսիանի սահմանագլխին՝ անմիջապես գործի անցավ, իր շուրջը հավաքեց շուրս հարյուր հայրենասերների, «որք նեղեալք և տառապեալք էին ի դառն ծառայութենէ ալլազգեաց», հարձակեց Եռաբլուրին տիրացած զարաչոուլու ցեղի վրա և հալածեց: Այնտեղից էլ եկավ Շինուհայր գյուղը, իր մոտ հրավիրեց Տաթևի առաջնորդին և, նոր զորահավաք անելով, տեղի մեծամեծների հետ խորհրդակցեց սուղիկա անելիքների մասին: Եվ այստեղ

էլ, զարաշուտների ջարդից կատաղած ջիվանշիւր կամ Լեւոն- Լեւոն կոչվող վաչկատուն ցեղը մեծ զորքով (իբր վեց հազար մարդ) եկավ մեր նորընծա զորավարի վրա: Պատերազմը տեղի էր ունենում Եռաբլուրի բարձրավանդակում և տեևց ավելի քան երկու օր ու դիշեր: Գավիթ Բեկը հաղթեց սանձարձակ քուլիուր- ներին, «էտո դամենայն ինչս նոցա՝ զգեն, զսուր, դերիվար և զա- մենայն աղիսս նոցա»:

Առաջին այս բախումներից դժվար չէր եղրակացնել, սր սս- մանցիների հետ գլխավոր պատերազմը վարելուց առաջ անհրա- ժեշտ է երկիրը մաքրել թուրքական ցեղերից ու հարևան խա- ների զրաժոններից, որովհետև ոչ ոք չի կարող հաջող ճակատա- մարտ մղել դրսեկ թշնամու դեմ, եթե նախօրոք չի ապահովել սեփական թիկունքը և աչ ու ձախ թևերը:

Հաջող սկիզբը՝ զարաշուտների ու ջիվանշիրցիների ջարդը, Գավիթ Բեկի համբավը ապրածում է լեռնաստանում: Տարբեր կողմերից, Սյունիքի բոլոր գավառներից, նույնիսկ ավելի հե- տուններից խումբ-խումբ հայեր են գալիս, գինված միանում նրա զորքին, երգվում նրա հետ կռվել ներսի ու դրսի թշնամիների դեմ և երկիրն ազատագրել, վերականգնել հայրենի իշխանու- թյունը: Առաջինը Գավիթ Բեկի մոտ եկավ թորոսը՝ Չավնդուրի տերը: Եվ Գավիթ Բեկը նրան ընդունեց, զորապետ կարգեց, վե- րադարձրեց Չավնդուր՝ հետև ուղարկելով նաև իր ղինակից Բա- յինդուրին: Ապա եկան Հին Զուղայի տերերը՝ մելիք Մաղան, Դիվանչի կոչվածի որդիները: Սկզբում հրաժարվեցին, սակայն հետո եկան, միացան Հալիձորի մելիք Փարսաղանն ու նրա փե- սա Տեր Ավետիսը:

Իհարկե, բոլորը չէ, որ հոժարակամ զինվորագրվում էին ազա- տագրական պայքարին: Կային այնպիսիները, որոնք, չհավա- տալով Գավիթ Բեկի առաքելությանը, իրենց հետո էին պահում նրա մարտական գործողություններից: Կային նաև երգվյալ թըշ- նամիներ, որոնք մինչ այդ մուսուլմանություն էին ընդունել և պիտի հավատարմորեն ծառայեին սուլթանին, ուրեմն և կռվեին Սյունիքի «անդորրը» խանգարող ինքնակոչի դեմ: Դրանցից էր Տաթևի մելիք Գավիթը, որն առաջին իսկ օրերին զորք հավաքե- լով որոշել էր ճակատամարտ հարգարել Գավիթ Բեկի դեմ: Զո- րավարն անմիջապես պաշարեց նրա բերդը, երկու օրվա ըն- թացքում նվաճեց այն, իսկ ուրացած մելիքին ձերբակալ հասց- րեց Շինուհայր և, եկեղեցին մացնելով, ստիպեց տասներկու օր

շարունակ «յանդիման ամենեցուն, բարձր ձայնիւ» կրկնել: (Լ՛ոյս Լուսաւորչի հավատոյն, վա՛յ ուրացողին»: Եվ ապա զըլ- խատել տվեց նրան և ինքը եկավ, նստեց Տաթևում:

Իբրև հեռատես զորավար Գավիթ Բեկը հետևում էր ազատա- գրական բանակի անաղարտությանը և թույլ չէր տալիս այն դարձնել մի խառնամբուխ, որը կարող էր հեշտութեամբ ցրվել ամենափոքր անհաջողությունից: Եվ առհասարակ նա կողմնա- կից էլ չէր մեծ բանակի, որը դժվարությամբ պիտի շարժվեք լեռնային բավիղներով և կտրտված տեղանքով: Իր տրամադրու- թյան տակ գտնվող ամբողջ զորքը բաժանել էր փոքրիկ զորա- թյան յուրաքանչյուրին տեղավորել որևէ բերդում և հանձ- նարարել շրջակայքի ապահովությանը: Զորախմբերի զույս էին կանգնած տեղական մելիքները կամ հարյուրապետները, որոնց հետ խորհրդակցանքների ղերում էին զորավարի հավատարիմ ղինակիցները: Այսպիսով, ամբողջ նահանգը ծածկվել էր զինա- կան մանր, բայց վերին աստիճանի սուույզ ու ճկուն օջախներով, որոնց ուժերը հեշտութեամբ կարելի էր տեղից տեղ շարժել ըստ անհրաժեշտության, իրար օգնության հասնելու համար նրանց բավական էր մի թեթև ահագանգ: Հարձակման ու նահանջի պահերին, ռազմական տեղաշարժերի ժամանակ նրանք ցուցա- բերում էին այնպիսի դյուրավարժություն, որ տափաստանների լայներին սովոր գանդաղաշարժ թուրքերը զուլններն էին կորց- նում:

Շարժման նախնական շրջանում, ճիշտ է, Գավիթ Բեկը կա- բիք ուներ ղինական օգնության: Եվ նրա օգնության կանչին ար- ձագանքեցին Արցախի սղնախականները: Հայտնի է, օրինակ, որ հենց 1722-ին Մեծ սղնախից Ավան հարյուրապետը երկու հազար ընտիր զորքով եկավ, պաշարեց Որոտնաբերդը, ուր տե- ղակայլած էին թուրքաց հիմնական ուժերը:

Եվ, այսպես, երկու տարի, տեղական մանր ու մեծ պատե- րազմների մեջ կոփվեց լեռնային երկրի ազատագրական բա- նակը: Զարգվեցին Սյունյաց գավառներում վիստացող թուրք- մեն ցեղերը, որոնք գինված շարժվում էին իրենց անհամար խաչների հոնից և ուր ոտք էր դնում ոչխարը, նրանք իրենցն էին համարում: Այդ անկողնները դուրս շարտվեցին Սյունյաց սահմաններից: Ընկճվեցին հարևան այն խանությունները, որոնք առաջներում, իրար հերթ շտալով, գալիս էին անպաշտպան լեռ- նապատանի վրա, կոտորում կամ գերեվարում բնակչությանը,

ավերում շենքերն ու ավանները: Բարգուշատի, Օրդուվատի, Նախիջևանի խաները, նույնիսկ Արաբսից այն կողմ գտնվող Ղարաղաղի տիրակալը առանձին-առանձին և միավորած ուժերով փորձեցին խլացնել Այունիքի ազատամարտը: Բայց ամեն անգամ ջարդ կերած վերագործան իրենց որջերը և դարանամուս սպասեցին Օսմանյան կայսրության զորքին, որը, նրանց համոզմունքով, պիտի գար և վերջ տար այս գլավուրների անհնազանդությանը:

Իսկ Գավիթ Բեկը, տեղական պատերազմներում ձեռք բերած հաջողություններն ընդունելով որպես նախավարժանք, պատրաստվում էր ամենակարևորին: Չէ՞ որ ուս-թուրքական պայմանագրով Հայաստանն ու Անդրկովկասը տրված էր Օսմանյան կայսրությանը, և ու էլ չէր կարող հանդուրժել, որ իր տիրապետության սահմաններում մի հայ իրեն հայտարարի ինքնիշխան և աչ ու ձախ վերացնի թուրքական հենակետերը:

Գավիթ Բեկը Տաթևից փոխադրվեց Հալիձոր և տեղի հին բերդը նորոգեց, ամրացրեց, զարձրեց իր հիմնական զորակայանը: Սակայն նա պարսպ նստող չէր և, զորաջակատները ռազմական անթերի պատրաստությամբ կոփելու հետ միասին, ջանում էր իր իշխանության սահմաններում շրջանել ոչ մի կետ, որի վրա կարողանար հենվել թրքությունը: Իր գալստյան երրորդ տարում, այսինքն՝ 1725-ին, վերջնականապես նվաճում է Ռոտոնաբերդը: Ապա զորք է ուղարկում Բարգուշատի խանի դեմ: Կատողի պատերազմ է սկսվում, որին մասնակցում է նաև Նախիջևանի խանն իր 14 հազարանոց զորաբանակով: Գավիթ Բեկը Միսիանից զորք է հավաքում, հասնում ճակատ: Հայերն սկզբում հաղթում, հալածում են թուրքերին: Սակայն Շևոտ սրանք հա են դառնում, համատորեն դիմադրում, նույնիսկ մեծ վնասներ հասցնում, հայերին ստիպում նահանջել մինչև Միսիան:

Այս անհաջողությունը չի ընկճում Գավիթ Բեկին: Զորախրմբերը վերադասավորելով՝ նա արշավանքի է գնում գեպի Մեղրի, ուր հայտնվել էին Բարգուշատի Փաթալի սուլթանը, կազմի Սահիբուլի խանը, Օրդուվատի դադին և հարևան մահմեդական իշխողները բազմահազարանոց իրենց զորքերով: Մեկօրյա հասառ մարտերից հետո հայերը հաշթում են, զորավարը վերագառնում է Հալիձոր: Սակայն թուրքերը նորից հարձակվան են

ունցնում՝ Քավրիդից ու Ղարաղաղից ստացած ռազմական համալրումներով: Նրանց հաջողվում է գրավել Մեղրի ավանի փոքր թաղը: Մեղրեցիները հերոսաբար պաշտպանվում են այնքան ժամանակ, մինչև վրա է հասնում Բայինդուրը Չավնդուրի երկուհազարանոց զորամասով և, հաղթելով թուրքերին, հալածում է մինչև Օրդուվատի մատույցները:

«Պատմութիւն դափանցւոց» մատույնը նկարագրում է նաև ուրիշ ճակատամարտեր, որոնք տեղի ունեցան Այունիքի սահմաններում: Նրանցում համարյա միշտ հաջողությունը Գավիթ Բեկի ու նրա զորավանների կողմն էր:

Սղան, անշուշտ, նաև ջավախի միջուցիներ, ինչպես Արծվանիկի մելիք Ֆրանգյուլի դավաճանությունը և ուրույնությունը, Մխիթար բեկի կարճատև գծառությունը Գավիթ Բեկի հետ... Սակայն Գավիթ Բեկն օրըստօրե ամրապնդում էր իր երկրի պաշտպանությունը, պատրաստվում էր այն մեծ բախումներին, որ լինելու էին օսմանցիների հետ:

Օսմանյան բռնակիներն Անդրկովկաս մասն 1724-ին Իրենց ճանապարհին կոտորած ու ավեր փոխելով՝ հաջորդ տարվա գարնանամուտին նրանք հասել էին Այունիքի սահմաններին: Գավիթ Բեկը նախատեսել էր այս հանդիպումը և հաջողությամբ Լո վանեց թուրքաց առաջին հարվածները: Մայիսի 11-ին արդեն Իվան Կարապետը Ռուսաց արքունիքին ներկայացրած զեկույցում նշում էր, որ Գավիթ Բեկը Ղափանի հայերին «հավաքել է իր շուրջը, թուրքերը Եկել էին, ճակատամարտ տվեց, և հիմա... այնտեղ թուրք չկա»:

Սակայն շուտով դրությունը փոխվեց ի վնաս ազատամարտիկներին: Օսմանյան մեծաքանակ բանակը, որ Այունիքի դրսններին էր հասել Բեքիր և Աբու-Ալի փաշաների ղեկավարությամբ, խանդավառեց Գավիթ Բեկից ջարդ կերած խաներին: Նրանք նորից զորք հավաքեցին, միացան օսմանցիներին: Իսկ Գավիթ Բեկի զինակիցները, թշնամու երևույթից օարսափած, լքեցին իրենց քաղ զորավարին: Շատերը նրանցից, ամարդի ու հայրենադավանցան թուրքերի մոտ, զուժարկեցին նրանց ահարկու ուժին: Եվ այսպես, Հալիձորում մնացած մի խումբ քաջերի դեմ արշավի եկան օսմանցիները՝ իրենց հետ առած Օրդուվատի ու Ղարաղաղի, Բարգուշատի ու Չավնդուրի, Միսիանի ու Գողմնի, Ագուլխի ու Մեղրու զորքերը՝ շուրջ 60—70 հազարանոց մի բանակ: 60—70 հազարանոց բանակ՝ նահատակության պատ-

բաժան մի խումբ հերոսների դեմ, որոնք Հալիժորի բերդին և Գավիթ Բեկի հնարամտությանն ու քաջությանն ապավինած, հավատում էին իրենց աստղին: Եվ այստեղ է, որ նոր ուժով փայլեց Գավիթ Բեկի ուղիղ և անկեղծ սրտով: Նա խուճապի շմամով համեմատեց ամենատղքերգական իրադրություն մեջ: Իր շուրջը համարմբեց ամենավատահելի զինակիցներին, ամբարջից բերդը, ապահով թաքստոցներին վատահեց ուղիղ և անկեղծ սրտով: Այնուհետև մի փոքրիկ զորայնքով ելավ բերդից և Հալիժորի գետի վրա երկու օր կոխով տալով փակեց թշնամու: Ճանապարհը դեպի ամրոց: Անհավասար, ահեղի կոխով էր դա: Մեկը հարյուրի դեմ: Եվ մեկը պետք է հաղթեր հարյուրին, և թե նրա դեմ կանգնած թշնամիներին շտապնորդեին տանու դավաճանները: Թուրքաց բանակում կովող հայերն իրենց հայտնի անցերով դեռ շրջանցեցին՝ փորձելով թիկունքից հարվածել հարազատ զորավարին: Այն ժամանակ Գավիթ Բեկը զիրքերից հանեց իր զորքը, փակվեց Հալիժորի բերդում և անցավ իսկ պաշտպանության:

Շմամյան զորքերը Հալիժորի վրա թնդանութային ու հրացանային կրակ էին թափում: Մի քանի տասնյակ վիթխարի մեքենաներով պալիս-դարկվում էին բերդապարիսպներին՝ փորձելով այդ մեքենաների վրայով զինված խուճանը ներս անցկացնել և տիրել բերդին: Սակայն խիզախ պաշտպանվողները կոտորում, վար էին թափում նրանց: Եվ եթե այս քաջության գործը զլխավորում էր Գավիթ Բեկը, ապա պարիսպների վրա, ուղի միկների ու աշխարհական կովողների անօրինակ քաջության անմիջական կազմակերպիչները Մխիթար բեկն ու Տեր Ավետիսն էին: Այդ նրանք էին խրախույս կարգում անձնազոհ պաշտպաններին: «Արիացե՛ք, մի՛ երկնչեք, եկե՛ք մեզ հետ: Եթե հասել է մեր վախճանը, ապա մեռնենք քաջությամբ: Քանզի լավ է՝ մենք քաջարար մեռնենք պարիսպներից այն կողմ, քան այստեղ մեր աչքերի առաջ տեսնենք մեր ընտանիքների ու բարեկամների մահը և այլ դժբախտություններ»:

Այս էր, որ գոչեցին նրանք՝ փոքրաթիվ զորքը հոգեպես պատրաստելով գերմարդկային ճիգի ու անօրինակ խիզախության: Հետո կայծակնաթափ դուրս թռան պարսպի դադտնի դռներով՝ իրենց ետևից տանելով երեք հարյուր զինավառ հալիժորցիներին:

Ըստ երևույթին հայ քաջերը ծրագրել էին հարձակվել թուրքերի այն զորամասի վրա, որն անտեսանելի է մյուսների հա-

մար: Ապա նրանք զիտեին, որ նման դեպքում կովի բախտը որոշում է հարվածի հանկարծակիությունն ու ուժգնությունը, և արծիվների նման վրա տվին, սկսեցին կոտորել աչ ու ձախ՝ նրանց հարձակման թափը, հարվածներից ահեղի ուժն ու վճռականությունը խուճապի էին մատնել թշնամիներին, որոնք սարսափից իրար կոխկրտելով նահանջում էին ու աղաղակում, թե ով ուղում է ապրել, թող փախի՛, գո՛ւլս պրծացնի: Թուրք առաջապահները հեղձի պես ետ էին հոսում՝ իրենց հետ քշած տանելով զորական այն կուտակումները, որոնք անտեղյակ էին ճակատային գծից և մտածում էին, թե ալլահի պատիժն է գալիս իրենց վրա: Անտեսական սարսափ բերդի մատուցներից ետ էր վանում վիթխարի ու խառնիճաղանջ մի բանակ, որը կոտորվում էր հայ կտրիճների հարվածներից, բերդապահների հրացանադրկերից, բայց ավելի շատ անկանոն ու խուճապային նահանջի թափից, որի ժամանակ խելագար զորքն ինքն էր իրեն ոտնատակ տալիս ու ոչնչացնում:

Ահա մի հաղթանակ, որ հրաշքի էր նման, բայց իրականություն էր այն երջանիկ երևույթը, որից վերստին կենդանացում ու զարգացավ Սյունիքի ազատագրության գործը: Պարավել էր օսմանցիների բերած ամենամեծ բանակը և այն էլ մի բուն հայ քաջերից, որոնց լքել էին մերձավորներն ու հայրենակիցները: Հասկանալի է, թե հաղթանակն ինչպիսի՞ ոգևորություն պիտի առաջացրած լիներ իրենց՝ հաղթողների սրտերում և ինչպիսի՞ հեղինակություն ու փառք նրանց շուրջը:

Գավիթ Բեկի զորքը նորից սովորացավ ժամ առ ժամ: Այդ քաջ ու իմաստուն զորավարն սկսեց մտածալ նոր ու հանդուպն ծրագրեր, իսկ ամենից առաջ՝ թշնամուն հարձակու և Սյունիքի սահմաններից վոնդելու, հայրենի հողը մի իշխանապետություն ստեղծելու գործը, որը պետք է հաստատուն հենարան դառնար հայոց աշխարհի փրկության և ինքնուրույն պետականության վերականգման համար:

Գավիթ Բեկը ժամանակը հարմար էր համարում թուրքաց դեմ իրանցիների հետ դաշնակցելու և Մխիթարին ու Տեր Ավետիսին ուղարկեց Արաքսի ափերին, թուրքական հարձակման առաջն անհելու նպատակով տեղակայված պարսիկ խաների մոտ, առաջարկեց միասնական ուժերով ելնել ընդհանուր թըշնամու դեմ: Պարսիկները նրանց արամագրեցին միայն մի փոքրիկ ջոկատ, և, սակայն, այդքանն էլ բավական էր. որպեսզի հա-

յիւր հարձակման Մեղրին նվաճած օսմանցիներէ վրա և ճարպիկ ուղղամտութեամբ նրանց այնտեղից դուրս անեն ու սաստիկ շարժ տան արաքսամերձ կիրճերում:

Հայ աղաքամարտիկները Մեղրիում հսկայական ավար ձեռք բերեցին և, որ շատ կարևոր է, կատրեցին թուրք հարկահաններին ու ոչնչացրին նրանց բերած հարկապահանջութեան 32 հազար թղթերը:

Մեղրիի հաղթանակն առավել բարձրացրեց Դավիթ Բեկի և նրա զխափորած աղաքադրական շարժման հեղինակութունը: Դրանից հետո էր, 1727-ին, որ օսմանցիների դեմ նոր կռիւ պատրաստվող շահ Թահմազ Բ-ը բարեկամաբար ընդունեց Կապանից ժամանած հայկական պատմիրակութեանը, հատուկ հրովարտակով Դավիթ Բեկին հռչակեց հայկական նահանգի լիիրավ տերը և հարևան խոսների զխափորը, («կացուցի դեզ իշխան և զլուս իշխանաց մերոց, սրք են ի կողմանսդ յայդուսիկ»), այլև արտոնեց դրամ կտրել:

Պատմիրակութունն իր հետ հայրենիք էր բերում շահի թանկագին նվերները Դավիթ Բեկին ու նրա զորապետներին, մի խաչվառ-դրոշ և գերագահի հանձնարարութունը՝ «Դու ելիր, քո շուրջը ժողովիր այդ կողմերի բոլոր զորքերն ու խոսներին և քո երկրի սահմաններից դուրս քշիր օսմանցիներին»:

Եվ շահական օգնութեամբ ավելի զորացած Դավիթ Բեկն սկսեց Արաքսի ափերի մաքրումն օսմանցիներէ: Նրա զորամասերը Մխիթար բեկի ու Տեղ Ավետիսի զխափորութեամբ երկրից դուրս վտնդեցին, հալածեցին թուրք հարստահարիչներին, պատժեցին Ազուլիսի ու Չավնդուրի դավաճան տերերին և հայոց այդ լեռնային երկրամասում ստեղծեցին այն համեմատական անդորրն ու ապահովութունը, որ շարժման առաջին նպատակն էր հանդիսանում:

Դավիթ Բեկը վախճանվեց 1728 թ., ինչպես ականատեսը՝ «Պատմութեան» աղբյուրն է հայտնում, «խաղաղութեամբ ի տան իրում՝ ի Հալի ձոր»:

Կա մի այլ, ոչ այնքան վստահելի աղբյուր (Ղուգանենց Քաղիի հիշատակարանը), որի համաձայն՝ Դավիթ Բեկը մահացել է ավելի վաղ՝ 1726-ին և ոչ թե խաղաղ մահով-հիվանդութունից, այլ թշնամիների դեմ ճակատելիս: Ի հաստատումն այս վարկածի՝ բերվում է նաև Մխիթար բեկի մի աղերսագիրը 1726 թվականից, ուղղված Ռուսաց ցարին: Իրր, իրավ, Դավիթ բեկն

այդ թվականին զոհված պետք է լիներ, որպեսզի նրան փոխարինած Մխիթարն էլ իրավունք ունենար դափանցիների անունից նամակ հղել Ռուսաստան: Ըստ այսմ կասկածի առկ է անվում «Պատմութեան» մեջ հաջորդ երկու տարիների հերոսական մարտերի շարադրանքը, և երկրամասի համար ենթադրվում է մի խղճով վիճակ, որ խկապես կարելի է մակաբերել Մխիթարի աղերսագրից (լեզվակները եկել, մեզ կտորել են, զվրբաշ պարսիկները՝ նմանապես, օսմանցիները՝ ևս... Սկեք, մեզ փրկեցեք, քոր այս մնացեալ անշարակ լիալ քրիստոնեացբ... շինեն անօրինաց գերի»):

Որ հիշյալ աղբյուրը կողմնակի մտրու ձևերով է սարքված և ի վերու չէ ականատես ու դիպքերի մասնակից Ստեփանոս Շահումյանի վկայութունը ջնջելու, դա վեր է ամեն մի կասկածից: Ինչ վերաբերում է Մխիթարի անունից 1726-ին ուղարկված աղերսագրին, ապա դա ինքնին արժանահավատութուն չի հաղորդում անարժանահավատ աղբյուրին: Նախ՝ այն պատճառով, որ Մխիթարի աղերսագիրը վերաբերում է ոչ թե 1726-ի վիճակին, այլ առհասարակ նախընթացին, քանի զխոսենք՝ այդ թվականին Ղափան-Սյունիքի վրա ո՛չ լեզվիներ են արշավել, ո՛չ զվարչակներ: Ապա՝ հասկանալի է, որ դիմական օգնութեան աղերսագիր ուղարկողը պետք է իրենց վիճակի տհաճ դուշները թանձրացներ: Եվ, երրորդն ու կարևորագույնը. Պարսից շահի հետ բանակցութուններ վարող և նրա բարչացակամութեանն սպասող Դավիթ Բեկը, ամենայն հավանականութեամբ, ներհուն դիվանագետ էր նաև և չէր կարող ցարին նամակ հղել՝ խնդրելով զորքեր ուղարկելու Անդրկովկաս: Ի՞նչ մի տարօրինակ բան կա, որ նման նամակ է ստորագրել նրա հավատարիմ զորապետներից մեկը՝ մի քանի մեծավորների հետ միտսին (Սզաղար, Ավթանդիլ, Պապաս-երեկ Պապ, Բանդուր-երեկ Բալինդուր, Զուրուպ և Մարտիրոս):

Մնում է վստահել «Պատմութեան զափանցուց» մատյանի տեղեկութեանը, մանավանդ, որ նրա տվյալները տրամաբանորեն հշուտվում են իրար, ստուգվում այլազան աղբյուրներով:

Իրողութունն այն է, որ Դավիթ Բեկի մահը ճակատագրական է եղել ազատագրական շարժման հետագա ընթացքի վրա: Վախճանվեց քաջ, իմաստուն և հայրենանվեր մի գործիչ, որը ծնվել, ասպարեղ էր նետվել ժամանակին, հայրենի նահանգը վեցամյա դաժան փոթորիկներից ու այրելիստումներից հանել երազելի տփ:

նա իրականացրել էր, թեպետև մեկ նահանգի սահմաններում, հայոց ազատագրության երազանքը, որը, սակայն, դեռ չէր արձատարվորվել, չէր առնականացել, որպեսզի կարողանար դիմանալ շար բախտի բերելիք նոր հարվածներին: Նրան պիտի՞ հաջորդեր այն արժանավորը, որի կամքով ու ամենորյա տքնանքով ամբանալու, անառիկ էր գտնալու ձեռք բերվածը: Մենք տեսանք, որ Սյունիքում ոտք դնելով՝ «հայկազն մծխիթացին» իր հետ բերել էր Վրաց թագավորի աջակցության կրողներ, Ռուսաց թագավորի հովանավորության խոստումները, սակայն շատ շուտով կանգնեց մի այնպիսի վիճակի առաջ, երբ ազգը՝ ցրված ու տարանջատ նահանգներով, միայնակ պիտի դիմակայեր իր վրա բոլոր կողմերից եկող հարվածներին: Դավիթ Բեկը կարողացավ ազգի մի հոտավածը ստանել վճռական պայքարի, ձեռք բերել երազած հայթանհակը և, իբրև իմաստուն գիվանապետ ու հեռատես պետական գործիչ, փորձեց ձեռք բերածի համար նոր հեռաբաններ փնտրել նույնիսկ մահմեդական աշխարհում: Հին առածն ասում է՝ բարեկամիս բարեկամը իմ բարեկամն է, Դավիթ Բեկը շրջահայաց գործիչ էր, պիտեր, որ ձիշտ է այդ առածը, բայց նույնը չի կարելի ասել «թշնամուս թշնամուս» մասին. Սըշնամուս թշնամին ոչ միայն թշնամիս չէ, այլև կարող է գտնալ բարեկամ ու դործակիցս: Եվ մեր հերոսը որոնեց ու գտավ իր թշնամու, թշնամուն, ձեռք բերեց նրա բարեկամությունն ու համագործակցությունը: Մի շրջահայաց քայլ, որ կարող էր ամուր հենարան գտնալ, մինչև որ ստեղծվեին ավելի նպաստավոր ու նախընտրելի պայմաններ:

Դավիթ Բեկին փոխարինեց Մխիթար սյարապետը՝ ազատագրական մարտերում կոփված, քաջ ու հայրենասիրի գորուպետը, որը ռազմական տեսակետից արժանի էր Հալիձորի հերոսին: Սակայն թշնամիներով շրջապատված, նույնիսկ հարազատների մեջ այնքան հակառակորդներ ու զավաճաններ ունեցող Սյունիքին պետք էր ոչ միայն հերոս գորապետ, այլև ամուր մի բուռնք, դեպքերի ընթացքը կանխատեսող և հմտորեն կողմնորոշվող գործիչ, ինչպիսին Դավիթ Բեկն էր:

Մխիթար սյարապետը միայն մեկ տարի կարողացավ պահել իշխանության սանձերը: Տարին նոր էր բուրբել, որ տարածայնություն ընկավ նրա ղինակիցների մեջ, անմիաբանությունը քայքայեց հավիվ ոտքի կանգնեցրած իշխանության մարմինը: Եվ օսմանցիները պաշարեցին Հալիձորի բերդը:

Այս աղետալի պահին Տեր Ավետիսը՝ անցյալ պատերազմների հերոսն ու Մխիթարի զինակիցը, թշնամու առաջ բացեց Հալիձորի դարպասները: Թուրքաց փաշան սկզբնապես նրան խոստացել էր բերդի բնակչությանը ոչ մի վնաս չտալ: Սակայն ներս խուժելով, այնտեղ գործեց թուրքավարի և մեկ օրվա մեջ հզոր ամրոցի տեղ թողեց մոխիրների և դիակների կույտեր:

Տեր Ավետիսի աչքերի առաջ էր կատարվել այս բուրբը: Եվ նա ուշացած զըշումի տառուպանքով գնաց օտարության մեջ՝ Երուսաղեմում, թև Հոռումում, աստուց թուլություն ազերսելու իր ասոր դավաճանության համար: Իսկ խարդավանքի զոհը՝ Մխիթար սյարապետը, Հալիձորից հեռու նորից գորք էր հավաքում, նարձակվում թշնամիների վրա, այս ու այնտեղ ջարդում նրանց, հարձածում իր նահանգի սահմաններից: Մի անգամ էլ արշավեց թշնամիների որջ դարձած Օրգուվատի վրա, կոտորեց պաշարյալ թուրքերին, հսկայական ավարով (հարյուր վաթսուս ուղտարեռ) վերադարձավ հնձորեակ, որը դարձրել էր իր գորակայանը: Սակայն զբեմխնդրությունից սարսափած խնձորեակից մտածեցին, թե թուրքերը կգան, իրենց սուն ու տեղն էլ կազերեն այնպես, ինչպես ավերեցին Հալիձորը: Առաջարկեցին, որ Մխիթարը հեռանա իրենց մոտից և տեսան, որ նա խնձորեակից հեռացողը չէ, սպանեցին նրան, ապա բնակալի առաջ հավատարմություն ցուցադրելու համար, զլուխը տարան թավրիզում նստող թուրք փաշային:

«Պատմությունն» ասում է՝ նույնիսկ բռնակալին ղվեցրել էր այս վատշվեր դավաճանությունը: Դրա համար էլ կարգադրեց զլխատել իրեն այդօրինակ նվեր մատուցած խնձորեակիցներին:

Եվ, այսպես, 1730 թ. Մխիթար սյարապետի հետ մեռավ Սյունիք-կապանի ազատագրության գործը, որ ութ տարվա մեջ այնքա՞ն զոհեր տվեց, այնքա՞ն փառավոր նվաճումներ արձանագրեց և ցուցադրեց հայրենասիրության ու սրբազան նվիրումի այնքա՞ն օրինակներ: Մեռավ մեծ գործը՝ նրա անմիջական գործիչներին ու ազագա սերունդներին ավանդություն թողնելով մի ծանր դաս, որը քանի՞-քանի՞ անգամ կրկնվել է մեր պատմության մեջ՝ հին դարերից սկսած, Ավարայրից մինչև Հալիձոր և նրանից հեռո գալիք ժամանակներում:

Հենց այս դասով էլ ավարտվում է Սյունյաց ազատամարտի մատչանը: Ասում է. «Արդարև շար ու դմնդակ է ընկերների անմիաբանությունը հասարակության մեջ, ինչպես նաև անձնական»

բարիքն ու շահը հասարակութեան շահից գերադասելը: Եվ ո՞ր հասարակութեան մեջ էլ հայտնվի այս շարիքը, անմիջապես կ'եղծի, կապականի ու կոշնչացնի նույն հասարակութունը, տո՛ւմ լինի այն, քաղա՛ք, ազգ թե մեծ ու փոքր թաղավորութուն»:

Կա՛մ դաս է, իմաստո՛ւն խրատ, որ, դժբախտաբար, հաճախ էին մոռանում մեր ազգի դժվար բախտը տնօրինած անհատները:

ՀՈՎՍԵՓ ԷՄԻՆ

ՀԱՅՈՑ ԱՂԱՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ ԱՐԾԱՐԾՈՒՄԸ

Հովսեփի էմինն իր ապուպապերի հայրենիքի հետ կապված էր սիրույց ավելի բարձր մի գգացումով: Դա սրբազան այն կապն է, որ մարդու հենարանն է դառնում աշխարհի վրա, դառնում է նրա կյանքի էությունը, նպատակը, այդ կյանքն իմաստավորող գործոնը:

Էմինն իր կյանքը նվիրել էր հայ ժողովրդի ազատագրությանը: Այդ մասին նա ամեն առիթով խոսում է «Ինքնակենսագրության» մեջ¹: Իսկ հայ ժողովրդի այդ ազատագրությունը նրա համար կոնկրետ գործ էր, իրականացնելիք միջոցառում, որ, հույս ուներ, պիտի ինքը դիտավորեր որպես եվրոպական ռազմական բարձր որակավորում ստացած հրամանատար: Բայց ամեն հրամանատար հրամանատար է լոկ այն ժամանակ, երբ ունի զորաբանակ, որին ինքը պիտի տանի ճակատամարտի ու հաղթանակի: Որտեղի՞ց պիտի կազմված լինի էմինի զորաբանակը, ովքե՞ր էին լինելու նրա աննահանջ զինվորները, որոնք, այս նոր ու խիզախ, խելոք ու բանիմաց հրամանատարի հետ միասին, իրենց երկրից դուրս են քշելու թուրք ու պարսիկ բռնադատիչներին: Նրա զինվորությունը կազմված պիտի լիներ Հայաստանի լեռնական հայության զավակներից, որոնց քաջահասկան ոգու մասին հին-հին պատմություններ են պահպանվել իրենց գերդաստանում, որոց որդի: Ովքե՞ր էին էմինի նախնիները: Ինքը՝ էմինը, միայն այնքանը գիտեր, որ Համադանում հաստատված հեռավոր ապուպապը շահ Աբբասի կազ-

մակերպած մեծ բռնազաղթի պատճառով է կտրվել իր հայրենիքից: Ո՛չ այս ապուպապը, ո՛չ էլ նրա ժառանգները չմոռացան իրենց ազգը և միշտ էլ մնացին զինվոր: «Մեր գերդաստանի բոլոր այրիքն էլ զինվոր են եղել», — հպարտությամբ հիշում էր Հովսեփի էմինը, կոկնակի հպարտությամբ՝ որ իր հայրն էլ զինվոր է եղել և իրեն օրորոցից սկսած ներարկել է ղենքի սեր ու ազատության ծարավ: «Իմ հորեղբայրներից երկուսն իրենց արյունն էին տվել Ղուկիսանի ծառայության մեջ, — հիշում էր էմինը: — Իմ հայրը երկար տարիներ այս վերջինի զինվորը լինելուց հետո, հարկադրված եղավ փախչել Հնդկաստան, որովհետև այդ բնակարան իր պատերազմական կացիներ սրած էր պահում ավելի շատ իր սեփական բանակի, քան ին թշնամիների դեմ»:

Էմինը հոր հուկից կալկաթա է դնում, այնտեղից էլ միայնակ հասնում Անգլիա, ուր պետք է հագեցնեք իր ռազմազիտական ուսումնառության ծարավը:

Ալբիոնի երկիրը շատ գայթակղություններ ուներ մի երիտասարդի համար, որն այնտեղ էր ընկել դեռ չաղարտված հույով և ամեն ինչ ընկալելու բուռն կրքով: Սակայն նպատակը, որ ամեն վայրկյան ղեկավարող և ուղղություն տվող գերազույն ուժն էր, նրան թույլ չէր տալիս մի քայլ իսկ շեղվելու նախընտրած ճանապարհից: Ունեցած նյութական ու հոգեկան միջոցները, եղած և ստեղծվող բարեկամություններն ու ծանոթությունները, նույնիսկ պատահական-թուրքիկ հանդիպումները, մանավանդ վաշեյած քաղցր պահերը, ամեն-ամեն ինչ մեծ նպատակին էին ծառայում, եվ այս ամբողջ ընթացքում նա երբեք չէր մոռանում այն հայրենակիցներին, որոնց գլուխն անցած պետք է կովեր Հայաստանի թշնամիների դեմ: «Ինքնակենսագրության» մեջ նրանք կոչվում են «սև հայեր»: Անշուշտ այստեղ «Ղարաբաղ» — «սև այգի» տեղանունն է դեր ունեցել իր հայրենակիցների այս մասը մյուսներից տարբերակելու համար: Հիշում է իր մի վեճը հոր հետ, երբ իր այն հանդիմանական խոսքին, թե «մեր բոլոր դժբախտությունները նրանից են, որ մեր հայրերը չեն կովել իրենց հայրենիքի համար», հայրը համոզում էր, որ «լեռնաբնակ սև հայերն ազատ են և զենք են գործածում մանկությունից սկսած»: Լոնդոնյան իր բարձրապաշտոն բարեկամների ու բարերարների հետ խոսելիս քանիցս անդրադառնում էր նույն հարցին ու երազում այն օրը, երբ

¹ Սա մի ընդարձակ գիրք է, որ անգլերեն լույս է տեսել 1792 (Լոնդոնում) և 1918 թթ. (Կալկաթայում), իսկ 1958-ին՝ հայերեն «Հովսեփի էմինի կյանքն ու արկածները» խորագրով, Հ. Խաչմանյանի թարգմանությամբ, Բեյրութում:

ինքը եկրոպական զինվորական գործի գաղտնիքներին տիրապետած պիտի գնա իր հայրենակիցներին՝ «լեռնային սև հայերի մոտ», միանա նրանց: «Ես լսել էի, որ նրանք երբեք չէին նվաճվել և քաջ ու հանդուգն մարդիկ են: Եթե կարողանայի նրանց սովորեցնել պատերազմի արվեստը, դա մեծ օգուտ կրեր նրանց».— նամակներից մեկում գրում էր էմինը:

Մի ալլ նամակում նա, արդեն քանի՜ երորդ անգամ, հաստատում է իր հայրենանվիրությունը. «Ես եթե որևէ ձիրք ունեմ, և եթե ամենակարողն աստված ստեղծել է ինձ, որպեսզի ես իմ ազգն առաջնորդեմ, ապա ուրեմն, ինչ որ տեսել եմ ու սովորել, զարդը պիտի դառնա իմ այդ ընդունակության: Այլապես ես էլ կլինեմ այն սպաններից ու զինվորներից, որոնք տասնյակ տարիներ ծառայության մեջ գտնվելուց հետո մնում են ճիշտ այն, ինչ որ էին, երբ ծառայությունն սկսեցին»:

Ուսումնասության տարիներին էմինը շատ էր խորհում հայրենիքի մասին ունեցած իր տեղեկությունների և ամեն օր ստացած լուրերի վրա: Խորհում էր ու համոզվում, որ բռնակալներով շրջապատված, սեփական անհամար ցավերն ու հոգսերն էլ իր ներսում ունեցած մի ծողովորդ փրկելու համար բավական չէ «լեռնական սև հայերի» ուժը: Նպատակին հասնելու համար բավական չէ նույնիսկ ամբողջ հայության, հայկական բոլոր նահանգների միասնական ուժը: Մի այդպիսի ծանր ու զժժարին ձեռնարկի մեջ մտնելու համար անհրաժեշտ է նաև հարևան բախաակից երկրի աջակցությունը, որպիսին Վրաստանն է: Այստեղ էլ նա ցույց է տալիս ժամանակի անցուդարձերի և հին պատմական իրողությունների մի այնպիսի խորագնա իմացություն, որ զարմանալի է թվում հեղինակի փորձի ու երիտասարդ տարիքի համեմատությամբ:

Էմինը նամակներ է հղում Վրաց Հերակլ Թագավորին, նրան բացատրում իր մտադրությունները: Պատրաստակամություն է հայտնում ծառայելու նրա բանակում: Խորհուրդ է տալիս կազմել հայ-վրացական միացյալ զինվորություն, որը եթե իր իմացած եկրոպական ուղղմամբությամբ զինվի, ապա կդառնա անպարտելի և այլևս չի ընկրկի ոչ մի բռնակալության դեմ: Մեր քաղաքագետը Վրաց Թագավորին գայթակղության խոսքեր էլ է նետում: Հերակլը վրական Բագրատունյաց տոհմի ժառանգն է, իսկ պատմությունից հայտնի է, որ այդ վրական Բագրատունիները սերվում են հայ Բագրատունի նախարարական-թագավո-

րական տոհմից: Հետևապես, Հերակլը ժառանգական իրավունք էլ ունի հայկական գահի վրա: Եվ երբ ազատագրվեն Հայաստանն ու Վրաստանը, և ստեղծվի միասնական անկախ հայ-վրացական թագավորություն, ապա Հերակլն ու նրա ժառանգները կլինեն այդ թագավորության իրավական գահակալները:

Իր այս թղթերի թողնելիք տպավորությունն ուժեղացնելու համար նախօրոք պատրաստել էր նաև անգլիական ազդեցիկ իշխանավորների, հատկապես թագաժառանգի լիազորագրերն իր մասին: Մոսկվա գալով՝ համանման երաշխավորագրեր էր ստացել նաև ռուս արքունիքի նշանավոր այնպիսի գործիչներից, ինչպիսիք էին իշխան Գոլիցինը և կոմս Վորոնցովը: Երբ էմինը Պետերբուրգ էր հասել (1761-ին), Վորոնցովը վարչապետն էր Եկատերինա Թագուհու գահակալությամբ, իսկ Գոլիցինը, որի հետ էմինը բարեկամություն էր հաստատել դեռևս Լոնդոնում կղած ժամանակ, ետ էր կանչվել արքունիք և նշանակվել փոխվարչապետ:

Պետերբուրգում էմինը եղբայրական սիրով կապվեց այնտեղ իր երկրից քարտրված, վատրանգի կյանքով ապրող Վրաց Քեյմուրազ Թագավորի հետ և հույս ուներ նրա միջոցով գործերին հաջող ընթացք տալ թագաժառանգ Հերակլի հետ բանակցելիս: Հետագայում, երբ Քեյմուրազը չկար արդեն, կոմս Վորոնցովը էմինի մասին Վախտանգին հղած հանձնարարական թղթում նշում էր, թե, երբ էմինը Լոնդոնից Ռուսաստան էր եկել՝ անդլիական իշխանավորների բարձրապատիվ երաշխավորաթղթերով, «մենք ամենից ավելի պատշաճ համարեցինք նրան ներկայացնել ձեր հայր Քեյմուրազ Թագավորին, որը ճանաչելով՝ մեծ հարգանք ընձայնց նրան և խոստացավ նրան Վրաստան բերել...»:

Ձեր հոր դրեթե վերջին կտակը կղավ՝ խնդրել նրանից, որ ձեզ մոտ գար անպատճառ և անհապաղ:

Եվ նա իսկույն սիրով համաձայնեց...»:

Եվ, այսուհանդերձ, էմինը միշտ էլ մնում էր այն համոզման, որ հայկական ազատագրական շարժման առանցքը լեռնահայաստանն է լինելու: Պատահական չէ, որ Ռուսաստանից գեպի հարավ ճանապարհորդելիս և հենց Անդրկովկասում տեղից տեղ գնալիս իրեն անբաժան ընկեր էր գարձրել զարբաղից Մովսես Բաղրամյանին՝ իր հայրենի նահանգի քաղաքական ու անտեսական վիճակը հրաշալի իմացող այդ խելոք ու շրջահայաց

գործչին, որը մեկ տասնամյակ հետո էլ պետք է դառնար հրեղ-
կահայերի ազատազրական ուղեշնչումների գաղափարական
առաջնորդը:

Սակայն Անդրկովկասում խաղաղ ու անարգել գործունեու-
թյուն չէր սպասում էմինին: Թեյմուրազ Վրաց թագավորը վախ-
ճանված էր արգեն, և նրա որդու համար եթե նշանակություն էլ
ունենար իր հոր վերջին կամքը, ապա կային ուրիշ հանգամանք-
ներ, որոնք խանգարում էին գործակցություն սկսել էմինի հետ:
Այդ հանգամանքների մեջ ամենածանրակշիռ տեղ էր գրավում
Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի անբարյացակամությունը հայոց
ազատագրության նոր ուսնվիրայի հանդեպ:

Ի՞նչ էր պատճառը, ինչո՞ւ էմինին սրերով ընդունեց Հայաս-
տանի հողերը նվիրապետք, որն այդ ժամանակ բովանդակ հա-
յուսթյան համար մեծագույն հեղինակություն էր, և որի հետ էին
հաշվի նստում նույնիսկ օտար տիրապետողները հայ ժողովրդին
ու Հայաստանին վերաբերող բոլոր հարցերը քննելիս ու լուծե-
լիս: Էջմիածինը գտնվում էր Երևանի խանի տիրապետության
նկերքու նվ շատ հավանական պիտի կարծել, թե Ամենայն Հայոց
կաթողիկոսը, անհետանկար ու վտանգավոր նախաձեռնություն
համարելով ազատագրական պայքարի ամեն մի դրսևորում, չէր
ուզում, որ «իր հոսը» որևէ ձևով վտանգավոր կամ անհուսալի
երևա դաժան խանի աչքին:

Այս պատճառով էլ Սիմեոն կաթողիկոսը հակադրվեց Հով-
սեփ էմինին՝ հայոց եկեղեցական նվիրապետի գալիստնն ընդու-
նելուց (1673 թ.) հետո, յնայած շատ լավ գիտեր, որ իր նա-
խորդ Հակոբ Շամախեցին բարյացակամորեն էր վերաբերվել էմի-
նի անձի ու ձեռնարկումների նկատմամբ և պատրաստ էր եղել ըն-
ծալելու նաև իր օժանդակությունը: Հավանաբար էմինի դեմ
Սիմեոնի թշնամանքն ավելի հին պրմատ ուներ, քան իր գահա-
կալության սկիզբը: Չէ՞ որ նրա ծրագրերի մասին ինքը շատ
լավ գիտեր և սուաջուց, երբ դեռևս Հակոբ Շամախեցին էր կա-
թողիկոսական դահի վրա և հովանավորում էր էմինին: Հայտնի
է նույնիսկ մի այսպիսի դեպք. Էջմիածնի հոգևորականները մի
սուտ պատրվակով կալանավորել էին ըմբոստ քարոզներով իրենց
չրջապատում գործող էմինին: Հակոբ Շամախեցին ոչ միայն
նրան ազատ արձակեց անմիջապես, այլև օրհնեց նրան ու, գիմե-
լով իր ենթականերին, բաղմանշանակ ասաց. «Պետք է ասեմ ձեզ,
որ այս մարդն ուխտի համար չի եկել այստեղ: Ես նրա դեմքի

վրա եմ կարդում, որ եկել է ավելի բարձր նպատակով... Երանի՛,
թե աստված նրա նման շատերին պարգևեր մեզը:

Էմինի վկայությամբ՝ այս խոսքն ունկնդիր ենթականերին
ավելի մեծ թշնամանքով ու նախանձով է լցրել իր անձի դեմ:

Էմինն Անդրկովկասում և նրանից էլ դուրս, ամենուրեք, ուր
հայություն էր բնակվում, և անհրաժեշտ էր դարձնեքի շեփոր
հնչեցնել, դեռ հանդիպելու էր Սիմեոն կաթողիկոսի թշնամու-
թյանն ու հալածանքին, նրա լարած այն որոգայթներին, որոնց
առկայությամբ ոչ միայն անհնար էր մեծ գործ սկսել, այլև որոն-
ցից պարզապես դժվար էր անվնաս անցնել:

Էմինն ինքնակենսագրության մեջ բազմաթիվ էջեր է նվի-
րել Սիմեոն կաթողիկոսի այն գործարքներին, որոնց նպատակն
է եղել սաղմի մեջ ոչնչացնել եվրոպական լուսավորական ու
ազատագրական գաղափարների դրսևորումն իր մականի տակ
գտնվող հայկական շրջաններում և հայկական գաղթավայրե-
րում:

Ներակլի հետ ունեցած առաջին գրույցների ընթացքում Վրաց
միապետի սիրտը գրավելու համար էմինն ամեն անգամ վկա-
յակուում էր հայ-վրացական ղինակցության գեղեցիկ պտուղ-
ները: «Նադիր շահի անկումից ի վեր,— դրում է էմինը,— բոլոր
վրացիները և Պարսաղի հինգ մելիքները իրենց կյանքի գրեթե
յուրաքանչյուր օրը կռվի մեջ էին բազմաթիվ հակառակորդների
դեմ: Հատորներ պիտի լցվեին, եթե որևէ մեկը փորձեր գրի
առնել նրանց այդ գործերը: Այս մարդիկ համարյա քառասուն
տարիների այդ ժամանակաընթացքում վարժվեցին պատերազմի
ազնիվ արվեստին՝ անընդմեջ կռիվներ մղելով տարբեր ազգերի
դեմ, որոնցից նշանավոր էին մանավանդ լեզգիները, նրանք, որ
ի վերջո ստիպված էին պատանդ տալ իրենց զավակները՝ երաշ-
խավորելու համար այլևս երբևէ ասպատակություններ չանելու
իրենց հանձնառությունը:

Համատեղ պայքարի այս օրինակները ոգևորում են Ներակլ
թագավորին: Էմինի խիզախ ծրագրերը կամաց-կամաց իրակա-
նանալի են դառնում նաև նրա համար: Նա կարծես տեսնում է
այն երջանիկ օրը, երբ իր թագավորության հզորությանը դու-
մարվելու են նաև Հովսեփ էմինի ետևից խանդավառությամբ
շարժվող հայկական բոլոր ուժերը, և իրենք ունենալու են երկու
եղբայր ազգերի միասնական պատենչը մահմեդական հարևան-
ների ասպատակությունների դեմ...

Սակայն հենց այս ժամանակ էլ Վրաց թագավորին է հասնում Միմեոն Երևանցի կաթողիկոսի թուղթը, որով հայտնվում է, «Քե ինքն իբրև արքան Հայաստանի ու Վրաստանի, լավ կաներ, որ այդ արկածախնդիր իշխանին վերագրածներ այնտեղ, որտեղից նա եկել է»:

Այստեղից էլ սկսվում է սառնությունը Հերակլի ու էմինի հարաբերությունների մեջ, որոնք աստիճանաբար պիտի վերածվեին թշնամություն, քանի որ Միմեոնի մարդիկ նաև լուրեր էին տարածում այն մասին, թե, իբր, Հովսեփի էմինը նպատակ ունի վրաց օգնությունը վերականգնել Հայոց թագավորությունը, դառնալ նրա գահակալը, իսկ դրանից հետո հեշտությունամբ տիրանալ նաև Վրաց գահին:

Վրաց արքունիքում, ինչպես նաև թագավորի կողմից հատկացված վայրում որևէ գործ կատարելը, նույնիսկ խաղաղ օր անցկացնելը Հովսեփի էմինի համար դառնում է անհնար:

Մի անգամ էլ, երբ Մշո Սուրբ Կարապետ վանքի վանահայր Հովնանի նվիրակն էր եկել էմինի մոտ՝ հայտնելու, որ Տարոնի ու շրջակաների բնակչությունից շուրջ քառասուն հազար զինվոր սպասում են պայքարի ազդանշանին և միաժամանակ վանքում հանգանակված է ծանրակշիռ մի դումար, որը պիտի ծառայի ազատագրական շարժման պետքերին, — էմինը պարզում է, որ իր ու այդ նվիրակի հանդիպումը բոլոր մանրամասներով գիտեն արքունիքում: Պարզ էր, որ նրան լրտեսում էին ամենուրեք:

էմինը փորձեց իմանալ պատճառը, և Հերակլը, առանց ձեռնադրության, նրան հաղորդեց հետևյալը. «էմին աղա, ես ի՞նչ կարող եմ անել. ձեր կաթողիկոսն է, որ քո դեմ է՝ բոլոր եպիսկոպոսների ու վանականների հետ միասին: Իմ հպատակների ամենալավ մասը հայերն են կազմում: Եվ սրանք էլ առաջինների վրա նայում են իբրև մարգարեների ու առաքյալների: Եթե ես քեզ հետ վարվեմ՝ առանց նրանց ասածներին ուղարկություն դարձնելու, նրանք պիտի մտածեն, թե ես ավելի քրիստոնյա չեմ, քան սուլթանի վեզիրը»:

էմինը համոզվում է, որ Վրաց թագավորի մոտ իր մնալն ավելորդ է այլևս և վտանգալից է նաև թողնում է, հեռանում:

Նա թողնում է Վրաստանը և անցնում է Հյուսիսային Կովկաս, այնտեղի լեռնականների գլուխն անցնում՝ իր նպատակներն իրականացնելու համար: Կարճ ժամանակում լեռնական ցեղերի խմբերը սիրում են նրան որպես խիզախ զորավարի:

Ցեղապետները հայտնում են իրենց խոնարհ հպատակությունը՝ նրա ղեկավարությամբ գնալու ամենազարհուրելի արշավանքների, եթե դրանք պահանջեն անգամ իրենց կյանքն ու ինչքը:

Սակայն էմինին չէր գայթակղում այս բոլորը: Նրան կանչում էր իր առաջին սերը, որ նաև վերջին հույսն էր՝ հայրենիքը:

Ճանապարհվեց Ղարաբաղ և տեղ հասնելուց առաջ նա դեռ մի վերջին անգամ էլ պիտե է լեռնականների հետ արշավել հարևան մահմեդական խանությունների վրա, սարսափ պատճառեր Գանձակի Շահվերդի խանին, նախ կասեցնել Երևանի ու Նախիջևանի վրա ասպատակության գնացող քույանի քրդերի շարժումը, նրանցից խլել ու ազատ արձակել հարյուրավոր հայ գերիների, ապա ռազմագիտական մի ճարպիկ խաղով լեզգիներին ետ պահել Երևանի ու էջմիածնի վրա ասպատակ փոխելուց: Փուլթ չէր, որ այնտեղ՝ նախ էջմիածնում, ապա Երևանում, սրտապատառ վախով պատասխարված էր իր ու իր ժույղերի կողմից՝ հակառակորդը՝ Միմեոն Երևանցին:

1766 թ. ամռանն էր այս: Հայոց կաթողիկոս Միմեոնի գահակալության ամենածանր պահերից մեկը: էմինի նախածեռնությունը լեզգիների փոթորիկի կասեցվելուց մի քանի օր հետո Միմեոնը Պուլսի պատրիարք Աբրահամին գրել էր. «Յայսմ միջոցի համբա մահաբեր ի յանիծելոցն ազգէ լեկզեաց առ մեզ ժամանեաց, որպէս թե դալոց ասպատակելոց են զերկիրս մեր, և մեք և երկիրս ոչ սակաւ վրդովեցաք: Բայց ողորմությունը աստուծոյ ոչնչացեալք՝ առ մեզ ոչ հասին»:

Միմեոն Երևանցու գործակալները կրնկակոխ հետևում էին էմինին ամենուրեք: Չէր կարող պատահել, որ նրանք իրենց գերագույնին տեղեկացրած լինեին, թե այն ո՞ր աստուծո՞ ողորմածությունամբ էր, որ լեզգիները չհասան Երևան ու էջմիածին: Կաթողիկոսն այդ երկրային աստուծո անունը չի տալիս ո՛չ պատրիարքին գրած նամակում, ո՛չ էլ հիշատակարանում, ուր առավել բնդարձակ ու հանգամանորեն ներկայացված են լեզգիների վերահաս արշավանքի սարսափները: Եվ այս լուրերն են էլ հասկանալի կզառնա, և թե նկատի առնենք նախընթացի նրա թշնամանքն էմինի հանդեպ, որը չէր դադարել նաև այս ժամանակներում: Դեռ ավելին. հենց այս փաստաթղթերի ստեղծման օրերից սկսած, ինչպես քիչ հետո կտեսնենք, նա թղթեր պիտի գրեր Գանձասարի կաթողիկոս Հովհաննեսին ու Ղարաբաղի

մելիքներին՝ հրահանգելով, որ նրանք Հովսեփ Էմինին վարեն Ղարաբաղից:

Գարձալ այս շրջանում էր, որ Սիմեոն կաթողիկոսն իր նվիրապետական կոնդակով բանադրեց ու եկեղեցուց հեռացրեց Էմինի ամենաևանդուն գործակցին՝ Մշո Սուրբ Կարապետ վանքի առաջնորդ Հովնանին, որանով իսկ խարխլիչ հարված հասցնելով խճորվող ազատագրական շարժմանը:

Ո՞վ էր Ս. Կարապետի վանահայր արքեպիսկոպոս Հովնանը: Ժամանակի ամենազարգացած ու լուսավորյալ հոգևորականներին մեկը, որից մնացել են նաև հոգևոր ու աշխարհիկ բովանդակությամբ գրական ստեղծագործություններ: Հոգևորական ասպարեզում նա այնքան բարձր վարի ունեւր, որ ժամանակակցի՝ պատմարան Միք. Չամչյանի վկայությամբ, նույնիսկ նրա թեկնածությունը ներկայացրել էր կաթողիկոսական ընտրությունների ժամանակ: Եվ, հավանաբար, մրցակցի հանգամանքն էլ հենց այն գլխից նրա դեմ թշնամությամբ էր լցրել Սիմեոն երևանցու սիրտը:

Հովնանը Մշո Սուրբ Կարապետ վանքի առաջնորդն էր 1749 թվականից: Լինելով սերտորեն կապված Սասնա հերոսական հայության տարբեր զանգվածների հետ և հողում փայփայելով հայրենիքի ազատագրությունը թուրքական լծից, տարիներ շարունակ Հովնանն իր բարձր հեղինակությունն ու ազդեցիկ կապերն օգտագործում էր կաղմակերպելու համար ազատագրական պայքարը բռնակալության դեմ: Հիշյալ դեպքերի շրջանում նա արդեն ունեւր կուսակաժ հոկայական նյութական ու ուղղմական միջոցներ և ապաստարանության համար սօքի ելինելու պատրաստ տասնյակ հաղարավոր հավատացյալներ: Այսքան համարձակ ծրագրի հեղինակի համար Հովսեփ Էմինը մի երջանիկ հայտնություն էր, որը հնարավոր պիտի դարձներ Սասնա հայության (նաև՝ արևմտահայության) ու Ղարաբաղի մելիքական ուժերի միաձուլումը և ազատագրական պայքարի միասնական հզոր ճակատի հարդարումը: Էմինը Հովնանի հետ հավանաբար ծանոթացել էր հենց Սասունում, ուր եղել էր Անդլիխից առաջին գալուստ: Այդ կարելի է ենթադրել Հովնանի 1763-ին Թիֆլիս ուղարկված համակից: «Արդեն երեք տարի է անցել, որ Միջերկրականի ճամփով այս երկիրը եկաք, — գրել է Հովնանը: — Այս ընթացքում ամեն հայ, որ լսել էր իրենց գյուղից անցնելու միջոցին ձևը տված խրախույսը, գեներ է առել ու ապավինել նրան»: Հե-

տո Հովնանի նվիրակ Սուքիասն է Էմինի հետ հանդիպել Մոսկվայում: Հետագայում Էմինը Հովնանին համարում էր իր միակ մեծ ու իսկական բարեկամը բազմահազար հայ հոգևորականների մեջ:

Այսքանը բավական էր, որպեսզի Սիմեոն կաթողիկոսը, Էմինի դեմ անդիջում պայքար մղելիս, նկատի առնել և բանադրեր Հովնանին իբրև հերետիկոսի ու հայոց եկեղեցու ներքին թշնամու:

Պահպանվել է Հովնանի բանագրության ու հայոց եկեղեցուց հեռացնելու մասին Սիմեոն երևանցու գրած կոնդակը: Տասը կետերի մեջ ամրաստանելով հայրենասեր ու հանդուգն վանահորը՝ հայոց կաթողիկոսը փաստորեն ոչնչացնում էր այն հիմքը, որի վրա պիտի բարձրանար Էմինի ծրագրի Արևմտահայաստանին վերաբերող մասը:

Որո՞նք էին, ըստ Սիմեոն կաթողիկոսի, ս. Կարապետի վանահոր այն անավոր մեղքերը, որոնց պատճառով նա արժանանում էր հոգևորականի համար ծանրագույն պատժին: Այն, որ նա իր թեմի և հարևան ու ոչ հարևան հայաբնակ գավառների բնակչությանը նախապատրաստում էր ազատագրական շարժման: Այստեղ չեմ անդրադառնա մեղքերի թվարկման ու այլ մանրամասների վրա: Բայց ասեմ՝ հենց ամբաստանագրից պարզվում է, որ Հովնանը կապված է եղել Պոլսի ու Ջմյուռնիայի, Քոնստանդնուպոլսի, Գիսարիքի ու Վանի նշանավոր հայերի հետ: Նրանց էլ համապատասխան խորհուրդներ ու հորդորներ է տվել պատրաստվող ազատագրական շարժման առթիվ: Նյութական միջոցներ է կուտակել՝ հատկապես հանգանակություն ու նվիրատվություններ կաղմակերպելով: Փորձել է լեզու գտնել ինչպես հայ կաթողիկոսների, այնպես էլ հարևան բուրգ, ասորի, հույն թրքահայատակների հետ՝ անտես առնելով նրանց հետ ունեցած մասնակի տարածայնությունները:

Ինչպես Էմինն է նշում իր ինքնակենսագրության մեջ, Հովնանը ս. Կարապետի վանքում պահում էր ավելի քան ութ հազար հրաղեն՝ դեներ չունեցող աշխարհազորայիններին դիմելու համար: Ճիշտ է, Սիմեոն կաթողիկոսը հետագայում, հատկապես 1769—1770 թթ. վանքը թողած և Կոստանդնուպոլիս փոխադրված Հովնանի նկատմամբ գործադրում էր մեղմ քաղաքականություն: Հնարավոր է, որ նրան նույնիսկ վերականգնել իր պաշտոնում: Սակայն դա, հասկանալի է, չէր վերացնում հետքն

ույն ծանր հարվածի, որ Հովնանի բանադրույթյամբ ստացել էր հայ ազատագրական շարժումը Մուշ-Սասունում:

Էմինին շատ պիտի վշտացրած լիներ իր հավատարիմ գործակցին հասած անադորուն դժբախտությունը: Վշտացրած, բայց ո՛չ հուսահատեցնելու շափո՝ Որովհետև փորձանքներով ու արկածներով առկեցուն նրա կյանքում սա ո՛չ առաջին անգործ հարվածն էր, ո՛չ էլ վերջինն էր լինելու: Նա մի ըմբոստ զուլս ուներ՝ պիտակցական կյանքի սկզբից խկ դրած իր ժողովրդի ազատագրության գոհասեղանին: Ի՛նչ կարևոր է, թե ինչպե՛ս է հոգն իջնելու այդ զուլսը: Ի՛նչի համա՛րն է կարևորը՝ Միայն թե այդ լինի մեծ նպատակի՝ սեփական ազգի ազատագրության համար:

Էմինի լավագույն բարեկամները, նրա ուսուցիչներն ու խորհրդատուները մնացել էին հեռվում՝ կոնգոնում: Հայրենի երկրի համար իր երազած պետական կարգի պատկերացումներն էլ էր այնտեղից քաղել՝ սահմանագրական հանրապետության մասին ֆրանսիական ու անգլիական լուսավորիչների գաղափարախոսությունից: Սակայն հայոց ազատագրությունը նա կապում էր միայն Ռուսաստանի հետ և պետական գործչի բաղձանքն էլ այնտեղ էր տեսնում՝ Պետրոս Մեծի հզոր կերպարի մեջ: Նրա պես չխորշել ոչնչից և խտրություն չլինել զբաղմունքների ու միջոցների մեջ՝ հայրենիքին ծառայելու: Նրա պես անհասանջ ու աներևր մաքառել մեծ նպատակի իրականացման համար: Այս էր էմինի գործելակերպը: Էմինը հիացական խոսք էր ասել Պետրոս թագավորի մասին. «Ինչպիսի՞ օրինակ է Ռուսիո հանգուցյալ արքա փառապանծ Մեծն Պետրոսը, որ եթե իմաստություն ուսանելու համար այստեղ (Եվրոպա.— Բ. Ու.) եկած չլիներ, ո՛չ պետք է կարենար այնքան մեծ մարդ դառնալ, ո՛չ էլ պիտի իր երկրին ընծայեր այնքան մեծ օրհնություն ու բարեպաճում: Նա որպես հասարակ բանվոր աշխատեց Հոլանդիայի մի նավարանում: Նա շղթկամեց խոնարհվելու այդ աստիճան, որովհետև ով խոնարհվի, պիտի նաև բարձրանա: Եվ երբ դարձավ իր հայրենիքը, այն լցրեց ամեն տեսակ իմաստություններով, որով կարողացավ դառնալ իր հայրենիքի հայրը, տերն ու թագավորը»:

Պետրոս Մեծի մասին մտորելիս էմինը չէր մոռանում նրա դատեր՝ նվազվեցող թագուհու հոգատարությունն իր նկատմամբ և նրա խոսքը հոր հայասիրության վերաբերյալ: «Հայերը պարկեշտ ու հավատարիմ ժողովուրդ են,— ասել էր կայսրուհին՝

իրեն այցի գնացած հայ նվիրյալին:— Նրանց համար բավականին նեղություն էր քաշել սիրելի հայրս՝ Մեծն Պետրոսը: Եթե ալէլի երկուր պարեր, նրանց ազատած կլինեիր մահմեդականների շրջությունից»:

Կայսրուհու այս խոսքը երևի նրա ձայնի վերջին դողանքներին էր եղել, որովհետև էմինին նա ընդունել էր մահամերձ վիճակում, ինչպես որ երջանկահիշատակ հայրն էր մահվան անկողնում իր խոսքն ուղղել հայ ժողովրդին՝ նրա ճակատագրի համար պարտական դարձնելով իր գահի ժառանգորդներին:

Եվ, այսպես, վրաստանում տպրած ժախտություններից հետո, Հարավ-արևմտյան Հայաստանի ազատագրության համար մաքառելու պատրաստվող իր անձնվեր բարեկամին կորցնելուց հետո, նորից փորձանքների մեջ էր նետվում մեր անբնկճելին:

Ողիտականի ամենակարևոր հանգրվաններից մեկն էր մնում Հովսեփի էմինի առաջին սերը, որ վերջին հույսն էր նաև՝ Ղարաբաղը:

Ղարաբաղի հետ ունեցած իր հին ծանոթությունն իրականությունյամբ ստուգեց այնտեղ ոտք դնելուց առաջ, որովհետև դեռ ճանապարհին էր, որ հանդիպեց մեկիքներից երկուսին: Մեկը Գյուլիստանի տեր մելիք Հովսեփն էր, մյուսը՝ Զրարերդի մելիք Հաթամ Հասան-Ջալալյանը: Երկուսն էլ՝ իրենց հպատակների մեծ մասի հետ միասին տարագրված սեփական տիրույթներից, որովհետև հոգնել էին Շուշվա խանի պեմ ապարդյուն մաքառելուց:

Նրանք երկուսն էլ ապրում էին Գանձակից արևմուտք՝ Ծամբոր գավառում, որը Գանձակի խան Շահվերդու տիրույթն էր համարվում:

Շահվերդի խանը Շուշվա տեր Փանահի, ապա և նրա հաջորդ իրրահիմ-եալիլի թշնամին էր: Հեռուապես վերջինիս թշնամիները, նույնիսկ հայ քրիստոնյաներ լինելով, իր բարեկամներն էին, քանի որ իրենց քաջությունը գումարվում էին Շահվերդի խանի ուժին՝ պատուհաս դառնալով Շուշվա տիրոջ համար: Այս պատճառով էլ հասկանալի է Շահվերդի խանի արտակարգ հանդուրժողությունն ու գործադրած եռանդը՝ հայ մելիքներին իր մոտ պահելու, նրանց դինական հզորությունը պահպանելու համար:

Սակայն երբ էմինը հայտնվեց այս կողմերում, մելիք Հով-

սեփն արդեն վճարար որոշել էր վերադառնալ իր հայրեկները և որա համար ստացել էր նաև Վրաց Հերակլ թագավորի միջնորդ համաձայնությունը, որ օրենք պիտի լիներ ինչպես Իբրահիմ խանի, այնպես էլ Գանձակի տեր Շահվերդու համար:

Մելիք Հովսեփին իր տիրույթը վերադառնալու ճանապարհին նախ բնակություն է հաստատում Գետաշենում, գեղատեսիլ Ալահարակ լեռան փեշին: Նա այստեղից պետք է բանակցություններ վարեր Շուշվա խանի հետ՝ իր ինքնագլխությունը և դավաճի ինքնակալ տիրակալությունը վերահաստատելու համար: Իբրահիմ խանն էլ այդ պայմանին պետք է համաձայնե՞ր՝ նրա հետ հաստատելով բարեկամություն, քանի որ խորամանկորեն հասկանում էր, որ լավ է ունենալ հարևան ինքնագլուխ ինքնակալ բարեկամ, քան հարևանությունից հալածված մի հզոր թշնամի, որի հարձակման վտանգը իրեն միշտ էլ պետք է պատճառի անհանգստություն:

Սակայն այս ամենը հանգիստ սրտով չէր կարող տանել Գանձակի Շահվերդի խանը, որից հեռանալով՝ Մելիք Հովսեփը, մի խելոք ու անվեհեր զորական, գումարվում էր իր թշնամուն:

Երբ Հովսեփ էմինն ու մելիք Հովսեփը հաստատվել էին Գետաշենում, և մելիքն այնքան հիմնավոր էր համարում իր վիճակի անդորրը, որ իր գոշքն արձակել էր, որպեսզի յուրաքանչյուր զինվոր առժամանակ հանդատություն վայելի իր օջախի գրկում, — անկասոն խաժամուժի պես վրա հասավ Գանձակի խանի շուրջ հինգհազարանոց բանակը: Անդորրության սրամագրված մելիք Հովսեփը հազիվ կարողացավ հավաքել հիսուն զինվոր: Հիսուն քաջեր, որոնք Գանձակի հիմար բռնակալին և հատկապես զարաբաղյան զինվորության մասին միայն հեռվից հեռու հիացմունքի խոօքեր լսած Հովսեփ էմինին պիտի ցույց տային, թե իրենք ինչպես են կարողանում կռվել: Նրանք պետք է ապացույցեին, որ մեկն էլ կարող է հաղթել հարյուրին (50-ը 5000-ի դեմ), եթե կռվում է բռնության դեմ ու պաշտպանում է իր ազատությունը:

էմինի ինքնակենսագրության մեջ այս ճակատամարտը նկարագրված է իր բոլոր մանրամասներով: Այդ մանրամասները հաստատվում են նաև Սիմեոն կաթողիկոսի «Յիշատակարանի» տվյալներով, մի բան, որ կողմնակիորեն ապացուցում է, թե էջմիածնից հետևում էին էմինին՝ կրնկակոխ, բայլ առ քայլ:

Գետաշենի ժայռակոփ իրենց գիրքերին ապավինած հիսուն քայերը հաղթում են այս ճակատամարտում:

էմինը դրել է. «Որքա՛ն հաճելի էր տեսնել այս քաջերի գործունեությունը: Նրանք բուռնեան էին, կատաղի ասլունների պես հարձակվում, մխրճվում թշնամու ամենատեղից: Կրակի մեջ և շիտթություն ու խուճապի մասնում հակատակորդին»:

Գանձակի խանի զորքը մեծ կորուսաներ սալու գնով հասանցում է:

Մինչ այս, մինչ այն, իրար են գալիս մելիք Հովսեփի բոլոր զինվորները, թվով հինգ հարյուր հոգի, որոնք արձակվել էին իրենց տները: Նրանք գիտեին, որ Շահվերդի խանը հեշտությամբ չպիտի կուլ տա իր բանակի խայտառակ պարտությունը մի բուռ քաջերի առաջ, և շատ շուտով տեղի պիտի ունենա ավելի կատաղի ու վճռական ճակատամարտը:

Նոր ճակատամարտի համար Շահվերդի խանն ուղարկեց իր ամբողջ զորքը՝ մոտ տասը հազար զինվոր՝ «գաշտային թնդանոթներով և ուղտերի վրա բեռնած պանազան զենքերով», խանի սրբով՝ Մուհամեդ-Հասանի ղյխավորությամբ: Նրանք եկել, սպանալից բանակ էին դրել Գետաշենի գերեզմանատան ետեվում, հայոց զորքերից մեկ գնդակընկեց հեռավորության վրա: Թշնամու բռնակում էր նաև դեռևս Շամբորում մնացած մելիք Հաթումը՝ Ջրուրերգի տերը: Խանի կողմից նա սկզբում ուղարկվել էր որպես միջնորդ, որի բանակցությամբ, իբր, հնարավոր պիտի լիներ հպատակության բերել մելիք Հովսեփին ու վերադարձնել Շամբոր:

Սակայն մելիք Հովսեփն ու Գյուլիստանի քույրերը նրան լսել անգամ չցանկացան: Մելիք Հաթումին նրանք իրենց միահամուռ միմեռն այսպես հայտնեցին. «Երեկ միայն հիսուն հոգի էինք և տե՛՛՛՛՛նստար շեղանք: Այսօր հինգ հարյուր քաջերի ուժ ունենք, Մխալվում է Մուհամեդ Հասանը. իր սպանական հրետանիկ ամենատանջան աղղեցություն իսկ շունի մեկ վրա, քնդակառամենատանջան աղղեցությամբ երկու ժամ հետո տերը կդառնանք այդ բուրբի»:

Նրանք այս դասը խոսքերով են կերակրում մահմեդական բուռնակալի ծառայությունն ստանձնած հայ մելիքին և ճանապարհ գնում:

Քիչ անց մելիք Հաթումը վերադառնում է և խանի ամենա-

Դեռնար՝ հարգանքները Հովսեփին հայտնելով՝ խաղաղություն հայցում»:

Այս դեպքերից հետո էմիլը առաջ ամիս մեկից Հովսեփի տանն էր, Գյուլիստանում, որ անմիջապես տեղափոխվել էին Գետաշենից: Այդ ամբողջ ընթացքում նա մտածում էր Ղարաբաղի մեկիքական ուժերը համախմբելու և ուսաց օգնությամբ Հայաստանը փրկելու հանդուգն պլանները:

Սակայն մի օր էլ մեկից Հովսեփն իր հորեղբորորդի Պապաբեկի միջոցով հայտնում է էմիլին, թե լավ կլինի, որ նա հեռանա իր գավառից, և այն էլ որքան կարելի է շուտ:

էմիլն այս տարօրինակ առաջարկության մեջ տեսնում է մեկիքի ապերախությունը և վախը հարևան մահամեղական խաներից, որոնք, հնարավոր է, որ նման պահանջ ներկայացրած լինեին Գյուլիստանի տիրոջը: Ուրիշ ճար չունեն, քան գնալ Գանձասարի վանքը՝ կաթողիկոս Հովհաննես Հասան-Ջալալյանի մոտ: Այստեղ էլ կաթողիկոսը նրան ընդունում է «երևակայելի ամեն քաղաքավարությամբ», ցավ հայտնում մեկիք Հովսեփի վարմունքի համար, և, այսուհանդերձ, խորհուրդ տալիս անձամբ ներկայանալ Շուշվա Իբրահիմ խանին՝ կանխելով հնարավոր ամեն տեսակ անախորժություններ: Կաթողիկոսը միաժամանակ նրան է տալիս խանին ուղղված մի նամակ, որի մեջ շարադրված էին թղթաբերի բարձր արժանիքները, մտերիմ բարեկամությունը անգլիական թագաժառանգի, նշանավոր դուքսերի և ուսական արքունիքի մեծամեծների հետ: Նամակում հատուկ տեղ էր արվել նաև Գանձակի խան Շահվերդու դեմ էմիլի տարած փառավոր հաղթանակին:

Նամակն էր պատճառը, էմիլի ճարպիկ բանախոսությունը, թե՛ նրա օգնական Իսահակը, որ բնիկ Շուշեցի էր և հմուտ գործարար,— ընդունելությունը դառնում է բարեբաստիկ, և դաժան բռնակալը նրա դեմ ոչ մի սրիկայություն չի անում, շնայած բոլոր հանգամանքները խոսում էին այն մասին, որ էմիլը չպիտի կարողանար գլուխ պրծացնել Շուշվա նենգ տիրոջ որոզայթից:

Այստեղից ճանապարհը նրան վերստին տանում է մեկիքների ապարանքները: Գանձասարում էլ նրան դիմավորում է Հովհաննես կաթողիկոսը: Ամենուր սառ ընդունելություն, զգուշավոր ու կեսբերան խոսակցություն: էմիլն զգում է, որ իր դեմ

ամեն տեղ մի անտես ու շար ոգի է դրժում, հյուսվում է անվստահ հույսան ու զավի մի ցանց, որից դուրս գալը դառնալու է անհնար:

Եվ մի դրույց, որտաքաց մի խոստովանություն, որի հեղինակը Հովհաննես կաթողիկոսն էր, նրա առաջ բացում է գաղտնիքը: Այդ գրույցը ես մեջ եմ բերում մասնակի կրճատումներով:

«— Երկնաբնակ տերը ձեզ հետ է, ո՛վ սիրելի բարեկամ և ազնիվ իշխան,— խոսում է Գանձասարի կաթողիկոսը:— Երանի՛ թե նորին սրբություն Սիմեոնը՝ ավագ կաթողիկոսն Ամենայն Հայոց, ձեր հանդուգ ունենար այն հարգանքը, որ ունենք ես, վանականներս և ինն քաջարի եղբայրներս: Այն ժամանակ հեշտությամբ պիտի կարողանալիք բաղձալի վախճանին հույցնել դորձը և արմատախիլ անել քրիստոնեական հավատի թըշնամիներին: Բայց, ավա՛ղ, Սիմեոնը ձեր բարեկամը չէ, ոչ էլ բարիքն է՝ բաղձում իր ազգի... Զգուշացի՛ր նրա նենգ սրտից: Մի՛ դատապարտիր մեր մեկիքներին ու ժողովրդին, որոնք իրենց ամբողջ կարողությամբ քեզ պիտի միանային և հրամանատարությանը պիտի ենթարկվեին, եթե նա արդևր չհանդիսանար: Հիշո՛ւմ ես, որ երկու շաբաթ առաջ սուրհանդակս մեկիք Հովսեփին ուղղված նամակ բերեց, երբ դու տակավին նրա մոտ էիր՝ Գյուլիստանում:

— Այո՛,— հարեց էմիլը,— Մովսես էր սուրհանդակի անունը:

— Բարի՛,— ասաց Հովհաննես կաթողիկոսը:— Այդ նամակը Սիմեոնն էր ուղարկել իր իսկ սուրհանդակի միջոցով: Մասնավոր նամակ էլ ինձ էր հղել՝ խնդրելով այդ նամակը Հովսեփին հասցնել իմ սուրհանդակի միջոցով, որպեսզի դու չիմանայիր, և հանձնարարել Մեկիք Հովսեփին՝ վատարկելու քեզ իր սահմաններից: Գրանից բացի նամակներ էր ուղարկել նաև մյուս չորս մեկիքներին՝ հանձնարարելով զգուշանալ քեզանից և չդորձակցել քեզ: Հակառակ դեպքում... ոպանում էր բանադրել նրանց և զեհենի հավիտենական հրին մատնել նրանց հողիները: Մտածի՛ր, սիրելի բարեկամս, ինչպե՞ս պիտի կարողանա հաջողություն ունենալ, երբ այսքան զորեղ մի հակառակադր ընդդիմանում է քո ազնիվ ձեռնարկումներին, և Հերակլ վալիին էլ պատրաստ է երկրորդ հարվածը հասցնելու... Ընչո՞ւ հայերը չպիտի կարողանային վերացնել իրենց վրա իշխող մի քանի խուժանալարներին ու մանրիկ բռնակալներին և, դիտակ-

ցելով իրենց հշուսխային դրացու հետ, որ զորեղ Ռուսաստանն է, հաստատեին իրենց կամքն ու ազատութիւնը... Ոչինչ չի կարող մեր դեմ արգելք դառնալ, բացի եկեղեցականներից, որոնց գլուխն է կանգնած Սիմեոնը: Նրանք միակ խոչընդոտներն են ճամփիդ վրա և միշտ պիտի ձախողեն գովելի ծրագրերդ: Կբաղձայի, որ գո՛ւ համբերատար լինեիր, քանի ապրում է նա: Իսկ երբ հրաժեշտ տա այս ենթալուսնային աշխարհին... պիտի կարողանանք հուսալ մեր ազատութեան մասին և կաղոթենք առաստված, որ զրկի մեզ բարի ու հայրենասեր մի մեծավոր...

— Ենթադրե՛նք, սակայն, — ասաց էմիլը ժպտալով, — նա էլ այնչափ վատը չի, որչափ իր նախորդը:

— Այն ժամանակ, թող աստված մեզ ողորմի, — ասաց Հովհաննես կաթողիկոսը:»

Ահա այն դրույցն իր հիմնական մասով, որը և ոչ մի անորոշ կես շնորհ էմիլի դեմ գործվող ու ծավալվող ցանցի հարցում:

Անկեղծ ու արդա՛ր էր Հովհաննես կաթողիկոսն իր բոլոր ասածների մեջ: Ամենա՛յն հավանականութեամբ: Ա՛յդ են ապացուցում ինչպես նրա նամակները, որոնք պահպանվել են բարեխառնաբար, հարակից աղբյուրագիտական նյութերը, որոնք հանգամանորեն քննութեան են առնվել հետազոտողների կողմից, և մանավանդ այն հետազոտողական ու դաժան հալածանքը, որին էմիլը պիտի ենթարկվէր նաև հետագա տարիներին, նույնիսկ հեռավոր Հնդկաստանում:

Այլ բան է, որ Հովհաննէս կաթողիկոսի տեղեկությունները հաղորդվում էին Սիմեոն կաթողիկոսին ստից գլուխ շարող մարդու անսքող հակակրանքով:

Հաջորդ մի քանի օրը միասին անցկացրին Հովհաննես կաթողիկոսն ու էմիլը: Վերջինս, իր իսկ խոստովանութեամբ, «մեծ գոհունակութեամբ վայելից ընկերությունը նորին սրբազնութեան»: «... նա իսկական ջենտլմեն էր... թեև հոգևորական, — զրել է էմիլը, — քաղաքագետ էր նա և քաջածանոթ իր երկրին, որի մասին կարողանում էր տալ լավ տեղեկություն»: «Այսպես էմիլը մեծ դժկամութեամբ բաժանվեց նրանից: Իսկ կաթողիկոսը պիտի ուրախանար սրտագին, եթե էմիլը հնարավորություն ունենար նրա հետ անցկացնելու իր կյանքի մնացորդը»:

Ղարաբաղում հարազատներից ստացած հարվածը երևի թե էմիլի համար ամենացավոտներից էր կամ հենց տե՛նչագա-

վտառ: Չէ՞ որ այս լեռնական երկիրն ու նրա հերոսական բնակիչներն էին, որ կյանքում դարձել էին նրա առաջին սերը և վերջին հուշը: Չէ՞ որ նա այստեղ էր եկել երկար ղեգերումներից, իր այդ մեծ սերը փորձանքների ու փորձությունների ենթարկելուց հետո:

Հեռվից հեռու տածած երազուն սիրուն ու պաշտամունքի հասնող հիացումին հիմա էլ գումարվել էր մոտիկ ծանոթությունը, հանդամանալից ճանաչումը, որոնք նրա հիացումը դարձրել էին կենսալից, սերը փոխակերպել սրտացավ ու բոլորանվեր հարազատության: Այստեղ էլ նա հարազատի սրտացավութեամբ տեսել ու զղացել էր նաև Ղարաբաղին պատած այն առանձնահատուկ ցավը, որը ո՛չ ինքը կարող էր դարձանել իր կարճատև այցելութեամբ, ո՛չ էլ այդ բարեբեր ու դուրսդուրանական երկրամասը պետք է թոթափեր գալիք ժամանակներում: Տեսե՛ք՝ մեծ հայրենասերի գրիչն ինչպիսի՛ քնքազգին ոգևորությունը ու անհուն ճշգրտությունը է նկատել իր տեսած, ճանաչած ու սիրած Ղարաբաղը:

«Ամբողջ Հայաստանի, Վրաստանի ու Պարսկաստանի մեջ չկա այնքան բարեբեր երկիր, ինչպիսին Ղարաբաղն է, ուր մեկ ֆունտ սերմից արտադրվում է 110 ֆունտ ցորեն»:

Պատերազմի այնքան հարմար երկիր է, որքան ազատություն:

Ուրիշ մի առավելությունն էլ այն է, որ այս երկրի ցորենը տասը տարի կպահպի և նորի պես թարմ կմնա, մինչդեռ Վրաստանի ցորենը հազիվ տասնութ ամիս կզիմանա և կսկսի դառնանալ ու որդնոտել:

Գալով պտուղներին՝ բոլորն էլ առատ են, ինչպես նաև մետաքսը, բամբակը և բուրդը:

Ուրիշ վայրերում վառելիքը բաղկացած է զխավորապես կովերի, ոչխարների ու ձիերի քակորից, իսկ Ղարաբաղում՝ միայն փայտից, որովհետև չկա գյուղ, որն իր անտառը չունենա:

Ուրիշ տեղերում մաքինելը տարին մեկ անգամ են ծնում, մինչդեռ Ղարաբաղում՝ երկու անգամ, գարնանը և աշնանը:

Կարճ. աշխարհում եղած ամեն բան ունի, բացի մեկից, որը բոլորի թագուհին է՝ խոհեմ ղեկավարություն, որն ասես հրաժեշտ է տվել Ղարաբաղի բնակիչներին...»:

Եվ ահա Հովսեփ էմիլը հրաժեշտ էր տալիս Ղարաբաղին

ալ: զգացումով ու գիտակցութեամբ, ինչպես նաև բազմապատկ-
նած տառապանքով՝ այն գիտակցութեանից, որ իր սիրելիի այդ
ցավը երևի թե անբուժելի է և ճակատագրական պիտի լինի նրա
համար նաև գալիք ժամանակներում:

Երբեք չվհատվող, սակայն իրերի անկասելի վիճակը քաջ
ըմբռնող Հովսեփ էմինը, որոշ ժամանակ Անդրկովկասում դե-
պերիուց հետո, անցնում է Հնդկաստան՝ հուսալով հայ գաղթա-
վայրի վաճառականական միջավայրում պարարտ հող գտնել
հայոց ազատագրութեան իր փայփայած հունդերն այնտեղ նե-
սելու համար:

Հնդկահայ գաղութում, հատկապես Մադրասում, նա գտնում
է ամենաչեղձ ընդունելություն: Նախ, մի քանի տարի գտնվելով
անգլիական ռազմական ծառայության մեջ, նա ալիելի է խորաց-
նում իր գիտելիքներն այդ բնագավառում՝ երբեք չմոռանալով
հայրենի ազատագրական զորքը գլխավորելու իր հին երազանքը:
Հետո նորից մի այլոց ծարավ է ունենում՝ նեավելու մարտերի
մեջ, արյամբ ապացուցելու նվիրվածությունն իր ժողովրդին ու
հայրենիքին:

Հովսեփ էմինն իր ամբողջ կյանքում մնաց այն համոզման,
որ հայ ժողովրդի ամենածանր ողբերգությունը թուրքական տի-
րապետությունն է, և դրա վերացման միակ ճանապարհը՝ Թուր-
քիայի, իբրև գաղութակալ տերության, ջախջախումը: Բայց ո՞վ
պետք է լինի ջախջախողը: Ո՞ր երկիրն է ստանձնելու հայ ժո-
ղովրդի փրկչի առաքելությունը: Այստեղ էլ նա տեսնում էր Ռու-
սաստանը: Իր թափառական կյանքում, աշխարհե աշխարհ ման
գալիս շատ դռներ էր ծեծել, շատ մեծերի առաջ էր վիզ ծռել իր
ժողովրդին օրհասական վիճակից հանելու համար և միայն
Ռուսաստանում էր տեսել շահերի ու շահագրգռությունների այն
փունջը, որը վաղ թե ուշ այդ երկրի հղորությունն ուղղելու էր
դեպի Ռոսֆորի ափերը՝ որպես մի կործանիչ հեղեղ: Դրա համար
էլ էմինը պատրաստ էր ամեն կերպ մոտեցնել փրկության այդ օրը,
ամբողջ էությունը ուղում էր իր գործուն մասնակցությունը բե-
րել փութացնելու այդ փրկությունը: Մասնակցության մեկ ճա-
նապարհ կար՝ մտնել ռուսական գինվորական ծառայության և
սնմիջապես ճանապարհվել ռուս-թուրքական պատերազմի

ճակատ: Անհնար էր Թուրքիայով կամ Իրանով Անդրկովկաս
մտնել և այնտեղից Ռուսաստան անցնել, քանի որ նա վաղուց
արդեն վառնալուր գործակալ էր ճանաչված թուրքական ու
պարսկական կառավարող շրջանների կողմից, իսկ Անդրկովկա-
սում, ինչպես տեսանք, ամենուր արթուն էր Սիմեոն Երևանցի
կաթողիկոսի նվիրակների ու գործակալների բանակը:

Ուրեմն, միակ ճանապարհը մնում էր Եվրոպան, որտեղից
նա հույս ուներ անցնել Ռուսաստան և կալով ռուսական զոր-
քերի շարքում ճակատել իր ժողովրդի հին ու նոր ամենավատ-
նիքը թշնամու դեմ: Իր այս պլանի մասին էմինը 1769 թ. սեպտ.
18-ին զրել էր լոնդոնյան հին բարեկամ նորտուսներին: Վեր-
ջինս 70-ի մարտի 14-ի պատասխանով խորհուրդ էր տալիս
չձեռնարկել նման ճանապարհորդություն, քանի որ պատերազմն
ավարտվելու վրա է, «մերձակա ճակատամարտը, ամենայն հա-
վանականությամբ, վերջ պիտի դնի պատերազմին, և այսպես
թե այնպես, զուցև ամեն ինչ վերջացած լինի այս նամակն ստա-
նալուցդ առաջ»:

էմինը, սակայն, իր բարեկամից լավ գիտեր Թուրքիայի
բարքը և նոր նամակով խնդրեց նրա միջնորդությունն իր ծրագրի
իրականացման համար, որովհետև, նախ, դեռ չէր ավարտվել
պատերազմը, և ապա՝ «եթե ավարտված էլ լինի, նորից պիտի
պայթի: Իսկ ինքը փափագում էր մտնել ռուսական բանակի մեջ՝
նորից փորձելու համար, թե որն է ծառայություն պիտի կարո-
ղանա՞ մատուցել իր անզուլս հայրենիքին»:

Այս անգամ ևս բախտը չպետք է ժպտար էմինին: Այս ան-
գամ էլ նա չպետք է հնարավորություն ունենար «իր անզուլս
հայրենիքին» մատուցելու այն ծառայությունը, որ իր երա-
զանքն էր, և առանց որի նա սնիմաստ ու աննպատակ էր համա-
րում իր ապրած կյանքը:

1773 թ. էմինը փոխադրվում է Մադրաս: Այնտեղ նրան զբո-
կաբաց է ընդունում հայրենասիրական այն խմբակը, որի կազ-
մակերպիչն ու ոգին էր հռչակավոր վաճառական ու բարեգործ
Շահամիր Շահամիրյանը: Այս խմբակի գաղափարախոսն էր
էմինի հին բարեկամ ու գործակից Մովսես Բաղրամյանը, որն
արդեն հրապարակել էր «նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ»
ծրագրային գիրքը: Որ այս գրքում շարադրված գաղափարներն
ու հայ ժողովրդի ազատագրության ծրագիրն իրենց վրա կրում
են նրա հեղինակի ուսուցչի՝ Հովսեփ էմինի, արամագրություն-

ների կնիքը, դա վաղուց նկատվել է հետազոտողների կողմից: Եվ որ այդ ծրագրի իրականացման գործում նկատի է առնվել էմինի դեկավար մասնակցությունը, դա ևս հայտնի է: Գրքի վերջին էջում կոչ է արվում հայություն բոլոր հատվածներին՝ լինել միակամ ու միահամուռ, ցույց տալ նյութական ամենայն օժանդակություն այն մարդկանց, որոնք հանձն կանեն գլխավորել ազգն օտար տիրակալներից փրկելու և նրա հետագա նահատակիչը տնօրինելու գործը: Հենց այս ամենապատասխանատու գործի գլուխ էլ պետք է կանգնած լիներ էմինը: Եահմադյանի խմբակի երաշխավորությամբ նա նորից պետք է Հայաստան գնար և ամեն ինչ սկսեր մեռյալ կետից: Գաղութի մեծահարուստներից շատերը նույնիսկ խոստանում էին իրենց սնեցվածքից էական հատկացումներ տնել այդ նպատակին, Լեւ միայն դրա համար լինի... Միմեոն կաթողիկոսի թույլատրությունը:

Գարձյալ Միմեոն կաթողիկոսը...

Այս ժամանակ հնդկահայ գաղութում Երուսաղեմի հայկական վանքի համար հանգանակություն էր հավաքում ամեն Հովհաննես եպիսկոպոս՝ Միմեոն կաթողիկոսի նվիրակն ու կամակատարը: Հենց նա էլ կաթողիկոսի անունից հորդորում է տեղի մեծահարուստներին՝ հետո մնալ էմինից:

Այդ էլ բավական էր, որպեսզի իրենց հարստությունն ազգը փրկելու գործին ի սպաս դնելու խոստումներով կուրծք ծեծողները հրաժարվեն ձեռք մեկնել Հովսեփ էմինին:

Եվ նա այս անգամ համփա բունեց դեպի Իրան՝ այնտեղից Ռուսաստան անցնելու համար:

Հանգամանքները, սակայն, վերստին բարդանում էին: Ամենուր սպառնալիքներ էր լսում իր հասցեին՝ ուղարկված Միմեոն կաթողիկոսի ու նրա գործակալների կողմից: Հիսնամյա հասակում նոր-Ջուղայում էր: Ամուսնացավ այստեղ: Ունեցավ եկուսուցա և երկու աղջիկ: Տարիներ հետո, նրանց էլ առած, վերադարձավ Հնդկաստան:

Հնդկահայ գաղութը նրան առավ իր ոլորտը: Այստեղ էլ նա գրեց ինքնակենսագրական-խոստովանություն-հիշատակարանը՝ մինչև կյանքի վերջը երազելով իր հեղ ժողովրդի ազատագրությունը, միշտ սկանչը նրա կանչին:

Իսկ այն ժամանակ, երբ կանչն իսկապես հնչեց, երբ հայրենիքի ու Ռուսիայի դավակներն ի մի էին հավաքվել և ուղում

էին հայոց ճակատագրի հարցը քննելիս լսել նաև էմինի ձայնը, գործի դնել նրա փորձն ու իմաստությունը, կանչը տեղ չհասավ:

1780 թվականին էր այդ: Արքունիքում նախապատրաստվում էին ձեռնարկելու նոր՝ պարսկական արշավանքը: Այդ կապակցությամբ էլ նորից թարմացել ու բորբոքվել էր հայկական հարցը, որը քննելու համար Պետերբուրգում տեղի էին ունենում բարձր մակարդակի խորհրդակցություններ: Ռուս գործիչներից խորհրդակցության մասնակիցներն էին Գրիգորի Պոչոյովսկին, Իվան Գորիչը և դեներալ Մուլորովը: Հայոց կողմը ներկայացնում էին Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանն ու Հովհաննես կազարյանը: Խոսակցությունը դնում էր այն խնդիրների շուրջ, որոնք ժամանակին Հովսեփ էմինն էր բարձրացրել Պետերբուրգում, արքունիքի առաջ՝ հայոց ազատագրական շարժումը, Ղարաբաղի մելիքների ռազմական ուժերի օգտագործումը, առևանգ օժանդակությամբ հայկական պետականության վերականգնումը:

Այս օրերից մնացած փաստաթղթերում պահպանվել է մի դեկուցագիր, որը հունվարի 10-ին Հովհաննես կազարյանն է ներկայացրել Մուլորովին: Այստեղ՝ ղեկուցագրում, մեծահարուստ կազարյանը ռուս բարեկամին է ներկայացնում իր կարծիքը հայ ժողովրդի պատմության ամենամեծ դժբախտության՝ սեփական թագավորության կորստի, կորցրածը վերստին վերականգնելու թագավորության հղանակի առթիվ: «Եթե ազգից (այսինքն՝ հայերից—Բ. Ռ.) մի որևէ գլխավոր գուրս գա, շատ հեշտ միջոցով կարող է Հայաստանը (ինքնուրույն թագավորությունը—Բ. Ռ.) վերստին վերականգնել... Եթե ժողովրդի ընտրությամբ կամ բարձրագույնի (կայսրուհու) բարեհաճությամբ ազգից մի զբաղավոր գուրս գար, առաջին անգամի համար բավական կլիներ, որ նա կարողանար հաստատվել Գերբեմբուրգում, և նրան օգնություն տրվեր տիրելու Եամախուն ու Գանձակին: Այն ժամանակ Ղարաբաղից ու Սղնախից, որոնք անկասկած կիմանան, բավականաչափ զորք հավաքելով՝ կարող է գալ, երևանն ու մյուս քաղաքները գրավել...»:

Ձեկույցի մեջ «մի որևէ գլխավորը» կոչված է նաև «հայոց գլխավոր», որի անմիջական ղեկավարությամբ բովանդակ Հայաստանը փրկելուց հետո նա պետք է դառնար անկախություն ու թագավորություն ձեռք բերած երկրի գերագույն իշխանավորը՝ թագավորը: Այդ անկախ Հայաստանն այնքան լինելու էր Ռուսաստանի հետ հավերժորեն կապված ռազմա-քաղաքական ու

տնտեսական տեսակետներից, որ պատերազմի ժամանակ ռուս օգնական զորք էր ստանալու, և ինքն էլ տալու էր իր սեփական զորքը՝ նրա թշնամիների դեմ կռվելու համար: Բայց, ամեն պարագայի, դա լինելու էր իր թագավորն ունեցող Լեկիր, որը «միշտ երախտապարտ պիտի մնա Ռուսաստանին իր փրկութեան ու վերածննդի համար...»:

Իսկ ո՞վ պիտի լիներ այդ Հայաստան Լեկիրի թագավորը: դավարը:

Այս ապագա թագավորի թեկնածուի անունը տրվել է ղեկուցողի հանձնումից մի քանի օր առաջ, հունվարի 3-ին: Սուվոբովի մոտ էին հրավիրվել Լազարյանն ու Արզումբյանը, և խոսք էր գնում այն մասին, թե ինչպե՞ս պիտի փրկվի Հայաստանը, ինչպե՞ս են կազմվելու փրկարար զորքերը, ո՞վ է լինելու այդ զորքերի հրամանատարը, որը հետո էլ պիտի դառնա «հայոց պիտալորը»:

Հովսեփ Արզումբյանի հիշատակագրության համաձայն, երբ հարցերն այսքան կոնկրետացել էին, իրենք կանգ էին առել Հովսեփի էմիրի թեկնածության վրա:

Սուվոբովը Լազարյանին հանձնարարել էր նամակ գրել էմիրին, որպեսզի նա շտապ դա Ռուսաստան: Լազարյանն անմիջապես դրեց այդ նամակը, ուղարկեց Հնդկաստանի գավառապետին, սրպետի սա էլ աշխարհից հլի նոր-Ջուղա:

Ըստ երևույթին նամակը Ջուղայում չէր հասել հասցեատիրոջը, քանի որ նա արդեն տեղափոխված էր Հնդկաստան: Պետերբուրգի հայ գործիչներին էլ հաղորդել էին, թե էմիրն արդեն վախճանված է: Եվ այդ գործիչներն այլևս չհետաքրքրվեցին նրա հարցով:

Սուվոբովի հանձնարարությունը Հ. Լազարյանի գրած նամակն էմիրին հասավ տասը տարի հետո:

Էմիրը խանդավառությամբ ընդունեց այդ ուշացած լուրը, նամակի դրեց Արզումբյանին, պատրաստակամություն հայտնելով իր հայրենիքին նվիրարիքի ու միայն սեփական ծերունական կյանքի մնացորդը (նա այդուամ էր իր կյանքի յոթերորդ տասնամյակը), ոչև Երկու արու զավակներին, որոնք ստացել էին իր ուղած կրթությունը: Այս մասին իմանում ենք Արզումբյանի մի նամակից՝ ուղղված Պլատոն Զուբովին 1793 թ. մայիսի 2-ին գրած այդ նամակում արքեպիսկոպոսն անզրադառնում է Հովսեփի էմիրի գործին, հայտնելով, թե «1780 թ. նորին

պայծառափայլություն հանդուցյալ իշխանը (կոմս Պատյուկինը. — Բ. Ռ.) ցանկացել էր հանդիպել նրան, դրս համար Եվան Լազարևիչին հրամայել էր գրել նրան իր բնակավայրը՝ Շուկուկան Կալկաթա քաղաքը և հրավիրել, որ գա այստեղ, բայց այն ժամանակ լուր էր հասել, թե նա վախճանված է, իսկ ինքը՝ էմիրը, կենդանի լինելով և տեսնելով, որ կանչվել է Ռուսաստան, 1790 և 1791 թվականներին գրել էր ինձ՝ ներկայացնելով իր ծառայությունները բարձրագույն արքունիքին՝ թեկուզ և օնր տարիքում՝ ամբապնդված երկու տղաներով, որոնք կրթված դաստիարակված են»:

Այս նամակագրությունը ևս, ըստ երևույթին, չի հանդեցրել ծեր հայրենասերի վերջին կամքի կատարմանը: Եվ նա կյանքի մնացորդ տասնամյակն էլ անցկացրեց հեռավոր Հնդկաստանում՝ աղանջը հայրենիքից սպասող բարի լուրերին, բուն թե արթուն՝ Լուսինով նրա ազատությունը, որ պետք է ձեռք բերվեր դարավոր ստրկությունից ու թմբիրից արթնացած հայորդիների խիղախությունը, ռուսական պետության աջակցությամբ:

Հովսեփի էմիրը վախճանվել է 1809 թվականին, Կալկաթայում: Ծերմակ մարմարե նրա շիրմաքարի վրա քանդակված են թեղանոթներ և թմբուկներ, որոնք խորհրդանշում են իր հայրենիքի ազատության անհրաժեշտ զենքը և ազատություն թմբկահարող գաղափարախոսությունը: Ապա համեստ տապանագիրն է.

«Աստ հանգչի անիւ համազանցի էմիրի՝
որդայ Յուսեփի ի տանվն էմիրեանց, որ
հեաացաւ լավագոյն աշխարհի ի 2 օգոստոսի
ի 1809 ամի»:

Ո՞վ էր Հովսեփի էմիրը հայոց ազատագրական շարժման համար: Ի՞նչ դեր խաղաց նա այդ շարժումն առաջ մղելու գործում: Այդ առթիվ չեմք միանգամայն իրավացի գրել է. «էմիրն ազատական ձգտումներով տոգորված մի մաքուր և գաղափարական հայրենասեր էր, և այս կողմից հայ քաղաքական մտքի զարգացման մեջ բռնում է կարևոր ու շատ ինքնատիպ մի տեղ, որ շատ մոտեցնում է նրան Իսրայել Օրթին: Եթե Օրթին իր գործունեությամբ բաց էր անում հայկական ազատագրության համար սկսված շարժման առաջին շրջանը, Հովսեփի էմիրին անշուշտ պատկանում է այն մեծ պատիվը, որ նա մեծամեծ ջանքեր գոր-

Ճաղրեց այդ շարժումը նորից վերակենդանացնելու համար, հանգիստանալով, այսպիսով, նախակարագետ հետևյալ՝ երկրորդ շարժանի, երբ ազատագրական շարժումը մոտեցած էր երևում իր լուծման: Այս տխրոնց հայրենասերը հաստատուն աեղ է գրավում իբրև պատմական մի դեմք, որ առաջ եկավ փութացնելու հայոց հորդի երկրորդ կերպարանավորումը, որ չի կարելի պարզ հասկանալ, առանց այդ նշանավոր գործիչ դադափարներն ու գործերը մոտիկից նանաչելու:

Շատ ճիշտ է: Եվ որքան էլ լավ է, որ մեր մեծ պատմաբանը Հովսեփ Էմինին բնութագրելու համար հիշում է Իսրայել Օրիին: Ոչ միայն նրա համար, որ էմինն իսկապես հայոց ազատագրական շարժման ընթացքի երկրորդ շրջանի նախակարագետն է ու խաչարագույն դեմքը և հենց այստեղ էլ շարունակողն է Օրիի գործի, Օրիի՛, որ այդ շարժման առաջին շրջանն սկսեց ու զարգացրեց՝ հայ ժողովրդի փրկության երազանքը մուրա ճանապարհներից հանելով և սերտորեն աղերսելով առասական պետության հետ: Այսքանն էլ բավական կլիներ նրանց իրար կողքի դնելու, նրանց մեծություններն իրարով չափելու համար:

Բայց այդ մեծ նվիրյալները զարմանալիորեն նման են նաև իրենց բնությանը ու բնավորությանը, վարք ու բարքով, ժողովրդանվիրության իրենց կերպով: Հայրենասիրական ինչպիսի՛ կրակ, նպատակամղվածություն, որ կտրող էին ունենալ միայն հավատի նահատակները՝ առասպելի մեջ մտնելուց հետո, բորբոսն ու հորդացող ինչպիսի՛ կռուի, որ նրանց մի հանդուգն ձեռնարկից մյուս անհատատույի խիզախությանն էր մղում, և հոգու ինչպիսի՛ մարբություն, վերապահ ի՛նչ շնարականություն, որոնցով սղողված է եղել նրանց գիտակցական ամբողջ կյանքը...

Հայ ժողովրդի մեծ զավակներից շատերը վաղուց արդեն գրական հերոսներ են նան՝ հորատացած գրականության նկարեն միջոցներով, հուղական լույս ու գունդով: Ի՛նչ խոսք, որ գրականությունը պատմականի մյուս է բարձրացրել նրանց, որել փոփոխող սերունդների հավերժական ընթացքի ու անթարթ հայացքի առաջ: Այդպես է Վարդան Մամիկոնյանը՝ մեր հերոսական նախնիներից առաջին ամենաբախտավորը, որին անմահության անձնագրով օժտողը՝ մեր առաջին հանճարեղ վիպասան Եղիշեն, ապրել է հենց իր հետ, իր կողքին, վառվել նրա գործով ու գաղափարով: Ուշ ժամանակներում գրական պատ-

վանդանին բարձրահալու բախտին են արժանացել քչերը... Եվ բոլորն էլ, գրական հանդերձանքով զարգարված, դարձել են ժողովրդի սիրելիները: Նույնիսկ Պապ թագավորը՝ գրականության մեջ մեր թագավորական հարստության ողբերգական ճակատագրով պսակված ասպետը, որի իրական-պատմական հիմքը եղել է մի վերին աստիճանի անհրապույժ անհատականություն: Ուրեմն, գրական խոսքն է այն ամենագոր ուժը, որ բազմապատկում է հերոսի հերոսականությունը, նահատակի վճռական քայլի ազգային իմաստն ու նշանակությունը... Ինչպես նաև հակառակը՝ վախկոտի մեջ շեշտելով սողմեցիկությունը, սխալական մահկանացուի մի հատիկ անխուսափելի քայլի մեջ՝ նրա ահավորությունը...

Մեր պատմության Երկու մեծ նվիրյալներն իրենց կենսագրությամբ, իրենց ամեն մի քայլով և վարքի ամեն մի մանրամասնով, առանց գրական սրել միջամտության անգամ, գրական այնքան ավարտուն կերպարներ են, որ իվում է իրական կյանքն ինքն է եղել նրանց վիպասանը, բանդակագործն ու գեղանկարիչը...

Դրանք են Իսրայել Օրին և Հովսեփ Էմինը: Կարդացե՛ք նրանց նույնիսկ պաշտոնական գրությունները, առօրյական թղթերը, էլ շեմ ասում՝ օրագրությունները կամ նամակները բարեկամներին ու հարազատներին... Եվ կուսանք այդ խոնացած էջերի մեջ հերոսական կերպարանքով վեր խոյացած հերոսներին, նրանց հայրենավառ սրտերի անմար կրակից կչերմանաք, և ձեր վեճ կճառագի նրանց հոգու պայծառ լույսը, որն իրենց զարի ահավոր խավարը ճեղքելով՝ ցույց տվեց հայ ժողովրդի փրկության ու ազատագրության միակ ճանապարհը:

ՀԱՅ ՄԵԼԻ-ՔՈՒԹՅՈՒՆԸ

«Ես թողցի ոչ Հայաստանս ետի տալու»
ՄԵԼԻՔ ԵԳՈՆ ՏԵՐ ԳԵՂՈՒՍԻ

14-րդ դարի վերջում (1375 թ.) իր մահկանացուն կնքեց Կիլիկյան Հայոց թագավորությունը, իսկ բուն Հայաստանում հենց այդ ժամանակ առպատակության եկած լանկ-թամուրյան ազգերի հորդանների դաժան հարվածներից ջարդվեցին, ցանուցիք եղան

Լրկրի բնիկ տեր իշխանութունները: Նույնիսկ Արցախ-Սյունիք-
յան լեռնաստանի իշխանական տները, որոնք թաթար-մոնղո-
լակսն տիրապետութեան դժնգակ շրջանը տարել էին՝ առանց
քաղաքական մեծ կորուստների, նոր բռնակալների չի տակ
մանրացան և, ծվարած հայրենի բնական ամբողջուններում,
սպասում էին իրենց օրհասին:

Գրութունն իսկապես օրհասական էր, ոչովհետև հին օրե-
րում, երբ վերացել էր թագավորութունը, կար միթարական մի
բան՝ հայրենի նախարարական տների գոյութունը: Մի այնպի-
սի դպալուն ու հայրենասեր պատմիչ, որպիսին Եղիշեն է, կա-
տարվածը ճակատագրական դժբախտութուն չէր համարում,
քանի որ «ի նախարարսն Հայոց անկաներ թագաւորութիւնն», և
«այրուձին Հայոց բովանդակ ի ձեռն նախարարացն առաջնոր-
դէր ի սլատերաւովի»:

Հիմա չկային նախարարութունները, ջարդվել-մանրացել էին
նրանց փոխարինելու եկած իշխանական տները: Սրանց վեր-
ջին ներկայացուցիչներն իրենց մեծ մասով դո՛՛հ գնացին լանկ-
թամուրյան ավերածութուններին: Ժամանակակից Գրիգոր Մե-
րենց նլաթեցին դառնութեամբ գրել է, թե

«Եղևանք բազում ի տանց ելին
և ի լրնից պարապեցին,
Յերիարացն զրկեցին
և հետոստ տանկին»:

Նախիջևանում ու Խրամում արաբների կազմակերպած նա-
խարարախորովից հետո ու հայ իշխանական տների հետ կա-
տարված մեծագույն աղետն էր, որը, թվում էր, անթափանց
խաղարով ծածկեց վարչաքաղաքական կյանքը բովանդակ Հա-
յաստանում...

Սակայն կարճ ժամանակ անց այս ու այնտեղ ճեղք տվեց այդ
համատարած խավարը, և գլուխ բարձրացրին նախորդ հար-
յուրամյակներում գոյութուն ունեցած իշխանական տների ժա-
ռանգները: Սեանից արևելք, Վերին Խաչենի տարածքին վերստին
տեր կանգնեց Առանշահիկների մի նոր ճյուղ, որի պայազատ
Սայտին իր հայր Շանշեի (Շահանշահ) գերեզմանաքարին փո-
րագրած խոսքով ներկայանում էր որպես «տեղեացս տէր և պարոն
Փոքր Սիւնեաց, Ականայ, Հաթիրքոյ և Հանդաբերդոյ և ծովակին

Գեղամայ, մինչև ի Շաղուազայ»: Նրանից արևելք իրենց տիրույթ-
ների վրա աներեր կանգնած էին Հասան-Ջալալյան իշխանու-
թունից ելած ճյուղերը: Իսկ դեպի արևմուտք, Ջանդեղուրում,
սոքի էին կանգնում Օրբելյան տան ժառանգները: Սրանցից ուրե-
մուտք էլ, Եղեգնաձորի շրջակաների վրա Խաղբակյան տան
հոգևոր ու աշխարհիկ առաջնորդներն էին գլխավորում իրենց
տիրույթների կյանքը, կոոու ձորերում հայտնվում էին գավառու-
կան մանր իշխանութուններ, որոնք բավական հիմնավոր կեր-
պով հավակնում են Մամիկոնյան ու Զաքարյան փառավոր տոհ-
մերի ժառանգութեանը:

Նվ այսպես, Հայաստան աշխարհի լեռնային շրջանները
ծածկված ենք տևանում գավառական բնիկ մանր, բայց կեն-
սունակ իշխանութուններով՝ մի ժամանակ, երբ դաշտային շրջ-
անները տիրել-բռնել էին ակ-կոյունլու և կարա-կոյունլու
թուրքմենական վրանարնակներն ու հարևան մահմեդական ամի-
րայութունները:

Ի՞նչ պիտի լիներ այս ամենի վերջը: Եկվոր բռնութեան հա-
մաճարակը պիտի կարողանա՞ր մարսել նաև հայրենի լեռնաս-
տանին ապաստանած քաղաքական կյանքի մնացորդները, թե
վերջիններս պիտի դիմանային նաև հետագա արհավիրքներին:
15—16-րդ դարերում թուրքմենական ասպատակիչ խաժամուժի
պատճառած աղետներին գումարվել էին Օսմանյան Թուրքիայի
և Իրանի պարբերական բախումները, որոնց թատերարևն տը-
յունը վա Հայաստանն էր, բնավեր հայ ժողովրդի հազար անգամ
բղկաված հայրենիքը:

Արևելյան ու հյուսիս-արևելյան Հայաստանը, որի տարածքն
չբաղեցնում էին վերոհիշյալ գավառային իշխանութունները,
հիմնականում գտնվում էր Պարսից շահի տիրապետության ներ-
քո, և, բնականաբար, շահը կամ նրա կուսակալներն էին, որ
պետք է պարզեին իրենց հարարբութունները տեղական իշխա-
նութունների հետ:

Առաջին շրջանում Պարսից արքունիքը բազմիցս փորձեց
նվաճված երկրում շճանաչել ոչ սքի ու ոչինչ՝ իր միահեծան ու
անսանձ բռնատիրութունից բացի: Սակայն ամեն անգամ դեմ
առավ տեղացիների համառ դիմադրութեանը և ստիպված եղավ
տեղի տալ իսկ տեղի տալ նշանակում էր՝ ճանաչել տեղական

իշխանավորների որոշակի իրավունքները, երկրի ժողովրդի հետ խոսել այդ իշխանավորների միջոցով:

15-րդ դարում հայկական գավառական իշխանություններն ալնքան ուժ ունեին, որ շահին ստիպեցին մտածել, թե նրանք կարող են միավորվել և կազմել մի այնպիսի գործություն, որի հետ այլևս անհնար կգտնար խոսել բռնակալի լեզվով:

Պարսից գահին տիրացած կարա-կոյունլու Ջահանշահը (1437—1467 թթ.) հատուկ հրովարտակով ճանաչեց հայ գավառական իշխանների իրավունքները: Տվյալներ են պահպանվել Մարա տերերին նրա կողմից շնորհված արտոնությունների մասին: Ենթադրվում է, որ համանման արտոնագրեր են տրվել նաև հարևան իշխանավորներին: Այս ժամանակից սկսած էլ հայկական սարքարներում մելիքներ են կոչվում Արևելյան Հայաստանի գավառական իշխանները: Աստի և ենթադրվում է, թե հենց Ջահանշահի հրովարտակով է սկզբնավորվել հայ մելիքական կազմակերպությունը:

Սակայն պահպանված աղբյուրների համաձայն՝ մելիքական իշխանությունը կանոնավոր ընթացքի մեջ է դրվել Շահ-Աբաս Ա-ի (1587—1629 թթ.) դահակալության ժամանակ, երբ Իրանի խորամանկ տիրակալը որոշեց Հայոց երկրի քաղաքական ու անտեսական ուժերը գործադրել Սամանյան թուրքիայի դեմ: Նա հրովարտակներով ամրապնդեց հայ մելիքների իրավունքները, խրախուսեց նրանց սպառնալի ուժերի աճը՝ համոզված, որ դա է լինելու մրցակից թուրքիայի ժավալապաշտության դեմ կանդանդների պատվարը:

Շահ-Աբասը գիտեր նաև մելիքներն իրարից հեռու պահելու, նրանց միաձուլման հնարավորությունները խեղդելու քաղաքականությունը: Առանձին-առանձին հովանավորում էր նրանց, պատրաստում մրցակիցներ, բայց երբե՛ք դաշնակիցներ: Երբեմն մելիք էր կարգում ո՛չ սպինակա մեկին՝ նվաճելով նրա համակրանքը, համոզված, որ հարևան իշխանազույգը չի դաշնակցի նրա հետ: Զարբրիա Քանաքեռցին պատմում է, թե 1606-ին թիֆլիսից դառնալիս Կաջանո ձորում շահն ուզում էր ծանոթանալ հոգատակների վիճակին և ծպտված դնաց Միափոր գյուղի հովիտ Ախալի տունը, գրուցեց նրա ու կնոջ հետ, հետո էլ նստարին կարգադրեց «գրել նոմոս, որ է բազամ մելիքութեան և ես նույն յորդոց որդիս լինել մելիք այնմ դառառի»:

Հոգատակ երկրի այս շքեռնցքով մասնավորություն իրա-

խուսումը բոլոր հին ու նոր բռնակալների քաղաքականությունն է եղել: Մելիքությունն սկզբնավորող Ջահանշահը ոչ միայն գավառական իշխանություններն էր իրարից հեռու պահում, այլև երկուսեց նույնիսկ Հայոց միասնական կաթողիկոսությունը՝ էջմիածնի վեհադեպի մրցակից ու հավակնոտ մի նվիրապետություն էլ ստեղծելով Ազխամարում:

Պահպանված հրովարտակներից կարելի է եղբակացնել, թե արքունիքի հովանությունն արժանանալու համար մելիքության ժառանգորդը պարտավոր էր ներկայացնել իր դավառի բնակչության ստորագրություններով հաստատված համաձայնությունը: Այսպե՛ս, վարսնդաշի մելիք Բալիի որդի մելիք Շահնազարին վերաբերող հրովարտակի մեջ գրված է, թե հիջրայի 1042 թ. (= 1664) վարանդա գավառի մելիքությունը «հանձնված է եղել մելիք Բաղի քրիստոնյային՝ հոգատակների գրավոր համաձայնությամբ»: Հետո, հիջրայի 1055 (= 1677) թ. Բաղիի որդի Շահնազարը շահ Աբաս Բ-ին ներկայանալով՝ վերադին հաստատել է, որ իր հայր Բաղին եղել է իշխանավորը՝ հիջրայ գավառի, ապա՝ «հոգատակներն իրենց ստորագրություններն ու կնիքներն են դրել այն խնդրադրի վրա, որով մելիք Շահնազարին իրենց վրա իշխանավոր են հանաչում»:

Այս կարգն ընդհանրական է եղել թե ոչ՝ հիմա անհնար է որոշել՝ ովքերն էր լիցենզիայի լիցենզիայի պատճառով: Սակայն հրովարտակներում միշտ էր պլանավոր տեղ են բերում հոգատակների հանդեպ արդարամտության և հոգատարության պահանջները, ինչպես նաև մելիքի անասմանափակ իրավունքները, դատաստանի իրավունքը, արքունիքին վճարելիք հարկի (շահլուղ) կանոնավոր հավաքումը:

«Մելիք» արտաբանական բառ է, որ նշանակում է իշխանավոր, տիրակալ, նույնիսկ ինքավոր: Իրանի շահերն, իհարկե, այս տիտղոսի մեջ տեղում էին միայն իրենց ենթակա գավառական մի կառավարիչ, որի պարտականությունն իրենց նկատմամբ սոսկ հարկերի հովաքումն ու արքունիք ներկայացնելն էր, ապա համարյա անսահմանափակ էին իրավունքները սեփական գավառ-տիրույթում:

Անոն իրավաբաններն դրել է. «Շահական հրովարտակներով պայտե էր պատկերանում մելիքների անձնավորության մեջ կենտրոնացած հայ աղջային իշխանությունը. մելիքը տեր էր, տիրապետող, այն էլ ինքնազուխ ու միահեծան, ոչ որ իրա-

վունք շունքը բնկերանայ նրա իշխանությանը: Լեմենքը պիտի հնազանդվի մեկիքին, կատարելին նրա հրամանները, որովհետև մեկիքը բարձր իշխանության կողմից նշանակված իշխանավոր էր: Իր կողմից մեկիքը պարտավոր էր լինել արդարադատ, պիտի հոգ տաներ իր երկրի բարօրության մասին...»:

Այս ամենից բացի, մեկիքն ուներ զորք պահելու իրավունքը: Զորահրամանատարներ էին նշանակվում մեկիքական տոհմի ոչ ավագ ժառանգները, որոնք կոչվում էին բեկ, հարյուրապետ (յուզբաշի), հազարապետ:

Սակայն, անկախ այս իրավունքներից ու հարկադիր պարտականություններից, մեկիքի դերը մեծազույն մասամբ պայմանավորված էր լինում նրա անձնական կարողություններով ու արժանավորություններով: Պատմությունը մեկ տալիս է բազմաթիվ ասպարույցներն այն հանգամանքի, որ անճարակ ամրոպկայը չի էլ վայելել շահական ֆարմանով իրեն արտոնված իրավունքները, իսկ ձեռներեց ու շրջահայաց մի գավառապետ հաճախ ոչ միայն հզոր իշխանություն է ունեցել իր տիրույթներում, այլև գերազանցություն է ձեռք բերել հարևան մեկիքությունների վրա, դարձել շահի մահմեդական կուսակալներից անկախ ու ինքնիշխան մի կառավարիչ: Այդպիսիներից էր, օրինակ, Սողթի ու Մարի տեր մելիք Շահնազար Ա-ը 16-րդ դ. վերջին ու 17-րդի սկզբին, Շահ-Աբասի օրերում:

Հայտնի են նրա մզած հաղթական ճակատամարտերը օսմանյան զորաբանակների ու կովկասյան լեռնական ավարառուների դեմ: Նրա ղեկավարությունը հաճախ էր խտորոնել պատժում հարևան մեկիքություններին նեղող օտար ասպատակիչներին: Իսկ հարստության ու իշխանական փառքի մասին հիշատակագիրը ավել է հետևյալ գնահատականը. «Մ՛շ գոյր նման սորա իշխան յագագ Հայոց, զի է յոյժ փարթամ գոյիւք և առատ ընչիւք՝ լցեալ ի պարգևացն Աստուծոյ, ամենայն առատութեամբ և հզար իշխանութեամբ բարգաւաճեալ, պատուեալ և մեծարեալ ի խրոխտ կայսերէն Պարսից»: Եվ սա շափազանցված խոսք չէ, քանի որ Առաքել Դավրիժեցու վկայություններից հայտնի է, թե որքա՛ն հարգի էր նրա ձայնը Շահ-Աբասի համար, և թե ինչպե՛ս այդ բանակալը հաճախ նրա խոսքով զիջումներ է արել Հայոց երկրին վերաբերող հարցերում:

Շահ-Աբասի արքունիքում նույնքան բարձր պատիվ ուներ և Սյունյաց Քաջաթաղ գավառի (Հագարի գետի ավազանը) տեր

մելիք Հայկազը: Այդ նա էր, որ 1500-ականներին, ընդվզելով թուրքական բռնակալության դեմ, պարսիկների օժանդակությամբ ազատագրեց իր տիրույթները, Սյունիքից դուրս քշեց քոչվոր ասպատակիչներին և անսոփիկ դարձրեց իր Խանածախ իշխանանիստը, սեփական բերդամրոցները, մեծապես օգնեց Սյունիքի հոգևոր ու մշակութային կյանքի վերելքին:

17-րդ դարի սկզբի ազատագրական ողորմամներում, — և Իսրայել Օրիի միջոցով ռուսական արքունիքի հետ վարած բանավարություններում, և՛ նրանից հետո թուրք ասպատակիչների դեմ վարած հերոսական պայքարում, — մեկիքները հայոց ազատագրության դրոշակակիրներն էին: Նրանք իրենց դիրքերը չզիջեցին նույնիսկ սղնախական պայքարի և Դավիթ Բեկի ու Մխիթար սպարապետի բոբբոքած ազատամարտերի հարկադիր դադարից հետո:

Հաջորդ տասնամյակը հայ մեկիքության համար եղավ քաղաքական ու բարոյական ուժերի առավել դաժան մի փորձություն, որից նրանք դուրս եկան պատվով ու առավել հզորացած:

1725 և 1732 թթ. ռուս-պարսկական պայմանագրերը պատճառ եղան, որպեսզի Անդրկովկասը գլխավոր Պարսից տիրապետությանը հանձնված ցարական արքունիքից առժամանակ երես դարձնեն Հայաստանի հոգևոր ու աշխարհիկ առաջնորդները և հույս գնեն Պարսից շահի բարյացակամության վրա: Նրանք ուրիշ էլք չունեին. նորից նոր օսմանյան բնասպետության անողորմ ճիրանները շնչեղեղ համար հարկադրված էին գնալու հին թշնամու դուռը:

Եվ հենց այս ժամանակ էլ Իրանի բախտը տնօրինելու եկավ Նադիր-կոչի խանը՝ վերին աստիճանի շրջահայաց ու խորամանկ մի տիրակալ, որն էլ, իր հերթին, մինչև Ատրպատականի խորքերը հասած թուրքական ռազմակալությունը խորտակելու, Անդրկովկասին և պատմական Հայաստանի հարավային ու արևմտյան նահանգներին տիրելու գործում չէր տեսնում առավել հուսալի որևէ միջոց, քան հայոց քաղաքական ու ղեկական աջակցությունը: Այդ աջակցությունը ձեռք բերելու համար Նադիրն արևց այնպիսի վերջույթներ, որոնցից հիացած էին հայերը, շճմած՝ շահի հավատակից գործակալները: Նա Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությանը վերադարձրեց նրա հին ավատատիրական իրավունքները, ամեն տեսակ միջոցներով օգնեց վերակառուցե-

լու և շեղացնելու էջմիածնի մայր տաճարն ու նրա օժանդակ շինությունները: Եվ, որ վեր էր ամեն տեսակ սպասածից, վանքին նվիրեց 15 կիլոգրամանոց ոսկե մի ջահ և կարգադրեց Քիր-մանից ամենաընտիր գորգեր բերել և նրանցով ծածկել Մայր աթոռի ու վեհարանի սրահները:

Նշանակալից էր այն արտոնյալ վիճակը, որ հայ մեկիքնե-րին տվեց նորընծա շահը (թագադրվել է 1736-ի գարնանամու-տին, Մուխանք դաշտում, հայ մեկիքների և Արրահամ Կրետացի կաթողիկոսի եռանդուն մասնակցությամբ): Արարատյան նա-հանգր փաստորեն ղեկավարում էին Նաղիրի հաստատած հայ մեկիքները, որոնցից մեկը՝ Երևանի մեկիք Հակոբջանը, հետա-գայում նույնիսկ իրավունք ստացավ հիմնելու փողերանոց և կտրելու արծաթե ու պղնձե դրամներ: Արարատյան երկրի մե-լիքների գահերեց (քայանթար) էր ճանաչվում Գեղարքունիքի ու Սողբի տեր Մելիքջան Մեկիք-Շահնազարյանցը:

Նաղիր շահի հրովարտակներով մեծ իրավունքների տիրա-ցան Այունիքի ու Արցախի մեկիքները:

Արցախի հինգ մեկիքությունները, որոնց տիրույթներն ընդ-գրկում էին Գանձակի մատույցներից մինչև Արաքսի ափը հաս-նող տարածքը, կազմում էին ռազմաքաղաքական մի ամբողջու-լյուն: Նաչր հյուսիսում Գյուլիստանի կամ Քալիշի մեկիքու-թյունն էր՝ ընկած Կուրակ և Քարթառ գետերի միջև: Այստեղ իշխում էին մեկիք բեգլարյանները, որոնց նստավայրն էր Քալիշ աւանը, և ամբողջ էր Գյուլիստան բերդը: Սրանից հարավ Ջրա-բերդի մեկիքությունն էր, որը տարածվում էր Քարթառի միջին ավազանում՝ Քրդի վտակի ու Քարթառի միախառնումից զույա-ցած քարահերձի շրջակայքում: Իշխողները մեկիք Իսրայելյան-ներն էին՝ Հասան-Ջալալյանների մի ճյուղը, որ նստում էր հի-նավուրց Ջրաբերդ ամրոցում: Խաչենի մեկիքությունը հիմնա-կանում բռնում էր Խաչենագետի հովիտը: Այստեղ էլ բուն Հա-սան-Ջալալյաններն էին իշխում և նստում էին Գանձասարի հանդիման խոխանաբերդում: Վարանդայի մեկիքությունը փակած էր Կարկառի հովտից մինչև Քիրս-Գիզափայտ լեռնազուտին: Սրա տեր մեկիք Շահնազարյաններն էլ նստում էին Ավետարա-նոց (այժմ՝ Չանաղչի) բերդավանում: Գիզակի տեր մեկիք Եզան-յան-Ավանյաններն իշխում էին դրանից հարավ, մինչև Արաքսն ընկած ամբողջ տարածքի վրա և նստում էին Գող (Տող) ավա-նում:

Բոլոր այս մեկիքական տներն էլ սերված էին երկրամասի հինավուրց տեր Առանշահիկ նախարարական-իշխանական տոհ-մից, և հետադուրդները թյուրիմացարար են փորձում եկվոր-ներ տեսնել նրանց շարքում: Օրինակ, Վարանդայում «եկվոր» են համարվում Շահնազարյանները: Բայց չէ՞ որ սուույդ հայտնի է, որ սրանք Վարանդային տիրացել են՝ իբրև Մար-Սողբի Շահ-նազարյանների տոհմակիցների: Իսկ Սողբի Շահնազարյաննե-րը, — այդ վաղուց ապացուցված է ազդյուրպիտակուն տվյալնե-րով, — անմիջական ժառանգներն էին Վերին Խաչենի Դուխան իշխանական տոհմի, որն էլ իր հերթին ուղիղ գծով ճյուղավոր-ված էր հին Արցախի տեր Առանշահիկ բնից:

Այս հինգ մեկիքությունները 17-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակն անց էին կացրել հակաթուրքական անդիջում պայ-քարի մեջ և ձեռք էին բերել որոշակի ինքնուրույնություն, վճռա-կան ուժ էին նաղիրի աչքում: Եվ պատահական չէ, որ նա հա-տուկ ուշադրություն դարձրեց հենց այս մեկիքությունների վրա՝ գավառապետ-մեկիքական իրավունքների մեջ հաստատելով հին մեկիքական տների արժանավոր ժառանգներին: Շահն ամեն կերպ խրախուսեց նրանց միասնությունը, իրար միավորեց և նորակազմ դաշնակցությունը կոչեց Խամսե (արաբերեն՝ հընգ-յակ) և նրա վրա դերազահ կառավարիչ-բեկլարբեկ (իշխանաց իշխան) նշանակեց Գիզակի մեկիք Եզանին:

Գիզակի տերն այս ժամանակ արդեն ալեղարդ և իմաստուն մի իշխանավոր էր, իր անունը պսակած հակաթուրքական ան-վեհեր սխրանքներով: Ավանդությունն այս Եզան-Ավան մեկի-քին է վերագրում այն հանդուգն միջոցառումը, որով շատ երկար ժամանակ օսմանյան թուրքերի ոտքը կտրվեց Անդրկովկասից ու Արևելյան Հայաստանից: Սարը-Մուստաֆա փառալի բազմա-հազարանոց բանակը ցրված ձմեռում էր Գիզակի ու Վարան-դայի գյուղերում, իսկ ինքը՝ հրամանատար Սարը-Մուստաֆան, Գանձակի խանի բշոջում խնջույքներով էր անցկացնում ձմեռը, որպեսզի վարնանն ասպատակի հայոց գավառները, վրեժ հանի անցյալ տասնամյակին օղնախական կոիվներում թուրքերի ստա-ցած վարկաբեկիչ հարվածների համար: Եվ ահա մեկիք Եզան-Ավանի նախածեռնությամբ, հատուկ ահազանդ-նշանով, մի գի-շերվա մեջ հայերը կոտորում են իրենց տներում ձմեռող աս-կյարներին: Գլխովին բնաջնջվում է օսմանյան ամբողջ բանակը:

Մարր-Մուստաֆան 'հազիվ է գլուխս պրծացնում' փախչելով Երևան:

Այնպիսի մեծ մի բացառիկ անվեհեր դեր էլ վերապահում է մելիք Եզանի քրոջ աղջիկ Գայանին, որը վարանդայի մելիքի դուստրն էր և հետո պետք է մտներ կուսանոց ու փայլեր նաև գրչության արվեստի մեջ:

Եվ, այսպես, Արցախը կամ նոր անունով Խամսայի երկիրը, ոչնչացրել էր իր ամենատեղի թշնամուն՝ թուրքական զորքը, որ նաև նազիրի թշնամին էր: Եվ Պարսից շահն առաջնորդվեց այն իմաստով, որ ասում է՝ թշնամու թշնամին իմ բարեկամն է: Փաստորեն այդպես էր նաև հայ մելիքների համար: Նրանք գիտեին, որ ջախջախված թուրքն իրենց հանգիստ թողնողը չէ: Ուրեմն, անհրաժեշտ էր պատրաստվել նոր արհավիրքներ դիմագրավելու: Իսկ այս դեպքում ամուր դաշնակից էր պետք, որը չէր կարող լինել ուրիշ մեկը, քան իր քաղաքական ու ռազմական վերելքն ապրող նազիրը:

Նազիրը Հայաստանի փառավորված իշխանավոր մելիք Եզանին դարձրեց իր բարեկամն ու խորհրդատուն: Պարսիկ պատմիչն ասում է՝ շահը ծերունազարդ մելիքին կոչում էր «բարալը», որ իրենց լեզվով նշանակում է «հայրացու»: Ռազմի փառքով ու քաղաքական նվաճումներով դեռևս չհղփացած դաշար տիրակալը կարող էր իրեն թույլ տալ մի այդպիսի բարեկամություն հայ մելիքի հետ: Իսկ Եզանն էլ օգտվում էր այդ հանգամանքից՝ իր հայրենիքի շահերը պաշտպանելու համար: Նույն պարսիկ տարեկիրը վկայում է, որ Եզանի խնդրանքով ու խորհուրդներով նազիրը բազմիցս օգնել է հայերին, նրանց տվել արտոնություններ, որոնք անպայման կմերժեր մնացած հպատակներին: Նազիրը հենց մելիք Եզանի խորհուրդով է բարեկամացել Հայոց կաթողիկոսի հետ, այցելել էջմիածին, օժանդակել նրա վերակառուցումներին, հարգանքի ցույցեր արել հայոց հավատի նկատմամբ:

Եզանի խնդրանքով՝ նազիրն ազատ է արձակել հազարավոր հայ զորիների, որոնք հավաքվել էին Արևելյան Հայաստանի տարբեր մասերից, Գանձակից ու շոշականերից և տարագրության պիտի քշվեին դեպի Պարսկաստանի խորքերը: Երբ արևմտահայկական զավառների համար մղված ճակատամարտերում նազիրի բանակը գերիներ էր վերցրել, նրանց մեջ կային տասնյակ հազարավոր հայեր, որոնք ևս ազատ արձակվեցին մելիք

Եզանի խնդրանքով կամ նրա իսկ միջնորդությամբ դարձին խառնված էջմիածնի վեհապետի աղերսանքով:

Նազիրն ամեն կերպ ջանում էր նվաճել հայոց առաջնորդների, հատկապես մելիքների բարեկամությունն ու վստահությունը: Ժամանակակիցներից մեկը՝ Միմեոն Երևանցին, հայոց հանդեպ նազիրի բարյացակամությունը բանաստեղծական պատկերով է ներկայացրել: Ասում է. «Նաևր շահ կոչեցեալն այնքան էր ասեղ ու զարհուրելի, մինչև քարինքն հալէին յահէն և յանուանէն», սակայն նա հայ մելիքների ու Արրահամ Կրետացի կաթողիկոսի հետ այնպես էր բարեկամացել, որ սրանց ամեն տեսակ զիջումներ էր անում: Նրանց միջնորդությամբ «զբազումս աղա տեսց ի մահուանէ, դառս ի իշոյց ի կախաղանէ, զբազմաց աշան և զականջան և զայլ անդաման ազատեսց ի հատանելոյ և ի բրելոյ: Ջանհամար գերիս ազատեսց ի գերլաց: Եւ զբազումս, զորս տաճկացուցեալ էին կամաւ և թէ բռնութեամբ, յետս դարձոյց և առ ի ձեռաց այլազգեաց» («Ջամբո», էջ 30):

Մելիք Եզանը վախճանվել է խորը ծերության մեջ: Նրա տապանաքի մեջ ասվում է.

«Եղև սիրեցեալ ամենայնին
Նատիր անուն թագաւորին,
Տիրապետեաց սոյ ի երկրին
Ի Աղտանից ի նահաղին,
Յոյժ պատուեցաւ պարսից ազգէն,
Քան զիշխանս հայոց երկրին:
ԹՃՂԳ» (1744 թ.):

Իսկ Տոզ ավանում գտնվող նրա ապարանքի շքամուտքի շուրջը փորագրված վիմագրում նա ինքն ասում է. «Ես թողցի ոչ Հայաստանս եսիր տալու», որ կարող է ամփոփ ու պերճախոս գնատաականը լինել մեծ մելիքի հայրենանվեր կյանքի ու գործունեության:

Եզանից հետո հայ մելիքները դեռևս վայելում էին նազիրի բարեկամությունը:

Նազիրը չէր սխալվել իր հաշիվների մեջ: Հայ մելիքներն ու ամբողջ ժողովուրդը բոլորանվեր վարձահատույց եղան շահի բարյացակամության համար և նրա հակօսմանյան պատերազմներում՝ Գանձակում ու Շամբորում, հատկապես Եզվարդի դաշտում բռնկված ճակատամարտին ցույց տվին մի այնպիսի

խիզախ մասնակցութիւն, որպէսին նա չէր տեսել իր հին ու նոր ոչ մի դաշնակցից:

Հայերի ամենահեռանդուն աշակցութեամբ Արարատայան երկիրը թուրքերից մաքրելով՝ Նադիրն անցավ Շիրակ, նվաճեց նրանից հարավ ու արևմուտք ընկած հայկական գավառները: Տիրեց Կարինին, Երզնկային: Թուրքիան ստիպված եղավ խաղաղութեան դաշինք կնքել՝ իր համար ստորացուցիչ պայմաններով:

Ժողովրդական իմաստութիւնն ատու է՝ բռնակալի հետ բարեկամ լինես թե օձի, միևնույն է, վաղ կամ անազան թույն կխառնի բարեկամութեան հացին:

Նադիրը եթէ ժանիբի տակ թույն է պահել հայ «բարեկամների» համար, չհասցրեց խառնել նրանց հացին: Թուրքերի և Գաղստանի հետ վարած պատերազմներում մի քանի ձախողանքները բաշխական էին, որպէսզի նա երևան հանի բռնակալի իր էութիւնը. հայ եկեղեցու վրա հարկուտուրքեր դրեց, սկսեց անասանձ պահանջներ ներկայացնել հայ մելիքներին... Սակայն նա արդեն իսկ պատուհաս էր դարձել իր սեփական երկրի, նույնիսկ մերձավորների համար: Այդ նրա հրամանով կուրացրին իր իսկ ժառանգին՝ Ռզակուլի Միրզային... Մինչև որ մերձավորներն սպանեցին նրան, և իրանը, այս անգամ արդեն երկար ժամանակով ընկղմվեց միջավատական գզվաուրքի ու անիշխանութեան ճահճի մեջ:

Հայ մելիքութիւնները մնացին Օսմանյան Թուրքիայի և պարսկական կենտրոնական իշխանութիւններից անկախացած ու առավել սանձարձակ դարձած խաների մոլոտանդ թշնամութեան դեմ-հանդիման:

Ի՞նչ էր լինելու այս վիճակի վերջը:

Պատմական աղբյուրներից հայտնի է, որ Նադիրի շրջանի հայ մելիքներին, գոնէ Արցախում ու Սյունիքում, փոխարինել են խելքով ու քաջութեամբ նրանցից ո՛չ պակաս ժառանգներ: Սակայն նորերի ճանապարհին կանգնած էին ոչ միայն հին թըշնամիները, այլև տանու գավաճանութիւնը և սրան գումարված դրսեկ մի նոր բռնակալ, որը Պարսից շահի հրամանով խանի տիրոջ էր ստացել և պետք է կոտավարեր հայ մելիքներին: 1750-ական թվականների վերջից այդ խանը՝ Փանահը, նստում էր

Շուշիի բերդում, և կարճ ժամանակում, մասնավանդ նրա որդի Իրրահիմ խանի օրերում, իր բուն էր հավաքել ոչ միայն նամասայի մեծ մասի, այլև Սյունիքի ու հարակից շրջանների տիրապետութիւնը:

Փանահը շարքալը թուրքմեն վաչկատուն ցեղի ներկայացուցիչն էր: 1730—40-ական թթ. իր ցեղակիցների գլուխն անցած ասպատակում էր դաշտային Ղարաբաղի, Գանձակի ու ավելի հեռու ընկած շրջանները: Փորձեց նստակեցութեան դառնալ, նախ ամրացավ դաշտի Բայաթ բերդում, ապա այժմյան Աղզամի կողքին գտնվող հին Տիգրանակերտի ավերակների վրա (Շահ-Յուլաղ): Խամսայի մելիքները, որ նրա հարեանութիւնը համարում էին շարիք, ամեն անգամ խորտակեցին նրա ամրութիւնները և հեռու քեցցին իրենց սահմաններից:

Բայց հենց այս ժամանակ խամսայի ներսում տեղի ունեցավ մի տխուր միջադեպ, որը և պատճառ դարձավ, որպէսզի անհաճո հարեանութեան հովակնորդը դառնա մեծ իրավատեր տնկից: Վարանդայի մելիքութեան թափուր աթոռն ապօրինաբար գրավել էր Շահնազար անունով մեկը, և մյուս շորս մելիքներն այդ ուխտադրութիւնն ընդունել էին թշնամաբար: Նրանք փորձեցին դաս տալ ուզուրպատորին, և սա դաշնակցեց քոչվոր Փանահի հետ՝ նրան տրամադրելով Շոշ գլուղի թիկունքում բարձրացած ժայռի տափարակին գտնվող բերդը: Հին-հին ժամանակներից ի վեր այս բնական անսոսիկ ամրութիւնը, որ կոչվում էր Բերդաբար, Քարազլուխ, Քարազլիխ բերդ, իսկ վերջին ժամանակներում՝ նաև Շոշի բերդ կամ պարզապէս Բերդ, — Վարանդայի բնակչութեան համար ամենահուսալի մի ամրոց էր պաշտպանական պատերազմների ժամանակ: Աղնախանական կոչված այստեղից, Մեծ սղնախ կոչված այս լեռնածերպից էր գլխավորում Ղարաբաղի հայութեան ազատամարտերը թուրքական բանակների դեմ: Լեռան՝ Կարկար գետի վրա կախված դոշին հիմա էլ պահպանվում են կրկնապատերով ամրացրած, զորակայանի վերածած քարայրները, որոնք Մեծ սղնախի ղեկավարների միջնաբերդն էին հանդիսանում:

Եվ հիմա Մեծ սղնախը, լեռնաշխարհի պաշտպանութեան կենտրոնը, անցնում էր եկվոր մահմեդական բռնավորի ձեռքը:

Փանահը շատ շուտով սկսեց իր բարեբարին օգտագործել որպէս ձեռքի էժանագին գործիք: Շահնազարը պարտավոր էր իր

Երկու մեկիքների հայրենադարձումի մանրամասները ճիշտ է, Մեկիք Հովսեփի և մեկիք Հաթիմի վերադարձն առերես բարեկամութեամբ ընդունեց Իբրահիմը, և առժամանակ խաղաղություն էր տիրում մեկիքների ու հարևան մահմեդական իշխողի միջև։ Սակայն դա վտանգալից այն խաղաղությունն էր, որի ներքո իր նոր խարդավանքներն էր մտատում Շուշի բերդի դաժան տիրակալը։

Եվ մեկիքները նորից իրենց հայացքները դարձրին դեպի հյուսիսի քրիստոնյա մեծ տերությունը։

Բարեբախտություն էր, որ այս ժամանակ նրանց զաղափարական առաջնորդը դարձավ Գանձասարի կաթողիկոս Հովհաննես Հասան-Ջալալյանը, 1763 թ. ժառանգելով նվիրապետական աթոռը, հինալուրց իշխանական-կաթողիկոսական առձամի այս գործունյա ժառանգն ամեն կերպ ջանում էր վերականգնել համասյի ամբողջությունը։ Գործակցել է Հովսեփ էմինի հետ, նամակագրական սերտ կապերի մեջ մտել հնդկահայ ազատագրական խմբակի և Ռուսաստանում հայ ժողովրդի ազատագրության խնդրով զբաղվող հայ ու ռուս գործիչների հետ։ Նրա նախաձեռնությամբ համասյի ու Ջանգեզուրի մեկիքները պարբերաբար հավաքվում էին, քննում իրենց անկախությունը, նամակներ հղում Ռուսական արքունիք, եռանդուն բանազնացություններով միշտ արթուն պահում ցարի ու նրա գործակալների ուշադրությունը հայոց ազատագրության հանդեպ։

Գանձասարը վերստին ստանձնել էր շարժման մշտաբորբոք օջախի իր գերը, և այնտեղից Ռուսական արքունիք ձգված ուղին պարձյալ այնքան բանուկ էր, որ այն օրերի փաստաթղթերին ծանոթանալիս թվում է, թե վերացել էր հազարավոր մղոնների հեռավորությունը, և Ռուսաց արքունիքն ու Ղարաբաղի լեռնատանն իրար հետ նստել են մի գործնական համերաշխ ու համաշահ զրույցի, որի այդպիսինքն ահա շուտով պիտի ճառագի այս լեռնաշխարհի վրա՝ իբրև ազատագրության այգալույս։ Տեսեք, ի՞նչ արագությունը ու վճռականությունը են ծավալվում գործերը։ 1783 թ. հունվարի 2-ին կաթողիկոս Հովհաննեսը Գանձասարից թուղթ է հղում Եկատերինա Բ-ին՝ պատմելով, որ Ղարաբաղի կամ համասյի հինգ մեկիքություններն իրենց գլխավորներով՝ մեկիքներով, հարյուրապետներով, հոգևոր առաջնորդներով ու ողջ բնակչությամբ՝ ավելի քան երեսուն հազար ընտանիք, խոնարհաբար հայտնում են իրենց հպատակությունը

Ռուսական պետությանը և երազելով երազում են այն օրը, երբ ռուս զորքը պիտի հաղթական արշավանք սկսի դեպի հարավային երկրները, օգնելով հայ ժողովրդին և նրա հարևաններին ազատագրվելու նվաճողների անտանելի լծից։

Գանձասարի նվիրապետը թագուհուն հիշեցնում է նաև նրա նախնիների՝ Պետրոս Մեծի ու Եկատերինա Ալեքսեևնայի տված խոստումներն ու ստանձնած պարտավորությունները 1720—1736 թվականների երանելի դեպքերի առթիվ, հույս է հայտնում, թե ոչինչ չպետք է փոխված լինի արքունիքի քաղաքականության մեջ՝ հայ ժողովրդի փրկության գործի վերաբերյալ, իսկ ինքը՝ հայտնությունը, առաջվա պես պատրաստ է ապրելու և կռվելու Ռուսական տերության հովանու ներքո, սերնդե-սերունդ, հավիտյանս-հավիտեանից ծառայելու նրա ծաղկման ու բարգավաճման շահերին։

Հայոց երկրից գնացած գրությունները ցարին կամ արքունի գործիչներին էին հասնում Ռուսաստանի հայոց թեմի առաջնորդ Հովսեփ Արղությանի և խոշոր վաճառական-արդյունաբերող իշխան Հովհաննես Լազարյանի միջոցով։ Հավանաբար այս երկուսը, ինչպես ուրիշ անգամներ, այստեղ էլ Գանձասարի կաթողիկոսին հասկացրին անմիջապես, որ Ռուսական արքունիքում բոլոր խնդիրները լուծվում են թագուհու սիրեկան իշխան Գրիգորի Պոտյոմկինի անմիջական մասնակցությամբ, իսկ հարավի երկրների հետ կապված հարցերը՝ հենց նրա ձեռքով, ուստի անհրաժեշտ է, որ հայոց թղթերը գրվեն նաև նրա հասցեով կամ թերևս միայն նրա հասցեով։ Կարևոր է, որ իշխան Պոտյոմկինի հետ հիշյալ երկու նշանավոր հայերն ունեին նաև սերտ բարեկամություն և հաճախ էին ունենում շփումներ, որոնց առանցք-կամուրջն էր հայոց հարցը, կապված ռուսաց՝ դեպի ներքին միշտ էլ լինում էր հայոց հարցը, կապված ռուսաց՝ դեպի հարավ կատարվելիք արշավանքի հետ։ Նրանք հայտնում էին նաև, որ հարավային այդ արշավանքն էլ գլխավորելու է Գրիգորի Պոտյոմկինի ազգական գեներալ Պավել Պոտյոմկինը, որը հենց նախորդ տարում նշանակվել է Հյուսիսային Կովկասի կառավարիչ և զորքերի հրամանատար։

Գրիգորի Պոտյոմկինը, իբրև ժամանակի Ռուսաստանի պետական խոշորագույն ու ամենահզոր գործիչը կայսրուհուց հետո, մտածում էր իր երկրի հարավային սահմաններն ընդլայնելու մասին և ժամանակն էլ համարում էր ամենահարմար մի այդպիսի խիզախ ձեռնարկումի համար, քանի որ Իրանի պետական

մեքենան խարխլված էր հիմնովին և անբնդունակ էր վճռական գիմադրութեան, իսկ Օսմանյան Քուրթիան ունեւր իր ներքին ու արտաքին մաշող հոգսերը և, որ շատ կարևոր է, Անդրկովկասում նրա տիրապետութեան դեմ անզիջում պայքարի մեջ էին քրիստոնեական երկու ժողովուրդները՝ վրացիներն ու հայերը, որոնց ռուսական կողմնորոշումը վաղուց հայտնի էր աշխարհին:

Իշխան Պոտլոմկինն անձամբ չէր կարող ռուսական բանակներն առաջնորդել դեպի հարավ: Բայց հարկ էր, որ այդ արշավանքը գլխավորեր իր ամենավստահելի մի բարեկամը, որպիսին ճանաչվեց նրա ազգական գեներալ-պորուաշիկ Պյոտր Սերգեևիչ Պոտլոմկինը:

Վերջինս մի ձեռներեց ղինվորական էր և փորձված քաղաքագետ: Իր հովանավոր-բարեկամի պէս նա էլ սերտ կապերի մեջ էր ռուսական ղեկավար շրջաններում բարձր համբավ ու համարում ունեցող հայերի և հատկապէս Հովսեփ Արղությանի ու Հովհաննէս Լազարյանի հետ: Վերջիններիս հաղորդած տվյալների հիման վրա ծանոթանալով Անդրկովկասի վիճակին և կայուն կապ ստեղծելով այնտեղ իրեն հենարաններ հանդիսանալիք հալ մելիքների հետ, գեներալը, ո՛չ առանց Արղությանի ու Լազարյանի օգնութեան, գործի մեջ է քաշում հայ ուրիշ եռանդուն գործիչների ևս, որոնք պետք է ապահովէին իր ամենօրյա կապը Ղարաբաղի մելիքների և Գանձասարի ու էջմիածնի կալոգիկոսների հետ: Այդ եռանդուններից էին երկու ռուսահպատակ հայեր, որոնք ռուսական փաստաթղթերում կոչվում են հարբիել Կարախանով և Մկրտիչ Գեկաղով:

Այսպիսով, սկսվում է քաղաքական ու ղինվանագիտական կապերի մի խիտ ու աշխույժ ցանց, որի ծայրերը դտնվում էին Պետերբուրգում (Նիկտերինա կայսրուհու արքունիքը), Սև ծովի գեղատեսիլ ափի տեքստն վայրում (Իշխան Գրիգորի Պոտլոմկինի ապարանքը, ուր համարյա միշտ լինում էր նրա բարձրագատիվ տերը), Կասպից ծովի հյուսիսային ափին (Գիորգիևսկ բերդը՝ գեներալ Պ. Ս. Պոտլոմկինի գորակայանը), ուսկից ծրագրվում էր Անդրկովկասի նվաճման արշավանքը, և Գանձասարի վանքում, ուր այդ ժամանակ գեռևս կենտրոնացած էին մնում Ղարաբաղի և հարակից հայկական շրջանների հոգևոր նվիրապետութունն ու աշխարհիկ իշխանութեան բնկորները:

Ասես ամեն ինչ դասավորվում էր հայոց ազատագրութեան շահերի համապատասխան:

Եվ ահա 1783 թ. մարտի 5-ին Ղարաբաղի մելիքներն ու հոգևոր առաջնորդները վերստին հավաքվում են Գանձասար՝ գրելու հավատարմութեան ու պատրաստակամութեան նոր թուղթ՝ ուղղված ինչպէս Պոտլոմկինին, այնպէս էլ նրա ազգական ղուլավարին: Այս թուղթը գրված է Գանձասարի կաթողիկոսութեան (իմա՝ նրա հովանու տակ գտնվող բոլոր թեմերի) և Ղարաբաղի հինգ մելիքութեանների անունից: Թղթին ստորագրել են կաթողիկոս Հովհաննէսը, արքեպիսկոպոս Մելիքսեդեկը, Լպիսկոպոսներ Եսային, Գրիգորը, Հովհաննէսը, Հակոբը, Եղիազարն ու Իսրայելը, աշխարհիկ ղեկավարներից՝ Ջարսերգի տեր մելիք Հաթամ Իսրայելյանը (որդի Իսրայելի), Գյուլիստանի մելիք Աբով Հովսեփյանը, Գանիել Մելիքբեկյանը, Գարբիել Ջալալյանը և մելիք Իսրայելբեկյանը:

Ի՞նչ էր կազմում այդ շատ կարևոր նամակի բովանդակութունը: Նախ՝ հավաստագրումներ ռուսների հանդեպ հայ ժողովրդի հավատարմութեան և ղինակցելու անհուն պատրաստակամութեան: Ապա հայտնվում է, որ գեներալի ու Հովսեփ Արղությանի կողմից եկած լրաբեր, հոգևորական Գարբիելը հարցրել է ամեն ինչ, հատկապէս այն հարցերը, որոնք մտահոգում են ռուսական հրամանատարութեանը: Եվ իրենք պատասխանում են՝ հայտնելով, որ Ղարաբաղի հայութունը պատրաստ է ընդունելու, ամեն տեսակ սննդով ու ձիերի կերով ապահովելու փրկարար զորքին, որքան էլ այն լինի մեծարանակ: Դա կարվի առանց որևէ դժվարութեան, քանի որ, — ղեկուցում են նամակի հեղինակները, — երբ նաղիր շահն էր արշավել Անդրկովկաս՝ թուրքերին այնտեղից դուրս քշելու համար, նրա երեք հարյուր հազարանոց բանակը ամբողջ երեք տարի պարենավորվում էր բացառապէս Ղարաբաղի հաշվին: Պերճախոս տեղեկութեաններ են հարրդվում երկրամասի ղյուղատնտեսական միլիոնների առկայութեան, բնական բազմատեսակ անսպառ հարստութեանների մասին, հայրսան մահմեդական վարչական կազմավորումների ուժի ու կարողութեան և Իրանի սղորմելի վիճակի մասին: Նրանք հանգամանորեն պատմում են նաև Շուշու իսան Իբրահիմի ապօրինութեանները, հարևան խանութեանների գործակցութեամբ նրա կողմից նախապատրաստվող հակառուսական մեքենայութեանները: Այսքանից հետո պազատագրին խնդրում են շուշուցինը խոստացած արշավանքը:

Այս նամակը գեներալ-պորուաշիկ Պավել Պոտլոմկինին է

Հասել նույն թվականի ապրիլի 6-ին, այսինքն՝ գրվելու օրից ուղիղ մեկ ամիս հետո: Ըստ երևույթին մտաւարացես նույն ժամանակ, գուցէ և ավելի վաղ, թուղթը Հասել էր նաև իշխան Գրիգորի Պոսյոմկինին, որովհետև վերջինս ապրիլի 6-ին հատուկ հրամանով գեներալին տվել է հետևյալ հանձնարարութիւնը. «Շուշվա խան Իբրահիմին պետք է տապալել, քանի որ սրանից հետո Ղարաբաղը պետք է կազմի հայկական անկախ, Ռուսաստանից բացի ոչ ոքի [չենթարկվող] մարդ: Դուք այնտեղ գործադրեցե՛ք ամբողջ ձգտումը, որպեսզի այս նոր մարզը կազմակերպվի ժողովրդի համար ամենաձեռնառու ձևով: Սրա միջոցով է, որ հայկական մնացած ուժեղ նահանգներն էլ կամ կհետևեն նրա օրինակին, կամ մեծ թվով կգան Ղարաբաղ: Հրամանի մեջ կարևորագույն այս հանձնարարութիւնը հետևում են գեներալի տրամադրութիւնի տակ զրվող ցամաքային ու ծովային սինական ուժերի ու սպառազինութիւնի մասին հանգամանալից տեղեկութիւններ և ընտրութիւնն այն ուղերթի, որը ռուսական զորքին առաջին անգամ պետք է հասցնէր Ղարաբաղ: Դրա համար,— կարգադրում է իշխանը,— նախ անհրաժեշտ է նվաճել Գերբենզը: Այս եղանակով դուք կմոտենաք Ղարաբաղին»:

Նույն այս հարցի կապակցութեամբ Գրիգորի Պոսյոմկինը դրավոր տեղեկացնում է նաև կայսրուհի Եկատերինային՝ հաղորդելով իր ազգականին գրած նամակի բովանդակութիւնը և վերջինիցս կատարելիք կարևոր հետևութիւնը. Ղարաբաղում կազմակերպվելիք հզոր պետութիւնի գլուխ կանգնած կլինի մելիքներից մեկը, որի շանքերով հայկական մյուս նահանգներն էլ կազատագրվեն, կմիանան այդ իշխանութիւնը: Ուրիշ խոսքով՝ Ղարաբաղը դառնալու է ապագա հզոր հայկական պետութիւնի կորիզը: «Այսպիսով,— Եկատերինա թագուհուն գրում էր Գրիգորի Պոսյոմկինը,— Ասիայում կվերանորոգվի մի քրիստոնեական պետութիւն՝ համաձայն ձեր կայսերական մեծութիւնի խոստումների, որոնք իմ միջոցով հազորոված են հայոց մելիքներին»:

Չի կարելի միամտութիւն ունենալ կարծելու, թե ռուսական արքունիքը Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ իջնելու իր պլանները գծելիս հենց միայն բարեգործական նպատակներ էր հետապնդում և իր առաջ սոսկ խնդիր էր դրել փրկելու ցարերով տառապած, մահմեդական հարևանների անյուր բռնութիւնների

կենթակա մի ժողովրդի, որպիսին հայութիւնն էր: Յարական պետութիւնը վաղուց ի վեր ցանկութիւն ունէր տիրելու Կասպից ծովի հարավային ու արևմտյան ափերին, Կովկասին ու Անդրկովկասին: Սրագիրն իրականացնելու համար նրան վստահելի հենարաններ ու օգնական ուժեր էին պետք, ինչպիսիք էին Վրաց թագավորութիւնն ու հայկական մարզերը՝ հարյուրամյակներ շարունակ Մոսկվայի ու Պետերբուրգի միապետներին իրենց հպատակութիւնն ու հավատարմութիւնը հաստատող հավատակից երկու ժողովուրդներով: Ղարաբաղը հայկական միակ մարզն էր, որը դեռևս պահպանում էր իր վաղեմի քաղաքական իշխանութիւնի առողջ բեկորները և խոստանում էր ոչ միայն հավատարմութիւն և անդալման հպատակութիւն ապագայում, այլև Անդրկովկաս ոտք դնող ռուսական զորքին ապահովելու էր սլաքներով ու իր ռազմական աջակցութեամբ: Կան ռուսական առաջխաղացման նախօրեին Գրիգորի Պոսյոմկինի՝ Լովսեկի Արղուսյանին ներկայացրած հարցացուցակի մանրամասները, որոնցում զլխավոր տեղ էր բռնում պարենը, որը, ռուսական քաղաքականութիւնի ամենաազդեցիկ պաշտոնյայի կարծիքով, ամեն ինչի հիմքն է. «Ուր որ զորքը կուշտ է, այնտեղ նա գործունյա է: Վա՛յ այն զորավարին, որն իր զորքերը կերակրելու մասին չի մտածում»: Ղարաբաղի տերերը խոստանում էին «մինչև երեսուն հազար մարդ պահել 25—30 տարի (այսինքն՝ որքան անհրաժեշտ կլինի ռուսական տիրապետութիւնն Անդրկովկասում հաստատուն դարձնելու համար.— Բ. ՌԻ.)՝ առանց որևէ պակասութիւն...»: Եվ սա դատարկ խոստում չէր: Արքունիքի գործակալները քանիցս ստուգել էին տեղում ու համոզվել, որ Ղարաբաղցիների խոստումները համապատասխանում են ունեցած հնարավորութիւններին:

Եվ այսպես. Յարական Ռուսաստանի և հայ ժողովրդի շահերը համընկնում էին, և ոչինչ չէր խանգարում երկու կողմերի ցանկութիւնների իրականացմանը: Լեռն ասում է. «Գործն այս անգամ, ըստ երևույթին, ամենաապահով ընթացքի մեջ էր. Կայսրուհու խոստումները հաստատուն և անփոփոխելի էին երևում: Կարևորն այն էր, մանավանդ, որ այդ գործն իր ձեռքն էր վերցրել Ռուսաստանի ամենաուժեղ մարզը՝ կայսրուհու սիրելիները: Հորիզոնի վրա չէր երևում ոչ մի փոքրիկ ամպ, որ մըթնեցներ հայոց վառվռուն հույսերը: Առաջին հարվածը պիտի

ռշնչացնէր Իբրահիմ խանին: Այդ քայլից էր սկսուած ամեն ինչ...»:

Սակայն հենց այստեղ էլ, ինչպէս ասում են, խոփը քարին դիմ առաւ: Կամ, ինչպէս շախմատի լեզվով են ասում, Իբրահիմ խանը ձիու խաշածն հարվածով քայլ կատարեց, այն քայլը, որը մի թևով շախ է հայտարարում հակառակորդին, մյուս թևով հիմնովին խարխլում նրա ամբողջունը:

Իբրահիմը տեղյակ էր մելիքների և արքունիքի բանակցութուններին: Տեղյակ էր, սակայն մարաղ մտած՝ սպասում էր ելքին: Հենց այս ժամանակ էլ Վրաց Հերակլ թագաւորը հայտնի դաշնագրով ընդունեց Ռուսաստանի հպատակութունը, և ուսաց զորքերը մտան Թիֆլիս:

Իբրահիմ խանը ճարպիկ քաղաքագետ էր և չէր կարող չգուշակել, թե ի՛նչ կլինի իր վիճակը, եթե այդ զորքը մի օր էլ Ղարաբաղի մելիքների ուղեկցութեամբ մտնենա Շուշի բերդին:

Ուստի նա գերադասեց շուշացնել իր ծրագրած դիվանագիտական խաղի ցուցադրումն ըստ մասերի: 1783 թ. ապրիլին, այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ Գրիգորի Պոտյոմկին իշխանը կարգադրութուն էր հղել իր ազգական գեներալ Պյոտր Պոտյոմկինին՝ Իբրահիմ խանին տապալելու և Ղարաբաղում հայկական նոր պետութեան հիմքը դնելու մասին, Պյոտր Պոտյոմկինին հասաւ Իբրահիմ խանի նամակը: Ի՞նչ էր գրում Շուշի բերդի տերը Կովկասի ուսական զորքերի հրամանատարին: Իբրահիմ խանը լորձնաշորթ մի հաճոյախոսութեամբ հայտնում էր, թե ինքը վաղուց ի վեր ցանկութուն է ունեցել դառնալու «ամենամեծաշուք ուսական զահի և անսպառ առատաձեռնութեամբ դահակաւոր կայսրուհու հավատարիմ ու հաճկատար ստրուկը»: Սակայն քանի որ մինչև այժմ չի ունեցել ոչ ծանոթներ, ոչ կապեր, ուստի և չէր կարողանում «մտնել այն արահետը, որ տանում է դեպի այդպիսի մի երանութուն»: Դրա համար էլ իրեն մտում էր միայն վշտանալ և նախանձով նայել այն իշխանավորներին, որոնք վայելում են ուսական տիրապետութեան հպատակութունը:

Շուշի խանը չէր սխալվել. նրա «հպատակութեան» գիրն իսկապես ազդեցութուն թողեց ուս գեներալի վրա: Սակայն վերջինս անմիջական վճռական քայլի դիմել չէր կարող, քանի որ ուներ խանի հանդեպ գործադրելու միանգամայն ուրիշ միջոցառումների կարգադրութուն: Նա Իբրահիմ խանի նամակի մասին

շուտափույթ ղեկուցց ուղարկեց Գրիգորի Պոտյոմկինին, իսկ Իբրահիմին էլ պատասխանեց, թե ավելորդ են եղել ինչպէս նրա վիշտը, այնպէս էլ ամոթխածութունը. դեռ չի պատահել, որ Ռուսական ցարի հովանավորութունը խնդրողներից որևէ մեկը շատանա այնու Հետեապես, դա է այն եղանակը, որով ամեն մի տիրապետող ապահովապես կմնա իր վարչական իրավունքներին տերը:

Գեպքերի հետագա ընթացքը ցուց տվեց, որ հենց այստեղ էլ վճռվել է ամեն ինչ, և այս կետից սկսած Պոտյոմկիններն սկսել են հովանավորել Իբրահիմ խանին կամ կատարել քայլեր, որոնք ետին սլան էին մղելու հայոց ազատագրութեան հարցը:

Գեներալ Պոտյոմկինի ղեկուցք հասցեատիրոջը՝ իշխան Պոտյոմկինին է հասնել՝ Եկատերինա կայսրուհուն հանձնվելուց հետո: Իսկ Եկատերինան, առանց իմանալու Իբրահիմի ո՞վ կամ ի՛նչ լինելը, իշխան Պոտյոմկինին հանձնարարել է ընդունել նրա հպատակութունը, եթե դա չի հանգիսի գովարարութեան կամ չի ունենա կասկածելի հեռանք:

Իշխան Պոտյոմկինը, կայսրուհու այս կարգադրութեանն ստանալուց առաջ, ինչպէս պիտե՞նք, զորավար իր ազգականին կարգադրել էր տապալել Շուշի խան Իբրահիմին և Ղարաբաղում ստեղծել հայկական հզոր իշխանութուն՝ ապագա հայկական միացյալ, միայն Ռուսաստանին հպատակ պետութեան կորիզը: Ինչպէ՞ս վարվել այժմ, երբ հպատակութուն է խնդրել Իբրահիմ խանը, և թագուհին էլ, իմանալով այդ մասին, կարգադրել է ընդունել նրա հպատակութունը՝ հետը կնքելով այնպիսի պայմանագիր, ինչպիսին որ արդեն կնքվել էր Վրաց Հերակլ թագաւորի հետ:

Իշխան Պոտյոմկինը, որքան կարելի է դատել նույն թվականի մայիսի 19-ին իր ազգականին հղած նրա կարգադրութունից, այնքան էլ չէր հովաստում Շուշի խանի հովատարմութեան երդումին: Սակայն քանի կար այդ երզնաթուղթը, ապա ինքը պարտավոր էր ընդունել այնպիսի վճիռ, որը երաշխավորում էր խաղաղութուն: «Շուշի Իբրահիմ խանի խոնարհութունը և նրա խնդրանքն իր հպատակութունն ընդունելու մասին՝ կանխում են նրա տապալումը,— գրում է իշխան Պոտյոմկինը:— Ձերդ գերազանցութունը, առանց իրականացնելու նախորդ հրահանգը՝ նրան տապալելու մասին, միայն նրան հայտնեցեք՝ [միակ] տուրքը, որ հարգում է համառուսաստանյան կայսրուհին, դա հովատարմութունն է: Եվ այդպէս, եթե

նա կմնա աներբի միութեան մեջ և միշտ պատրաստ կատարելու բարձրագույնի կարգադրութեանները, ապա կարող է հուսալ, որ կընդունվի նրա հպատակութեանը»:

Գառնալով Ղարաբաղի բնակչության հարցին, իշխանը գրում է. «Ձերդ գերազանցութեանը թող շոյի հայերին և սնի նրանց տրամադրվածութեանը Ռուսաստանի հանդեպ՝ միշտ ունենալու համար նրանց ջանասիրութեանը և պատրաստակամութեանը կատարելու [բոլոր] միջոցառումները, որ կպահանջեն հանգամանքներն ու մեր գործերի շահը»:

Իշխան Գր. Պոտյոմկինի վերաբերմունքը Ղարաբաղի հայության նկատմամբ բռնելիք դիրքի հարցում առավել ցայտուն դրսևորված ենք տեսնում հենց նույն օրը (մայիսի 19-ին)՝ նույն խնդրի կապակցությամբ կայսրուհուն գրած գեկույցի մեջ: Այստեղ նա հայտնում է, որ արդեն կարգադրված է եղել բնդուսելու Շուշվա Իբրահիմ խանի հպատակութեանը: Այնուհետև. «Անհրատեղի է նկատի առնել, որպեսզի նրա մարդը (Ղարաբաղը.— Բ. Ռ.), որը կազմված է հայ ժողովրդից, հանձնել ազգային վարչության և դրա միջոցով Ասիայում վերականգնել քրիստոնեական մի պետություն, ինչպես որ [եղել են] ձեր կայսերական մեծութեան բարձրագույն խոստումները՝ իմ միջոցով տրված հայ մեկիքներին»:

Այսքանից հետևում է, որ Իբրահիմ խանի հավատարմության երզումը, որին, ինչպես քիչ հետո կտեսնենք, այնքան էլ հավատ չէին բնծայում ցարական կառավարության ներկայացուցիչները, ոչ մի շափով փոփոխություն չի մտցրել Ղարաբաղին ու հարակից շրջաններին, հատկապես հայկական Ղարաբաղին վերաբերող ռուսական պլանների մեջ: Բնական է, որ այդպիսի մի բացահայտ հանգամանքը կհասկանար նաև այնքան խորամանկ քաղաքագետը, որպիսին Իբրահիմ խանն էր: Եվ հասկանալի է նաև, թե ինչո՞ւ նա, ռուսներին հավատարմության ու հպատակության երզումներ ուղարկելուց անմիջապես հետո էլ սկսել էր ավելի ամրացնել Շուշվա բերդը և սաղմական նոր պատրաստություններ տեսնել բերդի ներսում:

Այս երկերեսանությունը դադարի չմնաց գեներալ Պ. Ս. Պոտյոմկինից, որին զանազան աղբյուրներ հաղորդել էին, թե խանն ինչպես է նախապատրաստվում դիմագրավելու ռուսական արշավանքին: Գեներալը Հերակլից գրած մի նամակում (հունիսի 28-ից) այդ ամենը հիշում է հեզմանքով. «Նորին

կայսերական մեծութեան զորքերի համար սարսափելի չեն այդպիսի ամբուխները,— գրել է գեներալը:— Սակայն անհարմար է հանդուրժել երկերեսանությունը»: Հերակլից խնդրելով Շուշվա խանի մասին հաղորդելու մանրամասն ու ճշգրիտ տեղեկություններ, գեներալը հիշեցնում է, որ եթե այդ Իբրահիմ խանը փափագում է կայսրուհու հպատակությունը, ապա պարտավոր է լինել ամենից առաջ անկեղծ ու ազնիվ և ապավինել միայն նրա մեծահոգությանը և ոչ թե հույս դնել ինչ-որ «կասկածելի ամբուխներին» վրա:

Անկասկած, ռուս գործիչները լավ էին ճանաչում Իբրահիմ խանին: Ահա թե գեներալ Պոտյոմկինն ինչ էր գրում իր ազգականին. «Ես չմ կարծում, թե կարելի է հավատալ այս խանի հայտարարություններին, քանի որ նա ծայրահեղորեն վստահելի է թուրքերի համար և հիմա սուկ փնտրում է [առիթներ] մեզ քնեցնելու համար՝ վախենալով, թե մենք հայերին օժանդակություն ցույց տալով՝ իրեն կտապալենք»:

Այս անվստահությունն էլ պատճառ է եղել, որպեսզի ռուսները Շուշվա խանի հետ կնքելիք պայմանագրին առանձին կարևորություն չտան, մանավանդ, որ հենց նույն ժամանակ էլ նրանք իսկապես լրջորեն զբաղված էին հայոց պետականության վերականգնման հարցի քննությամբ: Դրա համար իշխան Պոտյոմկինը նույն թվականի նոյեմբերին Շուշվա խանին հղելով մի անորոշ պատասխան՝ պահանջում էր այլևի կոնկրետ գեղերով ներկայացնել իր առաջարկներն ու խնդիրքը:

Պահպանված փաստաթղթերը հաստատում են, որ ռուսների անվստահությունն Իբրահիմ խանի հանդեպ միանգամայն արդար է եղել և ունեցել է իրական անհրեքելի հիմքեր: Այն քայլերից հետո, երբ Իբրահիմը կատարել էր՝ իբր թե, դառնալու ամենամեծաշուք ռուսական զահի և անսպառ առատաձեռնությամբ գահակալող կայսրուհու հավատարիմ ու հաճկատար ստրուկը» (այսինքն՝ 1784 թ. ամռանը) նույն Իբրահիմը, Գերբենդի Ֆաթալի խանի ու խոյի Ահմեդ խանի հետ միասին, թուղթ է հղել Թուրքիայի սուլթանին՝ հաստատված այդ երեքի, ինչպես նաև Դաղստանի մի շարք ցեղապետների և այլ վայրերի խաների կնիքներով: Եվ այս թուղթն էլ նրա համար էր, որպեսզի սուլթանն իր հովանու տակ առնի թղթի հեղինակներին: Հովանավորության խնդիրքն էլ քիչ էր, նրանք սուլթանին վստահեցնում էին, որ իրենց ձեռքի տակ կան մեծաքանակ դրբեր, և

միայն փողի կարիքն է, որ իրենց նեղում է: Ա՛յ, եթե սուլթանն իրենց ապահովի փողով ևս, այն ժամանակ իրենք առանց այլ-ևայլության կկանխեն Ռուսաստանի առաջխաղացումը և իրենց հպատակեցնելու վտանգը... Շատ շանցած նրանք ստանում են իրենց խնդրածը. 1785-ի սկզբին թուրքաց նվիրակները Իր-րահիմ, Ֆաթալի և Ահմեդ խաներին են հասցնում սուլթանի ընծաները՝ յուրաքանչյուրին հարյուր հազար ոսկի և թանկար-ծեք իրեր: Մահմեդական բնակչությանը ոգևորելու նպատակով սուլթանի նամակները հանդիսավոր պայմաններում կարդաց-վել են մզկիթների կամարների ներքո և հետո էլ կոչ է արվել, նրպեսզի «բոլոր մահմեդականները ջանան պաշտպանել իրենց հավատը և ռուսներին թույլ չտան գրավել Կովկասը»:

1785 թ. ամռանը Հյուսիսային Կովկասում, Թուրքական սուլ-թանի հրահրումով և շեշեն Մանսուրի գլխավորությամբ, բռնկվեց հակառուսական մի շարժում, որը շատ կարճ ժամանակում ընդգրկեց շեշեններին, լեզգիներին, կաբարդացիներին ու մյուս ցեղերին, և ռուսական զորամասերի դեմ մեկը մյուսի ետևից ձեռք բերած մի քանի մանր հաջողություններից հետո ստեղծվեց այնպիսի վիճակ, երբ տեականորեն ռուսները կտրվել էին Ան-գրքովկասից: Ռուսական հրամանատարությունը նույնիսկ հնա-րավորություն չունեց պարեն ու ռոճիկ ուղարկել Վրաստանում դտնվող իր երկու գումարտակներին: Ռուսական զործուն աջակ-ցությունից կտրված Հերակլ թագավորի համար դա մի անտա-նելի աղետ էր, քանի որ հարևան թուրքական խանությունները հիմա անպատիժ կերպով զզգողում էին նրա երկրի մարմինը՝ իբրև «վարձատարություն» Վրաց թագավորի ռուսական հպատա-կության: Հերակլն այս առթիվ Գրիգորի Պոտյոմկինին գրել է. «Մեր շրջապատի բոլոր այլացեղ հակառակորդները... ոտքի են ելել մեր դեմ և ուզում են թափել իրենց թույնը, որ հնուց ի վեր կուտակած ունեին»:

Պատմական դեպքերի մեջ շատ հաճախ վճռական դեր են խաղում գործողությունը գլխավորող անհատների վերաբեր-մունքն ու արամաղովածությունը: Հովսեփ Արղուիսյանն ու Հով-հաննես Լազարյանն անվերջ աշխատում էին ժամանակի Ռու-սաստանում դեպքերին ընթացք սովող մեծ անհատների աչքը քաղցր պահել հայոց հարցի վրա: Նույնն անել էին պահանջում

նաև բուն Հայաստանում գործի գլուխ եղած հոգևոր ու աշխարհիկ իշխանավորներից, Հնդկաստանում հայրենիքի փրկության երա-զանքով ապրող հայրենասերներից: Սրտահաճ խոսքով փափ-կացրե՛ք նրանց հոգիները, թանկագին նվերներով ու անուշ խոստումներով ջերմացրե՛ք նրանց, — այս խորհուրդները տի-րական էին հայրենակիցների հետ ունեցած նրանց բանավոր ու գրավոր զրույցներում: Իշխան Գրիգորի Պոտյոմկինին՝ Նկատե-րինայից հետո կայսրության առաջին մարդուն, նրանք կոչում էին ոչ այլ կերպ, քան «Հայոց խնամակալ», «Հայոց հովանա-վոր», և այս նոր տիտղոսը շատ էր շոյում իշխանին, շատ էր պարտավորեցնում նրան՝ ի կատար ածելու «աստուծո կողմից» իրեն շնորհված եղակի դերը հայ ժողովրդին անհավատների լծից փրկելու համար: Իշխան Պոտյոմկինի անունից Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ղուկասին գրած թղթում գեներալ Պոտյոմ-կինն ասում է՝ աստված ինքն է կայսրահու «մեծ ու մարգասեր սրտին հուշել պաշտպանելու բազմաշարշար Հայաստանը և ազա-տագրելու նրա հռչակավոր ժողովրդին»: Ինչ վերաբերում է իրեն, ապա ինքն էլ, — շարունակում է գեներալը, — աստուծո կողմից կոչված է իրականացնելու այս մեծ նախաձեռնությունը: Այսքանից հետո նա կաթողիկոսին հայտնում է, որ ռուսական կայսրությունը հսկայական զորքով գալիս է Հայաստանն ազա-տագրելու նրան հոշոտող օտարների ճանկերից, և անհրաժեշտ է, որ նախօրոք հայտնի լինի, թե ինչպես է լուծվելու կոպողներին սնունդ մատակարարելու հարցը: Գեներալը վստահեցնում է, որ իրենք ձրի չեն վերցնի և ոչ մի հատիկ ցորեն, սակայն լավ կլի-նի, որ նախապես մթերվի համապատասխան քանակությամբ պարեն, որպեսզի զորքը կարողանա այն ստանալ մատչելի գններով:

Ղուկաս կաթողիկոսը, ճիշտ է, երազում էր ռուսների հաղ-թական մուտքը Հայաստան, քանի որ դրանից հետո միայն հայ ժողովուրդը պիտի փրկվի այլազավանների ճնշումից և պիտի լծվի բարեշինություն: Իրա համար էլ նա խոստանում է աղոթել ռուսների հաղթանակի համար: Իսկ պարենի կամ ուրիշ որևէ օժանդակության մասին «խոհմաբար» լուում է, գեներալի ուշադրությունը դարձնելով Արցախի վրա:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի այս դիրքը հայտնապես հեզ-նեց Հովսեփ Արղուիսյանը, գրելով, թե նրանց նամակները ռուսա-կան միապետությունից «միայն հայցեն, թե զմեզ փրկեցե՞ք»:

խակ մենք ձեռներս կրծքներս խաշած սպասում ենք ձեր փրկարար գալուստին: էլ չեն մտածում, որ ուզքեր էլ լինեն փրկարարները, «երբ փրկեն սրով, ըստ օրինի թագաւորաց, հարկաւորին ծառայ առնել իւրեանց»:

Հարցին այդպես չէին մտտենում Ղուկասի ենթակաները Գանձասարում, ինչպես նաև այն մելիքները, որոնց Ղուկաս կաթողիկոսն աղատ ու ինքնիշխան էր համարում, մինչդեռ իրականում գերմարդկային ճիգերով թալարում էին Իբրահիմ խանի խարդավանքների ցանցում:

Գեներալ Պոտյոմկինը համանման նամակ էր հղել նաև Գանձասարի կաթողիկոս Հովհաննեսին ու Արցախ-Ղարաբաղի մելիքներին: Այս նամակը ցայսօր չի հայտնաբերվել: Նրա բովանդակության մանրամասներն իմանում ենք զարաբաղցիների պատասխանից, որի մեջ նրանք խոստանում են ռուսական զորքին պարենով ապահովել ձրի և ցուլց տալ զինական ամենայն աջակցություններ: Նրանք այս նույն խոստումները տվին և ամենայն պարտավորություններ հանձն առան նաև հաջորդ նամակներում, որոնք մեկը մյուսի ետևից համում էին արքունիք և նրա հետ իրենց կապող հայ գործիչներին:

Սակայն դեպքերը զարգանում էին ոչ հալոց իղձերի համաձայն: 1784 թվականից սկսած՝ թուլանում է ռուսական ազդեցությունը Կովկասում ու Անդրկովկասում, որովհետև Հյուսիսային Կովկասի մանր ցեղերը ցուլց էին տալիս ըմբոստության նշաններ, և ռուսական զինվորությունը նրանց խաղաղեցնելու գործով էր մտահոգված: Ծիշտ է, հաջորդ տարին բարենպաստ պայմաններ էր տրամադրել ռուսներին՝ Անդրկովկասը նվաճելու համար, և պատահական չէ, որ Հովսեփ Արղուժյանը Գանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսին հույս էր տալիս, թե «գիտասցիք, զոր ինչ լինելոց է, յայսմ ամի կատարումն լինելոց է...», և հաջորդում էր սրտապնդիչ տեղեկություններ:

Հովհաննես կաթողիկոսը նրան պատասխանել էր, թե իրենց վիճակը շատ է ծանրացել, քանի որ Իբրահիմ խանը, ռուսական օգնության հապաղումից ոգևորված, այնպես որոգայթներ է լարել իրենց շուրջը, որ նույնիսկ չեն կարողանում մեկտեղ հավաքել, որպեսզի պայմանավորվեն անելիքների մասին: Բայց,

չնայած այս բոլորին, իրենք համառորեն կանգնած են իրենց նախկին դիրքում, պատրաստ են վճռական մարտի համար, և նույնիսկ մելիք Շահնազարն էլ իրենց կողմն է անցել ու պատրաստ է մասնակցելու հակախանական միջոցառումներին:

Հովհաննես կաթողիկոսն ու մելիքները միաժամանակ Արղուժյանի մոտ՝ Աստրախան են ուղարկում Գանիել Հովհաննիսյան անունով իրենց ներկայացուցչին՝ նպատակ ունենալով Արղուժյանին հանգամանորեն տեղեկացնելու իրենց վիճակի մասին և կոնկրետ իմանալու՝ պիտի գա՞ն ռուսները, թե՞ ոչ: Մելիքները խնդրել էին հաղորդել, թե «բավական է՝ ռուսական բանակը հասնի Գանձակ, որպեսզի իրենք նրանց միանալով նվաճեն ոչ միայն ամբողջ Ղարաբաղը, այլև Շուշին»:

Սակայն այդ տարում ևս բախտը հայերին չժպտաց: Ռուսները չկարողացան տիրել Անդրկովկասին, ավելին՝ չկարողացան իրենց երկու դումարտակ զորքը, որ բնակալի դեր էր կատարում, պահել Վրաստանում:

Շուշվա խանի ողորմածությունը հանձնված հայ մելիքների ու հոգևոր առաջնորդների վիճակը դարձել էր անտանելի:

1787 թ. հուլիսին Կովկասի ռուսական զորամասի հրամանատար Բուրնաշովը գեներալ Պ. Ս. Պոտյոմկինին գրավոր զեկուցում է Ղարաբաղի հայության ծանր վիճակի և Իբրահիմ խանի կամայականությունների մասին: Գրում է, որ հուլիսի 1-ին Ղարաբաղից իր մոտ է ժամանել մելիք Բախտամի որդին, որը պատմել է, թե ինչպես Գաբրիել Կարախանովին բռնելուց և հարցաքննելուց հետո Իբրահիմը կալանավորել է Գանձասարի կաթողիկոսին ու Ղարաբաղի բոլոր մելիքներին: Վերջիններս ենթարկվելով անասելի տանջանքների, խոստովանել են իրենց կապերը ռուսական արքունիքի գործիչների հետ, հանձնել են Պոտյոմկինից ստացած նամակներն ու նվերները, Կաթողիկոսը մահացել է, և խանի գործակալներն էլ կողոպտել են Գանձասարի վանքը: «Հիմա հայերն այնտեղ ծայրահեղ ճնշման տակ են,— շարունակում է Բուրնաշովը.— Իբրահիմ խանը մելիքներից վերցրել է 15000-ական ռուբլի և նրանց ազատ արձակել: Նրանք իրեն (մելիք Բախտամի որդուն.— Բ. ՌԻ.) գաղտնի ուղարկել են ցարի մոտ՝ խնդրելու ազատագրություն, հայտնելով նաև, որ իրենք բոլորը պատրաստ են ուղղելու վեճն իրենց հարստահարողի դեմ, հենց որ նորին բարձրությունը հայանվի Ղարաբաղում»:

յակին խնդրում են իրենց վերաբնակության տեղ տալ Վրաստանում: Շուտով (սեպտ. 13-ին) բանակատեղի է հասնում նաև Ղարաբաղի մելիքների սուրհանդակը և հաղորդում, որ «Մելիք Աբովը, փրկվելով կալանքից, Շուշուց փախել է, իր ժողովրդի հետ ամրացել բերդում (Սրնի Գյուլիստան ամրոցում.— Բ. ՈՒ.), այսպես էլ՝ նաև մելիք Մեղլումը, և սպասում են թագավորի օգնությանը, քանի որ նրանք բացահայտորեն ապստամբել են Իբրահիմ խանի դեմ»: Հակառակ դեպքում նրանք ևս խնդրում են իրենց 12 հազար տուն հպատակներին հնարավորություն տալ վերաբնակվելու Վրաստանում:

Հերակլ թագավորն ու Բուրնաշովը որոշել էին շարժվել դեպի հարավ, որ պիտի նշանակեր օգնել Ղարաբաղի մելիքներին՝ լուծելու ոչ թե վերաբնակության, այլ իրենց ավանդական հայրենիքում ազատ ապրելու, իրենց բախտի տերը մնալու հարցը:

Եվ հենց այս ժամանակ էլ բանակատեղի է հասնում գեներալ Պոտյոմկինի սուրհանդակը՝ Բուրնաշովին հանձնելու մի հրահանգ, որով կարգադրվում էր ուսական զորքն անմիջապես հանել Վրաստանից՝ ուս-թուրքական պատերազմին մասնակցելու համար:

Անդրկովկասցիների համար ծանր այդ կարգադրության մասին տեղեկանալով՝ Հերակլը Բուրնաշովին խնդրում է զորքերի ետքաշումը հետաձգել գոնև մի քանի օրով, որպեսզի «շոշուշանան Գանձակի հետ կնքվելիք պայմանագիրը և հայ մելիքների փրկության գործը»: Սակայն Բուրնաշովն անդրդվելի մնաց և անհապաղ կատարեց վերին հրամանատարության կարգադրությունը:

Բանն այն էր, որ օգոստոսի սկզբին Թուրքիայի սուլթանը Ռուսական կայսրությունից ետ էր պահանջել Ղրիմը և, հավանաբար, մերժում ստանալով, նույն ամսի վերջին (օգոստ. 24-ին) հայտարարել պատերազմ: Թուրքաց դեմ Ան ծովի ափերին ծավալված պատերազմը գլխավորում էր գեներալ-ֆելդմարշալ Կրիզոթի Պոտյոմկինը: Այդ պատերազմի մեջ պիտի ներքաշվեին բոլոր այն ուժերը, որոնք ուսաց հրամանատարությունը նախատեսել էր Անդրկովկասն ու Հայաստանը պաշտպանելու համար:

Ռուսաստանն ուրիպսոժ էր առժամանակ մոռանալ Անդրկովկասը և թուրքերի դեմ վարել իր սովորական պատերազմներից մեկը:

Դրուժյունն առավել ծանրացավ նրանով, որ Ռուսիայի հին թշնամիներին մեկը՝ Շվեդիան, նախապես դաշնագիր կնքված լինելով Թուրքիայի հետ, հյուսիսից պատերազմի նետվեց Ռուսական կայսրության դեմ:

Օրհասական էր Ղարաբաղի ապստամբած մելիքների և հատկապես հայության վիճակը: Ռուսների օգնությունից զրկված հայ ժողովուրդն ասես երկաթե վանդակ էր նետված, և նրա վրա բաց էին թողել սանձակոտոր մի զիշատիլ:

Հետագա տասնամյակները մեծ փորձություններ բերեցին հայ մելիքությանը: 19-րդ դ. առաջին քառորդում նրանք, հայ գինվորության գլուխն անցած, ռուսական բանակների հետ կրո՛վում էին այն ճակատագրական մարտերում, որոնց տրամաբանական արդյունքներն էին 1801, 1805, 1813 թվականների ռուսական հաջողություններն ու ծավալումներն Անդրկովկասում, 1828-ի փետրվարի 10 (22)-ի Թուրքմենչայի հայտնի դաշնագիրը, որի համաձայն՝ Արևելյան Հայաստանը վերջնականապես միացավ Ռուսական կայսրությանը, և հայ ժողովրդի մի մասը մեկընդմիջտ փրկվեց պարսկական ու թուրքական բռնատիրությունների ճիրաններից:

Ցարական արքունիքը վերացրեց մելիքական իշխանությունները (մինչ այդ էլ հատուկ հրովարտականերով վերջ էր դրել անդրկովկասյան խանություններին ու Վրաց թագավորությանը): Տևողական այս իշխանությունների ներկայացուցիչներից շատերին, իհարկե, տրվեցին ազնվական տիտղոսներ, որոնցով նրանք օգտվում էին ինչ-ինչ կալվածատիրական իրավունքներից: Արխիվներում պահպանվում են բազմաթիվ նյութեր, որոնք ցույց են տալիս, թե ինչպես մելիքների ժառանգները դեռևս կառչած էին մնում իրենց սոհմական տիրոջաններից և հաճախ դատարանների դռներն էին ծեծում՝ տիտղոսները հաստատելու, իրենց արտոնություններին տեր կանգնելու համար: Պահպանվել են, օրինակ, Գեղարքունիք-Սուդքի և Վարանդայի Մելիք-Շահնազարյանների վարած դատական գործերը՝ ուղղված իրենց ազնվականական ու կալվածատիրական իրավունքների վերականգնմանը: Խաչատուր Աբովյանը նկարագրել է հայ մելիքության վերջին մոհիկաններից մեկին՝ ցույց տալով այն բուն ու խելոք հայրենասիրությունը, որը դեռևս հատուկ էր նրանց գործունեությունը: Հայ մեծ դեմոկրատ-լուսավորիչ

գերմանացի ճանապարհորդ Օգոստոս Ֆոն Հաքստատուզենին գրել է, թե Երևանի մելիքական տան ժառանգորդ Սահակ մելիք Աղամալյանը՝ արտաքին անթերի բարեմասնությունների և բարձր առաքինությունների տեր այդ մարդը, ինչպես կարողանում էր իր ազգակիցների իրավունքները պաշտպանել սարգարի բռնակալության օրերում, երբ մարդու գլուխն ու սոխի գլուխը հավասար արժեք ունեին: Արդարամիտ էր նա և մարդասեր. քանի՞ անգամ հենց Երևանում բնավորված ալլազգիներին էր պաշտպան կանգնել: Իսկ յուրայինները նրա արևով էին երդվում, որովհետև գիտեին, որ սարի պես կանգնած է իրենց թիկունքում: Անկասկած, հայ մեծ լուսավորիչն այստեղ ի մի է բերել ոչ միայն իր ճանաչած մելիք Սահակի իրական գծերը, այլև աշխարհիկ հայ առաջնորդի իր երազած կերպարի մանրամասներ: Սակայն, ամեն պարագայի, նա հիմքում ունեցել է իր մանկություն օրերի հայություն շահերի այն պաշտպանին, որը պարտիկ սարգարի բռնատիրության դժնդակ պայմաններում շրջահայաց քաղաքականությունը կարողանում էր ըստ հնարավորին տանելի վիճակում պահել հայ բնակչությանը: Եվ որովհետև նա իր հպատակների սիրելին էր, ապա Պարսից արքունիքը ևս ստիպված էր հարգել նրա իշխանությունը հայերի վրա, հաշվի նստել նրա հետ, մանավանդ Երևանին ու շրջականներին վերաբերող հարցեր քննելիս:

Փակվեց մելիքության շրջանը: Պատմության ասպարեզից անհետ հեռացան հայ պետականության վերջին մնացորդները, որոնք, լինելով Հայաստանի նախարարական-իշխանական տոհմերի կենսունակ բեկորները, պատմական ամենադժնդակ փորձությունների մեջ պահպանեցին հայրենի պետականության ու քաղաքական կյանքի կայծերը, բոլորք պահեցին հարազատ ազգի ազատագրության և ազգային ինքնուրույնության համար մղվող պայքարի կրակը:

Գիզակի մելիք Եզանի այն ինքնագնահատանքը, թե «Ես թողեցի ոչ Հայաստանաս եսիր տալու», — միայն գեղեցիկ խոսք չէ, որ հաճախ զարդարում է այս կամ այն գործչին: Դա արդար գնահատական է մելիք Եզանի ու նրա փառավոր դասակիցների գերմարդկային ջանքերի, միաժամանակ և, վերջապես, ինքնահանգստացման այն հպարտ գիտակցությունը, թե իրենց՝ այդ անվեհեր մարդկանց, հաջողվեց կատարել գերմարդ-

կայինը սովորական մահկանացուի ուժերից վեր, անեզրորին հերոսականն ու հայրենասիրականը՝ մի դարում, երբ հերոսությունը գործվում էր ոչ միայն ռազմի դաշտում, այլև հարևան բռնատիրությունների և ներքին շար ու բարի ուժերի հյուսած քաոսի մեջ, քաղաքական ու դիվանագիտական մշուշոտ խաշուղիներում:

«Ես թողեցի ոչ Հայաստանաս եսիր տալու»: Սա սրբազան խոստովանանք է ու ինքնագնահատականի հպարտ կանչ և զարդարում է ճակատն այն հերոսապատումի, որ գրեցին հայ մելիքներն ու նրանց անվեհեր գիեվորությունը իրենց դառն ու դժվար դարում:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԵԾ ԵՐԶԱԴԱՐՁԻ ՍԿԻԶԸ

Եթե ամբողջ միջնադարը հայ ժողովրդի համար անցել է մի մտալ ու մղձավանջային գիշերվա նման, ապա ուշ միջնադարյան իրականությունն այդ գիշերվա ադամամուխը դարձավ՝ բազմաշարժար հայության կամքն ու կենսունակությունը ստուգելով ամենադաժան փորձությունների մեջ: Շահական Իրանն ու Օսմանյան Թուրքիան փոխմիփոխ իրենց բռնատիրությունն էին տարածում հայկական մարդերի վրա: Քաղաքական ու անտեսական ճնշումներից հյուծվել էր ժողովուրդը: Եվ այսբանից հետո էլ երկու խարդախ սերությունները ծրագրել ու իրագործում էին Հայաստանը հայաթափ անելու մի աննախադեպ քաղաքականություն:

Այս քաղաքականությունն առանձնահատուկ եռանդով էր գործադրվում Իրանի կառավարության կողմից: Նախորդ գյուլյուններում խոսվել է Շահ-Աբաս Մեծի (1587—1629) գործադրած ջանքերը, որոնց նպատակն էր Հայաստանից գաղթեցրած հայերի միջոցով զարգացնել առևտուրն ու արհեստները Իրանում: XVII դարի Ֆրանսիական մի ճանապարհորդ այդ միապետի ամենախոշոր ծառայությունն այն էր համարում, որ նա կարողացել էր հայերի ձեռքը հանձնել իր երկրի շերամի արտադրությունն ու առևտրի գործը:

Իայց ի՞նչ գնով է կատարվել այդ ծառայությունը:

Այս հարցին պատասխանելու համար հարկ է տեղադրանալ այն օրերի Հայաստանի ճակատագրին:

Հայոց երկիրը կովսիանձոր էր ու կովի դաշտ մշտնապես իրար դեմ պատերազմի մեջ գտնվող թուրքերի ու պարսիկների համար Ամեն անգամ հաղթող կողմը Հայաստանին բերում էր պատմության մեջ շեղած ու շտեմնված արհավիրքներ: Բայց հայ ժողովրդի վրա էժան չէր նստում նաև պարտվողի դիշուձը. նահանջելիս նա կողոպտում էր բնակավայրերը, իսկ ինչ անհնար էր սանել իր հետ, ոչնչացնում էր կամ հրդեհի մատնում, որպեսզի հաջորդ բռնագրավիչն ավեր ու ամալություն տեսներ իր ճանապարհին:

Այսպիսի մի բախումի արդյունքն էլ այն եղավ, որ պարտված Շահ-Աբասը բառացիորեն ամայացրեց Արևելյան Հայաստանի շատ նահանգներ, նահանջող բնակալը գիտեր հայ ժողովրդի՝ հայ աշխատավորի, հայ արհեստավորի ու հայ վաճառականի արժանիքները, և տեղահան արած իր հետ նրանց Պարսկաստան էր տանում: Արևելյան Հայաստանի բնակչությունն օտարություն էր թշվում մի ահռելի զանգվածով, որի սկիզբը Երասխի ափին էր, իսկ վերջը՝ փոված Աբարատյան դաշտում, նախիջևանի գավառներում, Գեղամա լեռներում ու շրջականներում: 1605 թ. աշուն էր: Ցրտերը վրա էին հասել: Ժողովուրդը ցնցոտիակիր ու քաղցած պիտի նրասխն անցներ՝ օտար ափերին նոր տառապանքների ենթարկվելու համար, Պարսից երկիրը շնացնելու, նրա խարխուլ գյուղատնտեսությունը վարդացնելու, հետամնաց արհեստները բարձրացնելու և առաջ մղելու համար: «Շահն անմարդաբնակ դարձրեց միանգամից ամեն ինչով լի և բարեբեր աշխարհս Հայոց», — ողբազին արձանագրել է ականատես պամիր Սուաբել Դավրիժեցին:

Շահ-Աբաս Մեծը և նրա հաջորդները օտարությունն թշված հայության ավանդական հողերում, հայազերծ արված քաղաքներում ու շեններում բնակեցնում էին Պարսկաստանի խորքերից ու կասպից ծովի հարավային ափերից բերած քրդերին ու թըրքախոս ցեղերին: Եվ պարբերաբար իրականացված այս ծրագիրն այն հետևանքն ունեցավ, որ Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանի հետ միավորելու նախօրեին հայկական հինավուրց նահանգների մի մասի բնակչության գերակշիռ զանգվածն օտարներն էին կաղմում: Այդ վիճակն ամենից ավելի տիրական էր Երևանի ու նախիջևանի նահանգներում, այսինքն՝ պատմական Հայաստանի կենտրոնական մասում:

Հեղուկված է հայ ժողովրդի սուսական կողմնորոշման և

հայ-ուսական քաղաքական փոխհարաբերությունների սկիզբը համարել XVIII դարի առաջին քառորդը, երբ Իսրայել Օրբի և Եսայի Հասան-Ջալալյանի գլխավորությամբ Արևելյան Հայաստանի մելիքներն ու հոգևոր առաջնորդները երզնագրեր ուղարկեցին Ռուսական արքունիք, և Պետրոս Մեծն էլ հայ ժողովրդին խոստացավ իր կայսերական սրտակցությունն ու հովանավորությունը:

Սակայն իրականում այդ փոխհարաբերություններն ունեին առավել հին արմատներ, և հայ ժողովրդի հուսավառ դիմադարձը դեպի Հյուսիսի հզոր տերությունը՝ նույնպես կատարվել էր շատ ավելի վաղ: Գեոևս XVII դարում Գանձասարից Պետրոս կաթողիկոսն էր թուղթ հղել Ալեքսեյ Միխայլովիչ թագավորին՝ մաղթելով, որ նա ծնկի բերի իր բոլոր թշնամիներին և «մեր ժողովրդին էլ պաշտպան կանգնի, որպեսզի մենք, որ բարբարոսներով ենք շրջապատված, շմանք անօգնական»: Եվ դրան էլ հետևել էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Հակոբ Զուղեցու թուղթը, որով Ռուսաց թագավորին խնդրվում էր հայերին փրկել պարսկական բռնությունից:

Բայց եթե այս երկու թղթերը պաշտոնական դիմումներ էին, որոնք ինչ-որ շափով հուն էին բացում ապագա քաղաքական փոխհարաբերությունների համար, ապա հայ ժողովրդի զանազան շերտերի ուսամեհտ ձգտումներն ու տրամադրությունները մեծ վաղեմություն ունեին՝ սկզբնավորված լինելով նախորդ դարերում: Պատմագիտությանը հայտնի են բազմաթիվ փաստեր, որոնք ներկայացնում են X—XI դարերից Ռուսաստանի տարբեր կենտրոններում ստեղծված հայ գաղթավայրերի, ուսական միջավայրում հայ վաճառականների ու արհեստավորների աշխույժ գործունեության պատկերները: Իսկ դրանից առաջ էլ հայ ժողովրդի տարբեր հատվածներ քանիցս առնչվել էին նախաուսական ցեղերի՝ սլավոնական էթնիկական ու վարչաքաղաքական կաղմավորումների հետ, այդ առթիվ պահպանելով հետաքրքիր տեղեկություններ ինչպես գրավոր աղբյուրներում, այնպես էլ բանավոր զրույցներում ու ավանդություններում: Բավական է բանավոր զրույցներում ու ավանդություններում: Բավական է հիշենք, որ գրի առնված հին ուսական առաջին բուրջ («սաղո» — «САЛО») գտնվում է հայ մատենագրական երկի մեջ և վերաբերում է VII դարի սկզբին («Պատմություն Աղուանից աշխարհի»): Այդ նույն երկն է հաղորդում հնագույն վկայություններից մեկը Կիևյան Ռուսիայի պետության մասին, պատմելով «նորիկ» —

սուսները՝ զեպի Անդրկովկաս կատարած առաջին արշավանքի (914 թ.) մանրամասները:

X դարում Ռուսաստան էր թափանցել Գրիգոր Լուսավորչի վարքը, իսկ XII դարի վերջին հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Վկայասերը հայերեն էր թարգմանել ռուսական վարքաբանական անդրանիկ երկը՝ Բորիսի ու Գլեբի զրույցը, որը հետագայում իր հաստատուն տեղը պիտի բռներ հայոց «Հայամավորքների» մեջ: Այս նույն դարերում ռուսներն ու հայերն ունեցել են նաև զինական աննշուխտներ, որոնց մասին խոսում են մեր պատմիչներ Ստեփաննոս Ասողկին ու Արիստակես Լաստիվեցիին:

Նախնական ծանոթությունների ու փոխներգործության այս մթնոլորտում է ահա, որ ծնվել է հայ մտավորականի հավատի խոսքը ռուսների մասին. XII դարի երկրորդ կեսում Գրիգոր Տուտեռզին սելջուկ բռնավորների հալածանքներին ու բյուզանդական եկեղեցու հայաջինջ քաղաքականությունը դիմագրավելու համար իր հայրենակիցներին կոչ էր անում ապավինել ռուսների «մեծափառ եկեղեցուն»՝ «հայցելով պատշաճս ի նոցանէ»:

Այսպիսի հավատի ու վստահության անկայություններ արգեն զարմանալի ըպիտի թվա, որ միջնադարյան հայ տաղերգուի կարծիքով՝ մեր երկրի բույսը հյուսիսի եղանակից պիտի ջերմանար: Հայ ժողովրդի սիրտն ու աչքն առավել քաղցրացան Ռուսաստանի հանդեպ՝ հատկապես թաթար-մոնղոլների գեմ 1380 թ. կուլիկովյան ճակատամարտում ռուսների տարած վճռական հաղթանակի փաստով: Սրանից հետո արդեն Մոսկովյան թագավորության մտահոգությունն էր դարձել իր հարավային սահմաններում թաթարական խանությունները վերացնելու խնդիրը, որից հետո նախատեսվում էր լուծել գլխավոր վեճը քրիստոնյա աշխարհի մեծ պատուհասի՝ Օսմանյան Թուրքիայի հետ:

Այս ժամանակների Ռուսաստանի մասին է, որ Մարքսը գրել է, թե «Եվրոպան, որ Իվան Գ-ի իշխանության սկզբում հաղիվ էր նշմարում կիտվայի ու թաթարների արանքում սեղմված Մոսկովիայի գոյությունը, զարմացած ու ապշահար դիտում էր իր արևելյան եղբրքում գլուխ բարձրացրած հսկայական թագավորության անակնկալ վերելքը: Իսկ թուրք սուլթան Բայազետը, որի առաջ զողում էր Եվրոպան, առաջին անգամ մոսկովցիներից էր լսում հանդուգն ճառեր»:

Հասկանալի է, որ առանց այդ էլ հույսով ու հավատով զեպի հյուսիս նայող հայի աչքում ռուսական տերությունը երևալու էր փրկարարի կերպարանքով:

Եվ ահա հայ վաճառականներն ու ճանապարհորդները Հայաստանի և հարևան վրաց թագավորության անունից դիմումներ են ներկայացնում Ռուսաց արքունիքին՝ նրա ուշադրությունը հրավիրելով հարավի ժողովուրդների վիճակի վրա, առաջարկում են իրենց ծառայությունն ու հավատարմությունը: Հայ տաղասացները ժողովրդական հուսովառ տրամադրություններ են երգում՝ նշելով, որ Մոսկովյան թագավորը գալու է իր անպարտելի զորքով, հաղթելու է թուրք ու պարսիկ բռնավորներին, որպեսզի ազատ շունչ քաշեն քրիստոնյաները:

XVI—XVII դարերը հայոց և ռուսաց փոխհարաբերություններում այն դերն ունեցան, որ խորացան նախընթացում ստեղծված բարեկամական կապերը: Հին օրերից Կիևյան Ռուսիային, նովգորոզին, Մոսկովիային ու մյուս մարզերին ծանոթ հայերն այնքան մեծացրին իրենց երթևեկի շրջանակներն ու հաճախականությունը, որ Ռուսաստանի հարավում գոյացած հայ գաղականությունը, որ Ռուսաստանի հարավում գոյացած հայ գաղականությունը, որ արքունիքի շնորհած արտոնությունների հիման վրա, ապրում էին իրենց ինքնուրույն կյանքով, իսկ Խաղաղական (Կասպից ծովից) վոլգայի վրայով Արխանգելսկի, այնտեղից էլ Սկանդինավիա ու եվրոպական այլ երկրներ տանող առևտրական մայրուղին կոչվում էր «Հայկական մեծ ճանապարհ»:

Իսրայել Օրին ու նրա համախոհները լավատեղյակ էին այդ ամենին, քաջ գիտակցում էին Ռուսաստանի գերը հայության կյանքում, երբ Պետրոս Մեծին հղած իրենց թղթում հայտնում էին, թե հայ ժողովուրդը հավատացած է, որ Մոսկովյան երկրից է լինելու իր փրկությունը և հուսովառ սպասում է ռուս թագավորի երթին, ինչպես Ադամի որդիներն էին սպասում Մեսիայի գալստյանը:

Հայոց երկրի աշխարհիկ ու հոգևոր տերերն Օրիի միջոցով Ռուսաց արքունիքին օգնության թղթեր ու հավատարմության երզմնագրեր հղելով՝ համոզված էին, որ ռուսները շատ շուտով պետք է շարժվեն զեպի հարավ, և իրենք էլ պարտավոր են նրանց տրամադրել ամեն ինչ՝ սկսած պարենից մինչև սեփական կյանքը: Իսկ երբ այդ մասին իմանալով՝ թուրքերն արշավանքի կանգնեցին Արևելյան Հայաստան, ապա Ղարսբաղի ու Սյունիքի միլիթանությունների զինական ուժերն այնքան համախմբվեցին, յո-

դովրդական ազատագրական պայքարի ելան այնպիսի վճռական նույնամբ, ինչպիսին դեռ չէր եղել հակաարարական ընդդոմաներից ի վեր:

XVIII դարի առաջին կեսը հայ ժողովրդի պատմության մեջ է մտել իբրև ազգային ազատագրական շարժման ամենաբուռն շրջաններից մեկը: Ժողովուրդը դրսեկ բռնագրավիչների դեմ կենաց ու մահու պայքար էր մղում՝ ամրացած հայրենի բերդերում հայացքը հյուսիսից սպասվող օգնությանը հառած: Իսկ հայոց կամավորական զորամասերը, ընդառաջ գնալով այդ օգնությանը, ուսանքի հետ ուս-ուսի, Կասպիականի ափերն էին մաքրում պարսիկներից՝ Պետրոս Գիլանենցի և ուսական բանակի առաջին հայ գեներալ Լազար Քրիստափորովի գլխավորությամբ:

Իսրայել Օրիի, ապա և նրան հաջորդած գործիչների՝ Հովսեփի էմինի, հնդկահայ ազատագրական խմբակի, Հովհաննես Լազարյանի, Հովսեփ Արզուսյանի և մյուսների մեծագույն ծառայությունը ոչ միայն հայոց ուսական կողմնորոշման ամրապնդումն էր, այլև քաղաքական այն հեռատեսությունը, որ նրանք ցուցաբերեցին՝ հայ ժողովրդի փրկության հեռանկարը ղեկելով Ռուսաստանի հովանու տակ և հարևան ժողովուրդների ազատագրության կողքին: Մենք տեսանք, որ Իսրայել Օրիի Պետրոս Մեծի արքունիքի հետ ունեցած բանախոսությունների ու գործարքների մեջ միշտ էլ սերտ կապ էր պահպանում Մոսկվայում ապաստանած Վրաց թագավորի հետ: Իսկ պարսկական բանազնացության ճանապարհին Շամախիում բանակցություններ վարեց, որպեսզի տեղի բնակչությունն իր գործուն մասնակցությունը բերի հայերի ու վրացիների հակապարսկական ճակատ հարդարելուն:

Հովսեփի էմինի ջանքերն ուղղված էին հայ-վրացական գիւնակցության ստեղծմանը: Նա հոմոլոված էր, թե ոչ մի ժողովուրդ, իսկ հայը՝ հատկապես, չի կարող երջանիկ լինել մեկուսացած, օաղիսի պես: Մի ազգի լիակատար ու իսկական երջանկությունը գալիս է այն ժամանակ, երբ նա բարեկամությամբ ու համերաշխությամբ կապված է մերձավոր հարևանին: Դրա համար էլ էմինն իր ազգակիցներին անվերջ հորդորում էր ամուր պահել եղբայրական համագործակցությունը՝ Վրաստանի հետ: Նույնիսկ փայփայում էր մի երազանք՝ ստեղծել հայ-վրացական միասնական հզոր պետություն, որն ի վիճակի լինի խիզախո-

րեն ճակատելու ամեն տեսակ բռնագրավիչների դեմ և պարսկահայտակ խաներին ու թուրքաբարո փաշաներին այնպես վճռելու հայկական ու վրացական նահանգներից, որպեսզի նրանք այլևս չհամարձակվեն ետ նայել: Այսպիսի դաշինքի կենսունակությունն ու հաջողությունը էմինի ծրագրերի մեջ խարսխված էին ուսական կողմնորոշման վրա: Դրա համար էլ մեծ ազատամարտիկը երազում էր այն օրը, երբ ինքը, հայ-վրացական զորքերի գլուխն անցած, Ռուսական թագավորության բանակների հետ կովելու է թուրք ու պարսիկ բռնագրավիչների դեմ:

էմինը շտեմավ իր այդ երազանքի իրականացումը, սակայն մինչև վերջին շունչն էլ մարգարեաբար հավաստում էր, որ հայ ժողովրդի փրկությունը թուրք ու պարսիկ բռնակալներից պետք է իրականացվի Ռուսաց թագավորի գլխավորությամբ և հարեվան ժողովուրդների հետ միասին:

XVIII դարի վերջին տասնամյակը նոր աղետներ պիտի բերեր առանց այն էլ աղետալու Հայաստանին ու նրա հարևաններին: Տեղական ռազմաքաղաքական թմրությունը թոթափելով՝ 1795 թ. ամռանն Իրանը, ներքինի Մամեդ-Կաշար շահի դաժանությունը դրոշ արած, շարժվում է դեպի Անդրկովկաս՝ վերականգնելու բռնատիրոջ իր անունն ու իրավունքները: Միամսյա անհույս դիմադրությունից հետո հանձնվում է Սրևանը, կողոպտվում ու կործանվում են հարյուրավոր գյուղեր ու ավաններ: Սեպտեմբերին Մամեդ-Կաշարի զորքերը մտնում են Թիֆլիս, և մի քանի օրվա մեջ երբեմնի պերճաշուք մայրաքաղաքից մնում են ավերակներ ու անսանձ վայրենություն մտալ հետքեր:

Այս դեպքերը որքան աղետներ պատճառեցին ժողովուրդներին, այնքան էլ վարկաբեկիչ էին ուս գիւնվորության համար, որն իր հովանավորության տակ մտած Վրաստանի՝ անգամ չկարողացավ օգնել նրա օրհասի պահին: Եվ ցարական արքունիքն իր ընկած վարկը վերականգնելու համար նախապատրաստվեց վճռական ռազմերթի: 1795 թ. դեկտեմբերին ուսական երկուհազարանոց մի զորամաս մտավ Վրաստան՝ Մամեդ-Կաշարի հետագա հարձակումներից այն պաշտպանելու համար: Հաջորդ գարնանը կոմս Վալերիան Զուբովի հրամանատարությամբ Ղզլարից մի այլ զորամաս էլ մտավ Արևելյան Անդրկովկաս, և, համարյա առանց դիմադրության հանձնված Դերբեն-

գից հետո, նրան հպատակութիւն հայանեցին Ղուբան ու Բաքուն, Շամախին ու Գանձակը:

Փրկութիւնը ծծում էր Հայաստանի դռները: Հայ ժողովրդի հազարավոր դավակներ, զորքի հետ եկող Հովսեփ Արղությանի կողով, կա՛մ առաջուց մասնակից էին դարձել այս առաջխաղացմանը, կա՛մ բնաշխարհից ընդառաջ էին գնացել մոտեցող զորքին և պարենամթերք էին տանում իրենց փրկարարներին, փոխադրական դանազան միջոցներով զորամասերի ծանրոցներն էին տեղափոխում աշնանային անհարմար ճամփաներին:

Ռուսական հրամանատարութիւնը հիացած էր հայերի այս անձնփրկութիւնով: Արևելյան Անդրկովկաս մտած զորքի հրամանատար գեներալ Ռիմսկի-Կորսակովն այս առթիվ երախտագիտութիւնով դրել էր Հովսեփ Արղությանին. «Ես շեմ կարող իմ մեծագոյն շնորհակալութիւնը չհայտնել Ձերդ սրբազնութիւնը՝ ձեր այնքան ծանր նեղութիւնների համար, որ հանձն եք առել իմ հրամանատարութիւն տակ գտնվող զորքերին օգնելու նպատակով, և ես շատ վշտանում եմ, որ այս ցեխոտ ու վատ ճանապարհներին հոգնեցնում ենք ձեզ»¹:

Ինչևէ: Զորքն առաջ էր շարժվում: Ազատագրութիւն հեռակարով խանդավառված հայութիւնն օգնում էր նրան՝ ինչով կարող էր... Սակայն այս անգամ էլ անակնկալ մի դեպք եկավ խափանելու փրկարարների երթը: 1796 թ. նոյեմբերի 6-ին վախճանվել էր Եկատերինա Բ թագուհին, իսկ հաջորդը՝ Պավել Ա կայսրը, առավելապես ուշադրութիւն նվիրելով իր երկրի մյուս հոգսերին, հրահանգել էր զորքերը փութով ետ քաշել Անդրկովկասից:

Գարձյալ հայ ժողովրդի տարբեր հատվածները մնում էին իրենց կեղծողների ու արյան թշնամիների դեմ հանդիման:

Այս աղետի պակասն էլ եկան լրացնելու սովն ու ժանտախտը: Միջնադարյան մեր պատմիչի խոսքով՝ «սոսկալի զորաւարքն երեքին՝ սովն, սուրն և մահն զործակից նոցա, դոյզընթացեալք ընդ միմեանս, խուճապէին, անխնայ վիրավորէին և գիաթաւալ տարածանէին...»:

XIX դարի արշալույսին Ռուսական կայսրութիւնը նորից օրակարգ էր մտցնում Անդրկովկասում իր տիրապետութիւնը

հաստատելու հարցը: Եվ 1801 թվականից Վրաստանն ու հարակից հայկական շրջանները վերջնականապես անցնում են Ռուսաստանի հովանու տակ: Հենց այս էլ դառնում է նոր ահազանգ, որպեսզի Հայաստանի տարբեր նահանգներում վերստին բորբոքվեն ազատագրական շարժումները, ոտքի կանգնեն ժողովրդական ինքնապաշտպանութիւնն ուժերը և, խառնվելով առաջ շարժվող ռուսական զորքերին, իրենց երկիրն ազատագրեն պարսկական լծից:

Գծախառնութիւնն այն էր, սակայն, որ ռուսական կողմնորոշմամբ իր պատմական բախտն ու հեռանկարը գծած հայ ժողովուրդը շունք միասնական ազգային-պետական կյանք: Պատմական Հայաստանի մարդերն ու գավառները գտնվում էին ոչ միայն հարևան երկու մեծ բնատիրութիւնների՝ Իրանի ու Քուրքիայի, անտանելի լծի տակ, այլև բաժան-բաժան էին արված և հնթարկվում էին այդ երկուսի դրածոներին՝ տեղական խաներին: Երևանի, Նախիջևանի, Ղարաբաղի, Գանձակի խանութիւնները և հարավային ու արևմտյան Հայաստանի վրա տիրութիւն անող թուրք գավառապետներն անհնար էին դարձնում հայոց համազգային կյանքն ու քաղաքական հեռանկարի համար պայքարելու միասնականութիւնը: Այս պատճառով էլ պատահական չէր, որ հայկական տարբեր նահանգներ տարբեր ժամանակներում մտան ռուսական տիրապետութիւն տակ, իսկ արևմտյան Հայաստանի մեծագոյն մասն այնպես էլ առհասարակ հնարավորութիւն չունեցավ մանելու Ռուսաստանի կազմի մեջ և մնաց ենթակա թուրքական վայրագութիւններին: Այսպես. 1801 թ. Ռուսաստանին միացվեց Արևելյան Վրաստանը, և նրա հետ էլ՝ հայկական Լոռի, Փամբակ, Ղազախ, Բորչալու գավառները:

1804-ին Ռուսաստանը նվաճեց Գանձակի խանութիւն տարածքը, և Ռուսաստանին միացվեցին Շամշաղիի, Բասարգեշարի ու հարակից շրջանները:

1805-ին ռուսական զորքերը նվաճեցին արևելյան Շիրակը՝ Արթիկ կենտրոնով: Նույն տարում Քյուրակ գետի մոտ կնքված ռուս-պարսկական պս մանագրով Ռուսաստանին միացվեց Ղարաբաղը:

Հետո տեղի ունեցան մեծ ու փոքր բախումներ ռուսների և պարսիկների, ռուսների ու թուրքերի միջև, տարբեր շրջաններ ձեռքից-ձեռք էին անցնում, մինչև որ Նապոլեոնի դեմ հայրենա-

¹ «Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа», т. III, М., 1838, стр. 340.

զգաւ պատերազմը շատ անուակաւ գործը զնման իր գնաքը շրջեց գեպի հարավ և Ղարաբաղի Գյուլիստան բերդավանում 1813 թ. կնքված հաշտութեան պայմանագրով Պարսկաստանը մեկընդմիջտ ճանաչեց Ղարաբաղի հարավային սահմանից՝ Արաքսի ափից մինչև Գերբենգն ընկած ամբողջ տարածքի, ինչպես նաև Լոռու, Փամբակի, Շորագյալի, Շամշաղիի ու Զանգեզուրի միացումը Ռուսաստանին:

Մրանով, Իհարկե, Հայաստանի ու հայ ժողովրդի հարցը վերջնական լուծում չտացաւ, քանի որ, նախ, դեռևս ռուսական սահմանից դուրս էին մնում Արարատյան կամ Երևանի նահանգն ու Նախիջևանի մարզը, ապա՝ Պարսից արքունիքը որոճում էր նոր բորբոքելիք մի պատերազմ, որով հույս ուներ նորից իր ձեռքը ձգել Անդրկովկասյան այն մարզերը, որոնք ստիպված էր եղել դիջելու Ռուսաստանին:

Այդ պատերազմը շատ շուշացաւ:

1826 թ. հուլիսի կեսին պարսկական բազմաքանակ զորքերը խուժում են Ղարաբաղ, Շորագյալի ու Փամբակի շրջանները, և սկսվում է ռուս-պարսկական երկրորդ մեծ պատերազմը:

Պարսիկ բռնագրավիչների առաջին խնդիրն է լինում պաշարել Ղարաբաղի սիրաճ՝ Շուշի բերդաքաղաքը, որի բնակչության մեծամասնությունը հայերն էին կազմում: Շուշիի բնակիչներն առաջին իսկ օրից ռուսական կայազորի հետ միասին խիզախ պաշտպանության են անցնում: Պարսկական հարձակումից ողբ-վորված՝ Երևանի ու Նախիջևանի խաներն էլ հարձակվում են շրջակայքի հայկական գավառների վրա, կողոպտում ու ավերում Փոքր-Ղարաքիլիսան, Շիրակի, Զանգեզուրի ու Լոռու բազմաթիվ գյուղեր:

Պարսկական զորաբանակը հիմնականում զբաղված էր Շուշիի ու Գանձակ-Նիղաւիտպոլի նվաճման գործով: Երկրորդն ընկավ կարճ ժամանակում, Իսկ Շուշին պաշտպանող 1700 ռուս զինվորները, հայ բնակիչներն ու հարևան գյուղերից հավաքված հայկական աշխարհազորայինները շուրջ մեկ ու կես ամիս հերոսաբար պաշտպանվեցին պարսիկ գահաժառանգ Աբաս-Միրզայի մեծաքանակ զորքերից:

Այս պաշտպանութեան ընթացքում հայերի ցուցաբերած անձնվիրութեան մասին բերդապահ ռուսական կայազորի պետ Ռեուտըր գեներալ Երմոլովին գրել է. «Բերդը պաշտպանող հայերի վերաբերյալ պարտքս եմ համարում բացատրել, որ նրանց ծա-

ռայութեան արժանի է ամենայն ուշադրութեան, որովհետև նրանք անխտիր զործում էին գերազանց քաջութեամբ, դիմացան բազմաթիվ գրոհների, ետ մղեցին թշնամուն՝ պատճառելով խոշոր կորուստներ, արհամարհում էին պարսիկ պակասը և բնավ չէին մտածում բերդը հանձնելու մասին, թեև վրա էր հասել կատարյալ սովը»:

Շուշիի հերոսական պաշտպանութեանն ու Շիրակ-Լոռի-Փամբակի ճակատամարտերը կլանել էին պարսկական զորքերին՝ Թիֆլիսում ու մյուս կենտրոններում տեղակայվող ռուս կայազորներին հնարավորութեան տալով ի մի հավաքվել, կենտրոնանալ և լրացուցիչ զինական ուժեր ստանալ Ռուսաստանից՝ բախտորոշ ճակատամարտի նետվելու համար: Այժմ արդեն հարձակում պիտի սկսեր ռուսական զորքը, որի հրամանատարն էր գեներալ-ադյուտանտ Ալեքսեյ Երմոլովը, և նրա օգնականն էր հայազգի գեներալ լեյտենանտ Վալերիան (Ռոստոմ) Մադաթովը:

1826 թ. սեպտեմբերից սկսած ռուսներն ու նրանց ամեն ինչով օգնող անդրկովկասցիները ռազմաճակատի բոլոր կետերում ջարդ էին տալիս պարսիկ զորքերին: Այդ հաջողութեաններից առաջինը Շամքորի ճակատամարտն էր, որով 2000 ռուս զինվորներ Մադաթովի գլխավորութեամբ ջախջախեցին տասնհազարանոց պարսկական բանակը և առաջ շարժվելով՝ նվաճեցին Գանձակ-Նիղաւիտպոլը:

Հաջողութեանն էր ուղեկցում նաև ռազմաճակատի մյուս կետերում մարտնչող ռուսներին ու աշխարհազորայիններին: Նրանք մեկը մյուսի ետևից գրավում էին պարսիկներին անցած բնակավայրերը, ազատագրում բնակչությանը:

Սակայն հայութեան գլխավոր կենտրոնը՝ Երևանը, դեռևս թշնամու ձեռքում էր գտնվում, և ռուսական հրամանատարության ու պատերազմի մասնակցող հայերի խնդիրն էր օր առաջ ազատագրել այն՝ լուծելով ո՛վ-ո՛ւմ հարցն ամբողջ Անդրկովկասում, Իսկ ազատագրական զորքին Երևան տանող ճանապարհն անցնում էր Սարգարապատ բերդով ու Օշականով:

Այդ ժամանակ Աբաս-Միրզան 30 հազարանոց մի զորաբանակի գլուխն անցած Սուրմալու-Սարգարապատ ուղղութեամբ շարժվում էր գեպի էջմիածին:

1827 թ. օգոստոսին Օշականի մոտ ռուս զորքերը և հայ կամավորները գեներալ Կրասովսկու ղեկավարութեամբ ճակա-

տամարտ են տալիս պարսից մեծամթիվ բանակի դեմ, հաղթում և փակում թշնամու երթը դեպի Էջմիածին ու Երևան:

Ռուս ազատամիտ մտավորական Լալինովն այս առթիվ գրել է, թե «Գեներալ Կրասովսկին իր 3 հազարանոց ջոկատով օգոստոսի 17-ին Օշական գյուղի մոտ ջարդեց պարսկական խաժամուժ զորքերին և զրանով իսկ կործանումից փրկեց Էջմիածնի վանքը»:

Օշականի ճակատամարտի նահատակների հիշատակին հուշարձան է կանգնեցվել Էջմիածին-Օշական ճանապարհի վրա, որը հայ ժողովրդի երախտագիտության տուրքն է և ուսասիրության փայլուն վկայությունը:

Սեպտեմբերի կեսին, մի քանի օրվա ահեղ ուժեղ ծովային լիարկուսից հետո, նվաճվում է նաև Սարգայապատի բերդը:

Հերթը Երևանինն էր:

Սեպտեմբերի 24-ին պաշարելով այն՝ 25-ին իսկ ուսաներն սկսում են ուժեղ ծովային ջրանկախում կանխել արյունահեղությունը՝ նրանք միաժամանակ բերդում պաշարված Հասան խանին առաջարկում են անձնատուր լինել: Սակայն ամբարտաժան խանն արհամարհանքով պատասխանում է. եթե շոքս թագավորություններ էլ միացած գան, չեն կարող առնել իր բերդը:

Երևանի բերդն իսկապես ժամանակի ամենահզոր ամրություններից մեկն էր: Մի կողմից փակված Հրազդանի ձորի անմատչելի ժայռերով, մյուս կողմից էլ հսգել էր հաստահեղույս բերդապարիսպներ, և թվում էր, թե ոչ մի ուժ չի կարող ընկճել նրան:

Սակայն բերդի դեմ էին նետվել ուսական զենքի խիզախ ասպետները և իրենց երկրի ազատագրության համար զուխները դրած հայ աշխարհազորայինները: Այս վճռական ճակատամարտին մասնակցում էին հայ ժողովրդի բոլոր հատվածների ներկայացուցիչները: Ուշադրավ է պատերազմական գործողությունների կազմակերպմանն անմիջապես մասնակցած հայ ժողովրդի հոգևոր հայր ու առաջնորդ ներսես Աշտարակեցու մի ողբշնչող գրությունը՝ ուղղված Աշտարակի, Օշականի և շրջականների բնակչությանը. «Գրում եմ բազմամթիվ օրհնանքներով, որպեսզի գրությունս ստանալուն պես, առանց մի րոպե իսկ հապաղելու, թողնեք ձեր տանն ու ընտանիքին վերաբերող բոլոր կարևոր գործերը և շատ ու շատ հավաքեք հրացան ունեցող ու շունեցող, հեծյալ ու հետևակ կտրիճ տղաներ և այսօր՝

սեպտեմբերի 28-ին, շորքշարթի օրը, մինչև արեգակի մայր մասնելը հասցնեք այստեղ:— Այսպես է պատվիրում մեծ հայրենասերը և միաժամանակ իր հեղինակության ուժով զգուշացնում է.— Իսկ եթե ձեզանից որևէ մեկը ծուլանա և ուշանա, այդպիսինը թող լավ իմանա, որ թեկուզ իմ աչքի լույսն էլ լինի, չեմ ափսոսա հանել և դեռ նետել»:

Եվ, այսպես, ուսական զորքերի կողքին կոճում էր հայ ժողովուրդը: Երևանի բերդի վրա տեղում էր ուսական հրանոթներից ժայթքած կրակը, իսկ հայերը բերդի ներսում ու դրսում կոճում էին անօրինակ խիզախությանը: Սեպտեմբերի 28—30-ը 40 թնդանոթներ համարյա անընդհատ ուժեղացնում էին պարսկական բռնակալության վերջին հենակետն Անդրկովկասում:

Հոկտեմբերի 1-ին բերդապարսպի ճեղքվածքներով ներս մտան հետևակայիններն ու աշխարհազորականները, որոնք և, բոլոր ելքերը փակելով, որպեսզի պարսիկները փախուստ չտան, սկսեցին ահեղ ճակատամարտը բերդի ներսում: Պարսիկներն ընկնում էին ազատարարների հարվածներից կամ ծնկաչոք աղբսում խնայել իրենց կյանքը: Գոռոզ Հասան խանը լեղաճաք թաք էր կացել մի մղկիթում: Ռուսները նրան դուրս քաշեցին մղկիթից, նրա հետ գերեցին նաև բերդապահ զորքի հրամանատարներին, կենդանի մնացած ավելի քան 3 հազար սարբազներին, գրավեցին հսկայական քանակության զինամթերք ու պարեն:

1827 թ. հոկտեմբերի 1-ը նշանավորվեց որպես Երևանի ազատագրության օր: Այդ առթիվ թողարկվեց հատուկ մեդալ, որով պարգևատրվեցին Երևանի գրավմանը մասնակցած հազարավոր զինվորականներ ու հասարակ աշխատավորներ:

Երևանի ազատագրումը ցնծությանը լցրեց բոլոր հայերի սրտերը: Այդ մեծ հաղթանակի ականատես ետա. Արովյանը գրել է, թե «... դժոխքի քանդվիլը մեղավորների համար էս գինը շերտնենալ, ինչպես Երևանու բերդի առնելը հայերի համար»: Խանդավառություններ էին համակվել նաև հայկական հեռու և մոտ գաղթավայրերը: Հնդկահայ գաղութի ազատագրական տրամադրություններն արտահայտելով՝ Մևսրոպ Թաղիադյանը հեռու Կալկաթայից իր հայրենակիցներին շնորհավորում էր. «Աչքներդ լույս, որ մեր քաղցր աշխարհն պարսից դառն շարժարանքներից ազատվեց»:

Երևանի ազատագրությունը հետագայում իրավացիորեն շատ

բարձր է գնահատել մեր ազգային մեծագույն բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը: Դրանով իսկ,— գրել է Թումանյանը,— «Հայ ժողովուրդն ազատվում էր մի դժոխքից, որ նրա համար ստեղծել էր պարսկական կոպիտ ու խավար բռնակալությունը, մի բռնակալություն, որի վայրագությունը ոչ մի սահման ու շափ չէր ճանաչում, ո՛չ օրենք, ո՛չ իրավունք, ո՛չ խնդրանք, ո՛չ աղաչանք, ո՛չ կրոն, ո՛չ սրբություն, ո՛չ կայք, ո՛չ կյանք, ո՛չ կին, ո՛չ պատիվ, ո՛չ ամոթ, ո՛չ խղճմտանք... Եվ այդ դժոխքի միջնաբերդը Երևանն էր... Երևանի առումով Ռուսաստանին միացավ Մասիսի էս կողմը գտնվող հայությունը, ու էդ օրվանից հայ ժողովրդի կյանքի ու պատմության մեջ բացվեց մի նոր շրջան: Կատարվեց Կովկասի հայության դարավոր տենչանքը»:

Ռուսական զորքը բարեբախտաբար Երևանի ազատագրումով չավարտեց իր առաքելությունը: Սրակարգում էր Արաքսից հարավ բնկած մարզերի ազատագրումը, և նա շարժվեց դեպի Պարսկաստանի խորքը: Հոկտեմբերին Նախիջևանն անցնելով՝ ռուսական զորխմբերը, համարյա առանց դիմադրության, նվաճեցին Թավրիզը: Սա արդեն մեծ օրհասի կեսն էր շահական Պարսկաստանի համար: Վերջնական ու անկասկեցնելու կործանումից փրկվելու միակ ելքը հաշտություն աղերսելն էր, և Պարսից արքունիքն ստիպված էր գնալ այդ բային:

1828 թ. փետրվարի 10 (22)-ին Թավրիզից Թեհրան տանող ճանապարհի վրա, Թուրքմենչա դյուղում, Ռուսաստանի և Իրանի միջև կնքվեց պայմանագիր, որով Ռուսաստանին միացան Երեվանի ու Նախիջևանի նահանգները, և հարավում Ռուսական կայսրության պետական սահմանը հաստատվեց Արաքս գետի հոսանքով: Այս պայմանագրով Պարսկաստանում բնակվող հայերին հնարավորություն էր տրվում վերադառնալ Հայաստան և շենացնել հայաթափ դարձած հայրենի գավառները:

Ողջ հայ ժողովուրդը, նրա բոլոր խավերը մի անհուն ցնծությամբ ընդունեցին իրենց ազատագրությունը պարսկական բռնությունից:

Ռուսաստանին անցնելով՝ Արևելյան Հայաստանը փրկվեց պարբերական բնաջնջումներից և մշտագո վայրենի ճնշումից: «Ռուսաստանը... միանգամայն ընդմիշտ վերջ տվեց կոտորածներով, գաղթականություններով ու առևանգումներով հայտնի հայկական հարցին Հայոց աշխարհքի էս մասում...» (Հ. Թումանյան): Դրանով իսկ Արևելյան Հայաստանի բնակչությունն իր

բախար կապեց ռուս մեծ ժողովրդին՝ նրա պատմական առաքելության հետ զուգորդելով իր ազգային ազատագրության, վերելքի ու ծաղկման երազանքները:

ԶԵՅԹՈՒՆ

Կիլիկիայի հայոց թագավորությունը վերացավ 14-րդ դարի վերջին քառորդում: Հետապոստոսները դրա հիմքում տեսնում են սարբեր պատճառներ, որոնցից հիմնականն այն էր, որ թագավորական տաճն սուլթանի սուլթան էր, կորսվել մայր ժողովրդի արմատներից, շահերից ու բազմանրներից: Նույնիսկ եկեղեցական նվիրատուության առաջնորդները հեռացել էին ազգային հավատի ավանդույթներից և ուղիներ էին փնտրում բյուզանդական եկեղեցուն միանալու համար:

Իսկ ժողովուրդը, վարչա-քաղաքական միասնության կորուստից հետո, կծկվելով լեւնային երկրի բնական սմբություններում, իրեն կորեց արտաշիրտրհից և հետագա դարերի փորձություններում համառոտն պահպանեց սուլթանին ինքնությունը, ինչ-որ չափով՝ նաև վարչական անկախությունը: Այս դեպքում հայության հենարան դարձան լեւնաստանի բերդերն ու ամրացած ավանները, որոնց շարքում իր տասնձնահատուկ տեղն ու դերն ունեցավ Զեյթունը:

Մարաշ նահանգի Ուլնիս կամ Զեյթուն գավառի հայ բնակչությունը 14-րդ դարի վերջին գավառի կենտրոնում հիմնադրեց Զեյթուն քաղաքը և կարճ ժամանակում այն դարձրեց սնտեսական ու մշակութային բարգավաճ կենտրոն: Հայ համայնքն ույստեղ ներամփոփվեց, սակզծեց իր ներքին անկախությունը: Երկրի քաղաքական կյանքի մեծ ու փոքր իրադարձությունները կարծես նրան չէին էլ վերաբերում: Նույնիսկ 15-րդ դարում հաստատված թուրքական տիրապետությունը չկարողացավ նրան շեղել իր սրղեգրած սպրեկակերպից:

Գովառի և հատկապես Զեյթուն քաղաքի հայությունը երբևէ էլ չհղատակվեց երկիրը նվաճած Օսմանյան Թուրքիայի տիրապետությանը: Ճիշտ է, բնատիրությունը ոչ մի կերպ չէր սպում հաշտվել այն հանգամանքի հետ, որ հպատակ Կիլիկիայի ինչ-որ հատվածը կարող է շենթարկվել տիրակալի կամքին և պիտի սուշտպանի իր անկախությունը: Պետական

վերին մարմիններն ու Մարաշի փաշաները զենք ու զորքով քանի՛-քանի՛ անգամ եկել էին ընկճելու լեռնաշին կղզու հանդրգնությունը, սակայն իրենք էին ընկճված ու գլխիկոր վերագարձել, որովհետև իր երկրի բնական ամրություններին ապավինած հայությունն ամեն անգամ այնպիսի հարվածներ էր հասցնում բռնագրավիչներին, այնպես համառորեն պաշտպանում իր հողն ու պատիվը, որ Մուրադ Դ սուլթանը վերջապես 1620-ական թվականներին ստիպված եղավ հատուկ հրովարտակով Զեյթունին արտոնել մի կիսանկախ վիճակ՝ պայմանով, որ գավառը որոշ հարկ վճարի կառավարությանը: Զեյթունցիների ամենամեծ նվաճումն այն էր, որ, սուլթանի ֆարմանի համաձայն, գավառում ոտք դնելու իրավունք չունեին մուսուլման պաշտոնյաները և, ամենակարևորը, հայերն ազատված էին ջիզյա կոչված հարկից, որն այսպես կոչված սուրբն էր՝ բոլոր մահմեդական տիրույթների համար պարտադիր ու սրբազորված:

Սակայն հենց նույն 17-րդ դարում Մուրադ Սուլթանի հաջորդները, իրենց նախորդի հրովարտակը ոտքի տակ տալով, կառավարական զորքեր էին ղրկում Զեյթունի վրա՝ նպատակ ունենալով ոչնչացնել այդ աննվաճ արծվարույնը: Հայտնի են շուրջ քառասուն այսպիսի հարձակումներ, որոնք միշտ էլ ետ են մղվել, և յուրաքանչյուր հարձակումից հետո ապստամբները հրաժարվել են նույնիսկ հրովարտակով պարտադրված հարկը վճարելուց:

19-րդ դարի կեսերին թուրքական կառավարողներն առավել խստացրին բռնությունները հայկական համայնքների վրա: Զեյթունում նրանք քանիցս փորձեցին բռնագրավել հայոց հողերը: Մանրացնում էին տուրքերը: Քրիստոնեական հավատի և հավատացյալների դեմ ոտնձգություններն ու հալածանքները դարձել էին սուլթական երևույթ: Եվ ահա ազատաբաղձ զեյթունցիները ոտքի ելան պաշտպանելու իրենց ազգային ու քաղաքացիական իրավունքները: Գավառական այս արդար ընդվզումների դեմ մոլեզունց Օսմանյան կառավարությունը: 1826 թ. հուլիսի սկզբին սուլթանի հրամանով Մարաշի նահանգապետ Ազիզ փաշան, շուրջ 10 հազարանոց կանոնավոր բանակի և տարացեղ ավարառուների մոլեռանդ զորախմբերի գլուխն անցած, շարժվեց դեպի Զեյթուն: Այս պատժարշավի սարսափներին ենթարկված առաջին գյուղերն ու ավաններն ամառացյան, որով-

հետև հայ բնակիչները, դիմադրությունն անհեռանկար համարելով, փախչում, ապավինում էին Զեյթունի ամրություններին, իսկ նրանց հետապնդող հրոսակները կողոպտում, ապա մոխրակույտերի էին վերածում հայոց բնակավայրերը:

Հուլիսի 28-ին Ազիզ փաշան պաշարեց Զեյթունը: Իսկ բերդապարսպից այն կողմ զեյթունցիներն արդեն պատրաստ էին պաշտպանություն և խրոխտ հակահարվածի: Յոթ հազար հայ զինվորները, քաղաքի բնակչությունն ու դավառից հավաքվածները բաժանված էին չորս խմբերի և պաշտպանելու էին չորս թաղամասերը: Զորախմբերի գլուխ էին կանգնած թաղապետ իշխանները՝ Նազարեթ Մուրենյան, Մկրտիչ Յաղուբյան, Ասատուր Ենիգունյան, Ղազարոս Շուրոյան:

Տեսնելով պաշարվածների վճռականությունը՝ Ազիզ փաշան մի քանի անգամ բանագնացներ ուղարկեց քաղաք: Սրանք հայերին հազորդում էին թուրքական զորաբանակի կազմի ու զինավառության մանրամասները, նոր համալրումների հեռանկարներն էին ուռճեցրած ներկայացնում և առաջարկում էին հպատակվել: Սակայն պաշտպանվողները վճռել էին դիմադրել մինչև վերջ և ծնկի չգալ ոտխի առաջ:

Այս ընթացքում Մարաշի թուրքերն Ահմեդ փաշայի գլխավորությամբ իսկապես կազմակերպեցին մի ռազմերթ, որի նպատակն էր միանալ Ազիզ փաշային և արագացնել հայերի պարտությունը: Սակայն Զեյթունում ժամանակին տեղեկացան այդ ռազմերթին, և թաղապետներն ընտիր զինվորների մի ջոկատով անմիջապես կարեցին թուրքերի ճանապարհը, Ավագ-Կետիկի կիրճում շարժեցին նրանց և վերագարձան ամրոց:

Ահմեդ փաշան իր զորքի մնացորդներով ճողույրեց Ազիզ փաշայի զորակայանը: Նահանդապետն իր աջակցի այս պարտությունը չէր կարող մարսել և օգոստոսի 2-ի առավոտյան քաղաքի բոլոր թաղամասերի վրա ընդհանուր հարձակում սկսեց: Թուրքական թնդանոթներն արկերի տարափ էին տեղում քաղաքի կենտրոնի վրա: Ազիզ փաշայի զորախմբերը տարբեր կողմերից հորդացին մուօթ հեղեղի պես, նույնիսկ մի քանի կեսերում հեշտությամբ անցան բերդապարիսպը և խուժեցին քաղաք: Սակայն հետո պարզվեց, որ դա պաշարվածների ծուղակն է եղել. թշնամուն ներս էին թողել, որպեսզի հետո բոլոր կողմերից վրա տալով կոտորեն մինչև վերջինը:

Օրվա ավարտին պարզվեց, որ Ազիզ փաշան շարժ է կրել բո-

լոր ճակատներում, նույնիսկ Ասավածածին վանքի պատերի տակ, ուր պաշտպանվողների շրկատը կաղմված է եղել սև սքեմավորներից ու մի քանի աշխարհազորայիններից, և նրանց աննահանջ կոիվը գլխավորել է մի ծեր վարդապետ՝ մահաձուլի Գրիգոր Մարտիրոսյանը:

Ակնհայտ էր թուրքական զորքերի խայտառակ պարտությունը: Ազիզ փաշան նահանջի փող հնչեցրեց: Մակայն նրա զորքի մնացորդները, կանոնավոր նահանջելու փոխարեն, խուճապահար աչնպես էին փախչում, որ ինքը՝ նահանգապետ-գործավարը հազիվ փրկվեց գեյթունցիներին գերի բնկնելուց: Հայոց հինգհազարանոց բանակը նրանց կրնկակոխ հեռապնդեց մինչև Ջահան գետը և աչնտեղ էլ վերջին ջարդը աալուց հետո հաղթանակով գարձավ բերդաքաղաք:

Ազիզ փաշան չէր կարող հաշտվել օղոստոսի 2-ի խայտառակ պարտության հետ: Զեյթունի շրջակայքը լցնելով զինված ու մոլեռանդ հակահայ խմբերով, նրանց հանձնարարեց արգելել հայերի ամեն տեսակ առնչություններն արտաշխարհի հետ: Փաստորեն շարունակվում էր պաշարողական վիճակը, և հայ ապստամբները հազիվ թե կարողանային դիմանալ նրա շարունակությունը:

Զեյթունցիները մի քանի անգամ բանապնտցներ ուղարկեցին Մարաշ՝ փորձելով վերջ դնել պատերազմական դրությունը: Նենգավոր փաշան ամեն անգամ կալանքի տակ էր ստնում հայ բանապնտցներին և ներկայացնում իր ստորացուցիչ պահանջները, որոնց մեջ կարևոր տեղ էին բռնում իր գորարանակի կրած կորուսանների հատուցումն ու դավառին հասցվող աննախադեպ հարկերը:

Գործին խառնվեցին Պոլսի հայ մեծատունները: Մրանց հրահրումով էլ Փարիզում գործի անցավ հայանի հաշագետ Կարապետ Շահնապարյանը: Եվ Զեյթունի հայ ապստամբների ճակատագիրը գարձավ Ֆրանսիական կառավարության մտահոգությունը: Մերձավոր արևելքում իր քաղաքական ու տնտեսական ծրագրերն ունեցող Նապոլեոն Գ-ն իր ղեկավարին հրահանգեց պարզվել հայերի հարցով: Եվ մինչդեռ թուրքաց սուլթանն անփառունակ Ազիզ փաշային հանել էր Մարաշի կառավարչի պաշտոնից ու նրա տեղ նշանակած Աշիր փաշային էլ հրահանգել 150 հազարանոց բանակով շրջապատել Զեյթունը՝ այն բնաջինջ անելու նպատակով, ֆրանսիական միջամտությունը փո-

խեց դեպքերի ընթացքը: Փոխզիջումների գնով հայերի համար ստեղծվեց համեմատաբար տանելի վիճակ, երբ Զեյթունում պիտի նստեր թուրք կառավարիչ, և հայերն էլ պետք է հարկեր վճարեին: Սակայն նույնիսկ այս վիճակն էլ չէր կարող երկար շարունակվել, որովհետև սուլթանի կառավարությունը Զեյթունը դիտում էր որպես պայթյունի պատրաստ վառոդի տակառ, որը վերացնելու համար չպետք է կանդ առներ ոչ մի միջոցի առաջ:

Զեյթունի ապստամբությունը վիթխարի նշանակություն ունեցավ ոչ միայն գավառի ու աղտաքաղձ քաղաք-ամրոցի բնակչության համար: Այն ամենուրեք իսլամեց հայոց ազատագրական պայքարին, նրա օրինակով ժողովրդական ընդվզումներ աեղի ունեցան Այսեմտյան Հայաստանի մի շարք ուրիշ գավառներում: Հայ ժողովրդի ազատագրության մասհոգված մտավորականությունը համոզվեց, որ համաժողովրդական պայքարի ճանապարհով միայն հնարավոր կլինի հայության փրկությունը բռնակալության միջաններից: Եվ պատահական չէ, որ Զեյթունի հերոսական շարժման այնքան ջերմ ու խանդավառ տողեր են նվիրել Միքայիլ Նալբանդյանը, Հարություն Սվաճյանը, Միքայիլ Պեշիվկաշյանը և հայ դեմոկրատական հայրենասեր մտավորականության ուրիշ բազմաթիվ ներկայացուցիչներ:

Զեյթունում ազատագրական նոր շարժումներ բորբոքվեցին 1872, 75 և հետագա թվականներին: Զեյթունցիները քաղաքից վճռեցին թուրք կառավարչին ու ոստիկաններին: Պապիկ Իշխանի գլխավորությամբ նրանք վերականգնեցին իրենց երբեմնի անկախությունը, և սուլթանը, 1877—78 թթ. ուս-թուրքական պատերազմից ընկճված ու եվրոպական հնարավոր միջամտությունից երկնելով, Պապիկին ճանաչեց Զեյթունի քաղաքապետի, ներում շնորհեց ապստամբներին:

Զեյթունի վերջին հերոսամարտը տեղի ունեցավ 1895 թ., Աբգուլ Համիդի կողմակերպած հայկական կոտորածների օրերին: Մեզարված ջարդն իրականացնելու համար սուլթանական կառավարությունը նախապես Մարաշում ու Զեյթունում ևս կալաղորներ էր տեղեղրել: Իշխաններ Ղաղարոս Շովրոյանի ու Աղասի թուրքաբայանի գլխավորությամբ հայ բնակչությունը ոտքի էլավ, հոկտեմբերին դինաթափեց թուրք գորականներին: Մեկ ամիս անց սուլթանի հրահանգով՝ Աղանայից Ալի բեյը, իսկ Մարաշից Մուստաֆա ոեմզի փաշան շուրջ 60 հազար զորքով շարժվեցին Զեյթունի վրա: Նրանց դեմ ինքնապաշտպանության

եղալ հայոց վեցհազարանոց ազատագրունդը: Ծրկու ամիս ան-
զադար թուրքերը հարձակողական ղեկի բոլոր տեսակներով
բախվում էին Զեյթունի բերդապարիսպներին: Երկու ամիս շա-
րունակի հայ անձնագոհ մարտիկները հերոսաբար ետ էին մղում
նրանց հարձակումները: Հայոց անօրինակ հերոսամարտին ուշի-
ուշով հետևում էին եվրոպայի առաջավոր մարզիկ, մեծ տերու-
թյունների զինանագիտական ու ռազմական ներկայացուցիչնե-
րը: Եվ, վերջապես, նրանց միջամտությամբ էլ 1896-ի հունվա-
րին թուրքական զորքերը ետ քաշվեցին Զեյթունի գավառից,
անդատելի ճանաչվեց բնության ղեմ ապստամբած և իր օրի-
նական իրավունքն արյամբ պաշտպանած հայութունը, Զեյ-
թունում նշանակվեց բրիտանյա կառավարիչ, բնակչությունը
5 տարով ազատվեց հարկերից:

Երկա՞ր պիտի տևեր այս վիճակը: Օսմանյան կառավարու-
թյունը երկա՞ր պիտի հանդուրժեր իր կոկորդին ղեմ առած հայ-
կական Զեյթունը:

Առջևում 1915 թվականն էր, այն տարին, երբ Երիտասարդ
Թուրքերը կայսրության ամբողջ տարածքում բնակվող հայերի
հետ իրենց հին ու նոր բոլոր հարցերը պիտի լուծեին թուրքա-
վարի՝ բնաջնջելով: Զեյթունը գատարկվեց իր հայ հերոսական
տերերից: Յեղասպանությունից փրկված փոքրաթիվ ղեյթունցի-
ները տարագրվեցին աշխարհի տարբեր երկրներ: Նրանց մի
մասը վերաբնակություն հաստատեց Երևանում, և Սովետական
Հայաստանի մայրաքաղաքի հյուսիսային բարձրագիր թաղա-
մասը, Կիլիկյան Հալքի վերջին արժվաբույնի հիշատակին,
կոչվեց Զեյթուն:

ՎԱՆԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

1915 թվականը մարդկային պատմության մեջ հայտնի է
որպես առաջին ցեղասպանության՝ Հայոց Մեծ եղեռնի տարի:
Սակայն պատմությունը չի մոռանա երբեք, որ ցեղասպանու-
թյան սպանդին ենթակա արեւմտահայութունը թուրքական ար-
յունարբու բանակների ղեմ տվել է նաև ինքնապաշտպանական
մարտեր, որոնք իրենց հերոսականությամբ զարդարում են հա-
յոց հազարամյա զոյապայքարի պատմությունը: Ինքնապաշտ-
պանական այդ մարտերի շարքում, Սասնա լեռներում, Շապին-
Գարահիսարում, Ուրֆայում ու Զեյթունում բռնկված ազատու-

դրական կռիվների կողքին մի առանձնահատուկ տեղ է գրա-
վում Վանի հերոսամարտը:

Օսմանյան կառավարութունն իր հայաջինջ ծրագրերի մեջ
հատուկ ուշադրություն էր դարձրել Վասսուրբեկանին, հատկա-
պես նահանգի կենտրոն Վանին: Այնտեղ կուսակալ և զորքերի
հրամանատար էր նշանակված նախկինում հակահայկական վայ-
րադուրություններով հայտնի Զեյթի փաշան, որը Զեմալ փաշայի
փեսան էր և եռասպետության համար ամենավստահելի գործիչ-
ներից մեկը: Վանի հայության ուժերը շրջապելու նպատակով
նախօրոք կազմակերպվեց նրա աղոթելի անվանի ղեկավարնե-
րից շատերի մեկուսացումը, մի քանիսին բանա նետեցին,
ոմանց շարքից հանեցին զավադիրների ձեռքով: Հայտնի է, օրի-
նակ, թուրքական պառլամենտի ղեպուտատ Վոսմյանի (Օնիկ
Կերձակյան) և նախորդ շուրջ քսանամյա ազատագրական պայ-
քարի մեջ թրծված Իշխանի (Նիկողայոս Պողոսյան) սպանու-
թյունը Զեյթի վարձկան զավադիրների կողմից: Իշխանի սպա-
նությունը տեղի ունեցավ 1915 թ. ապրիլի 3-ին, Վանից հեռու
Հայոց ձորի Հիրձ դշուղում, և դա ահազանգն էր մեծ տաղնապի-
նույն օրն իսկ, արդեն նախապես դժված ծրագրով, հանկարծա-
կի և ամենուրեք սկսվեց նահանգի հայ բնակչության կոտորածը
կառավարական զորքերի, էրզրումից եկած օժանդակ զորացու-
կատների, մուհոսանդ ու ընչաքաղց բաշիբազուկների կողմից:
Մի քանի օրվա մեջ Վասսուրբեկանի գյուղերը պարպվեցին
իրենց հայ տերերից: Կողոպուտը, անլուր լիանքները, դաժան
տանջամահությունը ճանապարհներին հասան նրանց, ուղբեր,
իլեր թե, փրկվել էին արյան հնձանից... Կառավարական զորքերն
ու նրանց օժանդակող մահմեդական խուժանը, առանց վայրկյան
կորցնելու, պաշարեցին Վանը: Թուրքերը Վանում պաշարված-
ների վրա էին բռնի մոտ տասներկու հազարանոց կանոնավոր,
սպառազեն մի զորամաս, որի սրամազորության տակ էին Վանա
լճի նավեջը, 12 թնդանոթ և այլ առաջնակարգ զինավառություն:
Անմիջապես արյունոտ արքանի մեջ առնվեցին հուշակավոր Այ-
դեստանն ու Փաղաքամեջը, որոնց ապավինել էին քաղաքի բնա-
կիչներն ու շրջակա բնակավայրերի գողոթնայից մաղապուրծ
եղած անզեն հազարավոր բնակիչները:

Այսպես սկսվեց թուրքական կառավարության պարտադրած
ինքնապաշտպանական կռիվը, որն ընդունեց Վանի հայութունը
և մղեց այնպիսի խիզախությամբ և մանամանու, այնպիսի հրմ-

մտությամբ, որպիսին վայել է շուրջ երեքհազարամյա հայոց մայր ոստանին:

Վանի բնիկ 23 հազար հայերին գումարովել էին այնտեղ ապաստանած տասնյակ հազարավոր ընտանիքներ, և պատերազմի սկզբին արդեն քաղաքի հայութունը կազմում էր մի պատկանելի թիվ՝ 70 հազար: Արտաքին աշխարհից կտրված, խաղաղ 70 հազարանոց մի թափոր, որից ընտրվեց կովելու ընդունակ 1500 մարդ միայն, և այս թեթև աշխարհագրոն էլ ուներ ընդամենը 505 հրացան՝ 74 հազար փամփուշտով և 749 մատուցեր՝ 39 հազար փամփուշտով:

Ջեղեթը հույս ուներ կայծակնային հարձակմամբ կործանել քաղաքը և անմիջապես բնաջնջել այնտեղ հավաքված անմեղ հայությանը:

Վանեցիները խուճապի շմատնովեցին: Նրանց կալմակերպած ինքնապաշտպանության թափը ևս կտրելի է կոշիկ կայծակնային, որովհետև, երբ թշնամին պաշարել էր քաղաքը, այնտեղ ներսում արդեն գործում էր իր հայրենի ոստանը, իր կյանքն ու պատիվը պաշտպանելու պատրաստ մի մարմին, որը համարյա թե ամեն ինչ ուներ՝ հայթայթման, պարենավորման, զինարաշխ, սանիտարական, դատական, հասարակական կարգի պահպանության և անհրաժեշտ այլևայլ կալմակերպություններ, կանանց միություն: Այս բոլորի զուխ էր կանգնած Վանի հայոց ինկալաշապլանության զինվորական մարմինը, որի ղեկավարն էր Արմենակ Նկարյանը Արամ Մանուկյանի, Կայծակ Առաքելի, Բուլղարացի Գրիգորի, Գաբրիել Ամերձյանի, Հրանտ Գալիկյանի և Փանոս Թևրևմեղյանի հետ մասին: Ինքնապաշտպանության սկզբին իսկ Արմենակ Նկարյանը միասնության կոչով դիմեց իր հայրենակիցներին՝ հիշեցնելով, որ առաջին անգամը չէ վանեցիին ոտքի ելնում արտաքին թշնամու դեմ: Պատմությունը հիշում է այդպիսի բազում դեպքեր, և բուրբի մեջ էլ տիրապետող է եղել համերաշխության, միևնույն վերջին շունչը կովելու անկողորում ոգին: «Մեր ուղելով չէ,— առաջ Նկարյանը,— որ պիտի կովենք: Ան մեզի պարտադրվեցավ: Երկու ճամփա ունինք. կամ զուխ ծռել բռնավորին առջև և բնաջնջվիլ անպատիվ մահով և կամ անվեհեր ու բացճակատ դուրս գալ անոր առջև և նախընտրել մեր նախնիքներուն պատվավոր ճամփան»:

Ավերող հեղեղի պես եկած թուրքական խամամուծի դեմ

կանգնելով՝ Վանի հայութունը պիտի ընտրեր երկու ճամփաներից մեկը: Եվ դա եղավ ազանգականը, ա՛յն, որ Հայկ նահապետն էր ընտրել բռնակալ Բելի դեմ ճակատ հարդարելուց առաջ, և որ հենց Վան-Քիայնայի թագավոր Արամն էր ընդունել ասորեստանյան ասպատակիչների հարվածներին դիմադրավելուց առաջ:

Ապրիլի 7-ին Շուշանց գյուղից Վանի Այգեստան գնացող մի խումբ հայ կանանց վրա թուրքերը նախ կրակ բաց արին, ապա ողջ մնացածներին առևանգեցին: Գրան էլ հետևեց ընդհանուր հարձակումն Այգեստանի վրա: Գործում էր թուրքական հրետանին, Ասպատակիչները հույս ունեին կատաղի գնդակոծությամբ ծնկի բերել հայերին, ապա խուժել Այգեստանն ու Քաղաքամեջը՝ վանեցու հարստությունը կողոպտելու, իրեն ոչնչացնելու, քաղաքը հիմնահատակ ավերելու համար:

Սակայն հայոց զիրքերն աներեր էին: Ճիշտ է, այնտեղից համեմատաբար քիչ կրակոցներ էին լավում, բայց ամեն կրակոց իր գործն էր տեսնում, բանի սր զինվորական մարմնի կարգադրությամբ՝ զինամթերքի խնայողության նպատակով հայ սլաշապանվողը պիտի կրակեր միայն ուղիղ նշանատվյամբ, վստահ, որ նշանակետն անպայման կխոցվի:

Հենց ճակատամարտի առաջին օրն էլ հայերը գրավեցին թուրքական հեռագրատունը և առաջ շարժվելով՝ պաշարեցին հայոց թաղերի կենտրոնում գտնվող Համուղ աղաչի շենքը, որը թուրքաց զորանոցներից մեկն էր և, իշխող դիրք ունենալով հայոց թաղերի վրա, նրանք պահում էր կրակի տակ:

Հաջորդ օրերին հայկական զիրքերից ստորգետնյա ուղի փորելով հասան զորանոցի տակը, և վարժապետ Տիգրան Այվանյանն այն պայթեցրեց:

Առաջին հաջողություններից ողևորված վանեցիները պաշտպանությունն ստափել ամրապնդեցին, երբ կարողացան մշտական կապ ստեղծել Քաղաքամիջի հետ, այնտեղ ևս ստեղծեցին զինվորական ղեկավար մարմին և մյուս կազմակերպությունների ճյուղեր: Գրությունն ավելի հուսալի դարձավ նրանով, որ վարժարանի անօրին-քիմիկոս Միքայել Մինասյանը, վարդան Պապիկյանի, Հարություն Կաբալյանի և ուրիշ հմուտ վարպետների օգնությամբ ստեղծեց զինագործական արհեստանոցներ, որոնք պատրաստում էին զենք ու զինամթերք: Նրանք նույնիսկ երկու հրանոթ ձուլեցին:

Կարծես իր ռազմական բնականոն կյանքն ունեցող մի քաղաք-պետություն էր կանգնած թուրքական վայրենի բռնակալության գեմ: Բայց քաղաք-պետությունը, մանավանդ թշնամու դեմ հերոսամարտի կլած քաղաք-պետությունը, չէր կարող չունենալ իր զինվորների խիզախությունը փառքով պսակելու սեփական միջոցները: Ուստի զինվորական մարմնի նախաձեռնությամբ ճակատամարտերում աչքի բնկած զինվորների և թիկունքի անվահեր աշխատողների մասին երգեր էին հյուսվում, դրույցներ էին անցկացվում պաշտպանական կետերում ու դիրքերի մեջ: Ատեղծվեց նաև «Պատվո խաչ» շքանշան, որով պարգևատրվում էին առավել աչքի բնկած հերոսները:

Ինքնապաշտպանության առաջին տասնօրյակն անցավ թըշնամու բազմաթիվ հարձակողական նախաձեռնությունների ծախսերով, և սպրիլի 16-ին Զինվորական մարմինը հպարտությամբ կոչ հրապարակեց այդ առթիվ: Կոչի մեջ իրավամբ նըշնում է. «Պայքարը, դուր տաս օրն ի վեր կմզկնք մեր անարդ թշնամու դեմ, մեր աղղաչին ազատագրություն ուժենեն հոյակապ, ուժենեն նվիրական և ամենեն ափիլի ժողովրդական պայքարն է... Մեր կռիվը 600 տարվա բարբարոս ու ջարդարար կառավարության դեմն է, մեր կռիվը ռճրագործ, մարդկային ու բազաբանթական բոլոր իրավունքներու թշնամի չեղեթներու դեմն է, որոնք, ծարավի հայ արջան ու արցունքին, ճիճաթ բարոյեցին արաաբին թշնամիներու դեմ, բայց սկսան ջարդել բոլոր քրիստոնյաները՝ կին թե երեխա, մանուկ թե ձեր, երիտասարդ թե անդամալույծ»:

Նրկրորդ տասնօրյակում կռիվն ավելի թեժացավ: Բայց այժմ պաշարվածները գիժադրում էին առավել վստահ իրենց ուժին ու հնարամտությանը: Չէ՞ որ լուծվել էին զենքի ու զինամթերքի հարցերը, աշխարհագրայինները ձեռք էին բերել փորձ ու հմտություն, խիզախներն իրենց հասկից տանում էին ժողովրդական վրիժառունքին, որոնց շարքերն օրեցօր ստիարանում էին, ամբանում:

Հերոսամաշտը վերապրածների հուշերում բազմաթիվ դեպքեր են պատմում գեոասանների ու պատանիների անօրինակ սիրանքներից: Նրանք ահավոր կրակի տակից շպայթած նոնակներ ու արկեր էին հազաբում: Առղեսող թշնամու դիրքերն էին հասնում և կշտորում արնածարավ ասկյարներին, նրանց պաշարած պարենը, զենքն ու զինամթերքը փախցնում հարազատ-

ների մոտ: Պատմում են, որ վանի որբանոցի սան Կիրակոս Կիրակոսյանը, թշնամու դիրքերը թափանցելով, միանգամից երկու ասկյար է սպանել և նրանց զենքերն ու պարենամթերքն առած վերադարձել Այգեստան: Այս խիզախության համար պատանի հերոսը պարգևատրվել է «Պատվո խաչով»: Եվ հենց ճարպիկ ու անվահեր պատանիների ջանքերով էր, որ ապահովվում էր կուպր պաշտպանական բոլոր օղակների միջև: Հիմնականում նրանց միջոցով էր դարձյալ, որ պաշարված քաղաքը, վերջապես, կապվեց արտաքին աշխարհի հետ. դեպի վասպուրական և վան շարժվող աուսական դորրին հասավ ինքնապաշտպանության բանակի օգնության կանչը:

Հաշվել են, որ կռիվի մեկ տմեվա ընթացքում հայոց դիրքերի վրա ընկել է շուրջ 16 հազար արկ: Գիշեր ու ցերեկ քանդվում էին պաշարվածների դիրքերը, ավերվում էին շենքերը, պաշտպանական սյաննշներն ու սյարիսպները: Սակայն անմիջապես էլ դրանք վերականգնվում էին վանի հուշակալոր վարչությունների և հերոսամարտի օրերի թելադրությամբ վարպետացածների կողմից: Արմենակ նկարչանք պատմում է, որ թուրքերի մոտ թնդանթաձիգ վարձված գերմանացիները շշմած ասել են. «Ի՞նչ կենսունակ մարդիկ են այս հայերը, մենք քանդում ենք, իրենք շինում են և իրենք մեզ հաղթեցին»:

Թուրքերի վերջին ու ամենամոռական հարձակումը տեղի ունեցավ ապրիլի 28-ին: Այդ օրը նրանք դաժանությամբ իրենք իրենց էլ գերապանցեցին: Գործի էին գրել զենքի բոլոր տեսակները, որ ունեին: Հարձակման գծում իրենք էին, մոտակա ճակատներից օգնության եկած զորաջոկատները, կողոպուտի և հայի արջան ծարավի մահճեղական ավազակախմբերը... Այս անգամ էլ վանեցիները մնացին անզորվելի: Ո՛չ միայն ոչ մի թիղ չնահանցեցին, այլև թշնամուն դուրս մղեցին մի շարք դիրքերից: Իսկ հաջորդ օրերին, սիրանալով ամբողջ քաղաքին, մայիսի 3-ին հրդեհի մատնեցին թուրքական զորքի վերջին հենակետը՝ Հաջի-Բեքիրի գորանոցը:

1915-ի մայիսի կեսերին ոուսական զորքն ու հայ կամավորները մտան վան: Բայց մինչ այդ քաղաքի հերոսական պաշտպանները բերդի վրա բարձրացրել էին հայոց հաղթական դրոշմ: Եվ այդ առթիվ Զինվորական մարմինը համայն հայ ժողովրդին հղեց ողբշունչ մի կոչ, որի մեջ ասված է. «Ահա կրու՛ր ի մեր ամսօրյակը, ամսօրյակը պայքարի ու փառքի, մահ»:

վան ու հարուժյան... Ամիս մը առաջ թշնամին վատարար կոիվ հայտարարեց մեր դեմ, մենք հավատքով փարեցանք մեր դենքին և մեր հոգիի խորերեն ղղացինք, որ հաղթանակը մերը պիտի ըլլա այս կովին մեջ... Եվ կտրո՞ք ավինք մենք թշնամիի մոլեգին և ամբարտալան հարձակումներուն: Եվ ո՞չ մի տեղ, ո՞չ մեկ վայրկյան թշնամին շտեմով մեր ղինվորը պարտված և մեր դիրքերը լքված...:

Այսօր ահա հայկական դրոշակն է, որ հազարավոր տարիներու ընթացքին առաջին անգամն է կծածանի... Այսօր, ուրեմն, տոնն է ոչ միայն մեր ամսօրյա պայքարին և հաղթանակներուն, այլև նախատոնը հայկական ազատութեան՝ բոլոր բռնավոր լուծերէն, բոլոր հոռտոող ճիւղաններէն: Կեցցե՛ ազատութեանը, փա՛ռք ընկածներուն»:

Վանի հերոսամարտը հայոց վերջին մեկ դարու ազատագրական պայքարի ամենափառավոր զրկագներից մեկը դարձավ: Այն ոչ միայն տապալեց Վասպուրականի հայութեանը բնաջնջելու օսմանյան վայրագ ծրագիրը, այլև ապահովեց նահանգի ազատագրութեանը թրքական բռնատիրութեան լծից:

Սակայն շուրջ երկու ամիս անց ցարական բանակն անսպասելի հեռացավ Վանից, և նահանգի հայութեանն այս անգամ արդեն թուրքերի գերակշիռ զորքերի առաջ տեղի տվեց:

Վասպուրականի հայութեանն ստիպված եղավ թողնել իր երկիրը: Հսկայական զանգվածներով հեռացավ դեպի Անգրկովկաս ու Պարսկաստան:

Ձեռքի՞ր հույսին իր զորքերը մտցրեց Վան, կոտորեց հայութեան մնացորդները, կողոպտեց ու հրկիզեց դիմադրութեան թաքստատեղիները: Եվ երբ մի քանի օր հետո ոռոսական զորքերը վերագրավեցին քաղաքը, հայոց հինավուրց ոստանի տեղ գտան ավերակների կույտեր: Գարձալ, — և ո՛րեքորդ անգամ, — հաստատվում էր մեծ եվրոպացու խոսքը՝ թուրքերն են անցել այստեղից:

Սովորաբար Անգրանիկին համարում են հայ ազգի ամենածոցվորդական, ամենասիրելի անուններից մեկը: Իսկ եթե նկատի առնենք նրա գործունեության շրջանը, — 19-րդ դարի վերջին տասնամյակի և 20-րդի առաջին քսանամյակի հայոց ազատագրական պայքարի, անկումների ու հաղթանակների, մահերի ու հանդուժմանի շրջանը, — սպա առանց վերապահության կարող ենք աւել, որ այստեղ նա չունի իր մրցակիցը: Այստեղ նա այն անունն է, որ ժողովրդական պայքարի դրոշի վրա էր բարձրացել, դարձել էր մաքառումի կոչ և հերոսութեան ու նահատակության տանող նշանաբան, տիրոջ կենդանութեան օրով դեռևս զարդարվել էր առասպելական երանգներով, հյուսվել մեր հազարամյա հերոսական ասերին:

Թուրքական բռնապետութեան զեմ այս շրջանի մեր պայքարի հերոսները հայդուկներն էին, ֆիդայիները, կամավորները: Նրանց կովի էին տալում տնձնադրճ, հայրենիքի սրբազան դոհասեղանին իրենց կյանքը դրած հերոսներ: Եվ այս հերոս առաջնորդների շարքում տոաջինը, ամենանշանավորը, ամենաանգրանիկը շապին-գարահիսարքի Անդրանիկ թորոսի Օղանյանն էր:

Նա ծնվել է 1865 թ. փետրվարի 25-ին, Կրթութեան է ստացել Շապին-Գարահիսարի Մուշեղյան դպրոցում: 1884-ին փոխադրվել է Կոստանդնուպոլիս, աշխատել որպես հյուան: Սակայն հենց այդ տարիներին մոլեգնել էին օսմանյան կառավարութեան հակահայկական ճնշումները, և հայրենասեր երիտասարդը հրաժեշտ տվեց արհեստին ու խաղաղ կյանքին, նվիրվեց իր ազգի ազատագրութեան գործին: 30-ական թվականների կեսերին Սասունում Ազրյուր Սերոբի զորամիավորման մեջ Կովում էր թուրք շարդարարների գեմ: Մի բանի տարի անց արդեն զըխավորում էր արևմտահայկական հայդուկային շարժումը: Նրա գլխավորութեամբ մի քանի հաջող ինքնապաշտպանական մարտեր են մղվել Մշո Ասաբեյոց վանքում, Վասպուրականի գավառներում: Այս մարտերն էլ նրա անունը հայանի գարձրին հայկական լաչն շրջաններում: Ժողովուրդը նրա հորդորներով զինվում էր, սովորում ինքնապաշտպանության գործը, պատրաստվում դալը՞ ճակատագրական կոիվներին: Իսկ ինքը՝ Անգրանիկը, փոխակերպվող ոգու նման ամենուր էր՝ հայդուկյան

կովի ճակատներում, Կովկասում ու Ռուսաստանի հայաբնակ վայրերում: Ամենուր ոտքի էր հանում հայրենակից ուժերին, գինում ու մզում դեպի պայքարի թևձ կետերը:

Շուրջ մեկ տասնամյակ՝ 1905—1914 թվականները, ապրելով Բուլղարիայում, Անդրանիկը եղել է նաև եվրոպական մի շարք երկրներում, կապ պաշտպանել հայոց ազատագրության եվրոպայաների հետ, ղեկն ու գինամթերք հայթայթել, առաքել արևմտահայկական գավառներում գործող հայդուկային խմբերին: 1912—13 թթ., որպես հայկական զորամասի վաշտի վոյեվոդա, մասնակցել է Բալկանյան պատերազմներին և թուրքերի դեմ մղված մարտերում ցուցաբերած խիզախության համար արժանացել Բուլղարական կառավարության պարգևներին ու սպայական աստիճանի:

Երբ Բուլղարիայի կառավարության անունից բրիգադի հրամանատար Ալեքսանդր Պրոսոզեբովը հայ կամավորներին պարգևատրել էր «Քաջության խաչեր» կոչված շքանշանով, Անդրանիկին էլ հանձնեց «Ռազմական քաջության ոսկե խաչ» բարձրագույն պարգևը և մարտաշարքերի առաջ ասաց. «Թուրք էլ կբռնվում էրք առյուծների պես: Սակայն քաջության Ոսկե խաչը հազվագյուտ բան է և արվում է միայն քաջերի քաջին»:

1914-ից Անդրանիկն արդեն հայրենիքում էր: Ռուս-թուրքական ուղմաճակատում, հայկական կամավորական առաջին ջոկատի գլուխն անցած, նա խիզախորեն կովում էր թշնամու գերագանց սեփերի դեմ և ուրքի ընկավ Աշնակի ու Սարայի, Մոլլա Հասանի ու Բարդուղիմեոսի վանքի, Բաշկալեի ու Հայոց ձորի, Աղթամարի ու Գառվաճի, Արճեշի ու Բերկիթլիկայեի կոթմերում: 1915-ին Գիլմանի ճակատամարտում ռուսական զորամասը կապի փաշայի մեծաբանակ բանակին գլխովին ջարդեց հիմնականում Անդրանիկի զորաջոկատի ռազմական մասներների շնորհիվ:

Ռուսական հրամանատարությունը բարձր է գնահատել կամավորական առաջին ջոկատի մարտական ծառայությունները՝ նրա հրամանատար Անդրանիկին պարգևատրելով մարտական շքանշաններով, իսկ 1918-ի հունվարին նրան շնորհելով գեներալ-մայորի կոչում: Մեկ ամիս անց Անդրանիկն արդեն գլխավորում էր հայկական առանձին հարվածային զորամասը, որի վրա էր դրված էրզրումի պաշտպանությունը:

Մանր օրեր էին: Կազմալուծվել էր Կովկասյան ռազմաճակատը, ռուսական բանակը մեծ մասամբ տուն էր վերադարձել,

և թուրքական մահաբեր հեղեղի դեմ կանգնած էին հիմնականում ռազմաճակատի հայկական զորաջոկատներն ու կամավորական խմբերը:

Էրզրումն ընկավ: Թշնամին առաջ էր շարժվում ավեր ու մահ տարածելով: Հայկական կողմը պաշտպանական մարտեր մղելով նահանջեց: Անդրանիկի զորամասի խնդիրն էր ապահովել արևմտահայ բնակչության մնացորդաց գաղթը Արաքսի ձախ ափ, որը նա իրականացրեց իրեն հատուկ հնարամտությամբ ու խիզախությամբ:

1918 թ. առաջին ամիսները հայկական ճակատի ձախարդությունների շրջանն էին: Մեկը մյուսի ետևից թուրք Նվաճողներին հանձնվեցին Սարիղամիշը, Կարսը, նույնիսկ Ալեքսանդրապոլը:

1918-ի հունիսի սկզբին, երբ կնքվել էր Բաթումի խայտառակ դաշնագիրը, որով փաստորեն վարկաբեկվում էին Մարգարապատի անօրինակ հաղթանակն ու Ղարաքիլիսայի նահատակների հիշատակը, Անդրանիկը, զագթականների մի սովորած խմբի հետ իր զորամասն առած, Գիլիզանից հեռացավ դեպի Նախիջևան, որտեղից էլ անցավ Արաքսի աջ ափը, որպեսզի օգնություն հասնի Վանից գաղթող հայ դանավաճներին: Այստեղից, թուրքական ռերակշիռ ուժերի ճնշման տակ, վերադարձավ Նախիջևան, այն ազատեց հակահեղափոխական ուժերից և 1918 թ. հուլիսի 14-ին Նախիջևանից հեռագրեց Բաքու՝ Ստեփան Շահումյանին, հայտնելով, որ ադատագրած Նախիջևանը համարում է Խորհրդային Ռուսաստանի տերաժանեցի մասը և իր զորամասը գնում է խորհրդային կառավարության արամագրության տակ: Շահումյանն անմիջապես ողջունեց Անդրանիկի վճիռը՝ նրան կոչ անելով գիմակայել թուրքերի առաջխաղացմանը:

Սակայն թուրքական հրամանատարությունն ամենալուրջ նշանակություն էր տալիս Նախիջևանին, թուրքերն այստեղ պիտի միավորվեին մուսավաթական թափափուկների հետ և շարժվեին Բաքվի կամուռայի վրա:

Այս անգամ էլ հայկական փոքրաբանակ զորամասը պիտի տեղի տար՝ անցնելով Ջանդեզուր, որտեղից Անդրանիկը հույս ուներ Ղարաբաղի ու Գանձակի վրայով հասնել Բաքու և զորավիգ դանալ Շահումյանի կամուռային:

Մուսավաթականները, անդլիական ստոր հովանավորությամբ, Անդրանիկի դեմ փակել էին Ղարաբաղի դռները: Այն

ժամանակ զորավարը կարճ ժամանակում Զանգեզուրը մաք-
րեց սև ուժերից, քանի՛-քանի՛ անգամ ետ վանեց թուրքերի ու
մուսավաթականների հարձակումները: Իսկ 1919 թ. ապրիլին
վերադառնալով Էջմիածին, ցրեց իր զորամասը: Նա չհաշտվեց
Հայաստանի դաշնակցական կառավարողների հետ, զզվել էր
հայության հանդեպ Անտանտի տերությունների վարած երկ-
դիմի քաղաքականությունից, զայրույթով ահանում էր, թե ինչ-
պես իր հայրենիքի իրավունքները ոտնահարվում են հարևան
մուսավաթական ու մենչևիկյան կառավարությունների կողմից,
ուստի և որոշեց հեռանալ արտասահման:

Ապրելով ԱՄՆ-ի Ֆրեդնո քաղաքում՝ Անդրանիկը գործնա-
կան մասնակցություն էր ունենում հայկական կյանքին: Բազ-
միցս հանգանակություններ էր կաղմակերպել դադթականներին
ու որբերին օգնելու համար: Զերմուրեն ողջունեց Հայաստանում
սովետական կարգերի հաստատումը և իր զորավարական թուրն
ուղարկեց Մովսեսիան Հայաստան:

Անդրանիկը մահացել է 1927 թ. օգոստոսի 31-ին: Հաջորդ
տարում անյունը փոխադրվել է Փարիզ, ամփոփվել Պեր-Լաշեզ
ղերեզմանատանը: Անշուք շիրմաքարը ներկայացնում է
հեծյալ զորավարին՝ հայրենիքի ազատագրության համար դեպի
մարտ սուրյալիս:

ԵՂԵՌՆ ԵՎ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԳ

Երբ օսման-թուրքական հարազատ հայրերից ժողանգած
հայախուլ քաղաքականությունը երիտթուրք արևախումներն ար-
դեն իրականացրել էին Արևմտյան Հայաստանն առանց հայի
թողնելու իրենց հրեշավոր վճիռը,

Երբ դեռ տաք էին Վանի ու Սասնո, Շապին-Պարահիսարք ու
Զեյթունի, Ռերֆուլի ու Մուսա-լեան խիզախ ինքնապաշտպա-
նության հրդեհներից մնացած մոխիրները, իսկ Տեր-Ջուլում ու
արարական անասլատներում բռնազաղթի ենթարկված անպաշտ-
պան հայ խլյակների օգնության վերջին ճիշերն էին մարում,

Քաղաքակիրթ աշխարհի թմրած խիղճը, դաժան օրերին ունե-
ցած անկայծուններից հետո, ծառս ելավ մեկեն, և նրա պատգա-
մախոսները դարձած ասանյակ ու հարյուրավոր մտավորական-

ներ՝ լրագրողներ ու դիվանագետներ, գրողներ ու իրավաբան-
ներ,— եկա՛ն, տեսա՛ն, ապշեցի՛ն: Նրանց աչքերի առաջ
ահագնորեն բացվել էր հայ ժողովրդի պոռթալին սպանող,
մարդկային պատմության մեջ շեղած-շտեսնված մի շարագոր-
ծություն, որի դեմ մանկական շար խաղեր էին թվում հին աշ-
խարհում ու միջնադարում, աշխարհի շրթս ծագերում կատար-
ված բոլոր հայանի վայրագությունները:

Ֆրանսիական հրապարակախոս Անրի Բարբին անձամբ շըր-
ջել էր Արևմտյան Հայաստանում և 1916 թ. սարսուռով գրեց, թե
ամայացած անսահման տարածությունների վրա «չկա ո՛չ մի
ծառ, ո՛չ մի ժայռ, մամուռի ո՛չ մի ծվեն, որ վկա եղած շինի
մարդկային կոտորածի», թե «չկա մի առու, ղեա ու գետակ, որն
իր հետ պեպի մոռացություն տարած շինի հարյուրավոր, հա-
զարավոր խեղճած մարմիններ: Չկա ո՛չ մի անդունդ, ո՛չ մի
կիրճ, որ գարձած շինի բացօթյա դագազ, որի խոր հատակին
ճերմակին շտան կմախքների կույտերը, քանի որ դահիճները հա-
մարչա ո՛չ մի տեղ ոչ ժամանակ են ունեցել, ոչ էլ նեղություն
են քաշել թաղելու իրենց գոհերին:

Այս լայնածիր մարդկերում, որոնք զարդարված էին երբեմնի
ծաղիկոջ հայկական բնակավայրերով, այժմ ավերն ու ամայու-
թյունն են թաղավորում», — թուրքերի շարագործության նկարա-
գրությունն այսպես էր եղբարակել Ֆրանսիայի օրգին:

Սու հայ ժողովրդի բարեկամ ու բարբարոսության թշնամի
հրապարակախոսի վիայությունն է, որ կարող է դիտվել իրեն
տխուր իրականության յափաղանցված արտահայտություն: Սա-
կայն նույնն են հայանում նաև թուրք այն գործիչները, որոնք
չէին խրախուսում երկրի տերերի հակահայկական դիվային ծրա-
գրերը: Նրանցից մեկը՝ Տեր-Ջորի բռնազաղթի կազմակերպիչ
թուրք պաշտոնյաներից, Նախ-բեչ անունով, գրել է. «Իմ կար-
ծիրով՝ հայերի բռնազաղթի ու կոտորածի պատմությունը... չու-
նի իր նմանակը մինչև այսօր գրի առնված բոլոր անմարդկա-
յին շարագործությունների մեջ: — Ապա թուրք այս պաշտոնյան
իր ցեղակիցների կատարած սպանդի արդյունքն է նկարում՝
ասես պատկերներ փոխ առնելով ֆրանսիացի հրապարակախո-
սից. — Թուրքիայի անձայր տարածքի ո՛ր անկյունն էլ աչք ածես,
հայացքդ ո՛ր խոր ձորին էլ դարձնես, ամենուր կգտնես հայերի
հազարավոր դիակներ՝ մորթոտված ու խոշաանգված ամենա-
դաժան ձևով»:

1915 թ. Մեծ եղեռնը օսմանյան բռնաստիպության հակահայկական շարագործությունների շարքում ո՛չ սկիզբ էր, ո՛չ էլ ավարտ պիտի լիներ: Սոցիալական դաժան ճնշումների և կրոնական անլուր հալածանքների շղթան սկիզբ էր առել կայսրության ստեղծումով, 15-րդ դարում, և անընդմեջ շարունակվում էր հաջորդ հարյուրամյակներում: 19-րդ դարի երկրորդ կեսն ու 20-րդի առաջին քսանամյակը պարզապես ճակատագրական դարձան արևմտահայության համար, արյունաբեր սուլթան Աբդուլ Համիդի սադրանքներով միայն 1894—96 թթ. սպանվեցին 300 հազար հայեր: Ապա սուլթանությանը փոխարինելու եկած երիտթուրք կառավարողները ծրագրեցին հայ ժողովրդի բնաջնջումը:

Պատմության թուրք կեղծարարներն այսօր փորձում են մարդկանց հավատացնել, թե հայ ժողովուրդը կայսրության սահմաններում երբեք էլ դժգոհ չի եղել իր վիճակից և լուկ Առաջին աշխարհամարտի օրերին է, որ ցարական կառավարության հրահրումով ոտքի է ելել իր «բարեբարի» դեմ: Իսկ «բարեբարն» էլ, անախորժությունները կանխելու նպատակով, դիմել է միջոցների, որոնք պահանջում էին զոհեր: Զոհեր՝ երկուստեք,— պնդում են երիտթուրքերի չբնկաջող ժառանգները: Նույնիսկ երզում-հավատ են անում, թե այդ շնախատեված, ուղղակի իրենց վզին փաթաթված միջոցառումների մեջ թուրքերն ավելի շատ զոհեր են տվել, քան հայերը:

Սակայն քաղաքակիրթ աշխարհին այժմ հայտնի է, թե Օսմանյան թուրքիան ինչպես է գրել իր մուսլի պատմության ամենասու էջը՝ հայոց Մեծ եղեռնը:

Թուրք կառավարողները ծրագրել էին բնաջնջել ամբողջ հայությունը և այս հարցում սուլթանն ու երիտթուրքերը, հինն ու նորը, ոչնչով չէին տարբերվում իրարից: Երիտթուրքերը ե՞տ պիտի մնային Աբդուլ Համիդից: Նրանք իրենց բեմելը նշանավորեցին 1909 թ. ապրիլին Ազանայում ու շրջականերում կազմակերպած ջարդերով, որոնց զոհ գնացին ավելի քան 30 հազար հայեր: Ապա թմբկահարեցին Բալկաններից մինչև Միջին Ասիա, Վոլգայի ավազան ու Հյուսիսային Կովկաս տարածելիք իրենց համաթուրքական-համախլամական պետության գաւտանցանքը և հայերին ասացին՝ դուք սեպի պես խլված եք մեր

սրբազան բաղձանքի մեջ, պետք է ինքնե՛րդ հեռանաք, կամ ձեզ կոտորելու ենք: Այսպես վայրենի՛ ու անսքո՛ղ: 1911-ին Սալոնիկում տեղի ունեցած իթթիհատական համագումարը, որ անցավ համաթուրանական շովինիզմի գրոշի տակ, որոշեց օսմանացնել Թուրքիայում բնակվող բոլոր հպատակներին և այն էլ ո՛չ այլ կերպ, քան ղենքի ուժով: Իսկ երիտթուրքության գաղափարական առաջնորդներից մեկը՝ զոկտոր Նազըմը, իր կուսակցության ուշադրությունը հրավիրեց առաջնահերթ խնդրի վրա՝ պնդելով, թե «Ծրագրի իրականացման նախապայմանը հայկական հարցի արմատական լուծումն է... Պետք է հայերին բնաջնջել մեր կայսրություն մեջ»:

Ծրագիրն արդեն գործի էր գրված, կայսրության բոլոր հայաբնակ վայրերում այն կիրառվում էր կամ պիտի կիրառվեր, երբ պայթեց Առաջին աշխարհամարտը, և թուրքերն շտապեցին պատերազմի ծխածածկույթի ներքո գործել մեծ ոճիրը: 1915-ի սկզբին երիտթուրք կառավարողների հատուկ խորհրդակցությունը որոշեց անմիջապես անցնել հայերի բնաջնջմանը, և ներքին գործոց նախարար Թալեաֆն էլ իրատացավ զրա համար ոչինչ: Նախաչել Կազմեյին այդ որոշումն իրականացնող գործադիր կոմիտե և 10-հազարանոց հատուկ կազմակերպություն, որը Թալեաֆի դիտավորությամբ ղեկավարելու էր ցեղասպանությունը: Հայտնի են Թալեաֆի ու նրա գործակիցների հրահանգները, որոնցով առաջնորդվում էին վիլայեթներում: Ահա նրանցից մեկը՝ ստորագրված Թալեաֆի ձեռքով. «... Որոշված է յիսվին ոչնչացնել Թուրքիայում ապրող հայերին... Որքան էլ դաժան լինեն ձեռնարկվող միջոցները, պետք է վերջ տրվի հայերի գոյությանը: Ո՛չ մի ուշադրություն չդարձնեք ո՛չ տարիքին, ո՛չ սեռին և ո՛չ խղճմասերին»:

Այս է եղել թուրք պայտոնեությունից վճիռը, որի կիրառումը գլխուրացնելու համար նախապես մինչև վերջ վնասադերժեցին անմեղ զոհերին, ղինաթափեցին ամբողջ հայությանը, ուղղակի նախարար էնվերի կարգադրությամբ մեկուսացրին ու կոտորեցին հայ զինվորությունը՝ ավելի քան 60 հազար զինվորների, կալանքի տակ առան հայ մտավորականության լավագույն ներկայացուցիչներին, ապա գաղանաբար հուշտեցին: Սվանդեն, անուշաուլան ու անգուլս մնացած հայ բնակչության վրա ուղղեցին թրքական պետական մեքենայի ամբողջ դաժանությունը:

Իր հրամաններից մեկում Քալեաթը մատնել է հայութունը բնաջնջելու թուրքական պլանի վաղեմութունը՝ հաստատելով, թե դա նաև իր նախորդների երազանքն է եղել և գործողության ծրագիրը: Պարզապես առաջներում հանգամանքներն են խանգարել: «Քեպես հայկական տարրի ոչնչացման հարցը վճռված է եղել առաջուց... հանգամանքները թույլ չէին տալիս իրականացնել այդ սրբազան գործը, — գրել է Քալեաթը: — Այժմ, երբ վերացված են բոլոր արգելիքները, և եկել է ժամանակը՝ մեր հայրենիքն ազատելու այդ վտանգավոր տարրից, հրամայաբար երաշխավորվում է շենթարկվել ցավակցական ղղացումին նրանց խղճալի վիճակը տեսնելուց, այլ բնաջնջել բոլորին և ամեն կերպ ջանալ վերացնել «Հայաստան» անունը թուրքիայից: Հետևեցիք, որպեսզի նրանք, որոնց վստահված կլինի այդ խնդրի իրականացումը, լինեն հայրենասերներ և վստահելի մարդիկ»:

Եվ Քալեաթն ամեն օր, ամեն ժամ այդ «հայրենասեր ու վստահելի մարդկանց» սպառնալից հորդորում էր մինչև վերջ իրականացնել Օսմանյան կայսրության հին ու հրեշավոր ծրագիրը: 1915-ի սեպտեմբերի 9-ին Հալեպի գավառապետն ստացել էր մարդակերի նոր հրամանը, որը գոժում էր, թե «Թուրքական հողի վրա հայերի ապրելու և աշխատելու իրավունքն իսպառ վերացված է: Դրան համապատասխան՝ կառավարությունն իր վրա է վերցնում ամբողջ պատասխանատվությունը և հրամայում է շինայել նույնիսկ օրորոցի մանկանց»): Այս հրամանի վերջը ևս նշանակալից է: Ասում է. «Հաղորդեցե՛ք այդ առաջադրանքի իրականացման համար պատասխանատու անձանց, որ իրենք պարտավոր են կենսագործել մեր անկեղծ ձրտումը՝ առանց վախենալու պատասխանատվությունից»:

«Առանց վախենալու» այս կեցվածքը, հավանաբար, այնքան էլ չէր համապատասխանում իրականությանը, որովհետև հետագա հրամաններում, այնուամենայնիվ, երևում էին վախի երկար ականջները: «Ո՛չ որի մի թողեք կենդանի, — զգուշացնում էր Քալեաթը. — հատկապես հինգից չոթ տարեկան երեխաներին: Ապա թե ոչ, նրանք կաճեն և վրեժ կուժեն»:

Եվ այս հրամանով ողելնչված թուրք ու բուրգ հրոսակները մուկեղնել էին ամենուրեք: Թուրք մի պաշտոնյայի վկայությամբ Դեր-Ջորի մարդակերների գլխավոր Ջաքի-բեյը «թուրքերի խանգավառությունը շմարելու նպատակով, ձի նստած՝ բռնում էր փոքրահասակ երեխայի ձեռքը, բարձրացնում, պատում իր գրլ-

խավերը, զարկում գետնին, կտոր-կտոր անում նրան: Եվ հետ էլ հպարտությամբ բացատրում էր. «Մի՛ կարծեք, թե ես անմեղ արարած սպանեցի: Այս ժողովրդի նորածին մանուկներն անգամ հանցագործներ են, քանի որ նրանք իրենց մեջ կրում են վրեժի սաղմեր: Եթե դուք ուզում եք ձեր վաղվա ապահով օրը, ապա կոտորեցե՛ք նաև նրանց մանուկներին»:

«Վրեժ կուժեն», «վրեժի սաղմեր»... Երևում է՝ մարդակերության մոլուցքն անգամ չի խանգարել, որպեսզի այդ հրեշները գուշակեն, թե ի՛նչ տեսակ ուժ է այդ վրեժը, որ նորածին մանկան մեջ էլ բռն է դնում և հետո աճում նրա հետ, ահագնանում...

1915 թ. վերջերին երիտթուրք դահիճները հայոց հարցն արդեն վերջնականապես լուծված էին համարում: Արդյունքն էլ հայտնի է աշխարհին. արևմտահայկական նահանգները՝ պարզված իրենց բնիկ տեր հայերից, շուրջ երկու միլիոն նահատակներ, նույնքան էլ տարագրության քշված, քաղցի ու համաճարակների մատնված աղետյալներ:

Թրքության պարագլուխներն իրենց վաստակած իրավունքն ու պատիվն էին համարում հայոց եղեռնը սպառնալից թափ տալ թուրքաբնակ ալլադավանների դեմ: «Ոմքեր գլուխ լիտնարհեն օսմանյան մահիկի առաջ, հայոց վիճակին պիտի արժանանան», — նույն 1915-ի վերջին ոչ-թուրք հպատակների հետ այսպես էր խոսում հազարավոր հայերի դահիճ հալիլ-բեյը: Եվ դա ևս նրա կառավարության վճիռն էր:

1916 թ. Քալեաթի ամերիկյան դեսպան Մորգենթաուին, արդեն իր պարտքը կատարած գործի հպարտությամբ, նաև հեղնանքով՝ ասել էր. «Այլևս հայկական հարցը գոյություն չունի, քանի որ հայերն իրենք գոյություն չունեն»: Եվ ապա, իմանալով, որ այդ այլևս գոյություն չունեցող հայերից շատերն իրենց կյանքն ու հարստությունը նախօրոք պահ սված են եղել ամերիկյան ապահովագրական ընկերություններին, նույն Մորգենթաուին է դիմել այնպիսի մի անամոթ առաջարկով, որ միայն իրեն՝ թուրքին կվայելի: Ասել է. «Որովհետև հիմա համարյա բոլոր հայերն էլ մեռած են՝ առանց ժառանգներ թողած լինելու, հետևաբար, նրանց փողերը պետք է ստանա թուրքական կառավարությունը: Մեր կառավարությունը պետք է օգտվի այդ փողերից: Դուք ինձ կարո՞ղ եք օգնել այդ գործում»:

Արևահարը դահիճն այստեղ շարաշար սխալվում էր: Ծիշտ է,

Հայ ազգը Քուրքիայում (այսինքն՝ կիսով շափ) կոտորված էր և ամբողջությամբ էլ՝ կոտորակված, սակայն նա դեռ պիտի ապրեր և վերածննդի ու վերածաղկումի իր հրաշքով ապացուցեր, որ չեն մեռնում աշխարհին ասելիք ունեցող ազգերը: Այդ ամօրիվ չի կարելի չհիշել մեր ժողովրդի մեծ բարեկամներից մեկի մարգարեությունը: Հենց նույն օրերին, երբ Քալեաթը փորձում էր համոզել, թե հայ ազգն այլևս գոյություն չունի, և մեկընդմիջ լուծված է նրա ողբերգական հարցը, Անատոլ Ֆրանսը՝ ազատասեր ու արդար Ֆրանսիայի արդին, ի լուր աշխարհի հայտարարեց, թե «Հայաստանն իր վերջին շնչումն է, բայց նա կվերածնվի: Արյան այն փոքր մասը, որ նա դեռևս պահպանում է, թանկարժեք արյուն է, որից կծնվի մի հերոսական սերունդ»:

Հայ ժողովրդի դահիճ Քալեաթը չէր հասկացել նաև, որ ծրնվելիք այդ հերոսական սերունդը լինելու է իսկ և իսկ հայ ժողովրդի հարազատ դավակն ու օրինական ժառանգորդը, որը պետք է ժառանգի իր նախորդների ո՛չ միայն նյութական ու հոգևոր ամբողջ հարստությունը, այլև պա՛րտքը: Բարեկամների հանդեպ երախտագիտությունը, իսկ թշնամուց վրեժ լուծելով ապրելու սրբազան պարտքը:

Իրենց այս թյուրատեսության համար, ի միջի այլոց, Քալեաթն ու մեղսակիցները պիտի վճարեին սեփական գարշելի գլուխներով:

Հայտնի է, որ դաշնակից կամ մեծ տերությունները ժամանակին խոսքով դատապարտել էին երիտթուրքերի կազմակերպած հայկական Մեծ եղեռնը, 1919 թ. Պոլսում երիտթուրք կառավարության անդամները դատարանի որոշմամբ պատասխանատու էին հայտարարվել կատարված շարագործությունների համար, իսկ նրանցից ոմանք դատապարտվել էին մահվան: Սակայն հանցագործները ոչ միայն չպատժեցին, այլև ծպտված ապրում էին Եվրոպայի շքեղ մայրաքաղաքներում, նրանց հանցապարտ ճանաչած տերությունների հովանավորության ներքո:

Հայության վրիժառությունը չէր կարող հաշտվել այս անօրինակ տմարդության հետ և ինքը ծառս եղավ՝ շարագործների պատիժը սեփական ձեռքով իրականացնելու համար:

1921 թ. մարտի 16-ին Բեռլինում Սողոմոն Թեհլերյանի գնդակից ընկավ Մեծ եղեռնի գլխավոր պատասխանատուն՝ Իթթա-հատի պարագլուխ Քալեաթ փաշան:

1921 թ. հուլիսի 19-ին Պոլսում Միսաք Քուրաբյանն սպանեց Բաքվի հայերի շարդի կազմակերպիչ, մուսավաթական կառավարության անդամ Զիվանշիրին:

1921 թ. դեկտեմբերի 6-ին Հոտմում անհայտ մի հայ երիտասարդի գնդակից ընկավ հյեռնի օրերի Քուրքիայի վարչապետ Սայիդ Հալիմ փաշան:

1922 թ. ապրիլի 17-ին Բեռլինում Արամ Երկանյանն սպանեց հայկական շարդերի ու տեղահանությունների կազմակերպիչներ Բեհաեդդին Շաքիրին ու Զեմալ Ազմիրին:

1922 թ. հուլիսի 25-ին Թիֆլիսում Պետրոս Տեր-Պողոսյանի ու Արտաշես Գևորգյանի ձեռքով սպանվեց Զեմալ փաշան՝ երիտթուրք եռապետության անդամը, ծովային նախարարը և Մեծ եղեռնի գլխավոր հանցագործներից մեկը:

1922-ի օգոստոսի 4-ին միջինասիական ավազուտներում հայ կարմիր սպա Հակոբ Մելքումովի առաջ պատժահար ընկավ օսմանյան եռապետության վերջին մոհիկանը՝ ռազմական նախարար և Քալեաթի գլխավոր գործակից էնվեր փաշան, որը Պոլսում հեռակա մահվան դատապարտված լինելով, 1921-ից գլխավորում էր բամաշների հակասովետական շարժումը և ուզում էր իրականացնել հին մարմալը՝ ստեղծել պանթուրքական անեղբրք պետությունը:

Եվ այսպես. հայ վրիժառուները պատժեցին հայոց Մեծ եղեռնի կազմակերպիչներին ու գլխավոր հանցագործներին: Սակայն եղեռնը, որպես մարդկային պատմության մեջ կատարված առաջին ցեղասպանություն, դեռ սպասում է համաշխարհային իր ճանաչմանն ու համընդհանուր դատաստանին:

Երկար տասնամյակներ են անցել դժոգակ այն օրերից: Տարիների քնթացքն ու բեռը չեն կարող ստիպել, որ մենք մոռանանք այն, ինչ եղել է: Հիշողությունը, սակայն, մարդուն տված է ոչ թե անցյալ ցավերն անվերջ նորոգելու, այլ, սրբազան հիշատակները պաշտելով հանդերձ, նոր ճանապարհն անշղ անցնելու համար: Մեր պատմության վերջին տասնամյակները՝ իրենց ելման ահավոր մղձավանջով և վերածննդի ու աննախադեպ վերելքի երջանիկ իրականությամբ՝ անհավատալի հրաշք են թվում նույնիսկ ամենաոտմանտիկ հոգիներին: Հայտնի է, որ

հայ ժողովրդի կենսագրութեանը ծանոթ և նրա ճակատագրին հազմատար թարեկամներն անմար հույսով էին նայում ապագային, համոզված էին, որ հայութեան աստղը պիտի ճառագի մի նոր փայլով: Նրան զորավիգ եղավ աշխարհի մտավորականության ամենապայծառ ներկայացուցիչների հզոր ձայնը, որ հնչում էր մամուլից ու դիվանխոսության ամբիոններից: Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը՝ Վլադիմիր Իլյին Լենինի ստորագրությամբ 1917 թ. Արևմտյան Հայաստանի մասին հրապարակեց պեկրետ, որով հաստատում էր նրա ինքնորոշման իրավունքը և ծրագրում նյութական ու բարոյական օգնություն: Ռուսաստանի տարբեր մասերում, Անդրկովկասում, Մերձավոր Արևելքի երկրներում և աշխարհի ուրիշ տերություններում ապաստան գտան թուրքական յաթագանից փրկված շուրջ կես միլիոն հայ գաղթականներ: Նրանց մի մասը հանգրվանեց Արևելյան Հայաստանում: Սակայն քնած չէր և դարավոր թշնամին: 1918 թ. գարնանը ներխուժելով Արևելյան Հայաստան՝ թուրք բռնազրավիչները նպատակ ունեին մեկընդմիշտ լուծել հայ ժողովրդի գոյության հարցը: Եվ դրանց դեմ ելավ հայ ժողովուրդը, որը, ինչքան էլ դավառական ու տեղական անջրպետներով բազմափեղկված, հին դարերից ի վեր գիտե ճակատագրական պահին ի մի գալ, բունցքանալ և, իջնելով բնակալի ճակատին, պաշտպանել իր ազատությունը, ինքնությունն ու պատիվը... Եվ այդպես զրվեցին մեր նորագույն պատմության աղատամարտերի ամենափառավոր էջերը Սարգարապատում, Ղարաբաղի սյուսյի մոտ, Մամնաջի տակ:

Սա հրաշքների հրաշքն էր:

Պատմությունն ունի իր անսուսան կամքը. Լոկերական 15-ին պիտի հաջորդեր հերոսական 18-ը: Ապա պիտի գային մեր վերածննդի և բուռն ծաղկումի տասնամյակները: Պիտի կառուցվեր այսօրվա Հայաստանը՝ հանուր հայության ոգեղեն և մարմնավոր հայրենիքը, մեր միակն ու անփոխարինելին: Մեր սրբությունը սրբոց: Եվ եթև եղեռնից անմիջապես հետո մեր վշտակիր բարեկամները ցավով մտածում էին, թե հաղիվ ոտքի կանգնի մի ժողովուրդ, որի գլխով եղեռն է անցել, ապա այսօր միայն կույրերը կարող են աշխարհին ի լուր շարբառել, թե մահ չունի մի ազգ, որը եղեռն է տեսել, եղեռնից հետո հողթև է Սարգարապատում և այսօր աշխարհի հետ խոսում է իր սեփական լեզվով և ինքնուրույն ու ինքնատիպ մշակույթի գանձերով:

Տասնամյակներ են անցել եղբրական այն օրերից: Վերածննդի ու վերբնձյուղման, ծաղկումի ու բարգավաճման տասնամյակներ, Եվ կոտորածից, մահերից ու ավերածություններից հրաշքով փրկված մի բուռ Հայաստանը դարձել է ոչ միայն տեղաբնիկների նորոգ երկիրը, այլև անցած տասնամյակներում հայրենագարծված զանգվածների երջանիկ օթևանը, աշխարհի տարբեր երկրներում հանգրվանած ամբողջ հայության հոգու հայրենիքն ու ազգապահության կենսահյութների հորդաբուխ աղբյուրը: Այստեղ, Խորհրդային հզոր Միության բոլոր եղբայր ժողովուրդների համերաշխ ընտանիքում է, որ Հայաստանն ստացել է տնտեսական աննախադեպ զարգացման, իր ազգային կյանքի անխաթար պահպանման և մշակութային բուռն վերելքի անսահման հնարավորություններ:

Սովորաբար որևէ երկրի դարգացման թափն ակնառու դարձնելու համար համեմատության մեջ են դնում նրա ներկայի և անցյալի որևէ շրջանի վիճակներն արտահայտող ցուցանիշները: Հայաստանի պարագային այդօրինակ համեմատություններն անիմաստ են, որովհետև խորհրդային կարգերի նախօրինի կամ նրանից առաջ, ամենայն հայոց մեծ բանաստեղծի պատկերավոր վկայությամբ, այն դարձել էր «զարկված հայրենիք, զրկված հայրենիք», «ողբի՛ հայրենիք, որբի՛ հայրենիք»: Գյուղական անտեսությունը քայքայված էր և չէր կերակրում հողի աշխատավորին: Չկար արդյունաբերություն այս բառի իսկական առումով: Եվ հետո միջնադարում համալսարաններ ունեցած Հայաստանի լուսասանը դավակները խարխափում էին խավարի մեջ կամ գիտության իրենց անհազ ծարավը հագեցնում էին Ռուսաստանի ու Եվրոպական մյուս երկրների համալսարաններում:

Կա թվական մի սվյալ, որը երեի թե ամենապերճախոսն է բոլոր թվերից ու փաստերից. անցած տասնամյակներում Հայաստանի բնակչությունն աճել է ավելի քան շորս անգամ, այսինքն՝ 1920 թվականի 780 հազարի փոխարեն այսօր Հայաստանում ապրում է շուրջ 3 ու կես միլիոն մարդ:

Ժամանակակից տնտեսության գլխավոր շարժիչ ուժն է համարվում էլեկտրաէներգիան:

Եվ այժմ Հայաստանը, բնակչության մեկ շնչին ընկնող էլեկտրաէներգիայի արտադրությամբ, առաջ է անցել Եվրոպա-

կան այնպիսի երկրներից, ինչպիսիք են Բուալիան, Իսպանիան, Հունաստանը, Իսկ Թուրքիային գերազանցում է ալեկի քան յոթ անգամ:

Էլեկտրաէներգիայի, ինչպես նաև առաջավոր մեքենայական տեխնիկայի և գիտությունների նվաճումների լայն կիրառման շնորհիվ հեքիաթային քայլերով առաջ են գնում հանրապետության գյուղատնտեսությունն ու արդյունաբերությունը: Բավական է ասել, որ Հայաստանի արդյունաբերության տասնյակ ու տասնյակ ճյուղերի արտադրանքներն առարկում են խորհրդային բոլոր հանրապետությունները և արտասահմանյան 80 երկրներ: Ամենուր բարի համբավ են վաստակել մեր արանսֆորմատորներն ու մեաղաջատ հաստոցները, հաշվիչ մեքենաներն ու ժողովրդական տնտեսությանը ծառայող բազմաթիվ այնպիսի արտադրանքներ, որոնց մասին հին օրերի հայր երազել անգամ չէր կարող:

1910-ական թվականներին մեծն թուժանյանը տեսնում էր այն օրը, երբ հայ ժողովուրդն իր զլխի վերև կունենա իրազույց երկինք, և հայոց մտավոր ցրված ուժերը կմեկիտվեն ու կստեղծեն գիտական մի հաստատություն՝ Հայկական ակադեմիա: Այսօր Հայաստանի աշխարհագրյակ տիպոգրաֆի համալսարանում գործում են մի քանի տասնյակ ինստիտուտներ, որոնց գիտական վաստակը դուրս է եկել սոցիալիստական հասարակությանը, դրավել համաժողովրդական ու համաշխարհային գիտական հասարակայնության համակիր ուշադրությունը:

Հայաստանը մեծ գիտության, ստեղծարարական լուսավորության ջանակիրն է: Իրա բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում՝ համրավարժոք համալսարանում ու կոնսերվատորիայում, մանկավարժական, պոլիտեխնիկական, բժշկական և այլ ինստիտուտներում ուսում են տանում հայ ժողովրդի երջանիկ երիտասարդները՝ սփյուռքահայ հայրենակիցների և արտասահմանյան հարցուրավոր աշխարհիցների հետ միասին:

Այսպիսին է հայ ժողովրդի նոր հայրենիքը: Հղ՞ր, երջանիկ ու բարեշէն:

Իրա դավակներն այսօր ամենուրեք աշխարհի հետ խոսում են վաստակած հպարտությամբ՝ որպես հզոր տերերն իրենց երկրի, իրենց բախտի ու ճակատագրի:

Հայաստանի սրտում հիմա լուսաճամճանչ շողում է նրա քաղաքամայր Էրեբունի-Երեանը, Հայոց աշխարհի հին ու նոր

մայրաքաղաքներից ամենահինն ու ամենանորը, ամենաշքեղն ու ամենահզորը: Եվ Էրեբունի-Երեանի սրտում էլ Միժևոնակարիք դի կանաչափառ բարձունքին, աշխարհին ի տես, լուսե երազանքի տես զեպի կապույտ երկինքն է միտում հավերժաճուկոթող՝ ի հիշատակ անցյալ մեր ողբերգության, ի նշանավորումն շքեղ մեր ծաղկումի և ի վառս վերածնված մե՞ր աշխարհի:

Այժմ, երբ ատանամյակների ճեղքում է մեր՝ հայոց բազմահազարամյա սրտմտության ամենամեծ ողբերգությունը, երկրույթն ու նրա գործոններն առավել քնդգծվել են ժամանակահամալսարանների վրա, հարկ է տնայառ հայացքով նայել զեպի ետ և անսխալ ճանաչել ոչ միայն շարագործության հեղինակներին, այլև բոլոր նրանց, որոնք հնարավոր դարձրին Մեկեանի իրականացումը: 21⁰ սր լեհ գրող-իմաստասեր բանական մարդու գործած ու շղործած հանցանքներից ամենամեծ էր ճանաչում անտարբերությունը:

1915 թ. հայոց Մեծ եղեռնը թուրքերի ձեռքի պործն էր, բայց այդ անօրինակ շարագործության մեջ երկրորդական զեր չէր տեսել ժամանակի մեծ տերությունների անտարբերությունն սխալությունը, նույնիսկ նրանցից ոմանց իրախուլաները: Այդ տյապես կոչված, քաղաքակիրթ պետությունները հայոց հարց նախ գործընկ ին տոտմախի առարկա՝ նկատի առնելով միայն ու միայն իրենց շահերը շուկայական ստոր գործարքների մեջ տպա իրենց իսկ նախաձեռնությամբ հայակեր թուրքի ճանկերը նետված հայրկյանը թողեցին երե-ի վրա քնիած, իսկ հաճախ էլ իրափանեցին ամեն մի ջանք, որ սողված կլիներ հայոց իրա վունքի պաշտպանությունը:

Իսկ հետո՞...

«Հետո»-ն ետ չի է գայհորիկի բազմաթիվ փաստերով, որոնցից պիտի նշեմ սոսկ մեկը, որ շատ է բնորոշ այն օրերի բազաքական մթնոլորտին: «Նյու-Յորք թայմս» թերթն է հաղորդել, թ. 1924 թ. դեկտեմբերի 22-ին Մարսել քաղաքը փոխորկվեց մի քաժմնկի բոլից. նովահանգիստ էր ժամանել անգլիական «Չան» նավը՝ բեռնված 400 տոննա մարդկային ոսկորներով: Հայտնի դարձավ, որ դա հայ նահատակների ոսկորներն են՝ հա

վաքված Մարմարայի ծովեզերքից, և Եվրոպա են փոխադրվել գործարաններում մշակման ենթարկվելու համար:

Արեմն, եղեռնի զոհերի ոսկորներն անգամ հանգիստ չպիտի գտնեին այս եզերական աշխարհում: Մինչդեռ եղեռնի կազմակերպիչներն արժանանում էին պետական հոգատարություն և բարձր պատիվներ: Երբ հողին էին հանձնում ժողովրդական վրիժառուի գնդակից բնկած Քալեաթին, թաղման թափորի առջևից տանում էին մի ծաղկեպսակ, որի ծապավենի վրա շողում էր Գերմանիայի արտաքին գործոց նախարարության մակագրությունը՝ «Պետական մեծ մարդուն և հավատարիմ բարեկամին»:

Տարբեր չէր նաև ուրիշ տերությունների վերաբերմունքը:

Եթե հայ ժողովրդի կենսագրության անցած էջերը լի են երևույթներով, որոնք հրաշքներ են թվում մեր բարեկամներին, ապա հրաշք է նաև եղեռնից փրկված արևմտահայ զանգվածների կյանքը երկրագնդի տարբեր մասերում: «Փրկվածն» այստեղ չի կարող հարադատ պատկերացումը տալ շարքիված, բզկըտված այն խլյակների ճակատագրի մասին, որոնք սփռվեցին աշխարհի տարբեր երկրներում և դարձան Սփյուռք... Նրանք՝ հայրենի եզերքներից տարագիր և հավաքականությամբ ու միասնությամբ ապահովվող ամբողջությունից զուրկ, կորցրի՞ն իրենց մարդկային էությունը, արժանապատվությունն ու հպարտությունը:

Հիշենք եղեռնից հետո ստրի ելած սփյուռքահայ առաջին սերնդի գրող Վազգեն Շուշանյանի գրական խոսքն իր սերընդակիցների մասին, Շուշանյանի «Մթին պատմություն» վեպի հերոսներից մեկը, հայրենիքից տարագիր, օտարության դառը գավաթը ցմրուր վայելած մի մարդ, իր երիտասարդ բախտակիցներին տալիս է այսպիսի խորհուրդ. «Կարևորը միայն ապրելը չէ, այլ մեծությամբ ապրելը» Անծուրջավր, որ այստեղ նշանակում է հպարտ արժանապատվությամբ, ո՛չ թե գլխակոր, այլ աշխարհի պինդ ճակատին հռոած պայծառ հայացքով, մանավանդ՝ վաղվա նկատմամբ անխախտ հավատով:

Այսպես ապրեցին մեր տարագիր եղբայրները՝ մեծությամբ, իրենց մարդկային արժանապատվությունը բարձր պահելով: Եվ սա սփյուռքահայության պատասխանն էր անտարբեր աշխարհին:

Պատասխան, որ առաջին հերթին, հնչեց որպես վրեժ:

Աշխարհը մոռացկոտ է, և այս թերությունը հաճախ է պատճառ դառնում, որ մարդկություն դեմ գործված ոճիրը կրկնվի նույնությամբ: Հայ մտավորականներն ու նրանց այլազգի բարեկամները վերջին տասնամյակներում հրապարակ են հանում, քննում ու հանրության սեփականությունն են դարձնում հայոց Մեծ եղեռնի պատմությունն իր բոլոր մանրամասներով:

Սակայն կար նաև վրեժի համապարփակ-համազգային դրացումը, որն իր հորձանքի մեջ առավ աշխարհասփյուռ հայությունը: Այս առթիվ լավ է հիշենք ամերիկահայ ակադեմիկոս գրող Լևոն-Ջավեն Սյուրմեյանի հերոս հոգևորականի խորհուրդն իր սաներին: «Որդյակը իմ սիրելիք, — ասել է նա, — թուրքերը տապալեցին մեր ազգի հինավուրց ծառը: Անկասկած է, որ դուք պետք է վրեժ լուծեք: Զեր հայրենասիրական մեծագույն պարտականությունն է դա, ձեր կյանքի սրբազան գործը: Սակայն դուք պետք է վրեժ լուծեք... բարձունքներ նվաճելով և պատիվ բերելով ձեր զարոցին ու ազգին... Որպեսզի ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը ձեզ ցույց տա և ասի՝ «Սրանք նոր ճյուղերն են այն հզոր ծառի, որ տապալեցին թուրքերը, բայց արմատախիլ անել չկարողացան»:

Թուրքերը տապալեցին հայ ազգի հինավուրց ծառը... Տապալեցին՝ կարծելով, թե այդ է, ոչնչացրին այն... Իսկ նրա պտուղները տարադնվելով տարածվեցին աշխարհով մեկ և ուր էլ բնկան՝ կրթանան թե եպիտոս, Ֆրանսիա թե Ավստրալիա, Ամերիկա թե Կանադա, ծլարձակեցին իբրև նոր տունկեր, հայ ազգի տունկերը բարձրացան՝ հաստատելով այն հինավուրց ծառի ազնիվ կենսունակությունը:

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայության օրինակը երկի թև ամենախոստունն է մեր հորքի տեսակետից: Ժամանակակից աշխարհի ամենաապաղազանցնող վայրը, ազգերն ու ժողովուրդները դիմազրկող մի խառնարան, որտեղ այսօրվա շուրջ մեկ միլիոն հայը չպետք է կարողանար երեսը ո՛չ իր ազգային կերպարանքով, ո՛չ էլ առհասարակ որևէ բնազավառում կատարած իր էական ներդրումով:

Ամերիկյան դիտության ու տեսնիկայի, նույնիսկ գյուղատնտեսության վերելքի ասպարեզներում փայլում են բազմաթիվ հայերի անուններ: Կարող են ասել՝ այդ բնազավառներում կատարվող առաջադիմությունը չի պայմանավորված միայն ազգ

գալին պատկանելութեամբ կամ տոհմակունքներով: Չնայած շատ կարևոր է, որ նրանք բոլորն էլ միշտ և ամենուր կապված են մնում իրենց ազգային օղակներին, մասնակցում են գաղութահայութեան կյանքի մեծ ու փոքր միջոցառումներին և իրենց կյանքը շնչն պատկերացնում հայրենի համայնքից դուրս:

Սակայն կան բնազավառներ, որոնցում գլուխ բարձրացնողը պիտի երկու ոտքով կանգնած լինի ազգային հիմքի վրա, անունը առնի տոհմակունքից: Ահա այստեղ է, որ ամերիկահայ գաղութը դարձյալ տվել է երախտագիտության արժանի օրինակներ: Համաստեղի արձակը, Անդրանիկ Անդրեասյանի հրապարակախոսությունը, Վահե Հայկի քննարկությունը, հայագետներ Հրանդ Արմենի, Հարություն Քյուրաթյանի և ուրիշների հետազոտությունները, գեղանկարիչներ Հովսեփ Փուշմանի, Աբել Գորկի-Ոստանիկ Աղոյանի, Սարգիս Խաչատրյանի, քանդակագործներ Հայկ Բաղիկյանի, Խորեն Տեր-Հարությունի և շատ ուրիշ արժանավորների ստեղծագործական կյանքը միշտ էլ խարսխված է եղել մեր ազգի տոհմիկ ավանդների, թեկուզ մեծ մասամբ վերհուշով ու տառապալից վերապրումներով ստեղծվող հայրենի իրականության վրա:

Ֆրանսիայի նման մի երկիր, որը դարեր շարունակ չափ ու ձև է տվել աշխարհի քաղաքակրթությանը, այսօր իր ազգային ակադեմիայի «քառասուն անմահներից» երկուսին ընտրել է հայազգի մարդկանց՝ Անրի Թրուաչային և Գառզուին: Այս երկրում բնավորված հայ տարագիրների զավակներն ամբողջ նվրոպային և հանուր մարդկությանը ցույց տվին, թե հայ ազգն ինչպես վեհանձնորեն ծառայում է բարուն, մարդկայնությանը՝ միշտ մնալով նաև իր ազգային ոգու նվիրյալն ու հետևորդը:

Սփյուռքահայերի համար հաստատար, նրանց կենսունակության ակունքն ու հիմքը՝ հանուր Սփյուռքի ճշգրիտ կողմնորոշումն է, որ անխախտ է մնում հուզագունը պարտքած ամեն տեսակ մերիկների դեմ: Կա՞ ավելի ազնիվ ու շքահայաց դիրք, քան այն, որ յուրաքանչյուր տարագրյալ, օտար երկնքի տակ ապրող յուրաքանչյուր՝ հայ, իսկ Սփյուռքի բարոյական ու մշակութային դեմքը ներկայացնող մեծերը՝ հատկապես, գիտեն, որ իրենք ունեն մայր հայրենիք՝ Խորհրդային Հայաստանը, և այդ նոր

Հայաստանն է, որ դարձել է հայի հին ու նոր երազների խորհրդանշանը, ամենայն հայոց գոյության խորիխն ու հենարանը: Այս է աշխարհասփյուռ հայերի միակ հանդրվանք, որի ծավալումներով ու տառաջնությամբ էլ ապահովվելու է մեր ազգի հավերժությունը: Այստեղ դարձյալ հիշենք Վազգեն Շուշանյանին՝ հիշեցնելով 1939 թև 1940 թվականին գրված նրա խոսքը մեր նոր ու հզոր հայրենիքի մասին: Ի՞նչ պայծառատեսություն էր պետք՝ այն օրերին, աշխարհի վրա ծանրացած մոռյլ ամպերի միջից տեսնելու փրկության այս եղիքը և գոչելու ի յուր համայն հայութեան. «Ճակատագիրդ հո՞ս է, և սրբությունդ՝ հո՞ս, վատնդի հոսկե՞ է միայն, որ բոլոր փառքերը կրնան արթննալ և բոլոր ցորենները բարձրանալ գեղտղեշ՝ բոլոր սկոտներեն»:

ՍԱՐԳՍՐԱՊՍ

Նախապատմական ժամանակներից ի վեր արաքսամերձ այս դաշտին վերապահված է եղել ինքնահատուկ մի բախտ: Ավանդությունն ասում է՝ Հայկյան ժառանգները տարածվել են մայր Արաքսի ափերին և Արարատի հայրական հովանավոր հայոցքի տակ ստեղծել իրենց քաղաքակրթությունը: Իսկ բեևոագիր մեր ժայռերն ու քարերը խոսում են առավել արժանահավատ և, հաստատելով ավանդության մանրամասները, պատմում են Արամ թագավորի ու նրա հեանորդների մասին, որոնք իրենց աստվածների պրությունն ապավինած, քաղաքներ ու ավաններ են կառուցել, ոտոզել են իրենց երկրի պապակած հողերը և հաց ու գինի են վալելել հողի վրա հեղած արդար քրանքի դիմաց: Այստեղ, արաքսամերձ այս դաշտում բարձրացած բուրների վրա Արգիշտիիսինիլի բաղաք կառուցեց Մենուայի որդի Արգիշտի Առաջին արքան՝ էրեբունի-Երևանի հիմնադիրը: Ահա նրա բեևոագիր արձանագրությունը, որով հզոր ու շինարար թագավորը գայիք սերունդներին հաղորդում է, թե Մարաստանի դեմ տարած փառավոր հաղթանակի պատվին կանգնեցրեց քաղաքն Արգիշտիիսինիլի և նրա շրջակայքի հողերը ստղելու համար զետից շորս ջրանցք հանեց սառսաջուր:

Արգիշտիիսինիլի քաղաքն առավել ամրացավ ու ծաղկեց Արգիշտի Ա-ի հաջորդների օրոք: Վանի թագավորության մեծազոր տիրակալները նրա համար ապահովեցին ոտղմա-պաշտպա-

նական հղորմության, տնտեսական փարթամության և մշակութային ծաղկման մի այնպիսի վիճակ, որ Հին Արևելքի ամբարտաժան տիրակալների նախանձն էր շարժում:

Հետո եկան Երվանդունի գահատոհմի դարերը (մ. թ. ա. VI—I), երբ Արգիշտիխինի մասամբ կորցրել էր իր վաղեմի շուքը, սակայն դեռևս այնքան բանուկ էր և մայր Արաքսի ու հայր Արարատի հարևանությանը այնքան գրավիչ, որ Երվանդունի տիրակալները հենց այստեղ, հինավուրց քաղաքի արևելյան մասում հաստատեցին իրենց գահը:

Ստկայն պատահե՞լ է, որ մի թագավոր աշխարհի արարչագործությունը չկապի իր ծննդի հետ: Երվանդունիները չէին ճանաչում գահանիստ քաղաքի հինավուրց փառքը և իրենց հետ էին կապում նրա շինարարությունն ու բարգավաճումը: Նրանք նույնիսկ նոր անվամբ կնքեցին իրենց գահանիստը՝ Արգիշտիխինի կոչելով Արմավիր:

Հաջորդ երկու հազարամյակները հին ու հզոր տերություններ պիտի ջնջեին աշխարհի երեսից և աշխարհ պիտի բերեին առաջներում անհայտ ցեղեր, որոնց ձևած-կարած անհարմար հագուստների մեջ հողագունդը թփրտալու էր հուսահատ: Հին ու փառավոր Մեծ Հայքն իր հազթանակներով և փառքերով ծվարել էր պատմության խորխորատներում, իսկ նրա ժողովուրդը, քանի՜ ցա մորթված իր ավանդական անդաստաններում ու իր իսկ ձեռքերով բարձրացրած հոյակերտների կամարների ներքո, հայ ժողովուրդը՝ անտեր ու անօգնական, կուչ էր եկել վերջին մի բուռ հողի վրա: Արաքսն ու տրաքսամերձ այս դաշտը, որ հին, երանելի ժամանակներում Հայաստան աշխարհի հյուսիսային խորքն էին կազմում, դարձել էին զսպանակի պես մինչև վերջ սեղմված հայության հարավային սահմանը: Այդ երերուն սահմանի թիկունքում մնացել էին միայն էջմիածինն ու Երևանը՝ մի զույգ կետեր, որոնց տիրանալով՝ թուրքը նպատակ ուներ դնելու հայ ազգի կենսագրության վերջակետը:

Այո՛, 1918 թ. գարունը կարող էր վերջինը լինել ազգային այն հավաքականության համար, որ կոչվում է հայ ժողովուրդ: Արևմտահայության Մեծ եղեռնով չկշատացած թուրքական բանակները դարձան նվաճեցին Արաքսի աջափնյա հողերը և շարժվեցին դեպի հյուսիս ու արևելք:

1918 թ. մայիսի 15-ին թուրքերը մտան Ալեքսանդրապոլ, չարդեցին և կողոպտեցին անդեն ու անպաշտպան բնակչությանը,

առաջ շարժվեցին դեպի էջմիածին ու Երևան՝ սպառնալով Արևելյան Հայաստանում ևս կատարել արյան այն զարհուրելի նախճիրը, որից հայաթափ դարձավ բովանդակ Արևմտյան Հայաստանը: Ահա այս նոր ու վերջին նախճիրի սպառնալիքի տակ էլ թուրքիայի բանակները Բաթումում խորհրդածոդովի էին հրավիրել Անդրկովկասի ներկայացուցիչներին և նրանց հետ իրենց հետագա անելիքներն էին որոշում:

Եվ այստեղ էլ Քիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի խղճուկ պատգամավորների հետ հանդիսավոր ճաշկերույթի էին նստել արևմտահայության Մեծ եղեռնի հեղինակները:

Նման պարագաները մարդկանց դարձնում են ավելի բաց-սիրտ ու անկեղծ, և խորհրդածոդովի մասնակիցները ոչինչ չէին թաքցնում միմյանցից: Չնայած թուրքերն իրենց հայատյացությունը երբեք էլ չեն թաքցրել որևէ պարագայում... Սակայն այստեղ նրանք շատ էին անկեղծ, և, ինչպես բանակցությունների հայ մասնակիցն էր հիշում հետագայում, ծովային նախարար Ջեմալ փաշային կատաղության մեջ լցրել հայ կամավորական զորքերի դիմադրական շարժումներն ու ալպատամարտերը, հայկական շրջանների կապերը Ռուսաստանի ու նրա բուլշեիկյան ղեկավարության հետ: Իսկ ճաշկերույթին նույն Ջեմալ փաշան ու ղոկտոր Բեհհեղդին Շաքիրը կալմեջ էին արել հայ բանագնացին և նրա ականջն էին լցնում իրենց դառանցանքը՝ իբրև վերջնագիր. «Հայերը կանպիտ են մեր համախալմական և համաթրքական սրբազան բաղձանքների իրականացման ճամփի վրա, և մենք անխուսափելիորեն բախվում ենք նրանց հետ... Մենք հարկադրված ենք տարբերակներն ուղղաչացնել մեր ճամփի վրայից այն ամենը, ինչ որ արպելք է հանդիսանում մեր ազգային բաղձանքներին: Եվ հետո, դուք միշտ ուսանե՛ր հետ եք, դուք նրանց առաջապահն եք, իսկ ուսանե՛ր մեր ոխերիմ թշնամիներն են: Պատմական թշնամիները»:

Սրանից առաջ էլ թուրք պատվիրակության ղեկավար Խալիլ բեյը և պատվիրակության անդամ ու կովկասյան ճակատի հրամանատար Վեհիբ փաշան հայ պատգամավորներին առաջարկել էին Հայաստանը խոնարհաբար փոել թուրք բանակների առաջ, որպեսզի թուրքիան անարգել գնա դեպի իր «սրբազան բաղձանքների իրականացումը»՝ դեպի Բաքու, Քիֆլիս և Հյուսիսային Կովկաս: Ահա նրանց այդ առաջարկը. «Արե՛ք բոլոր դիջումները, մեզ հնարավորություն տվեք երթալու Զուլֆա-Պարս-

էնտան երկաթգծով և հյուսիս՝ Ղարաքիլիսա-Յվլախ ճանապարհով: Իսկ հետո, երբ պատերազմը վերջանա, մենք ձեզ օգնութեան կհասնենք և կվերագարձենք այն, ինչ որ այսօր անում ենք ձեզանհիցս:

«Կվերագարձենե՞նք»:

Այս թուրքերն էին խոստանում, հայոց Մեծ եղեռնի հեղինակները:

Եվ այս «հոգատար» առաջարկից շոյված հայ պարագլուխները համաձայնութեան եկան, «որ թուրքական զորքերն անցնեն հայկական հողերով»:

Հայ ժողովուրդը կանգնած էր իր բազմադարյան դառն ու դժվար ճանապարհի ամենաաղետալի կետում: Ըստ էութեան փուլ էր եկել Անդրկովկասյան սեյմ կոչված սուս միությունը: Հայոց անձեռատես պարագլուխների նախաձեռնութեամբ մերժվել էր Ռուսաստանի օգնութեան առաջարկութեանը, իսկ ամեն տեսակ հովանավորութեան ու աջակցութեան խոստացած Անտանտի զորձակալները կանգնած էին Թուրքիայի ու մուսավաթի թիկունքում...

Ինչ պիտի աներ բոլոր բարեկամներից մերժված ու իշնամիների ողորմածութեանը թողնված մի ժողովուրդ, որն արհաբքամ էր, հյուծված ու անօգնական...

Միայն հրաշքը կարող էր փրկել նրան, և նա պատրաստվեց այդ հրաշքին:

Չինադադարի պայմանները ոտնահարելով՝ Արաքսն անցած թուրք բանակները երեք ճակատով առաջ էին շարժվում Անդրրկովկասին տիրելու համար: Մի զորամասն Արմավիր գլուխ էր տնել: Սարգսրապատ ու Արագած կայարանները և, հայացքն էլ միածնին ու Երևանին հառած, պետք է բռներ Բաքու տանող երկաթգիծը, մահ ու ավեր սփռելով Հայոց երկրում՝ Արարատյան աշխարհից մինչև Զանգեզուր և Ղարաբաղից մինչև Փանձակ: Մյուս զորամասը Ղարաքիլիսա էր հասել և, Լոռին ու շրջակայքը կործանելով, գնալու էր Քիֆլիսի վրա: Սրբորդ զորամասը Բաշ-Ապարանն առնելով դարձյալ պետք է շարժվեր Երևանի վրա՝ դեպի Բաքու կատարելիք զորաշարժը դուրսացնելու նպատակով: Այսօրնից չի կարելի շեղակացնել, որ Սարգսրապատ-Բաշ-Ապարան-Ղարաքիլիսա գծի վրա լուծվում էր ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլև Քիֆլիսի ու Բաքվի հարցը:

Գեղի Երևան արշավող թուրքական բանակի կորիզն էր կազ-

մում այն օրերի համար շատ լավ սպառազեն 36-րդ դիվիզիան, որը Գարգանեկում տարած հաղթանակների համար կոչվում էր Գարգանեկյան կամ Գելիբոլլու նրա կազմի մեջ էին մտնում հետեակալիս երեք բազմամարդ դնդեր, երկու հրետանային դիվիզիոն, հարվածային հետեակների ու սանրավորների առանձին զումարտակներ: Այստեղ գործում էին նաև կորպուսային մի հեծյալ գունդ, ավելի քան 1500 զինվորից բաղկացած ջրդական հեծյալ մի ջոկատ և տեղակիտն մահմեդական բնակչությունից կազմված անկանոն կազմավորումներ:

Եվ այս ահեղի հեղեղի դեմ պետք է կռվեին տաճկական ճակատում ուժասուղառ եղած մի քանի սակավամարդ հայկական զնդեր, ռազմական գործին անտեղյակ աշխարհագրոյալիներ և գաղթական սովալուսկ այն բազմությունները, որոնք քաղցից ու համաճարակներից մեռնում էին Արարատյան դաշտի դուրսերում ու բաց երկնքի տակ:

Հայկական զորքերի գլխավոր հրամանատար, գեներալ-լեյտենանտ Քոմմաս Նազարբեկյանը և Երևանյան զորամասի հրամանատար, գեներալ-մայոր Մովսես Սիլիկյանը, հետագա դիմադրութեանը համարելով անօգուտ ու կործանարար, հաշտվել էին զինքերը վար դնելու մտքի հետ: Նազարբեկյանը տագնապալից հեռագրերով Քիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդին հորդորում էր անհապաղ դաշինք կնքել թուրքերի հետ: Բողոքափորձ զորավարի համար այլևս կարևոր չէին պայմանները, միայն թե չհեղվեր այն բիշ արյունը, որ մնացել էր հայ ժողովրդի հոգնած երակներում: Արաքսի ափերին գտնվող իր զորքերին էլ կարգադրել էր նա քաշվել ճակատից և դիրքեր բռնել Կոտայքի ու Սևանի բարձրութեաններում:

Քիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը, որ բովանդակ հայութեան բախտի անօրենն էր փաստորեն, արդեն հաշտվել էր անձնատվական այս որոշման հետ, հույսը դրել էր թուրք կառավարողների ողորմածութեան վրա և սպասում էր ազգի օրհասին:

Սակայն բարեբախտութեան էր, որ այս պայմաններում, ինքնադինաթափման ու հոգեմաշ խուճապի այս մթնոլորտում կալին մարդիկ, որոնք հավատում էին հրաշքին:

Պահպանվել են ճակատագրական այն օրերի վավերագրերը: Գրավոր աղբյուրները, հիշատակարաններն ու ականատեսների վկայութեանները ներկայացնում են համադրալիս ողբերգու-

Յլամբ մակարդված այն մթնոլորտը, որի մեջ վեհորեն բարձրա-
նում են հերոսները:

Երևանյան ռազմաճակատի հրամանատար, գեներալ Մովսես Սիլիկյանը, Հայոց սպարապետ Նազարբեկյանի ու Թիֆլիսի ազգային խորհրդի հանձնարարությանը, էջմիածնում ներկա-
յացել էր Ամենայն հայոց կաթողիկոսին և առաջարկում էր՝ ապա-
հովության համար հեռանալ Մայր աթոռից: Ապահովության համար, որովհետև որոշված էր Երևանն ու էջմիածինը հանձնել
Թուրքերին և հաշտության կնքել, հակառակ դեպքում՝ ապավի-
նել Կոտայքի ու Սևանի բարձունքներին և պաշտպանվել վեր-
ջին ուժերով:

Եվ այն ժամանակ ժերոնաղարդ կաթողիկոսն ընդզվեց այդ
անհեռաատես ու անհեռանկար որոշման դեմ, կարգադրեց Արա-
րատյան երկրի բոլոր վանքերի ու եկեղեցիների զանգերից հա-
մառաջային տազնապ ազգաբարելու նա Մայր տաճարի բեմից
այսպես խոսեց ժողովրդի հետ.

— Ա՛զգ հայոց, թուրքը՝ մեր բանական հոտի դարավոր թըշ-
նամին, նվաճել է Ալեքսանդրապոլը, շարժվում է դեպի սիրտը
մեր երկրի, մեր հավատի, մեր կենսագրության. գալիս է Արա-
րատյան երկրի վրա: Թուրքը կոտորած ու ավեր փռելով գալիս
է, և մեր զորապետներն էլ ուրիշ ելք չեն գտնում այդ աղետից,
քան հայոց հայրապետին փախուստի մղելը: Նրանք Ամենայն
հայոց կաթողիկոսին առաջարկում են ոսոխի բերանին թողնել
Մայր աթոռ էջմիածինը, մեր սրբարանները, հայ ժողովուրդը,
հայրենի երկրի վերջին կտորը: Առաջարկում են լքել այս բոլորը
և սեփական կյանքը փրկել Բյուրակահում կամ ուրիշ սնմատ-
չելի որևէ լեռնածերպի վրա: Ո՛չ և ո՛չ, հազա՛ր անգամ ո՛չ: Ես
չեմ լքի մեր սուրբ նախնիներից ավանդված Մայր աթոռը: Ես
չեմ հեռանա հայոց առաքելական եկեղեցու օջախից: Եթե հայոց
զինվորությունն ու ինքը՝ հայ ժողովուրդը, չեն կարողանա թշնա-
մու առաջխաղացումը կասեցնել, եթե ի գորու չեն լինի փրկելու
մեր սրբությունները, ապա թող ես նահատակվեմ հենց այստեղ,
շեմի վրա Մայր աթոռի, որի գահակալի պատիվն ունեմ մեր
սուրբ նախնիների արդար բարեխոսությանը և Աստծո ողոր-
մածությանը:

Դահլիճում գոհունակության տնքոցը հորձանք տվեց, ժայթ-
քեց դուրս, որպեսզի տարածվի տաճարի բակում ծփացող բազ-
մության վրա և այնտեղից էլ հորդա Վաղարշապատի փողոցները,

դնա ավելի հեռու, սիռովի կուշ եկած Հայաստանում ու նրա
սահմաններից դուրս:

— Թուրքը չի կշտացել մեր ժողովրդի արևմտյան կիսով,
հիմա էլ այս մի կեսի վրա է եկել անհագուրդ ու մոլեգնած, — իր
խոսքն այսպես շարունակեց Ամենայն հայոց հայրապետը: —
Եվ եթե այստեղ էլ հաղթեց, դա կլինի սառույց վերջը մեր աղ-
գային գոյության: Մի՞թե մենք շախտի էարողանանք պահպա-
նել մեր օջախի կրակը, մեր հավատի ջահը, մեր ազգային գոյի
հիմքերը: Իսկ եթե եկել է վերջը, ապա ինչո՞ւ այն շրջաններ
պատվով ու բաջուկով մե և ոչ թե ողորմելի գեոունի պես ոսոխի
առաջ սողալով: Մեր պատմության անցյալ դարերը լիքն են
բաջուկյան օրինակներով, ներկված են նահատակների արյամբ:
Դրանով չի սպառվել մեր արյունը, և չի կորսվել քաջությունը
մեր շարքերից: Դարեր շարունակ հայոց սուղն այդպես է ապրել՝
իր ինքնության համար պայքարելով, իր վաղվա համար այսօր
մեռնելով: Եվ որովհետև ով գաղափարի հետ է մեռնում, մեռնում
է որպես հատիկը ցորանի, ապա հատիկի մահով նոր կյանքեր
են ծնվում վաղ թե անագան: Դրա համար է, որ դանգվածային
մահերով ու կոտորածներով հարուստ մեր կենսագրությունը չի
ունեցել և երեք էլ չպետք է ունենա վերջին վերջակետ: Ուրեմն
էլ ինչո՞ւ դավենք ապրելու և դոյատևելու մեր ազգային կերպին:
Ինչո՞ւ աղքովին շարձրանանք թշնամու դեմ, որ գալիս է ան-
ղբրարաբայան իր թեթև հաջողություններով հղիացած և մեր ար-
յան վերջին կաթիլին ծարավի...

— Պատրա՛ստ ենք ելնելու, վեհափա՛ռ տեր, — գոչեցին
դահլիճի տարբեր կողմերից:

Եվ այս անեղագուշ ձայնե՞րն էին՝ միացան, թե՞ դահլիճը
միաձայն, միահամուռ պայթեց.

— Պատրա՛ստ ենք:

Կաթողիկոսը դրան էլ սպասում էր. շունչ առավ մի պահ և,
հայացքը ծփացող ամբոխի վրա, աչով ազամանդազարդ լան-
ջախաչը բռնած, երանությանը շարունակեց.

— Ես միշտ էլ հավատացել եմ իմ ժողովրդի ոգուն: Ես գի-
տեմ նրա անցած ճանապարհի դառնությունները: Ես համոզ-
ված եմ նաև, որ ազգն իմ հայոց՝ անարգ թշնամուն դեռևս չի
ասել վերջին իր խոսքը: Եվ խոսքն այդ պետք է լինի հաղթական...

— Պետք է լինի հաղթական... հաղթական, — արձադան-
քեց դահլիճը: Եվ արձագանքն այդ թնդաց Մայր տաճարի կա-

մարենքի տակ, ելավ իրա դռներով ու լուսամուտներով, տարած-
վեց-լցվեց Արարատյան աշխարհը:

Մայիսի 21-ին թուրքերը գրավել էին Սարդարապատ գյուղն
ու Սարդարապատ երկաթուղային կայարանը և գիշերը երկի
երազում էլ տեսնում էին այն անբավ հարստությունները, որոնց
տիրանալու էին էջմիածնում ու Երևանում, և արշան այն բա-
ղանիքը, որ սարքելու էին Արարատյան աշխարհում:

Նույն այդ գիշեր հենց Սարդարապատի առաջ Սարդարապատ-
յան ռազմաճակատի հրամանատար Դանիելընկ Փիրումյանը
նախապատրաստում էր այն հարվածը, որ շնչնցնելու էր անց-
յալ ձրի հաղթանակներով հղիացած թշնամուն: Ճակատի կենտ-
րոնում նա դասավորեց Հայկական հրաձգային հինգերորդ գունդը,
որի հրամանատարն էր իր հորեղբորդի Պողոսբեկ Փիրում-
յանը: Աչ ու ձախ թևերում իրար բերեց կանոնավոր զորաշո-
կատների մնացորդներն ու կամավորական խմբերը: Երկաթ-
դծից հարավ գնդապետ Գուլուխանյանի 6-րդ գունդն էր՝ շուրջ
800 ավին, գնդապետ Պերեկրյաստովի պարտիզանական գունդը,
Թուրցիկ Հովսեփի, Բուլանըղցի Մուրադի և Բաշգյանների Մա-
կեդոնի հեծյալ խմբերը, որոնց մոտ դիրքեր էին գրավել կա-
պիտաններ Խորեն Իգիթխանյանի, Սերգո Աթանեսյանի և հույն
Աակելյարիի հրետանային մարտկոցները:

Ճակատի հրամանատարը դիտեր, որ թուրքական երկու դի-
վիզիաներ կաղմ ու սլատրաստ կանգնած են Արաքսի աջ ափին
և, չնայած խնդիր ունեն Ալեքսանդրապոլ-Չուլֆա գծով շարժվե-
լու դեպի հյուսիսային Պարսկաստան, այնտեղից էլ Բաքու, սա-
կայն առիթը բաց չէին թողնի Արաքսն անցնելու և հայոց թի-
կունքից հարվածելու համար: Նա կարգադրեց խորտակել Մար-
գարայի ու Կարուկալայի կամուրջները և տեղանքին քաջաժա-
նոթ սնուցորդների ու աշխարհազորի միջոցով աշախուրջ հսկել
դիտանցները:

Հայոց նստասն արդեն պատրաստ էր հակահարձակման:
Ջրաջուկատներից յուրաքանչյուրը դիտեր իր անելիքը: էջմիածնի
և շրջակա վանքերի ու եկեղեցիների հոգեորականները, զորա-
խմբերում վաղ ատավտոյան կարդացել էին հայրենասիրական

այն քարոզները, որոնցից ոգեպնդված հայ զինվորաթյունը
պետք է գնար անօրինակ սխրանքի:

էջմիածնի ճեմարանի տեսուչ և ականավոր հայագետ Գու-
րեգին Հովսեփյանն այգաբացին Էլույթ էր ունեցել Պողոսբեկ
Փիրումյանի 5-րդ գնդի առաջ և հիմնականում դարաբաղցիներ-
րից կազմված այդ զորախումբը կնքել Մահապարտների գունդ:

— Գուրե կանգնած եք թուրքերի հարձակման սուր անկյուն
դեմ և ձեր վրա պիտի առնեք նրանց հարվածի ծանրությունը, —
իբ հայրական խոսքն այսպես էր սկսել Գրեգին եպիսկոպոսը: —
Գուրե պետք է ոչ միայն փշրեք այդ հարվածը, այլև առաջ շարժ-
վեք: Դա ձեր պարտքն է մեր մահամերձ աղգի առաջ: Ազգը
փրկելու համար դուք պետք է հաղթեք կամ մեռնեք: Ուրեմն,
մահապարտներ եք դուք և միայն հաղթանակով պիտի նվաճեք
ձեր ապրելու իրավունքը:

Եվ Մահապարտների զունդն այնօր, մայիսի 22-ին մահ
պիտի տաներ Սարդարապատ գյուղն ու կայարանը նվաճած
թուրք զորքին:

Ձախ թևից անվրեպ հրետանային ամրակոծությունը շնչեցրած
թուրքերի դեմ առաջինը շարժվեցին Մահապարտների գունդն ու
Պերեկրյաստովի պարտիզանները: Հայ զինվորությունը վառված
էր վրեժով ու հաղթելու անկասեցնելի կամքով: Բաց դաշտում
ոչ մի դիմադրություն չսպասող թուրք ասկյարները կատրվում
էին հենց այդ անսպասելի հարվածներից: Խուճապահար փախ-
չողներն էլ ոտի տակ էին տալիս իրար:

Այնպես էլ թուրք հրամանատարությունը մինչև երեկո չկա-
րողացավ կարգի բերել իր զորքը և դիմադրել հայ վրեժառու-
նեին:

Երեկոյան դեմ արդեն նվաճված էին Սարդարապատ գյուղն
ու կայարանը: Թուրքերն ամբողջ ճակատով նահանջել էին
15—20 կիլոմետր և ամուր դիրքեր բռնեցին Սարդարապատից
բավական հեռու, Թուրքի-թափա և Չիմնի-դըռ բլուրների վրա:

Չեռք էր բերվել առաջին հաջողությունը, որ հստադրող էր
ու ճակատագրական:

Հաղթանակը համաժողովրդական խանդավառություն էր
ստեղծել Երևանում և Արարատյան նահանգում: Երևանի Ազ-
դային խորհուրդը, Արամ Մանուկյանի գլխավորությամբ, քա-
ղաքի ու շրջականների բնակչության օգնությունն էր կաղմակերպ
սրում՝ կովոզներին ապահովելով պարենի ու զինամթերքի պա-

Շարենբրոմի: Աշխարհագրորդ համալրվում էր նոր ջոկատներով: Հայոց զինվորութունն առաջին անգամ զգում էր թիկունքի ոգեվորող ուժն ու բազմակողմանի աջակցությունը:

Առաջին հաղթանակով ոգևորված էր նաև նախօրյակին անձնատվական տրամադրություններ համակված գեներալ Մոսես Միլիկյանը: Այդ նա էր, որ Սարգարապատյան հակահարվածից անմիջապես հետո կոչ հղեց ժողովրդին՝ գրելով.

«Հայեր, շտապեցեք հայրենիքն ազատելու:

Հասել է պահը, երբ յուրաքանչյուր հայ, մոռանալով իր անձնականը, հանուն մեծ գործի՝ հայրենիքի փրկության և իր կնոջ, աղջիկների պատվի պաշտպանության, պիտի գործի դնի իր վերջին ճիգը՝ թշնամուն հարվածելու համար...»:

Կասեցված էր անպարտելի համարվող թշնամու առաջխաղացումը: Եվ բանակի ու ժողովրդի մեկտեղվող ուժն ահագնանում, գնում էր առավել վճռական քայլին. թշնամուն պետք էր ետ մղել:

Հետաքրքիր է վճռական ճակատամարտի ռազմավարական պատկերը, որի մեջ պարզորոշ երևում է Դանիելյեկ Փիրումյանի ճկուն տաղանդը: Զորամասի շտաբի պետ Ալեքսանդր Շենուրն իր հուշերում գրել է, թե գիշերը, երբ ծրագրում էին առավոտյան սկսելիք մարտը, գնդապետը հեռախոսով դիմեց գեներալ Միլիկյանին՝ խնդրելով իր տրամադրության տակ դնելու Խզնաուլի ջոկատը, որի հրամանատարն էր փոխգնդապետ Կարո Ղասաբբաշյանը (աղբյուրներում հիշված նաև որպես Հասան Փաշայան, Հասանբաշյան): Միլիկյանը համաձայնեց, երևի չբուշակելով նույնիսկ, թե այդ խառը պահին ինչպես պիտի օգտագործվի Սարգարապատից բավականին հեռու գտնվող Խզնաուլյան ջոկատի ուժը: Իսկ Փիրումյանը թույլտվություն ստանալուց անմիջապես հետո Ղասաբբաշյանին կարգադրեց, իր հրետանային մարտկոցն առած, աջից շրջանց կատարել և հաջորդ օրվա կեսի մոտ հայտնվել թշնամու թիկունքում: Նրա խնդիրն էր լինելու հրետանային անօպաստի համապարկով խուճապ առաջացնել թուրքաց զորակարգերում և, հաջողության դեպքում, պաշտպանել ճակատամարտի ընդհանուր թափը, հարվածներ հասցնել նահանջողներին:

Ըստ երևույթին թուրքական բանակի ղեկավարությունը տեղյակ էր հայերի հիմնական ծրագրին, և ամեն կերպ ջանում էր

իր օգտին վճռել այդ օրվա մարտի ելքը: Մանավանդ որ դրանից անմիջապես առաջ, Սարգարապատից օգնության ուղարկված զորագնդերի հետ համազործակցելով, Բաշ-Ապարանում հայերը ջարդել էին թուրքերին, և արդեն հայտնի էր, որ Սարգարապատը կարող է խափանել Երևանի վրա ուղղված թուրքական ծրագիրն առհասարակ:

Հայոց զորքերն առաջին ժամերին միայն կռիվն էին տաքացնում՝ սպասելով ամենակարևոր պահին: Եվ այդ պահը եկավ ճիշտ ժամանակին: Շենուրը պատմում է, թե «առավոտյան ժամը 9-ին հյուսիսում, Խզնաուլի ջոկատի կողմում, բլուրների ետևում երևաց փոշու ամպ, որ դանդաղորեն սահում էր դեպի արևմուտք. ջոկատն առաջ էր շարժվում»:

Եվ ահա Փիրումյանը Շենուրին է հանձնում մարտի ղեկավարությունը. «Կապիտան, դուք արդեն ամեն ինչ գիտեք, կռիվը վարեցեք այնպես, ինչպես որ մենք որոշել էինք»: Իսկ ինքը մեկնում է դեպի կոմունիստների շղթան: Այնուհետև շտաբի աշտարակից մարտը գիտող Շենուրն իր հրամանատարին տեսնում է գործի առջևից դեպի թուրքերի առաջապահ դիրքերը սլանալիս: Դժվար չէ պատկերացնել, թե թշնամու վրա ի՞նչ ազդեցություն է գործել մեկեն ժայթքած լավայի պես առաջ շարժվող զորամասը երբ թիկունքից էլ Խզնաուլյան գնդի բոլոր հրանոթներն են միաբերան որոտացել՝ նրա դիրքերի ամբողջ երկարությամբ ցանկելով սարսափ ու մահ:

Կարմիր կրակ, աստծո պատիճը թուրքաց գլխին: Սարսափը փոխվում է խուճապի, և խուճապահար թուրքերը փախուստի են դիմում՝ լքելով իրենց ամբողջ ռազմամթերքը, պաշարակիր սայլերը, իրենց վիրավորներին ու սպանվածներին» (Շենուր):

Մեր հանրապետության պետական արխիվում պահպանվում են հոշակավոր նկարիչ Հակոբ Կոչոյանի ձեռքով գծված երկու քարտեզներ, որոնք պատկերում են Սարգարապատի հերոսամարտի ավարտը:

Առաջին քարտեզում ներկայացված է պատերազմող կողմերի դասավորությունը մայիսի 27-ի ժամը 15-ին: Այստեղ երկաթգծի ուղղությամբ պատերազմական գիծը գտնվում էր Արաքս կայարանից արևելք, քանի որ կայարանը դեռևս թուր-

բերի ձեռքին էր: Կայարանից հարաւ, մինչև Արաքս գետի եղեգ-
նուտաները, համարյա ուղիղ գծով, դասավորված էին թուրքական
երկու զնդեր՝ ամրացված քրդական հեծելազորով ու տեղական
մահմեդական բաշիրոզուկներով: Կարա-բուրուն կայարանում,
Արաքսի թիկունքում, պահեստային ուժեր կային, որոնք օգնու-
թյան պիտի հասնեին արաքսցիներին, եթև սրանք շրիմանային
հայկական զորքերի ճնշմանը: Երկաթգծից հյուսիս, մինչև Արա-
դածի փեշերը, Գեղիպոլու կամ Գարդանեւյան դիվիզիայի զըն-
դերն էին զբաղեցնում: Այստեղ էին՝ հարավից հյուսիս՝ 106-րդ,
107-րդ և 108-րդ զնդերը, որոնք աչից ու ձախից օժանդակ ուժեր
էին ստացել Կարաբեքիր փաշայի դիվիզիայից:

Մայիսի 27-ի ցերեկվա ժամը 15-ին, ըստ առաջին բարտեզի,
Գաւնեցի Մակեդոնի ու Քուուցիկ Հովսեփի հեծյալ ջոկատները
նորից դիրքեր էին զբաղել Արաքսի ափին, Կարա-բուրյանց բլրի
մտտերքում, Ղուրբուղույից հարավ-արևմուտք: Հավանաբար
նրանք այդ օրը խնդիր են ունեցել կասեցնելու թշնամու առաջ-
խաղացումը: Արաքս կայարանից արևելք նոր հարձակման ան-
ցած թուրքերի դեմ կանգնած էին Պերեկրյոստովի պարտիզան-
ները: Իսկ դրանից հյուսիս ամբողջ ճակատով, թուրքական 36-րդ
դիվիզիայի դեմ ճակատում էին Պողսսբեկ Փիրումյանի զնդի
գումարտակները, առաջինը՝ հյուսիսում, երկրորդը՝ կենտրոնում,
երրորդը՝ հարավային եզրում: Նրանց թիկունքում պահեստի
ուժերն էին դասավորված՝ մի վաշտ Իգգլիի զնդից, մյուսը՝
Կարսի զնդից:

Այսքանը՝ մայիսի 27-ի մամը 15-ին:

Երկրորդ բարտեզը ներկայացնում է հակառակորդ ուժերի,
ախելի ճիշտ՝ հայոց զորքի դասավորությունը մայիսի 27—28-ի
զիշերվա առումով: Հայոց զորքի՝ որովհետև այնտեղ, քարտե-
զի ստանձաններում, այլևս թուրքեր չկան. նրանք խուճապահար,
կոտորվելով ու զերի ընկնելով մեջտեղից վերացել էին, և քար-
տեղագիր-նկարիչը հարմար է գտել ցույց տալու միայն հաղթա-
նակած, հայրենի հողը կիրճմետր առ կիրճմետր ազատագրած
հայ զորքի դասավորությունը: Այստեղ զորքի մի մասը պահես-
տային է՝ Մակվի զնդի մնացորդները Քալիշում, Երզնկայի զըն-
դից կազմված գումարտակն ու Հինգերորդ զնդի երկրորդ գու-
մարտակը՝ Զիմնի-զըռի ու թուրքի թափաչի ստորտներում:
Ճակատի կենտրոնական մասում Մահապարաների (Հինգերորդ
զնդի) առաջին ու երրորդ գումարտակները թուրքերի Գարգա-

նեւյան դիվիզիայի սնափառ զնդերին հալածելով հասել են Ղա-
րա-բուրուն գյուղի ու Ղարա-բուրուն բլրի մտտերքը: Այլ թևում
Պանդուխտի հեծյալ շոկատը, Ներքին թալիշն անցնելով, թուր-
քերին հետապնդում է Քյուլ-թափաչի արևմտյան ստորտներում:
Ձախ թևում զնդապետ Պերեկրյոստովի պարտիզաններն են
առաջ դնում՝ արդեն նվաճած Մաստարա և Կարա-բուրուն կա-
յարանները: Թուրքերը ոչ թե նահանջում, այլ ճողոպտում են՝
լքելով իրենց դիրքերը, զենքերն ու զինամթերքը, պարենն ու
կողոպտւո՞ղ կուտակած հարստութիւնները:

Այստեղ էլ պետք է ավարտվեր հայ ժողովրդի Սարգաթա-
պատյան Ներսիսաճարտը:

Մայիսի 29-ի երեկոյան Քիֆլիս հասավ Երևանյան ռազմա-
ճակատի հրամանատար Մովսէս Սիլիկյանի հեռագիր-զեկույցն
այն մասին, որ «ճեռօրյա համառ մարտերից հետո Սարգաթա-
պատի ուղղութեամբ թուրքերը, թեևրից շրջանցված ու ջարդված,
եւտ են շարտվել բոլոր դիրքերից: Մեր զորքերը հետապնդում են
և արգեն հասել են Ղարապուլա կայարանի ու Սոգութլու գյուղի
գիծը: Թուրքերի կորուստները նշանակալից են...»:

Չորսվարք Քիֆլիսի Հայոց աղգաչին խորհրդին հաղորդելու
բարի լուր ուներ նաև Երևանյան ճակատի մյուս ուղղութեան՝
Բաշ-Ապարանի վերաբերյալ: «Միաժամանակ Բաշ-Ապարանի
ուղղութեամբ երկու գունդ զորք ու թնդանոթներ ունեցող հակա-
ռակորդը, որ նեղել էր մեր առաջապահ հեծյալ ջոկատներին, երկ-
օրյա համառ մարտերից հետո, մայիսի 29-ի երեկոյան դեմ,
գլխովին ջարդված եւտ է շարտվել: Այդ մարտերում մեր կո-
րուստներն աննշան են: Զորքի ոգին հրաշայի է: Այս պահին մեր
զորաշոկատներն զբաղեցնում են ուժեղ դիրքեր և սահմանա-
դատման գիծն են հաստատում: Գնե՛նքալ Սիլիկյան»:

Հայոց զորքը հետապնդում էր գլուխը կորցրած թշնամուն:

Սարգաթապատյան ռազմաճակատի հաղթանակով ոգևոր-
ված հայ ժողովուրդը, — տեղացի ու գաղթական, կին ու աղա-
մարդ, ծեր ու երեխա, — ապրում էր այն ցնծութեանը, որ չէր
տեսել դարեր ի վեր: Չէ՞ որ պետական ինքնուրույնութեանը
կորցնելուց հետո առաջին անգամ հայը հաղթել է իր թշնամուն,
հաղթել է թուրքին՝ բոլոր հին ու նոր թշնամիներից ամենազա-
ժանին ու ամենապիտակորին:

Թշնամին ջարդվել էր Սարգաթապատում և գլխապատառ
փախչում էր հետապնդող հայ զորքերի ստաշ, որոնց հայտնաբ-

ներն արդեն շոյում էին Ալեքսանդրապոլի բերդի աշտարակները: Իսկ դենը հայոց բզկաված հողերն էին՝ Իզդիրն ու Սուրմարին, Կարսն ու Սարիզամիշը, հայոց կիսավեր ավաններն ու շեները...

Հետագա երկու օրերին հայոց զորքն ու աշխարհազորայինները հետապնդում էին դեպի Ալեքսանդրապոլ նահանջող թուրքերին, Հաղթանակի բերկրանքը ճաշակած հայ վրիժառուներից խուսափելու համար թուրքական դիվիզիայի մնացորդներն ու քրդական հեծելազորը երկու օրվա մեջ ճողոպրեցին մինչև Արաբսի աջ ափը, և Բաթումից այնտեղ հասած Վեհիբ փաշան տեսավ իր զորքի խալտառակ պարտությունը:

Հնարավոր պիտի լիներ կանգնեցնել խուճապահար փախչողներին, կասեցնել հայերի հարվածները, նորից շարժվել դեպի էջմիածին ու Երևան, Երևի թուրք զորավարը, որ լավ էր ճանաչում իր դինվորությանը, Սարդարապատի դասով ճանաչել էր նաև հայոց ուժը և արդեն հասկանում էր, թե ի՞նչ կարելի է սպասել պատերազմի շարունակությունից: Նա կրնկի վրա վերադարձավ Բաթում և հայ պատվիրակների հետ սկսեց խոսել ուրիշ լեզվով:

Հայ դինվորությանն ու աշխարհազորայիններին վիճակված չէր շարունակելու իրենց հաղթական երթը և վայելելու հաղթանակի պտուղները:

Սարդարապատում ու Բաշ-Ապարանում ջարդ կրելով՝ թուրք պարագլուխները Բաթումում անմիջապես ղինադադար առաջարկեցին: Եվ Քիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի ներկայացուցիչներն էլ, ընդունելով նրանց առաջարկությունը, հայ զորքին կարգադրեցին զենքը ցած դնել ու սպասել խաղաղության դաշնագրին:

Սովորաբար Սարդարապատի ճակատամարտը համեմատում են այն փառավոր կովի հետ, որ հայ ժողովուրդը Պարսից բռնակալության դեմ է մղել հինգերորդ դարում, Տղմուտ գետի ափին, Ավարայրի դաշտում: Իրոք այդ երկու ազատամարտերն իրենց էությունը շատ են նման: Երկու դեպքում էլ թշնամական գերակշիռ ուժերի դեմ կազմակերպվել է ժողովրդական պատերազմ, որին մասնակցել են հայության բոլոր խավերը՝ կովելու և հաղթելու կամ փառքով նահատակվելու պատրաստակամու-

թյամբ: Բայց եթե Ավարայրը Պարսից արքունիքին միայն համոզեց, որ հայ ժողովուրդն իր ազատությունն ու ազգային ինքնությունը պաշտպանելու համար պատրաստ է մինչև վերջ կովելու, ապա Սարդարապատը կատարեց նաև հաջորդ ու հաջող քայլ՝ ապացուցեց, որ հայ ժողովուրդը կարող է հաղթել անցյալ հաղթանակներով հղիացած, անհամեմատ մեծաքանակ թըշնամուն:

Սարդարապատն էր, որ հայությանը փրկեց վերահաս վերջնական բնաջնջումից և դարձավ նրա վերածնության նախաշեմը:

Երախտապարտ ժողովուրդը Սարդարապատյան հերոսամարտի 50-ամյակը նշանավորեց փառահեղ տոնախմբությամբ և ճակատամարտի դաշտում կանգնեցրած ճարտարապետական մի այնպիսի հուշահամալիրով, որի մեջ հավերժացած են ժողովրդական հերոսությունն ու հերոսների անմահությունը:

ՄԻԾԵՌՆԱԿԱՔԵՐԳԻ ԲԱՐՁՈՒՆՔԻ ՎՐԱ

Այս օրը մենք ավելի շատ ենք, քան թե կանք իրականում, և պողոտաները նեղվում են դեպի Միծեռնակաբերդ հորդացող մեր շարքերից:

Ասում են՝ չկա առավել մեծ ողբերգություն, քան երբ մարդ միայնակ է իր վշտի հետ:

Մենք մեր վշտի հետ միայնակ չմնացինք նույնիսկ այն շարադեռ պահին, երբ ազգի կեսը մորթվել էր թուրքի յաթաղանով, իսկ մյուս կեսի համար դժոխք էր դարձել հայրենի տունը: Մեզ հետ էր մեր հո՛ւյսը: Մեր ամենատես աչքերն այն լո՛ւյսն էին փնտրում, որը փրկության եղերք է տանում: Եվ մեր հոգում ապրում էր հպարտությունը՝ որքան անցյալ արդար կենսադրության, նույնքան և փայփայած ազնիվ երազների համար:

Այդ պատճառով չէ, արդյոք, որ այսօր Միծեռնակաբերդի ճամփաներին ծփացող շարքերը կենսահորդ են այսքան: Հպարտ քայլում է ողջ մի Երևան, և նրա հետ են Հայաստան աշխարհն ու բոլոր արտահայաստանները: Միծեռնակաբերդի երկնամետ կոթողի մոտ, ցավի հավերժական հրի վրա խոնարհված քարե-

գին զանգվածների առաջ նրանք գլխահակ կանգ են առնում... Այս բարձրացումն են հայացքները, և դեմը Երևանն է շողջողում կանաչ-կարմիր, նորոգ Հայաստանը դարեր երազած խաղաղությամբ և ստեղծագործական եռուզեռով: Միայն հեռվում ալեհեր Մասիսներն են թափոտ՝ հավերժական ձյունները գլուխներին առած իբրև ճերմակ վիրակապեր:

Միծեանկաբե՞րդ... Ինչո՞ւ փոքրիկ այս բարձունքից այսքան պարզ են երևում մեր երկիրը, այսօրն ու ապագան: Եվ այսքան կախարդիչ են ձայներն աշխատավոր Երևանի, նրա գործարանների առողջ հևքը, հենց վերջերս շարք մտած մետորոյի գարկերակային տրոփյունը, մեր դիտական ու մշակութային հաստատությունների անզորը խորախորհուրդ... Դիմացի լեռնապարերն անգամ չեն խանդարում, որ այստեղից տեսնենք լցվող, կենսավորվող Սևանը մեր պաշտելի:

Այն ե՞րբ էր, Կեչուտի վիթխարի ջրամբարի ջրերն ուղղվեցին դեպի Սևան, խլրտաց 48 կմ երկարություն ունեցող ստորգետնյա տիտանական ջրմուղը, և երջանկությունից թրթռաց Սևանը՝ մեր Հայաստան աշխարհը կենսավորող սիրտը:

Ես գիտում էի Սևանի վերածննդի տոնախմբությունը և սիրտս ճխում էր անպարագիծ ու աննախագեպ ցնծությունից:

Ջուրը միշտ էլ հարցերի հարցն է եղել մեր ազգի համար, որն աչք է բացել այս լեռնաստանում և իրեն բաժին ընկած քարաստանը պիտի դարձներ արտ ու ալգի: Երեք հազար տարվա հեռվում մեր արարիչ նախնիներն իրենց առաջին սեպագրերով պատմել են այն ջրանցքների մասին, որ գցել են Վանի կողմերում, Արաքսի ափին ու Հրազդան-Նղարունի մոտ: Երեք հազար տարի հետո մենք Սևանին ջուր ենք բերում: Ջերմուկի սարերից, և մեր ջրանցքն անցնում է գետնի տակով, գրանիտյա ժայռերի միջով՝ անհնար, մեր հին ու նոր նախնիների համար աներևակայելի մի ճանապարհով, որը մենք հնարավոր դարձրինք, քանի որ մեզ հետ էին մեր եղբայրները՝ ուսն ու վրացին, ուկրաինացին ու բելոռուսը և, մանավանդ, հասարակական ու պետական այն կարգը, որին մենք փարվեցինք 1920-ի նոյեմբերին և միանգամից դարձանք հզոր, հարուստ, ամենակարող:

Երբ Արփայի ջրերը շառաչումով թափվեցին Սևանի գիրկը, տարեց մի սևանցի ուրախության արցունքը սրբելով մրմնջաց, թե «Այս օրվան էլ հասանք. ցամաքում էր հայոց ծովը, ափերը

ծանծաղ էին... Հիմա լցվում է նորից, լցվում է ու պիտի բարձրանա»:

Իսկապես, ի՞նչ խորհրդանշական երևույթ, որքա՞ն բնորոշ մեր Հայաստան երկրի ու հայ ժողովրդի կյանքի համար: Կար ժամանակ՝ Հայաստանը հայաթափ էր լինում, գնալով սպառվում էր մեր ժողովուրդն իր հինավուրց օրանում: Իսկ ինքը՝ տարագիր ու հալածական, ծծվում էր օտար ավազների մեջ: Սակայն ուս մեծ եղբոր օգնությամբ հայ ժողովուրդը տեր դարացավ իր բախտին ու իր հին հայրենիքի մի մասին: Եվ փրկված այս հողը շենացավ: Ներս հոսեցին մեր ազգի տարագիր ալիքները: Հայոց ծովն սկսեց լցվել: Անցած տասնամյակների կարճ միջոցին շուրջ չորս անգամ աճեց նոր Հայաստանի բնակչությունը քանակը, որ հասարակ քանակ չէ միայն, այլև տնտեսական ապահովության տեր, մշակութային զարգացման ամենայն իրավունքով ու հնարավորությամբ սողորված, միակամ ու միաձուլյ ազգ: Եղբայրակից ազգերի խորհրդային հզոր Միության հավասարիքով ու հավասարազոր անգամը:

Ասում են՝ ամերիկացուն ոչնչով չես դարձանցի: Բայց ամերիկացի Ռոբերտլի Քե՛նտը չէր, որ հայ ժողովրդի անցյալ ողբերգությունը ծանոթ լինելով, եկավ, տեսավ նրա այսօրը և աշխարհին ի լուր հայտարարեց. «Եթե ուզում եք հրաշք տեսնել, պնացեք Հայաստան»:

Իսկապես, հրաշքի է նման հայոց կյանքի վերընթացը:

Բայց այդ հրաշքն էլ կերպարանափոխվում է օրեցօր: Կար ժամանակ, որ օտարները տեսնում էին, թե ինչպես ճակատագրի անազորուն հարվածներից փշրվել, կործանման եզրին է հասել աշխարհի հին ու քաղաքակիրթ ազգերից մեկը: Տեսնում էին ու ցավակցում: Ցավակցում և ափսոսում: Հետո տեսան, որ այդ ազգը ոտքի է ելել և շակվելով քայլ է գցում դեպի առաջ: Տեսան և ուրախացան: Հիմա գալիս, տեսնում են մեր նվաճումները, ծանոթանում են մեր հոգևոր գանձերին: Ծանաչում են մեզ և սիրում են բոլորանվիր:

Այո՞, մենք մեր անկեղծ բարեկամներին հաճելիորեն դարձանալու և բարեկամաբար ուրախանալու քանի՞-քանի՞ առիթներ ենք պարգևել: Բայց, ինչո՞ւ թաքցնենք, անտարբեր ու հանգիստ չենք թողել նաև մեր թշնամիներին... Թուրքական հեռուստահաղորդումներ են տրվում: Մի անգամ ծանոթիս տանը պատահաբար նայեցի մի հաղորդում, որը վերաբերում էր մեր

ժողովրդին, և համոզվեցի, որ, իրո՞ք, մեր կյանքի առողջ ու հանգիստ ընթացքը շատ է անհանգստացնում հարավային հարե-վանին:

Քաղաքակիրթ աշխարհում սուտը գնահատվում է իբրև անբարոյականություն: Դատապարտելի է ստերից վատթարագույնը՝ երբ հասարակությանն են խաբում: Սակայն այնտեղ իրենց դիտնական համարող շուր հոգի հավաքվել, թրջական հեռուստատեսություններ մի ամբողջ ժամ ստեր էին մոզոնում՝ երևի այն համոզումով, թե իրենց դիտող-ունկնդրողներն անտեղյակ են պատմությանը, և այդ ստերը պետք է ընդունեն հալած յուզի աեղ: Պրոֆեսոր Բեքիր Սըթկը Բայկալ՝ թուրքաց պատմության ընկերության նախագահ տեղակալ, պրոֆեսոր էնվեր Զիյա Փարալ՝ թուրքաց պատմության ընկերության նախագահ, պրոֆեսոր Ֆաիր Արմոզլու՝ քաղաքական գիտությունների նախկին ղեկան, թուրքիայի ռադիոյի ու հեռուստատեսության ղեկավար խորհրդի անդամ, պրոֆեսոր Կարապետ Արման՝ Յեդե Քուլեի հայկական հիվանդանոցի գլխավոր բժիշկ:

Ստախոսների քառյակն ու հաղորդավարը մի ամբողջ ժամ իրենց ունկնդիրների ականջներն էին լցնում սարքած ու պարզապես անսարք հերյուրանքներ հայկական հարցի մասին, ջանում էին արևմտահայության Մեծ եղեռնի փաստը ժխտել:

Առաջինը խոսեց Սըթկը Բայկալ կողմածը, որի կարծիքով, ճիշտ է, գոյություն ունեցել է «հայկական հարց», սակայն դրա մեջ թուրքիան ոչ մի մեղք չունի: Երբ այդ հարցի հեղինակը Ռուսաստանն է, որը 1877—1878 թվականների պատերազմում հաղթեց Օսմանյան կայսրությանը, դրանով թուրքիայի դեմ բորբոքեց Կարսի, էրզրումի, Զեյթունի, Վանի ու հայկական մյուս շրջանների հայ բնակչությանը, որն էլ հետագայում սկսեց հանդես գալ քաղաքական պահանջներով, ընդվզեց այն կառավարության դեմ, որի հովանու տակ զարեբ շարունակ ապրել է խոնարհ ու անմտուչ, բարեկեցիկ ու երջանիկ: Իսկ մինչ այդ Սըթկը Բայկալն այսպիսի հայտարարություն էր արել. «Նախ ասեմ, որ թուրքերն Անատոլիա գալու և այստեղ տեղավորվելու ժամանակ հայերից չեն խլել իրենց Հայաստան պետությունը, որն ավելի վաղ կործանված էր արդեն բյուզանդացիների ու իրանցիների կողմից», և «որն է հայկական հարց էլ գոյություն չունի»:

«Անատոլիա գնալու և այստեղ տեղավորվելու ժամանակ...»:

Այսպես, ահա՛. թուրք պատմաբանն առաջին անգամ խոստովանում է, որ իր ժողովուրդն Անատոլիայում եկվոր է: Սա երևի բերանից թռած խոսք պիտի համարել, քանի որ մինչև այսօր թրջական գաղափարախոսներն անդադար փորձում էին աշխարհին հավատացնել, թե իրենք իրենց երկրի վաղնջական բնիկներն են, հետևապես տերն են նաև բոլոր այն հոգևոր ու նյութական արժեքների, որ ստեղծվել են ու պահպանվել Օսմանյան կայսրության տարածքում՝ վանից մինչև Բայկաններ և Միջագետքից մինչև Երասխի հոսանքը:

Հիմա միանգամից դարձան եկվոր, որովհետև ա՛յդ է ձևոչնատու: Թուրքերը եկել, աեղ են հասել այն ժամանակ, երբ արդեն հարևան բնապետություններին կեր էր դարձել հայոց պետությունը, և «որն է հայկական հարց էլ գոյություն չունի»:

Բայց իսկապե՞ս պատմաբան Բեքիր Սըթկը Բայկալն այն կարծիքին է, թե մինչև 1870-ականների ռուս-տաճկական պատերազմը հայերը թուրքիայում ապրել են իրենց եկվոր տերերի հետ հաշտ ու համերաշխ հատկապես՝ գո՞հ իրենց բախտից: Այն ժամանակ ո՞ւմ աչքը խոթենք Սասունի ու Զեյթունի հակաթրջքական պարբերական ապստամբությունները նախընթաց դարերում ու տասնամյակներում, հատկապես 1862 թվականին, երբ զեյթունցի շարքային աշխարհազորայիններին շկարողացավ ընկնել կառավարական բազմահազարանոց կանոնավոր բանակը (չնայած անհարմար էլ է թուրքի բանակը համարել կանոնավոր): Թուրք բանակայինը մոռացե՞լ են Վասպուրականի և Մուշ-Սասունի, Կարնո և Ալաշկերտի հայոց աղատագրական շարժումները: Թե՞ կարծում են՝ հայերն ապստամբություն են բարձրացրել իրենց երախտագիտությունն արտահայտելու բանավորներին:

Զրույցին մասնակցած թուրք պատմաբաններն ամեն կերպ աշխատում էին իրենց ունկնդիրներին հավատացնել, թե 1915-ին հայերի հետ ոչ մի արտասովոր բան չի կատարվել, որ ուղղակի, նկատի առնելով վիճակի անհուսալիությունը պատերազմական պայմաններում, երիտթուրքերի կառավարությունը նրանց գաղթեցրել է կայսրության խորքերը: Ինչ վերաբերում է կրած վնասներին, ապա զարմանալու ոչինչ չկա՝ «Երկու կողմից էլ այնքան շատ մարդ էր կոտորվել,— ցինիկորեն պնդում է թուրք պատմաբանը և բացատրում.— Երբ ավելի ուշ ամերիկյան մի պատվիրակություն տեղեկություններն էր հանրագումարի բերում, պարզվեց, որ թուրքերն էլ տանջվել են հայերի շափ

կամ թերևս նրանցից ավելի»: Իսկ միևնույն ու կես հայ զոհերի մասին քամահարանքով ասում է. «Այն խառնաշփոթության մեջ անհնար էր որոշել, թե քանի՞ հոգի է սպանվել»:

Զքմեղացող թուրքը հաճախ միամիտ, աշխարհի անց ու դարձից անտեղյակ է ձևանում, որովհետև ա՛յդ է նրան ձեռնառու Քայց չէ՞ որ պահպանվել են հազարավոր վիայություններ: Ժամանակին աշխարհը հեղեղված էր ամերիկյան ու եվրոպական դիվանագետների, լրագրողների, պետական զանազան կարգի դործիչների ու շարքային աղնվամիտ մարդկանց ահազանգերով, օգնության կոչերով, անպաշտպան հայ բնակչության խոշտանդումների սարսուղագրու նկարագրություններով: Մի՞թե իրեն պատմաբան համարող թուրքը կարծում է՝ ջնջվել, վերացել են այդ վավերականները, կամ բավական է ինքն ուղբերը փակի նրանց դեմ, որպեսզի նրանք անմիջապես էլ վերանան աշխարհի երևոյց: Իսկ Քալեաթի, էնվերի, Զեմալի ու նրանց արնախում գործակիցների դատավարության նյութե՞րը: Ի՞նչ է, թուրքական դատարանի պաշտոնական հրապարակումների՞ց էլ անտեղյակ են հայոց հարցի քննության մեջ մտնող թուրք շփոթականները: Այդ հրապարակումների մեջ ուղղակի գրված է, թե «հայերին տարբեր վայրեր գաղթեցնելու սկզբից և ետ գործադրված հանցանքներն ու շարագործությունները, նախ, կատարվի են ամենուրեք», ապա «դրանք նախապես ծրագրված են եղել ու կիրառվել են կենտրոնական մարմնի գաղտնի հրահանգներով և բանավոր հրահրումներով»: Եվ «բռնագաղթի նպատակն է եղել հայերի բնաջնջումը», քանի որ Քալեաթը «դրա մեջ էր տեսնում հայրենիքի փրկությունը»: Դատական եղբակացության մեջ նշված է, որ եղևոնի կազմակերպիչները գաղտնի հետազոտելով զգուշացրել էին, թև «ամեն մի մուսուլման, որը կփորձի պաշտպանել թեկուզ և մեկ հայի, կկախվի իր իսկ տան առաջ, իսկ տունը կհրդեհվի»: Եվ այս ամենից հետո թուրքական դատավարությունը եղբակացրել է, թե «հայերի ջարդերն ու կոտորածները, նրանց գույքի և սեփականության բռնադրավումներն ու կողոպուտները կատարվել են կենտրոնական կատավարության որոշումով»: Այս ամենը մինչև վերջ, իր բոլոր մանրամասներով անխափան իրականացնելու համար նախապես կազմակերպված են եղել հատուկ զորամասեր: «Կան վիպություններ ու փաստաթղթեր այն մասին,— ասվում է դատական եղբակացության մեջ,— որ այդ բանդաները նախատես-

ված են եղել արսորի բշվող քարավանները ջարդելու և ոչնչացնելու համար»:

Ահա ա՛յս է պատմական իրողությունը: Հետո խոսում է պրոֆեսոր էնվեր Զիլա Քարալը՝ թուրքիայի պատմական ընկերության նախագահի տեղակալը, նա, որ ի պաշտոնե պարտավոր է լինել ժողովրդի պատմական հիշողության, այլ խոսքով՝ ճշմարիտ պատմության, պաշտպանը: Նրա հայացքն ուղղված է իրենց կողքին կուշ եկած հայ բժշկին՝ Կարապետ Արմանին, բայց պարզ երևում է, որ մտածում է, թե իր դեմ հայ ազն է, և ահա խոսք է ուղղում ամբողջ հայությանը: Ասում է. «Դուք՝ հայերդ, մինչև ե՞րբ պետք է հիշեք այդ անիծյալ 15-ը: Եվ առհասարակ ի՞նչ օգուտ հին ու նոր պատմության ծալքերը փորփրելուց: Մի՞թե չեք տեսնում, որ դրանից ո՛չ ձեր հոգն է մի թիզ ավելանում, ո՛չ էլ գրպանն է մի փարս մտնում... Ալլահը եթե մարդուն հիշողություն է տվել, ապա զինել է նաև մոռացումի երանելի հատկանիշով, որպեսզի անցյալը մոռանա և հայացքը սուր պահի վաղվա անորոշ ճանապարհին»:

Թուրք պատմաբանն այսպես ձևակերպեց իր հարցն ու խրատ-պատվիրանը՝ ուղղված հայությանը, և հարկ էր, որ այս հայության ներկայացուցիչ Կարապետ Արմանն էլ պատասխան տար, կամ զոնե շնորհակալություն հայտնել խելոք ու բարի խրատի համար:

Կարապետ Արմանը նստած տեղում անհանգիստ շարժվեց: Խեղճացած էր երևում, բայց պատասխան խոսք ասաց արժանապատվությամբ և, հավանաբար, հետո դրա համար էլ պատասխան պիտի տար:

Հայ բժիշկն ասաց. «Հիշողությունը մարդ արարածին բնորոշող ամենակարևոր հատկանիշներից մեկն է: Այնքան կարևոր, որ դրանով նա տարբերվում է կենդանական աշխարհի մյուս ներկայացուցիչներից: Իսկ ա՞ղգը... Ա՛ղգը... Ազգի հիշողությունն էլ նրա պատմությունն է: Մոռացավ պատմությունը, կդառնա,— հազար ներողություն արտահայտության համար,— նախիր: Պատկերացնո՞ւմ եմ: Այն էլ ասեմ, որ պատմությունը սոսկ հիշողություն չէ, այլ նաև իր առանձնահատուկ գործությունն ունեցող, իր դրոշմը դնող, ուղղություն տվող հղոր ուժ: Դրա համար էլ մեր իմաստուններից մեկն ասել է՝ ամեն մի ժողո-

վուրդ գալիս է իր սեփական պատմութիւնից և ինքը մեծապես այդ պատմութեան կերտածն է, նույնիսկ նրա պահածը...

Այստեղ էլ ավարտվեց հաղորդումը: Ավելի ճիշտ՝ տեսան, որ այս կարապետը հայը, իրենց ուզածը թողած, ահապոր բաներ է ասում, ափալ-թափալ փակեցին հաղորդումը...

Է՛լ ինչ պիտի անեին. իրենք ուզում էին համոզել, որ սա ալգովին մոռանա իր պատմութիւնը, իր անցյալը, իր 15-ը: Իսկ սա՛... արդյոք տեղյա՞կ էր ուսու մեծ բանաստեղծ Պուլկինի հանրահայտ խոսքերին, որոնցից մեկն ասում է. «Հարգանք անցյալի նկատմամբ, — ահա մի հատկանիշ, որով կիրթ մարդը տարբերվում է վայրենուց», իսկ մյուսը հաստատում է, որ «վայրենութիւնը, ստորութիւնն ու տգիտութիւնն են, որ շնն հարգում անցյալը՝ քարշ գալով լոկ մի ներկայի առաջ»:

Նրանք փակեցին իրենց հաղորդումը՝ փակ դնելով Կարապետ Արմանի հանգուցն բերանին:

Անպայման նույնը կանեին նաև Կարապետի ազգի հետ, ինչպես որ անում էին հին, իրենց համար բարի ժամանակներում: Բայց հիմա ի՞նչ միջոցներով, ինչպե՞ս վերագարծնեն այդ «երանելի» ժամանակները...

Այստեղ չեմ կարող չհիշել սփյուռքահայ մեր ողջախոհ բարեկամներից մեկին, որն առաջին անգամ Խորհրդային Հայաստանի ոտք դնելիս սահմանապահ հայի կողքին տեսնելով շիկահեր ու կապուտաշ ուսին, գոհունակութեամբ արձանագրել էր, թե «Այս սահմանը որ շա՛տ հուսալի է»: Իսկ նորօրյա հայ բանաստեղծը, անդրարարչույան հանսպարդոյա դավերն ակնարկելով, այնուհանդերձ հանգստացնում է իր ծողավրդին, որովհետև հիմա

«Այն ափից այս ափը մինչև

Մոսկվայով է անցնում հոնապարհը»:

Այս է հայատալաց թուրքի մեծագույն դժբախտութիւնը: Չէ՞ որ հայոց Մեծ եղեռնն իրենց պլանով ավարտելուց հետո Թալիսն ու նրա ոհմակը հայտարարել էին, թե «էլ գոյութիւն չունի հայոց հարցը, քանի որ այլևս գոյութիւն չունեն հայերն իրենք»: Բայց հետո պարզվեց, որ շարաշար սխալվել են. հայերը, ի հեճուկ իրենց արնախում թշնամու, ոչ միայն գոյութիւն ունեն, այլև Խորհրդային եղբայր ազգերի հզոր ընտանի-

քում, ամբաստնողի են իրենց ձեռք բերած պետականութիւնը, բարեկեցիկ կյանք են ստեղծել և կառուցում են դարեր երազած ապահով հայրենի տունը, որն աշխարհի բոլոր ծագերում սփռված արյունակիցների համար ազգային փրկութեան խարխալ է դարձել:

Ուրեմն այսպե՛ս. մենք ամեն տարի նշում ենք մեր միլիոն ու կես զոհերի հիշատակը, և սա թուրքի աչքին շարիք է երևում: Ապա մենք պարտավոր ենք մոռանալ մեր երեկը, մեր պատմութիւնը, որովհետև, իբր, հիշողութիւնը խանգարում է: Բայց ո՞ւմ է խանգարում: Մե՞զ: Բնավ էլ չի երևում, թե այն երբևէ մեզ խանգարած լինի: Վկան՝ մեր կյանքը հորդահոս, ապացույցը՝ մեր վերելքն անկասեցնելի:

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈՒՍԱՐԵՆ ԿԱՄ ՀԻՇՍԱԿԱՐԱՆ

Մեր հին մատյանները միշտ էլ ավարտվել են ողբով («Ողբամ զքեզ, Հայոց աշխարհ...») կամ էլ ողբ են եղել սկզբից մինչև ավարտ («Մատենան օղբերգութեան»), վերջին պատմությունը, որ փակվում էր կսկիծով ու անեծքով, պատկանում է Լեոյի գրչին: Մեր ազգային կյանքի մեծ տարեգիրն իր հյուսած կոթողային «Հայոց պատմության» վերջակետը պիտի դնեք, երբ պուխը բարձրացրեց ու տեսավ Հայոց աշխարհի վրա ծանր նստած մղձավանջը և մատյանը փակեց մի հիշատակարանով, որն ամբողջությամբ մեջբերելու գայթակղությունը շկարողացա հաղթահարել: «Վերջակետը դրի 1921 թվականի հունվարի 19-ին (ն. տ.), Մանդյան թափախման երեկոյան ժամը 6 և կեսին, — «Հայոց պատմությունն» այս խոսքերով է ծայրակապել նոր ժամանակների մեր մեծագույն պատմաբանը:— Դառն և նեղ ժամանակ է, աշխարհը տառապում է համաշխարհային պատերազմի հետևանքներից:

Հայաստանում սով է: Ղարա-բեքի փաշան գրավել է Կարսի ամբողջ շրջանը, Ալեքսանդրապոլը և շրջականները: Ժողովուրդը արյուն-արցունք է թափում թուրքի ձեռքին: Կոտորածն է՛ր, ավարտությունն, տղամարդկանց բշտմ-տանում են էրզրում և է՛լ հեռու... Քսաներորդ դարում ենք, բայց հային դեռ կրծում և ծվատում է հին արյունոտ իրականությունը:

Ե՛րբ է լինելու հանգստությունը, ս՛վ անողոք և զարհուրելի ճակատագիր...»:

Ե՛րբ է լինելու նղավ հենց նույն 21-ի գարնանը: Խաղաղություն իջավ Հայոց նոր երկրի, չարերի կամքով փոքրացած մեր հայրենիքի վրա: Ա՛յն խաղաղությունը, որով հողի մեջ նետված սերմի մեկը հազար է դառնում, բազմապատկվում է բնակչությունը, ծաղկում են շեներն ու ավանները, նոր քաղաքներ են հառնում, և մեր անցյալ բոլոր ուստանների ու իր սեփական աննախադեպ շուքով աշխարհի աչքի առաջ բարձրանում է քաղաքամայր Երևանը:

Վերջակետը դրի... միևնույն է, թե ե՛րբ, կարևորը՝ երջանիկ սրտով, լուսավոր երազներով, վաղվա անխառն հավատով, նաև հպարտությամբ, որ ժառանգորդն եմ հայի ճակատագրի ու այս դրքում իմովսանն պատմված կենսագրության:

Մեր հենքի խոսքը կրկնեմ՝ անմեղադիր լեբուք, կար իմ այս էր:

8ԱՆԿ

երկու խոսք	3	նում	198
Հայոց բնաշխարհը	8	Հայ ժողովրդի պայքարը թա- թար-մենդոյների դեմ. հայ- կական քաղաքական կյանքի գոյատևումը	208
Մեր լեզուն մեր պատմությունն է	15	Կիրիկյան հայք. հայկական պետությունը	219
Դեռ պիտի խոսեն սեպագրերը	35	Իսրայել Օրին և Հայոց վերջ- նական դիմադրանքը զեպի Ռուսաստան	232
Հայաստանի հնագույն պետա- կան կազմավորումները	53	Արցախ-սղխայան ազատա- գրական հերոսամարտը 18-րդ դարի առաջին երեսն- ամյակում	251
Ակունքները	71	Աղատամարտերը Սյունիքում Հովսեփ Էմին. Հայոց ազա- տագրության ուսկիրան	250
Մեր բնիկ թագավորության նոր ծաղկում	77	Հայ մեկնությունը	305
Սրտաշն Ա բարի	85	Պատմական մեծ շրջագործի սկիզբը	330
Հայաստանը Տիգրան Մեծի ժամանակ	92	Ձեյթուն	353
Արշակունյաց հայկական թա- գավորությունը	100	Վանի հերոսամարտը	358
Հայաստանը Արշակ Բ-ի և հանորդների շրջանում	114	Հայոց ազատագրության մեծ նվիրյալը	365
Մահ իմացյալ անմահություն է Վահանանց պատերազմը	133	Նդհուն և վերածնունդ	368
Հայոց արևելյի կողմանք	138	Սարդարապատ	353
Առանշահիկ թագավորության սկզբնավորումը	150	Միծնոնակարիդի բարձունքի վրա	397
Հայաստանը արաբական տի- րապետության շրջանում	165		
Բագրատունյաց մեծագործու- թյունը	178		
Հայաստանը և սելջուկ թուր- քերը	187		
Հայաստանը թաթար-մենդոյնե- րի տիրապետության շրջա-			

ՔԱՅՐԱՏ ԱՐԵՎԻԿ ԻՆՏԵՐՆԱՇՆԱԼ

ՉՐՈՒՅԱՐԱՆ

Փարսյական միջին և բարձր տարիքի համար

БАГРАТ АРШАКОВИЧ УЛУБАБЯН

СБОРНИК БЕСЕД

Для среднего и старшего школьного возраста

(На армянском языке)

Издательство «Аревик»

Ереван — 1987

Խմբագիր՝ Հ. Մ. Կարապետյան: Նկարիչ՝ Ա. Կ. Կարապյան: Գեղ. խմբագիր՝ Ս. Գ. Սաֆյան: Տեխն. խմբագիր՝ Մ. է. Ճաննապանյան: Վերատպող սրբագրիչ՝ Ե. Պ. Պոտայան

ИБ 5511

Հանձնված է շտրվածքի 15. 03. 86: Ստորագրված է տպագրության 5. 03. 87: ՎՋ 01123: Խորմատ 84×108¹/₃₂: Թուղթ՝ տպագր. № 2: Տառատեսակ «Գրքի սովորական»: Տպագրության՝ բարձր, 21,42 պայմ. տպ. մամ., 20,14 հրատ. մամ.: Տպարանակ՝ 20 000: Պտուկեր՝ 2147: Գինը՝ 80 կոպ.:

«Արևիկ» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան 91:

Издательство «Аревик», Ереван-9, ул. Теряна, 91.

ՀՍՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական կոմիտեի Հավար Մեղապարտի անվան պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան—9, Տերյան 91:

Полиграфкомбинат им. Акола Мегаларта Госкомитета по делам издательств, полиграфии и книжной торговли Арм. ССР, Ереван-9, ул. Теряна, 91.